BUDAPEST RÉGISÉGEI

XXVIII.

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM

BUDAPEST, 1991

BUDAPEST RÉGISÉGEI

XXVIII.

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM

BUDAPEST, 1991

Szerkesztették: Dr. Selmeczi László
Dr. Kaba Melinda

ISSN 0133–1892

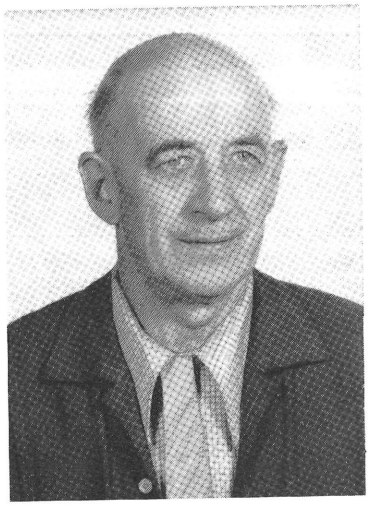

Nagy Tibor 80 éves

Különös feladatnak tűnik a magyar régészet egyik Nestorának életútjára visszatekinteni, hiszen ő maga nem a múltba, hanem a jövőbe tekint. Ezt mutatja töretlen munkakedve, aktivitása, hiszen Nagy Tibor 80 évesen is részt vesz minden ülésszakon, társulati, múzeumi rendezvényen, gyakran tart előadást; lépten-nyomon találkozunk vele a könyvtárakban, múzeumi lapidariumokban, s ma is szenvedélyes vitapartner, aki érvelésében már hivatkozik a néhány nappal korábban megjelent publikációkra, akárcsak munkában eltöltött életének korábbi 60 évében.

1910. november 4-én született; pályája Pécsről ívelt magasba. Első, Constantinus valláspolitikájával foglalkozó tanulmányait Kerényi vallásfilozófiája, az 1938. évi Szent István évforduló előkészületei és Sopianae gazdag ókeresztény emlékei egyaránt inspirálták. A bíztató kezdetet tanulmányutak, a római és a berlini akadémiák kitűnő könyvtáraiban való felkészülés, anyaggyűjtés és évekig tartó szorgalmas kutatások követték. Ennek eredményeként már fiatalon olyan érett művet nyújtott be dissertatioként, amely máig is alapvető műnek számít a témában. Értekezése „A pannoniai kereszténység története" 1939-ben jelent meg a Dissertationes Pannonicae sorozatban. Munkája nemcsak a filológus alaposságával megírt kitűnő könyv, hanem érdekes olvasmány is, amelyben történeti tényeket és legendás elemeket szigorú kritikával, világos logikával igyekezett különválasztani. Témájához későbbi műveiben is hű maradt, így az 1942-ben megjelentetett „Budapest története" c. kiadvány vallástörténti fejezetében vagy a fóti kőről írott munkájában. A sokat ígérő sikeres kezdetet nem követhette folytatás. A háború, majd az elmúlt évtizedek kíméletlen „államvallása", a türelmetlen ateizmus nem kedvezett a vallástörténeti kutatásoknak. Nagy Tibor 1935–1937 között a budapesti egyetem asszisztense, 1948-ban docens, 1949–1952 között megbízott egyetemi tanár, 1952 óta kandidátus. 1938-ban került a fővárosi múzeumhoz, s attól kezdve nyugdíjba vonulásáig — 35 éven át — pályája szorosan kötődött a múzeumhoz, tudományos munkássága pedig Budapesthez. 1948-tól 1952-ig a Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet vezetője, majd 1957–1961 között a Budapesti Történeti Múzeum Ős- és Ókortörténeti osztályának vezetője, 1962-ben pedig a római csoport vezetője. 35 éven keresztül szakadatlanul végzett feltárásai elsősorban a pannóniai limeskutatások eredményeit gazdagították. Ulcisia Castra (Szentendre) táborában 1939–1940-ben folytatott kutatásokat; a 40-es évektől kezdve pedig 1971-ig az albertfalvai táborban és auxiliaris vicusban végzett ásatásokat. Korábban Albertfalva volt a legteljesebben feltárt segédcsapat-tábor Pannóniában; csak az elmúlt évek ásatásai révén ismerünk ma már teljesebb castellum-alaprajzot Intercisából ill. a carnuntumi auxiliaris táborból. Albertfalva mellett az aquincumi polgárvárosban végzett hitelesítő ásatásokat; egyik kezdeményezője az ott folytatott perióduskutatásoknak. E munkálatok során a II–III. századi építkezések szerényebb, cölöpszerkezetű előzményeit is sikerült tisztáznia, ezáltal a város kialakulásának kezdeteiig nyomon követni a strukturális változásokat. 1969–1973 között Aquincum legiotáborában és canabaejában végzett feltárásokat; többek között az ő érdeme, hogy a castra legionis alaprajzát ma már számos részletében ismerjük. 1962-ben és 1970-ben tovább folytatta a Nagy Lajos által kezdeményezett kutatásokat az Eskü téri későrómai erődben, Contra Aquincumban.

Munkássága felöleli a paleolitikumtól a magyar honfoglalás koráig terjedő történeti korszakokat; nem csoda, hogy Nagy Tibort a régészet polyhistoraként

tartják számon. Tanulmányokat jelentetett meg Budapest területének őskori kultúráiról, a szkita foglalók hagyatékáról vagy a korai kelta megtelepedésről éppúgy, mint a pannóniai limes kérdéseiről, a tartomány hadtörténetéről, vallási életéről, vagy az avarok dunántúli megtelepedéséről. Ma, az egyes disciplinák egyre inkább szerteágazó és szinte követhetetlenül gazdagodó szakirodalma, eltérő methodikája inkább a specialistáknak kedvez, s úgy tűnik, hogy az általa követett út tovább már nem járható. Nagy Tibortól mégis át kell vennünk szélesebb horizontú történeti szemléletét, amely a történeti folyamatokat egységében tekintve kutatja.

Amennyire széles érdeklődésének, szakirodalmi ismereteinek skálája, olyan sokoldalú módszerének fegyvertára is. Nagy Tibor otthonos a forráskritikában, az epigráfiai elemző munkában, a művészeti stíluskritikában vagy a településtörténetben.

Legfontosabb összefoglaló munkái a főváros területének történetét dolgozzák fel; így az 1962-ben megjelent Budapest Műemléki Topográfiája (szerk.: Horler Miklós) c. monográfia bevezető tanulmánya, vagy az 1973-ban kiadott „Budapest története" I. kötete (szerk. Gyalmos János), amelyben az őskortól a honfoglalás koráig terjedő időszakról nyújtott átfogó, nagy irodalmi és tárgyi ismeretanyagra épülő összefoglalást. 1973 óta a MTA Régészeti Intézetének munkatársa; munkájával elsősorban az Association Int. d'Archeologie Classique szervezésében folyó Corpus Signorum Imperii Romani (CSIR) vállalkozás keretében az aquincumi kötetek publikációját készíti elő. Mint a sorozat magyarországi szerkesztőbizottságának elnöke, már a 60-as évek végétől szorgalmazta e fontos forráscsoport corpusainak egységes szempontok szerint történő összeállítását és publikációját. E munkálatok keretében készült el az aquincumi sírsztélék máig is csak sajtó alatt lévő corpusa, amelyben szinte minden kőemlékről külön tanulmányt írt. Rendszeresen publikál az Acta Archaeologica, a Budapest Régiségei vagy a Mitteilungen des Archäologischen Institutes hasábjain. Nagylélekzetű tanulmányaiban főként az írott források tanúvallomására építve tárgyalja Pannónia foglalásának kérdéskörét, szigorú forráskritikával vizsgálja az Augustus-Tiberius kor eseménytörténetét. Rendszeresen megjelenő könyvismertetései színvonalas tanulmányok; ezekben szívesen tér vissza a későantik korszak tanulmányozásának kérdéseire.

Hosszú múzeumi tevékenységének fontos állomásai azok a kiállítások, amelyeknek előkészítésében, rendezésében résztvett vagy amelyeket irányított. (1947-ben a Károlyi palotában, 1959-ben az akkori Vármúzeumban, 1962-ben az Aquincumi Múzeumban.) A kiállításokhoz kapcsolódó vezetők igényességről tanúskodnak; a látogatókon kívül a szakembereknek is újdonságot nyújtottak (Contra Aquincum erődje a Március 15. téren. 1957; Budapest története az őskortól a honfoglalásig (munkatársakkal). 1960).

A 80 éves Nagy Tibor pályafutása során bejárta a régészettudomány legjelentősebb kutatóhelyeit; volt klasszikafilológus egyetemi tanár, a terepmunkában fáradhatatlan gyakorlati régész, szervező, kiállításokat rendező múzeológus, folyóiratszerkesztő (1947–1949 között az azóta megszűnt Antiquitas Hungarica szerkesztője), majd nyugdíjasként is aktív kutató a Régészeti Intézetben. Több hazai és külföldi szakbizottság munkájában vesz részt; tagja a Német Régészeti Intézetnek. Amikor őt — jó egészséget és erőt kívánva — köszöntjük, egyben további eredményes munkáját várjuk; elsősorban a CSIR további aquincumi köteteit, amelyekhez csaknem egy negyedszázadon át annyi anyagot gyűjtött.

Gabler Dénes

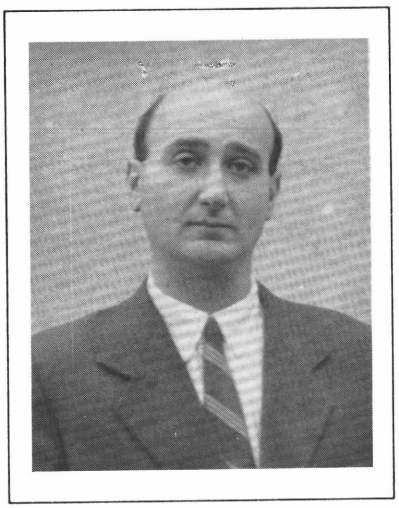

Dr. WELLNER ISTVÁN (1924–1991)

Dr. Wellner István 1955-től húsz éven keresztül dolgozott a Budapesti Történeti Múzeumban. Jogi diplomájának megszerzése után négy éven át hallgatott régészetet és múzeológiát az ELTE Bölcsészettudományi Karán. Intézményünkben a Régészeti Osztály munkatársaként ásatásokat és leletmentéseket végzett, elsősorban az aquincumi táborváros területén. Szerencsés kezű kutatásainak legkiemelkedőbb állomása az ún. Hercules-villa feltárása és publikálása, majd az itt talált emlékek, köztük a méltán világhírű római mozaikok helyszíni bemutatása. Munkájának eredménye egy látványos, modern kismúzeum létrehozása lett (Budapest, III. Meggyfa u. 21.). Régészeti kutatásait az Archaeológiai Értesítő, az Acta Archaeologica és a Budapest Régiségei hasábjain publikálta. A szakfolyóiratokon kívül kiállítási vezetők írásával, rádióelőadások tartásával, folyóirat- és újságcikkek megjelentetésével is hozzájárult Budapest ókori története legújabb kutatási eredményeinek a nagyközönség körében végzett népszerűsítéséhez. Római kori kutatási eredményeit több hazai és külföldi fórum előtt tudományos előadások formájában is közreadta.

Budapest történetének igen alapos ismerőjeként megjelentette 1972-ben a „Régi budai és pesti látképek" című munkáját, valamint a Budapest Enciklopédiában és a Budapest Lexiconban is több szócikk megírása fűződik nevéhez.

1975 után megvált múzeumunktól, ettől az időszaktól egymás után születtek útikönyvei (Budapest, Velencétől Rómáig, Rómából Szicíliába, Eger, Balaton, Firenze, Tíz magyar város, Ciprus), melyek a szakmai pontosság mellett élvezetes olvasmányok és méltán népszerűek a turisták körében.

Életeleme volt az utazás, és a sors kegyetlensége folytán egy ausztriai turistaút során érte a tragikus halál.

Pető Mária

Wellner István tudományos munkái

1. Az aquincumi mozaikok. Bp. 1962. p. 39.
2. Terra mater és Liber Pater közös oltára Aquincumban. BpR 20. 1962. 299–301.
3. Újabb őrtorony az aquincumi limesszakaszon BpR 20. 1963. 303–310.
4. A Mithrasz kultusz újabb emlékei Aquincumból. BpR 21. 1964. 253–260.
5. Aeskulapius és Hygieiát ábrázoló gemma lenyomatával díszített edény Aquincumból. AÉ 92. 1965. 42–45.
6. Az aquincumi Hercules-villa. Vezető a kiállítás és romkert megtekintéséhez. Bp. 1968. p. 52.
7. The Hercule-villa in Aquincum. AAH 21. 1969.
8. Az aquincumi helytartói palota építésének kora. AÉ 97. 1970. 116–125.
9. A magyarországi római kori épületek belső díszítő művészete. Építés-építészettudomány. 2,1971. 327–400.
10. Megjegyzések az aquincumi helytartói villacsoport keletkezésének újabb adataihoz. AÉ 100. 1973. 222–223.
11. Az aquincumi katonaváros nyugat-keleti irányú vízvezetékrendszere. BpR 23. 1973. 179–185.
12. Die Sigillaten vom Gebiete der Hercules-Villa in Aquincum. Mit einem Anhang von I. Wellner. AAH 28. 1976. 3–77.
13. Mit Astralsymbolen verziertes Altarseinbruchstück aus Aquincum. Neue Forschungen im Carnuntum. 1. 1976. 114–120.

TANULMÁNYOK

KALICZ-SCHREIBER RÓZSA

A SOMOGYVÁR—VINKOVCI KULTÚRA DÉL—ÉSZAKI IRÁNYÚ KÖZVETÍTŐ SZEREPE A KORABRONZKORBAN

1. A Dunántúl és Budapest korai bronzkora és a Somogyvár–Vinkovci kultúra

A magyar terminológia szerint a Dunántúlon a korai bronzkorba keltezzük a késői Vučedol kultúrát, a Harangedény–Csepel csoportot, a Lajta (Leitha) csoportot, valamint a Kisapostag és Gáta (Wieselburg) kultúra kezdeteit.[1]

A legutóbbi időkig fokozatosan megismertük a Dunántúl keleti felének korai bronzkorát. A Dunántúl nyugati részéről főleg csak szórványos leletek alapján alkothattunk véleményt, mert hiányoztak a jelentős leletanyagot szolgáltató ásatások. Ismereteink, sajnos, még most is hézagosak, de az újabban végzett kisebb feltárások alapján kezdenek kirajzolódni a korai brozkor körvonalai a Nyugat-Dunántúlon is.

A legújabb adatok arra engednek következtetni, hogy az említett területen a bronzkor kezdetét három kulturális komplexum különböző mértékű egymásrahatása illetve keveredése határozza meg.

a) Az Alpok közvetlen előterében a Vučedol kultúra Ljubljana (Laibach) csoportjának és a horvátországi Rudina típusnak a hatását fedezhetjük fel a Somogyvár–Vinkovci kultúra több lelőhelyén (Csepreg: 1. kép 1–17., Sé-Malomi dűlő: 2. kép 1–16.), vagyis elsősorban a Dunántúl nyugati szegélyén.[2] Ezekre a leletegyüttesekre jellemző a talpas tálak gyakorisága, belső díszítésük változatossága, továbbá a Somogyvár–Vinkovci kultúra központi területével szemben a magasnyakú, kettős kónikus füles korsók hiánya vagy ritkasága. Az is Vučedol tradíció a Somogyvár–Vinkovci területtel szemben, hogy a karcolt díszítés nemcsak a talpas tálak sajátja, hanem kisebb-nagyobb edények oldalán, nyakán is előfordul (2. kép 1–5, 8, 11).

b) A Nyugat-Dunántúl déli felén a Somogyvár–Vinkovci kultúra olyan leletanyaga figyelhető meg, amelyben csak a talpas tálak belseje viseli a karcolt díszítést egységes mintaszerkezettel, a négyes tagolású, ún. csillagmotívummal. Nincs meg a központi területre jellemző kannelurás dísz, szórványosan azonban megtalálható a belső osztású, ún. etázs-füllel ellátott korsó és a cilindrikus kis edény, pereme alatt egy vagy két kis füllel. Gyakori a nagy edények durva, szinte „Schlickwurf"-szerű külseje. Az anyagban és technikában, edényformákban sok a közös vonás a Makó (Kosihy–Čaka) kultúrával (3. kép 1–16). Többek között Letenye, Nagykanizsa–Sánc és Nagykanizsa–Inkey kápolna lelőhelyek tartoznak ide.[3]

c) A Nyugat-Dunántúl északi részén, Győr–Sopron megyében a bronzkor kezdetét elsősorban a Makó (Kosihy–Čaka) kultúra határozza meg, jellegzetes leletanyagával.[4] Alig észlelhető az eltérés a Somogyvár–Vinkovci kultúra délnyugat-dunántúli leleteitől. A használati kerámia minden típusa lényegében azonos a két kulturális komplexumban. A belső díszű talpas tálak gyakorisága is hasonló mindkét kultúrában. A különbség abban jelentkezik, hogy a Makó (Kosihy–Čaka) kultúrából hiányoznak a kettős kónikus magas nyakú korsók, s főleg a gömb vagy ovális testű kis bögrék a jellegzetesek, alacsony nyakkal.[5] Lényeges különbségnek ítélhető, hogy a magas, cilindrikus edények két kis füllel a perem alatt, melyek a Somogyvár–Vinkovci kultúra egyik meghatározó formáját jelentik, a Makó kultúrából teljességgel hiányoznak. A tatai sírleletek az Észak-Dunántúlon a Makó kultúrát képviselik, de előfordulnak benne valószínűleg a Somogyvár–Vinkovci kultúra hatására a magas nyakú kis bögrék szinte miniatűr kivitelben (5–6 cm magasak), az alacsony nyakú kis bögrékkel (melyek a Somogyvár–Vinkovciból mindig hiányoznak), a belső díszű talpas tállal együtt (4. kép 1–7).

A Makó és Somogyvár–Vinkovci kultúra (idősebb fázis) geográfiai határait nem lehet éles vonallal meghúzni. Ezért az egyes kutatók között, attól függően, hogy melyik oldalról nézik, éles viták folynak pl. a két kultúra területi elkülönítésével kapcsolatban.[6] A viták oka többek között az is, hogy széles területen keverten jelentkeznek a két kultúra kerámiai jellegzetességei. A fenti viták alapját főleg a Somogyvár–Vinkovci kultúra belső kronológiájának sok félreértésre alkalmat adó bizonytalansága idézi elő.

Bóna István a Somogyvár csoport meghatározásakor 1965-ben az egész Dunántúl területén egyetlen nagy tipológiai és kronológiai egységbe foglalta a főleg szórványos leletekből vagy csak kis, kevés típust tartalmazó együttesekből álló kerámiát.[7] Még a vinkovci stratigráfia megismerése után is bizonytalan maradt nála a Somogyvár és Makó kultúra egymáshoz való viszonya.[8]

Bándi Gábor és Ecsedy István kutatásai és főleg ásatásai a Somogyvár–Vinkovci kultúra gazdag leletenyagát tárták fel Pécs környékén.[9] Ezzel világossá vált a kultúra tipológiája, de hangsúlyozni kell azt, hogy csak a Délkelet-Dunántúlon. S. Dimitrijević vinkovci stratigráfiája alapján bebizonyosodott, hogy a Somogyvár–Vinkovci kultúra a központi területen, így a Délkelet-Dunántúlon is, követte a Vučedol kultúrát.[10] Egyértelművé vált a Somogyvár–Vinkovci és a Makó (Kosihy–Čaka) kultúra egyidejűsége a korai bronzkor első fázisában (KB I). Másrészről azonban fennmaradt a bizonytalanság, hogy a délkelet-dunántúli leletegyüttesek valójában mennyire képviselik a Somogyvár–Vinkovci kultúra egészét kronológiailag

és tipológiailag? Vagyis, hogy a Pécs környékén nyert tapasztalatok milyen mértékben általánosíthatók távolabbi területekre is? A bizonytalanságot az fokozta, hogy a Budapest környéki ásatások során, a Makó kultúrát követő Harangedény–Csepel csoport (korai Nagyrév kultúra), vagyis a korabronzkor második fázisába keltezhető együttesben megtaláltam a Somogyvár–Vinkovci kultúra vezértípusát jelentő cilindrikus edénykét. Egyéb hasonlóságok is az egyidejűségre mutattak. Ezen leletek előkerülésének idején, 1973-ban még ismeretlenek voltak a délkelet-dunántúli ásatások eredményei. Ezért én akkor a Somogyvár–Vinkovci kultúra egészét párhuzamosítottam a Harangedény–Csepel-csoporttal, ill. a korai Nagyrév kultúrával (KB II).[11]

A Budapest és Pécs környéki ásatások után vált lehetségessé közvetlen és közvetett adatok alapján a Somogyvár–Vinkovci kultúra dunántúli alsó és felső kronológiai határának rögzítése. Ennek értelmében a Somogyvár–Vinkovci kultúra a Dunántúl jelentős területén kitöltötte a korai bronzkor első fázisát (KB I) a Makó kultúrával egyidőben (8. kép), de kitöltötte a korai bronzkor második fázisát is (KB II) a korai Nagyrév kultúrával, ill. a Harangedény–Csepel csoporttal egyidőben is (9–10. kép).

Máig nem kapott azonban hangsúlyt az a tény, hogy a leggazdagabb délkelet-dunántúli ásatások leletei (Nagyárpád, Szava, Zók) nem képviselik a Somogyvár–Vinkovci kultúra egészének kerámiáját, hanem tipológiai érvényességük csak egy szűkebb területre alkalmazható. Ennek a ténynek a felismerése a Somogyvár–Vinkovci kultúra kutatóinál még ma sem tapasztalható.[12] A különbségeket a kisebb feltárásokból előkerült, de eddig kellőképpen nem közölt leletegyüttesek és főleg szórványos leletek tükrözik a Dunántúl nagy területén és a Bácskában is. A leletanyag eltérését jelzik a névadó lelőhely (Vinkovci: 16. kép 1–14.), továbbá Ilok és Gradina (17. kép 1–11) leletei is.[13]

A délnyugat-dunántúli leletek ismertetésénél már említettem, hogy a Somogyvár–Vinkovci kultúra leleteinek még egyazon kronológiai szintbe tartozó típusai között is felfedezhetők a helyi eltérések.

Megvannak azonban azok az említett kronológiai különbségek is, amelyeket a kutatók elvben elismernek, gyakorlatilag azonban elsiklanak fölöttük. Ezeket a közeli jövőben kell tartalommal megtölteni. Vagyis sürgető annak meghatározása, hogy a Somogyvár–Vinkovci kultúra fiatalabb, a korai bronzkor második fázisába (KB II) tartozó, a korai Nagyrév kultúrával (így a Harangedény–Csepel csoporttal is) egyidős leleteinek mik is a tipológiai kritériumai? A szerény támpontok alapján erre a kérdésre kísérelek választ adni, s feltételezésemet munkahipotézisként ismertetni.

Már fentebb láttuk, hogy a Somogyvár–Vinkovci kultúra nyugat-dunántúli területén az idősebb leletegyüttesekből hiányzik vagy egészen ritka a kettős kónikus testű, magas nyakú füles korsók jelenléte. Ez szinte törvényszerűnek látszik. Ugyanakkor a belső díszű talpas tálak ezekben az együttesekben is hasonlóan általánosak voltak.

Az eddig közölt, Somogyvárnak meghatározott, számos lelőhelyen megtalált kisebb leletegyüttesek, főleg azonban szórványos leletek alapján a magas nyakú, de nem a klasszikus Somogyvár–Vinkovcira jellemző, hanem inkább a korai Nagyrévre emlékeztető korsókat, mivel a Nagyrév kultúra elterjedési területén kívül találhatók, Bóna, Bándi és Ecsedy is a kronológiailag tagolatlan Somogyvár–Vinkovci kultúrába sorolták. Holott alaposabb vizsgálattal észrevehető, hogy nemcsak a lelőhelyeket reprezentáló 1–1 korsó látszik különbözőnek, de a kis együttesek egyéb leletei is eléggé eltérnek a klasszikus Somogyvár–Vinkovci kultúra kerámiájától. A legjobb példák erre a Keszthely–Fenékpuszta és Sármellék néven külön-külön lelőhelyként bemutatott, de valójában egy lelőhelyről származó leletegyüttes (5. kép 1–6), valamint a keszthelyi sírlelet (5. kép 11–12),[14] továbbá olyan szórványedények, amelyek a Dunántúl nyugati feléből származnak (Kéthely, Kemendollár stb.) (5. kép 7–10).[15] Mindezekről a lelőhelyekről és leletegyüttesekből hiányoznak az idősebb fázisra jellemző belső díszű talpas tálak. Úgy érzem, hogy az ilyen leletek és leletegyüttesek, amelyek tipológiailag már különbözők, vagy helyesebben, a klasszikus Somogyvár–Vinkovci kultúra kerámiájának továbbfejlődött változatait képviselik, a korai Nagyrév kultúra kerámiájával mutatnak kapcsolatot, valójában a Somogyvár–Vinkovci kultúra fiatalabb fázisába tartoznak. Különösen vonatkozik ez a feltevés a Bóna-féle ún. Ökörhalom típusú korsók nyugat- és északdunántúli megjelenésére (6. kép 1–9).[16] Többek között az említetteken kívül erre a fázisra keltezhetők a Szombathelyen talált edények is (6. kép 10–11).[17]

A korai Nagyrév kultúra határterületén található Mezőkomárom bronzkori lelőhelye, melynek alapvető fontossága van a fent vázolt probléma megoldásában.[18] Mezőkomáromban ugyanis a valódi harangedény töredékeken kívül Somogyvár–Vinkovci fiatalabb típusok is előfordulnak, vagyis a korai Nagyrév kultúra és a Somogyvár–Vinkovci kultúra fiatalabb fázisának egyidejűségét hangsúlyozza. Erre már a 70-es évek közepén rámutattam. Legújabban az Északnyugat-Dunántúlon (Ravazd) került elő egy telepgödör-együttes, amelyben a Somogyvár–Vinkovci kultúra fiatalabb fázisába tartozó korsó mellett egy nyéllyukas baltához tartozó öntőformát talált Figler András. Az öntőforma a fiatalabbnak meghatározott Kozarac típusú nyéllyukas balták körébe tartozik.[19]

Figyelemre méltó a temetkezések helyzete is a Somogyvár–Vinkovci kultúrán belül. A kevés sírlelet a központi területen és környékén csontvázas és hamvasztásos rítusú. Bóna inkább csak a déli eredetűnek tartott csontvázas rítust véli jellemzőnek a Somogyvár csoportra.[20] A Nyugat-Dunántúlon a fenékpusztai és keszthelyi sírlelet hamvasztásos sírból származónak látszik.[21] Legújabban Győr megyében talált Figler András két sírt, amelyek szórthamvas temetkezést tartalmaztak. A sírokban a Somogyvár–Vinkovci kultúra kissé már módosult számos cilindrikus kis edénye mellett egyfülű, tagolt nyakú korsók és a Makó kultúrára jellemző tálak voltak.[22] A lelőhely a két kultúra határán vagy keveredési területén fekszik. A szórthamvas

rítus legközelebb a szlovákiai Čaka (Cseke) lelőhelyen vizsgálható.[23] Újabban a szerző tárt fel egy gazdag mellékletű szórthamvas sírt Budapest területén, amely a Makó kultúrába tartozik, de a Somogyvár–Vinkovci kultúra hatása is érezhető az egyes edényformákon.[24] A 60-a évek végén a Komárom megyei Tatán került elő egy sírlelet, amely szórthamvas rítusú lehetett és a Makó kultúra leleteit tartalmazta, de a kis korsók formája a Somogyvár–Vinkovci kultúra hatását őrzi (4. kép 1–7.).[25] Úgy látszik, hogy a szórthamvas temetkezési ritus inkább a Makó kultúra sajátja, de egyre általánosabbá vált a korai bronzkor II. fázisában (KB II) a Somogyvár–Vinkovci kultúra területén is.[26]

A Dunántúl nyugati részén már régen előkerültek azok a sírleletek, amelyekben a Harangedény kultúra fiatalabb fázisának típusait fedezte fel a kutatás. Patay Pál az Oka–Sarród elnevezést adta ennek a kis csoportnak.[27] Az ausztriai (burgenlandi) leletek megszaporodásával legutóbb E. Ruttkay rendszerezte a hasonló leleteket és mivel a legtöbb lelőhely a Lajta folyó vidékén található, a Lajta (Leitha) csoport néven foglalta össze őket.[28] Magyarországon csak egyetlen lelőhelyen, a Vas megyei Csepregen kerültek elő leletei az elmúlt évtizedben, csontvázas sírokból (7. kép 1–9).[29] A kerámia jellegzetesen a Lajta (Leitha) csoportot képviseli és a megállapított kronológiai helyzettel is egyetérthetünk. Vagyis ez és a hasonló leletegyüttesek megfelelnek a Harangedény kultúra fiatalabb vagy továbbfejlődött fázisának. Párhuzamaik többek között a Nagyrév kultúra korai szakaszának fejlettebb leletegyütteseiben találhatók meg, amelyeket Budapest környékén a korai bronzkor (KB) IIb fázisaként foglaltam egységbe.[30] Ide tartozik a Dunántúlon az igari telep alsó rétegének leletanyaga a Nagyrév kultúra elterjedési területének délnyugati részén.[31] Bóna az ilyen leleteket a Szigetszentmiklós csoport néven határozta meg s a korai Nagyrév kultúra fejlettebb fázisába datálta őket.[32]

A Lajta (Leitha) csoport és a korai Nagyrév kultúra területe között még nem ismerünk a finomabb kronológia alapján elkülöníthető leleteket, leletegyütteseket. Valószínű, hogy a Somogyvár–Vinkovci kultúra fiatalabb fázisa fejlődött tovább (10. kép). Ugyanis még szórványként sem ismerünk más lelettípusokat erről a területről.

A Dunántúl nyugati felén a magyar terminológia szerint a korai bronzkor késői vagy harmadik fázisában (KB IIIa–b) két kultúra kezdete látszik egybeesni azzal az időszakkal, amikor a Duna és a Tisza mentén megkezdődött a tel-telepek élete a Nagyrév kultúra fiatal és késői fázisában (KB IIIa–b) (11. kép).[33] Legjobb példa erre a balatongyöröki lelőhely, ahol a legkorábbi Kisapostag kultúra leletegyüttesében a Nagyrév kultúra késői fázisába tartozó korsótöredék került elő.[34]

A Dunántúl északnyugati részén a Lajta (Leitha) csoport területén lényegében a Kisapostag kultúrával párhuzamosan a Gáta (Wieselburg) kultúra kialakulása történt meg. A Gáta kultúra legidősebb leletegyütteseiben (elsősorban a sírokban) felismerhető a korai Aunjetitz kultúrával fennállott párhuzamosság, amely megfelel az említett relatív kronológiának.[35]

E rövid áttekintésben igyekeztem a Nyugat-Dunántúl korábban kevéssé ismert korai bronzkori fejlődésének területi és kronológiai tagolását megvilágítani, amely minden szempontból párhuzamosnak látszik a környező területekkel (12. kép). Kitűnt, hogy a helyi tényezők döntötték el, hogy a fejlődés melyik területhez kapcsolható inkább. Mindenhol szembetalálkoztunk a Somogyvár–Vinkovci kultúra problémáival is, amely kultúrának alapvető szerepe kétségtelen a magyarországi korai bronzkor fejlődése szempontjából. Sajátságos, hogy a Dunántúl nyugati sávjában főleg a bronzkor kezdetén és a korai fázis folyamán jellemző a különböző kulturális egységek egymásra hatása, keveredése. Önálló, kizárólag csak erre a területre jellemző kulturális formáció azonban az egész korai bronzkor folyamán nem jött létre a Nyugat-Dunántúlon.

2. Az aszimmetrikus fülű edények problémája a magyarországi korai bronzkorban

A korai bronzkor első felében egy különleges edénytípus jelent meg a Kárpát-medencében és attól délre (13. kép). Az edényforma alapján három csoportra lehet bontani ezt az edénytípust.

a) Kettős kónikus testű és többnyire alacsony, ritkábban magasabb hengeres nyakkal ellátott kisebb-nagyobb korsók (14. kép 1., 4., 6.; 15. kép 2., 4–6.; 17. kép 2.; 18. kép 1–2., 5., 7.; 20. kép 8., 15).

b) Ovális testű és ugyancsak alacsony vagy ritkábban magasabb hengeres nyakkal ellátott edények (15. kép 3.; 16. kép 2.; 19. kép 1., 3–4.).

c) Széles szájú fazekak, többnyire enyhe *S*-profillal (14. kép 2., 5., 7.; 15. kép 7–9.).

Mindhárom csoportra jellemző, hogy az edény nyakát átívelő hosszabb szalagfüllel szemben a nyakhajlatban egészen kicsi fülecske helyezkedik el. Ezáltal keletkezik az aszimmetrikusság, ami miatt ezeket az edényeket aszimmetrikus fülű edényeknek nevezem. A funkciójuk egyelőre ismeretlen. Ennek az aszimmetrikusságnak határozott tartalma lehetett, hogy nagy területen és hosszabb időn keresztül hasonló módon készítették őket. Európai elterjedésük Bulgáriától Morvaországig terjed (13. kép) és hosszabb időt ölelnek át azok a leletegyüttesek, amelyekben előfordulnak.

A korai bronzkort megelőzően Bulgáriából, Jugoszláviából, Ausztriából és Morvaországból ismerjük ezt a különleges edénytípust.

1. *Djakovo* (Kjustendil) Bulgária.[36] A Krivodol–Sal-cuța kultúra települési rétegéből származik egy aszimmetrikus fülű korsó (14. kép l). A magyarországi késő Lengyel, Tiszapolgár kultúrának felel meg a település.

2. *Teliš–Redutite* (Pleven) Bulgária.[37] A telep legfiatalabb települési rétegéből került elő egy aszimmetrikus fülű, fazékszerű edény (14. kép 2). A magyarországi középső rézkor végi Hunyadihalom csoporttal és a tűzdelt barázdás díszű kerámiával (Furchenstichkeramik) egykorúnak határozza meg a bolgár kutatás ezt a telepréteget (Galatin–Pevec kultúra).

3. *Vajska*, Jugoszlávia, Vajdaság. A Hunyadihalom–Salcuța IV (Vajska) csoport kis temetőjében sírból került elő egy *S*-profilú, aszimmetrikus fülű fa-

zék.[38] Lehet, hogy a sírban levő másik, hasonló formájú fazéknak is volt kis füle, de csak a nyoma maradt meg.

4. *Bisamberg,* Alsó-Ausztria.[39] A Balaton–Lasinja (I) kultúra (Bisamberg–Oberpullendorf csoport) teleplelete az aszimmetrikus fülű, kannelurás díszű korsó (14. kép 3).

5. *Jevišovice–Stary Zamek, C 1 horizont,* Morvaország.[40] A telep C 1 horizontja a későrézkori Boleráz csoporttal azonos korú. Többek között kannelurás díszű, aszimmetrikus fülű korsó is van a telepleletek között (14. kép 4).

A Kárpát-medencében és attól délre elsősorban a korai bronzkorban váltak gyakorivá az aszimmetrikus fülű edények. A fentebb bemutatott idősebb leletek részben a Kárpát-medencétől délre, részben annak déli részén, részben nyugatra ill. északnyugatra kerültek elő. A típus származási helyét nagy valószínűséggel kereshetjük délen, nemcsak a kronológiai prioritás miatt, de azért is, mivel hasonló edények Nyugat-Anatóliában, Cipruson, sőt még a Közel-Keleten is előfordulnak.[41] Az is közismert, hogy a Balaton–Lasinja kultúrában és a Boleráz csoportban mennyire jelentős szerepet játszottak a délről származó hatások, sőt összetevők.

A korai bronzkoriak között is, legdélebbre a Balkánon Bulgáriából ismerünk aszimmetrikus fülű edényt.

1. *Raszkopanitza,* Bulgária.[42] Teleplelet a magyarországi korai bronzkornak megfelelő rétegből. Fazékszerű aszimmetrikus fülű edény (15. kép 9). Ennél az edénynél a helyi tradíciók továbbélését vagy nyugat-mediterráni hatások érvényre jutását gyaníthatjuk.

Külön összefüggő csoportot alkotnak a Kárpát-medencében ill. attól délre (Nyugat-Szerbia) előkerült aszimmetrikus fülű edények, mivel egy nagy kulturális horizontba, a korai bronzkorba tartoznak és viszonylag nagy számban fordulnak elő. Legelőször Kalicz Nándor foglalta össze az aszimmetrikus fülű edények problémáját 1961-ben[43], majd 1968-ban.[44] Az akkori ismeretek alapján távoli déli eredetüket hangsúlyozta. Azóta megnőtt az ilyen edények száma, de az eredetükkel kapcsolatos Kalicz-féle elképzelést, legalábbis a balkáni eredetet most is valószínűnek tartjuk, amint ezt Kalicz 1984-ben is kifejtette.[45]

2. *Priboj,* Nyugat-Szerbia. Halomsírból származó lelet.[46] Az aszimmetrikus fülű magasabb nyakú korsó (15. kép 2) némileg hasonló alakú kétfülű korsóval együtt (15. kép 1) került elő. Az edények erőteljes hasonlóságát és egyidejűségüket a Somogyvár csoport első összefoglalásában már 1965-ben hangsúlyozta Bóna István.[47] Kulturális besorolásunk egyelőre bizonytalan. M. Garašanin a Belotić-Bela Crkva csoportba sorolta őket.[48]

3. *Ig, Ljubljana (Laibach),* Szlovénia.[49] A régen előkerült telepleletek között több példányban ismeretes a jellegzetes edényforma. A kettős kónikus testű alacsony nyakú típus fordul elő aszimmetrikus fülekkel a lelőhelyen (15. kép 4–5). A Vučedol kultúra késői fázisára jellemző díszítésük van. A velük együtt talált többi kerámiát hasonló díszítésükkel a Vučedol kultúra késői, *C* fázisába keltezi S. Dimitrijević.[50]

4. *Vučedol–Gradac,* Horvátország.[51] A kultúra névadó lelőhelyén aszimmetrikus fülű fazék is előkerült a telep B 2 fázisra keltezhető rétegéből (15. kép 8).

5. *Sarvaš (Horvátország).*[52] Aszimmetrikus fülű fazék (15. kép 7). Hasonló a vučedoli edényhez, csak ez seprődíszes. Az előbbihez hasonlóan a Vučedol kultúra B 2 fázisára keltezik.

6. *Gradina* a Bosut mellett, Szerémség (Jugoszlávia).[53] A több periódusú telep egyik rétege a Somogyvár–Vinkovci kultúra leleteit tartalmazza. Ezek között előfordult az aszimmetrikus fülű korsó is (*a* típus). Hasonló az Ilokon előkerült példányhoz.

7. *Ilok,* Szerémség (Jugoszlávia).[54] Nagyobb települési együttesben (17. kép 1–11) előfordul az aszimmetrikus fülű korsó, magas nyakkal (17. kép 2). A leletegyüttes a Somogyvár–Vinkovci kultúra feltehetően fiatalabb fázisába tartozik.

8. *Vinkovci,* Horvátország.[55] A névadó lelőhelyen végzett ásatások alkalmával került elő egy jellegzetes aszimmetrikus fülű edény magas nyakkal és ovális testtel (16. kép 2) a Somogyvár–Vinkovci kultúra rétegében (16. kép 1–14).

9. *Hajdukovo,* Vajdaság (Jugoszlávia).[56] A Tiszától nyugatra a Bácskában találták a nagyobb méretű, ovális testű, alacsony nyakú, aszimmetrikus fülű korsót. Horváth Ferenc a Somogyvár–Vinkovci kultúra Ada típusába sorolja a leletet. Az edény ép állapota miatt arra gondolunk, hogy sírlelet lehetett (15. kép 3).

10. *Zók-Várhegy,* Baranya megye.[57] Az első világháború után jugoszláv megszállás idején végzett ásatások hoztak felszínre egy jellegzetes aszimmetrikus fülű korsót is, alacsony nyakkal, amely a ljubljanaiakhoz hasonló (15. kép 6). Ecsedy István ásatása során a késő Vučedol rétegben előkerült egy aszimmetrikus fülű fazékszerű edény is.[58]

11. *Szava,* Baranya megye.[59] A Somogyvár–Vinkovci kultúra egyik gazdag tartalmú gödrében talált Ecsedy István egy aszimmetrikus fülű korsótöredéket is (14. kép 6).

12. *Hódmezővásárhely-Gorzsa,* Csongrád megye.[60] Hamvasztásos sírból származik egy magas nyakú korsó aszimmetrikus füllel (18. kép 5). A sírleletet Kalicz Nándor a Makó kultúra idejére keltezte, de lehet, hogy már fiatalabb, vagy esetleg a Makó kultúra legkésőbbi, átmeneti fázisából származik (18. kép 3–6).

13. *Kunszentmárton és Szentes között,* Csongrád megye.[61] Csallány Dezső gyűjtött az 50-es évek legelején egy aszimmetrikus fülű korsót, amely a gorzsaihoz hasonló.

14. *Csongrád-Vidrepart,* Csongrád megye.[62] Telepleletként került elő a lelőhelyen egy fazékszerű, aszimmetrikus fülű edény (14. kép 7). A leletegyüttes a Makó és Nagyrév kultúra átmeneti idejére keltezhető, amelyben a Somogyvár–Vinkovci kultúra hatása is érződik.

15. *Tiszaluc-Sarkadpuszta,* Borsod-Abaúj-Zemplén megye.[63] A Makó kultúra telepgödrében került elő egy aszimmetrikus fülű, ovális testű korsó. A lelőhely Makó típusú leleteiből néhány töredéket közölt Kalicz Nándor.[64]

16. *Tarnazsadány,* Heves megye.[65] Csontvázas sírban találták a jellegzetes kettős kónikus testű, alacsony nyakú, aszimmetrikus fülű, karcolt díszekkel ellátott korsót, mely a Nemzeti Múzeumba került (18. kép 1).

17. *Budapest, XIV. Szentmihályi út.*[66] Magányos csontvázas sírban találták a jellegzetes kettős kónikus testű, alacsony nyakú, aszimmetrikus fülű díszítetlen korsót (18. kép 2). Kulturális besorolása a tarnazsadányihoz hasonlóan csak közvetett tipológiai párhuzamok alapján történt meg, s a Makó kultúra leletének tulajdonította Kalicz Nándor.[67]

Erdélyben a Sebes- és a Fekete-Körös völgyében több barlangban is felfedezték a korai bronzkor leleteit.[68] A barlangokban emberi csontmaradványokkal, koponyákkal sok edényt ill. edénytöredéket találtak.[69] Sőt, még nyéllyukas rézbaltára is rábukkantak (19. kép 2). Mindezek alapján jogos a találó feltevése, hogy a barlangokat nem a köznapi életben használták, hanem különleges, valószínűleg kultikus rendeltetésük volt.[70] A kerámia egységes típust képvisel (19. kép 1–17). P. Roman Rosia csoport néven foglalta össze a bihari leleteket és először a Glina III–Schneckenberg kultúrával hozta őket kapcsolatba.[71] Újabban a Coţofeni, a Somogyvár–Vinkovci, a Makó és Nyírség kultúra hatásait fedezte fel ebben a kulturális egységben a Glina III–Schneckenberg kultúra mellett.[72] Három barlangban is találtak aszimmetrikus fülű edényeket, amelyek mind a három típust képviselik. Velük együtt számos olyan korsótöredék is felszínre került, amelyeknek ugyan nincs aszimmetrikus fülük, de alakjuk azonos azokéval. J. Emődi a korai Nagyrév kultúra körébe sorolja a barlangi leleteket.[73] Ez azonban nem fogadható el, mivel a Nagyrév kultúra nem terjedt el Erdélyben. A rokonság a leletanyaguk között azonban kétségtelen. Talán erőteljesebb a párhuzamosság a Nyírség kultúrával. A barlangi leletek korát a magyarországi korai bronzkor I-II. fordulójára, főleg azonban a korai bronzkor II. fázisára (KB II) keltezhetjük.

18. *Calatea,* barlang, Sebes-Körös völgye, Románia.[74] A barlangi leletek között egy aszimmetrikus fülű edényt is közölt Petre Roman (19. kép 4).

19. *Galaşeni,* barlang, Sebes-Körös völgye, Románia.[75] Az egyik leggazdagabb barlangi lelőhely, ahonnan négy aszimmetrikus fülű edény vált ismeretessé J. Emődi közlésében (19. kép 1., 3., 5.).

20. *Izbucul Topliţei,* barlang, Fekete-Körös völgye, Románia.[76] A csontmaradványok között nemcsak aszimmetrikus fülű edény, de nyéllyukas rézbalta és arany „Noppenringek" is előkerültek.

21. *Ivanka pri Nitra,* Szlovákia.[77] Kultúrához nem köthető csontvázas sírban találtak egy jellegzetes aszimmetrikus fülű korsót (18. kép 7) és egy bögrét (18. kép 8). Az előbbi a tarnazsadányi és budapesti példányhoz hasonló. A kis bögre korai bronzkor I-II. fázis leletei között is rendelkezik párhuzamokkal.

22. *Menin,* Morvország.[78] Csontvázas sír leletei között volt egy nagyméretű aszimmetrikus fülű edény. Alakja megegyezik a fentebb bemutatott korsókéval, de a nyakhajlatban ülő kis fület két oldalról 1–1 hasonló kis fül kíséri (20. kép 15). A síregyüttest J. Ondraček a fiatalabb zsinórdíszes kerámia körébe keltezte. A leletek (20. kép 13–18) sok rokonságot mutatnak a Harangedény–Csepel csoporttal.

23. *Morkovice-Sližany,* Morvaország. Az előzőhöz hasonló díszített, aszimmetrikus fülű edény (20. kép 8).[79] Ugyancsak 1–1 kísérő kis füle van a nyakhajlatban. A fiatalabb zsinórdíszes kerámia körébe sorolják ezt is más edénytípusokkal együtt (20. kép 1–12).

Azért is feltűnőek ezek az ismertetett edények, mert többször hangsúlyosan magányos csontvázas vagy hamvasztásos sírokban, halomsírban is, vagy, ami a legfigyelemreméltóbb, kultikus temetkezéseket tartalmazó barlangokban fordulnak elő. Nagyobb ásatások során azonban települési helyeken is megtalálták őket. A különleges edényforma – nem számítva a rézkori előzményeket – a sírokban és a telepeken jellegzetes korai bronzkori környezetben található. Elsősorban, mint láttuk az edények ismertetésénél, a Somogyvár–Vinkovci kultúra és a késői Vučedol kultúra együtteseiből ismerjük az aszimmetrikus fülű edényeket, de megvannak a Makó kultúra, ill. a korai Nagyrév kultúra környezetében is, bár – ez is egyik jellegzetesség – nem lehet őket mindig pontosan keltezni, meghatározott kultúrához kötni. A Glina-III–Schneckenberg kultúra délkeleti területén még ismeretlenek az ilyen edények, de más hozzájuk kapcsolódó jellegzetes kerámiatípusok gyakorisága alapján, továbbá a bihari barlangok meglepő leleteiből következtetve, várható előkerülésük Erdély délebbi részén és talán az Al-Duna vidékén is.

Az ismertetett edénytípus megjelenése Budapest környékén és a Marostól északra eső területen kronológiai és történeti kérdéseket vet fel. Északi területünkön: a Tisza-vidéken, a Sebes- és Fekete-Körös bihari szakaszán, a Budapesten, Tarnazsadányban és Szlovákiában előkerült leletek kulturális besorolása még nem egyértelmű. Úgy látszik több esetben is, mintha a Makó és a korai Nagyrév kultúra fordulójára, a két kultúra átmeneti időszakára lennének keltezhetők, ill. a Makó és a korai Nagyrév kultúrában is, vagyis két időrendi horizontban is előfordulnának. A több helyen is hozzájuk kapcsolódó idegen csontvázas temetkezési rítus (a bihari barlangokban is) egyedi jellegüket hangsúlyozza. Kétségtelen, hogy délen, délnyugaton és késő Vučedol és a Somogyvár–Vinkovci (beleértve a Belotić csoportot) kultúrába tartoznak e különleges edények. Feltehetően az Észak-Balkán területe volt a kiindulópontja egyfajta dél-észak irányú diffúziónak, amely esetleg emberek beszivárgásával is együttjárt, akik a csontvázas temetkezési módot is magukkal vitték olyan területekre, ahol abban az időben vagy közvetlenül megelőzően a hamvasztás volt általános (Makó–Kosihy-Čaka kultúra területe egészen Erdély nyugati részéig).

A kerámia tipológiai ismérvei között említettem azt a jellegzetességet, hogy a kárpáti korai bronzkor egyik alapját képező Vučedol kultúrára a magas nyakú füles korsók nem jellemzők. Ugyanez (talán tradíció) érvényesült a Kárpát-térség középső nagy részét elfoglaló Makó–Kosihy-Čaka kultúra kerámiájában is. A magas nyakú korsók előfordulása kivételnek számít és ezek nem is alkotnak határozott típust. Ezzel szemben a So-

mogyvár – Vinkovci – Glina III–Schneckenberg kultúrában a magas nyakú korsók vezértípust képviselnek főleg egy füllel, de elég gyakoriak a kétfülűek is. Igen valószínű, hogy a Makó kultúra talaján létrejött korai Nagyrév és Nyírség kultúra kerámiájában elsősorban a Somogyvár – Vinkovci, de esetleg a Glina III – Schneckenberg kultúra komponense is szerepet játszott. Talán távolabbi, Bubanj-Hum és macedóniai-tesszáliai területek közvetett hatásai is érvényre jutottak. A hatások ill. kapcsolatok módja még ismeretlen, de egyik megnyilvánulása, hogy a korai Nagyrév kultúrában a magas nyakú, kettős kónikus vagy legömbölyített testtel rendelkező edények váltak vezértípussá, amelyek legfeltűnőbb, legközelebbi párhuzamai a Somogyvár–Vinkovci kultúra iloki, gradinai és vinkovci lelőhelyein találhatók meg (pl. a 16–17. kép).

Budapest területén a Harangedény – Csepel csoport leletanyagából ismeretes olyan edény is, amelynek alakja teljes mértékben megegyezik az aszimmetrikus fülű, alacsony nyakú korsókéval, csupán az aszimmetrikusan elhelyezkedő kis fül hiányzik róla (21. kép 3). Újabban a Harangedény – Csepel csoport egyik szigetszentmiklósi lelőhelyén előkerült aszimmetrikus fülű edény.[80] Ezzel az edénytípussal együtt több olyan edényforma is van a Harangedény – Csepel csoportban, amelyek elsősorban nem a Makó kultúrában, vagyis az előzményben, hanem a Somogyvár – Vinkovci kultúrában otthonosak és eredetük is valószínűleg ennek a kultúrának a területén található.

Feltételezésünk szerint tehát a különleges, aszimmetrikus fülű edények megjelenése a Tisza, Körösök és Budapest vidékén egybeeshetett a Makó kultúrának Nagyrév kultúrává történő átalakulásával. Az átalakulás kiindulóhelyét a Somogyvár – Vinkovci (Belotić) kultúra déli területén tételezzük fel. Hangsúlyosabbá teszik ezt a feltevést a Maros vonalától délre eső területek leletei is (a Bácskában is), hol az Ada csoport néven imertetett, főleg szórványos leletek tartalmazzák a Somogyvár – Vinkovci (esetleg Glina III – Schneckenberg) kultúra kerámiájának idősebb és fiatalabb típusait.

Miként láttuk, nagyon jó anyagot szolgáltatnak a KB I-ből a KB II-be történő átalakulásra a KB II fejlődési fázist tükröző bihari barlangi leletek (Sebes- és Fekete-Körös völgye). Itt egy olyan fejleményre kell gondolnunk, amely talán a Glina III – Schneckenberg kultúra talaján a Makó kultúra területéhez közel is lejátszódott, hasonló hatásokra, mint az Alföldön, és az eredménye a korai Nagyrévvel rokon anyagi kultúra létrejötte lett. Egyik megnyilvánulása a különleges, aszimmetrikus fülű edények jelenléte ezeken a lelőhelyeken.

Azt mondhatjuk, hogy a magyarországi terminológia szerinti korai bronzkor kezdete (KB I) jelentős történeti és gazdasági folyamattal kapcsolható, így pl. a nyéllyukas rézbalták fémművességének megjelenésével.

Az előbbitől kisebb jelentőségű, területileg azonban csaknem azonos a következő változás, a korai bronzkor II. fázisának (KB II) létrejötte. Ebben szerepet játszott az észak-balkáni területről elinduló kisebb etnikus beszivárgás is, illetve ezzel összefügésben vagy párhuzamosan a Somogyvár – Vinkovci kultúra erőteljes szerepe a kerámia megváltozásában úgy, hogy ezzel együtt maga a Somogyvár–Vinkovci kultúra leletanyaga is megváltozott. Ez a Harangedény – Csepel csoport megjelenésének, vagyis létrejöttének az ideje is.

Fejtegetéseimet úgy tekintem, mint amelyekben még sok a vitatható, nem egészen egyértelmű pont, több részlet még bővebb bizonyításra szorul. A jelen kutatás alapján ezt a feltevést érzem a legvalószínűbbnek.

Rövidítések

AAH	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
AAC	Acta Archaeologica Carpathica, Krakow
ARegia	Alba Regia, Székesfehérvár
AUB	Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae, Budapest
AH	Archaeologia Hungarica, Budapest
AIug	Archaeologia Iugoslavica, Beograd
AÉ	Archaeologiai Értesítő, Budapest
AR	Archeologické Rozhledy, Praha
Bakay – Kalicz – Sági 1966	*Bakay K. – Kalicz N. – Sági K.:* Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és tapolcai járás. Magyarország Régészeti Topográfiája 1, 1966
Bándi 1975–76	*Bándi G.:* A Dunántúl korabronzkori civilizációjának kialakulásáról. – Über die Entstehung der frühbronzezeitlichen Zivilisation von Transdanubien. Savaria 9–10, 1975–76, 81–92.
Bándi 1981	*G. Bándi:* Über die Entstehung der frühbronzezeitlichen Zivilisation. In: Frühbronzezeit Budapest – Velem, 1977. MAIU Beiheft 2, 1981, 21–27.
Bándi 1982	*G. Bándi:* Die terminologischen und relativchronologischen Probleme der frühen und mittleren Bronzezeit in Westungarn. In: Atti del X. Simposio Internazionale sulla fine del Neolitico e gli inizi dell'etá del Bronzo in Europa. Verona 1982, 165–181.
Bándi 1982a	*G. Bándi:* Historische Zusammenhänge der frühbronzezeitlichen Metallkunst des Karpaten-

beckens. In: Symposia Thracica, Xanthi 1982, 40–54.

BRGK — Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Mainz

Bóna 1961 — *I. Bóna:* Geschichte der frühen und mittleren Bronzezeit in Ungarn und im Mittleren Donauraum. AUB 1961, 3–22.

Bóna 1963 — *I. Bóna:* The cemeteries of the Nagyrév Culture. ARegia 2–3 (1061–62) 1963, 11–23.

Bóna 1965 — *I. Bóna:* The Peoples of Southern Origin of the Early Bronze Age in Hungary I-II. ARegia 4–5 (1963–64) 1965, 17–63.

Bóna 1972 — *Bóna I.:* A korai bronzkori somogyvári csoport leletei Nagyvejkéről. – Funde der frühbronzezeitlichen Somogyvár–Gruppe aus Nagyvejke. SZekMÉ 2–3 1971–72, 3–18.

Bóna 1975 — *I. Bóna:* Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südliche Beziehungen. AH 49, 1975.

Brukner 1970 — *B. Brukner:* Die Nekropole in Vajska. Ein neuer Beitrag zur kulturellen und chronologischen Determinierung des Äneolithikums Südpannoniens. A Iug 11, 1970, 1–14.

Čochadžiev 1984 — *S. Čochadžiev:* Ausgrabungen an der prähistorischen Siedlung beim Dorf Djakovo, Kreis Kjustendil. Studia Praehistorica 7, 1984, 64–80.

Detev 1981 — *P. Detev:* Le tell Razkopanica. In: Cultures préhistoriques en Bulgarie. Bulletin de l'Institut d'Archéologique 35, 1981, 141–188.

Dimitrijević 1966 — *S. Dimitrijević:* Arheološka iskopavanja na Područja vinkovačkog Muzeju. – Ergebnisse archäologischer Ausgrabungen auf dem Gebiet des Museums von Vinkovci von 1957 bis 1963. Vinkovci 1966.

Dimitrijević 1977–78 — *S. Dimitrijević:* Zur Frage der Genese und der Gliederung der Vučedoler Kultur in dem Zwischenstromlande Donau-Drau-Sawe. Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu 10–11 1977–78, 1–96.

Dimitrijević 1979 — *S. Dimitrijević:* Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks. In:A. Benac (szerk.): Preistorija Jugoslavenskih zemalja III. Eneolitsko doba. Sarajevo 1979, 267–341.

Dimitrijević 1982 — *S. Dimitrijević:* Die frühe Vinkovci–Kultur und ihre Beziehungen zu Vučedoler Substrat. Opuscula Archaeologica 7, 1982, 7–36.

DissPann — Dissertationes Pannonicae

Ecsedy 1978 — *I. Ecsedy:* Die Siedlung der Somogyvár–Vinkovci-Kultur bei Szava und einige Fragen der Frühbronzezeit in Südpannonien. JPMÉ 23, 1987, 97–136.

Ecsedy 1981 — *I. Ecsedy:* Angaben zur Frage der Somogyvár–Vinkovci-Kultur. In: Frühbronzezeit Budapest–Velem 1977. MAIU Beiheft 2, 1981, 67–77.

Ecsedy 1983 — *I. Ecsedy:* Some steppic and Aegean components of the Early Bronze Age in South-East Europe. Thracica Praehistorica. Pulpudeva. Supplementum 3, 1983, 119–129.

Emődi 1985 — *I. Emődi:* Aspura inceptului epocii bronzului in Bihor. – Zu dem Anfang der Bronzezeit in Bihor-Gebiet. Thraco-Dacica, București 6, 1985, 123–144.

Figler 1985 — *Figler A.:* Ravazd-Villibald. Régészeti kutatások 1984-ben. RFüz Ser. 1. 30, 1985, 25.

Figler 1987 — *Figler A.:* Kajárpéc. Régészeti kutatások 1986-ban. RFüz Ser. 1. 32, 1987, 15.

Garašanin 1958 — *M. Garašanin:* Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien. BRGK 39, 1958, 1–130.

Gazdapusztai 1959 — *Gazdapusztai Gy.:* Adatok Csongrád megye későbronzkorának ismertetéséhez. Csongrád megyei tanulmányok 1, 1959, 17–24.

Gergov 1987 — *V. Gergov:* Trouvailles en cuivre du site préhistorique au lieu dit Redutite prés du village Teliš department de Pleven. Arheologija, Sofia, 28, 1987, 44–54.

Halasi–Emődi 1985 — *G. Halasi–I. Emődi:* Descoperire arheologice in Peștera Izbucul Topliței. – Découverte archéologique dans la Grotte Izbucul Topliței. SCIV 36. 1985, 232–234.

Horváth 1980–81 — *F. Horváth:* Ada-Type Artefacts of the Early Bronze Age in the Southern Alföld. MFMÉ 1980–81/1, 7–30.

Horváth 1984 — *Horváth L.:* Előzetes jelentés a Nagykanizsa–Inkey sírkápolna melletti lelőhely feltárásáról. – Preliminary Report on the exca-

vation Site by the Nagykanizsa – Inkey Sepulchral Chapel. Zalai Gyűjtemények 18, 1984, 7–25.

JMV — Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte, Berlin

JPMÉ — A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs

Kalicz 1968 — *N. Kalicz:* Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. AH 45, 1968.

Kalicz 1970 — *N. Kalicz:* Letenye. Ausgrabungen. In: Archäologische Forschungen 1958–1968. MAIU 1, 1970, 108–111.

Kalicz 1976 — *N. Kalicz:* Nagykanizsa – Sánc. Ausgrabungen 1974. MAIU 6, 1976, 149–150.

Kalicz 1981 — *N. Kalicz:* Neue Aspekte über die Chronologie der Nyírség – Gruppe. SlA 19, 1981, 67–74.

Kalicz 1984 — *N. Kalicz:* Die Makó-Kultur. In: N. Tasić (szerk.): Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans. Beograd 1984, 93–107.

Kalicz–Schreiber 1975 — *R. Kalicz–Schreiber:* Einige Probleme der Frühbronzezeit in Budapest und Transdanubien. AAH 27, 1975, 286–296.

Kalicz–Schreiber 1975a — *R. Kalicz–Schreiber:* Die Bedeutung von Budapest in der Chronologie der mitteleuropäischen Frühbronzezeit. AAC 11, 1975, 163–172.

Kalicz–Schreiber 1976 — *R. Kalicz–Schreiber:* Die Probleme der Glockenbecherkultur. In: Glockenbecher – Symposion in Oberried 1974. Haarlem-Bossum 1976, 185–215.

Kalicz-Schreiber 1976a — *R. Kalicz-Schreiber:* Transdanubien und die slawonische Vinkovci-Gruppe. Istraživanja 5, 1976, 73–75.

Kalicz–Schreiber 1981 — *R. Kalicz–Schreiber:* Möglichkeiten zur feineren Gliederung der Nagyrév-Kultur in Budapest. In: Frühbronzezeit Budapest – Velem 1977. MAIU Beiheft 2, 1981, 81–86.

Kalicz–Schreiber 1984 — *R. Kalicz–Schreiber:* Komplex der Nagyrév-Kultur. In: N. Tasić (szerk.): Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbekkens und Nordbalkans. Beograd 1984, 133–189.

Károlyi 1971–72 — *Károlyi M.:* Adatok a Nyugat-Dunántúl kora- és középső bronzkori történetéhez. – Beiträge zur Geschichte der Früh- und Mittelbronzezeit Transdanubiens. Savaria 5–6, 1971–72, 167–194.

Korošec – Korošec 1969 — *P. Korošec – J. Korošec:* Fundgut der Pfahlbausiedlung bei Ig am Laibacher Moor. Catalog Arch. Sloveniae. Ljubljana, 3, 1969.

Medunová-Benešová 1981 — *A. Medunová-Benešová:* Jevišovice – Stary Zámek. Schicht C2, C1, C. Katalog der Funde. Brno 1981.

MAIU — Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest

MFMÉ — A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged

Novotný 1955 — *B. Novotný:* Slavonska kultura v Československu. – Slawonische Kultur in der Tschechoslowakei. SlA 3, 1955, 5–61.

Ondraček 1960 — *J. Ondraček:* Nové nálezy se šnurovou keramikou na Zidlochovičku. – Neue Funde der Schnurkeramik in der Umgebung von Zidlochovice in Mähren, Menin. AR 12, 1960, 477–483.

Patay 1938 — *P. Patay:* Frühbronzezeitliche Kulturen in Ungarn. DissPann Ser. II, No 13, 1938.

RFüz — Régészeti Füzetek, Budapest

Roman 1981 — *P. Roman:* Zur rumänischen Frühbronzezeit. In: Frühbronzezeit Budapest–Velem 1977. MAIU Beiheft 2, 1981, 157–169.

Roman – Németi 1986 — *P. Roman – I. Németi:* Descoperiri din periode timpurie (preotomani) a epocii bronzului in Nord-Vestul Romaniei. – Découvertes de la periode ancienne (pré-otomani) de l'age du bronze dans le nord-ouest de la Roumanie. SCIV 37, 1986, 198–232.

Ruttkay 1976 — *E. Ruttkay:* Beitrag zum Problem des Epi-Lengyel Horizontes in Österreich. Festschrift für R. Pittioni. Wien 1976, 285–319.

Ruttkay 1981 — *E. Ruttkay:* Jennyberg II. Beitrag zur Erforschung der Leitha – Gruppe. In: Frühbronzezeit Bu-

dapest – Velem 1977. MAIU Beiheft 2, 1981, 171–187.

Schmidt 1945 — *R. R. Schmidt:* Die Burg Vučedol. Zagreb 1945.

Schreiber 1981 — *Schreiber R.:* A nagyrévi kultúra telepe Diósdon. – Die Siedlung der Nagyrév-Kultur in Diósd. AÉ 108, 1981, 135–156.

Schreiber 1987 — *Schreiber R.:* Budapest III. Aranyhegyi út (Mocsáros dűlő). Az 1986. év régészeti kutatásai. RFüz 40, 1987, 8.

Sebela 1981 — *L. Sebela:* Ein Forschungsüberblick zur mährischen Schnurkeramik. JMV 64, 1981, 177–188

SlA — Slovenská Archeologia, Bratislava

SCIV — Studii şi Cercetari de Istorie Veche (şi Arheologie) Bucureşti

SzekMÉ — A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, Szekszárd

Tasić 1983 — *N. Tasić:* Jugoslovensko Podunavje od indoevropske seobe do prodova skita. – Das Donaugebiet von der indoeuropiäschen Wanderung bis zum Vorstoss der Skythen. Novi Sad – Beograd 1983,

Tasić 1984 — *N. Tasić:* Die Vinkovci-Kultur. In: N. Tasić (szerk.): Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans. Beograd 1984, 15–32

Torma 1972 — *I. Torma:* A kisapostagi kultúra telepe Balatongyörökön. – Eine Seidlung der Kisapostag-Kultur in Balatongyörök. VMMK 11, 1972, 15–39

VMMK — Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém

Vékony–Vadász 1969 — *Vékony G–Vadász E...:* Tata-Tófarok. Régészeti kutatások az 1968. évben. RFüz Ser. 1, 1969, 22

Vladár 1966 — *J. Vladár:* Zur Problematik der Kosihy-Čaka – Gruppe in der Slowakei. SlA 14, 1966, 245–336.

Jegyzet

1. *Bándi* 1975–76: 81–92; 1981: 21–27; 1982: 165–181; 1982a: 40–54; *Bóna* 1961: 3–22; 1963: 11–23; 1965: 17–63; 1972: 3–18; 1975: 15–27; *Ecsedy* 1978: 97–136; 1981: 67–77; 1982: 59–105; 1982a: 119–132; *Kalicz* 1968; 1984: 93–123; *Kalicz–Schreiber* 1975: 287–296; 1975a: 163–171; 1976: 183–215; 1976a: 73–75; 1984: 133–190; *Ruttkay* 1981: 171–187; *Torma* 1972: 15–39.
2. Sé: Kalicz Nándor és Károlyi Mária ásatása 1975–76; Csepreg: *Károlyi* 1971–72: 177–185.
3. *Kalicz* 1970: 110; 1976: 149; *Horváth* 1984: 12; 25.
4. *Kalicz* 1968: 77–81.
5. *Kalicz* 1984: 23. t. 7–14.
6. *Bóna* 1965: 39–47; *Kalicz* 1968: 3. kép; *Bándi* 1975–76: 81–92; 1981: 21–27; *Ecsedy* 1978: 102–111.
7. *Bóna* 1965: 39–47.
8. *Dimitrijević* 1966: 73–77; *Bóna* 1972: 3–18.
9. *Bándi* 1975–76: 81–92; *Ecsedy* 1978: 97–136; 1982: 69–72; 87–88.
10. *Dimitrijević* 1966: 73–77; 1982: 7–36.
11. *Kalicz–Schreiber* 1975: 287–296; 1975a: 163–171; 1976: 205–212.
12. *Bóna* 1965: 39–47; *Bándi* 1975–76: 81–92; 1981: 21–27; *Ecsedy* 1978: 102–111; 1982: 69–72; 91.
13. *Dimitrijević* 1966: 10–16. t.; 1982: 1–8. t.; 5–7. kép; *Tasić* 1984: 1–4. t.
14. *Bóna* 1965: 14. t. 1–5; 7; *Bakay – Kalicz – Sági* 1966: 7. t. 5–6; 8–11; valamint 7. t. 12–14.
15. *Bóna* 1965: 14. t. 6; 9–11.
16. *Bóna* 1963: 8. t. 9; 12, Ökörhalom típusként meghatározva; *Bóna* 1965: 12. t. 1; 2; 10; 14. t. 10; 12; 14. t. 1–8; 10–12; 16. t. 10; 17, Somogyvár típusként meghatározva.
17. *Károlyi* 1971–72: 1. t. 2–5.
18. *Kalicz–Schreiber* 1975: 1b kép; 2. kép; 1976a: 1a kép; 2–3. kép; *Bándi* 1982: 8–9. kép.
19. Figler András szíves szóbeli közlése.
20. *Bóna* 1965: 45–47.
21. *Bakay – Kalicz – Sági* 1966: 7. t. 1–5; 7; 12; 14.
22. *Figler* 1987: 15.
23. *Novotný* 1955: 59–60; *Vladár* 1966: 266–271.
24. *Schreiber* 1987: 8.
25. *Vékony–Vadász* 1969: 22. Ezúttal köszönöm a lelet fényképeinek rendelkezésemre bocsátását, amely a Tata története című kiadványban is megjelent.
26. Pl. a kajárpéci sírleletek, 22. jegyzet, továbbá az Ada típusú leletek területén: *Horváth* 1980–81: 13.
27. *Patay* 1938: 45–49.
28. *Ruttkay* 1981: 171–187.
29. *Károlyi* 1971–72: 172–177.
30. *Kalicz–Schreiber* 1981: 81–86; 1984: 143–145.
31. *Bándi* 1982: 6–7. kép.
32. *Bóna* 1963: 17–23.
33. *Schreiber* 1981: 152–156.
34. *Torma* 1972: 15–39.
35. *Bóna* 1975: 231–249.
36. Čochadžiev 1984: 18. kép 7.
37. *Gergov* 1987: 5. kép 5.
38. *Ruttkay* 1976: 1. kép 6.
39. *Medunová-Benešová* 1981: 71. t. 3.
40. *Kalicz* 1968: 93–94, és 211–228. jegyzetek.
41. *Brukner* 1970: 1. t. 1; 2. t. 2.
42. *Detev* 1981: 32. kép 1.
43. Északkelet-Magyarország korai bronzkora. Kandidátusi disszertáció. Kézirat.
44. *Kalicz* 1968: 93–94.
45. *Kalicz* 1984: 103.
46. *Garašanin* 1958: 20. t. 5.

47. *Bóna* 1965: 44–45.
48. *Garašanin* 1958: 90–95.
49. *Korošec – Korošec* 1969: 13. t. 1; 14. t. 1–2; 16. t. 2–3.
50. *Dimitrijević* 1977–78: 41–42.
51. *Schmidt* 1945: 6; 38. t. 4–5.
52. *Dimitrijević* 1979: 28. t. 4.
53. N. Tasić szíves szóbeli közlése.
54. *Tasić* 1984: 1. t. 4.
55. *Dimitrijević* 1966: 9. t. 1; 1979: 28. t. 5; 1982: 4. t. 9; 5. kép 3.
56. *Horváth* 1980–81: 13; 3. t. 1; 4. t. 1.
57. *Schmidt* 1945: Textbild 84, 2.
58. *Ecsedy* 1983: 35. kép.
59. *Ecsedy* 1978: 3. t. 1.
60. *Gazdapusztai* 1959: 1. t. 2.
61. Az edény a szentesi Koszta József Múzeumban van, *Kalicz* 1968: 93.
62. Ezúttal mondok köszönetet G. Szénászky Júliának és Goldman Györgynek a lelet közlési jogának átengedéséért.
63. Patay Pál szíves közlése. A leletet restaurálás után, leltározás közben tekinthette meg Kalicz Nándor.
64. *Kalicz* 1981: 67–74.
65. *Kalicz* 1968: 80.
66. *Kalicz* 1968: 80.
67. *Kalicz* 1968: 93–94.
68. *Emődi* 1985: 123–144.
69. *Halasi – Emődi* 1985: 232–234.
70. *Emődi* 1985: 143.
71. *Roman* 1981: 165–166.
72. *Roman – Németi* 1986: 231–232.
73. *Emődi* 1985: 142–143.
74. *Roman* 1981: 6. t. 3.
75. *Emődi* 1985: 3. kép 1–13; 4. kép 15–29; 5. kép 30–43.
76. *Halasi – Emődi* 1985: 232–234.
77. *Vladár* 1966: 267 és 28. kép 1–2.
78. *Ondraček* 1960: 477–483 és 173–174. kép.
79. *Šebela* 1981: 35. lelőhely (irodalommal) és 4. t. 2.
80. Szigetszentmiklós, üdülősor. Endrődi Anna ásatása 1988-ban. Szóbeli közlését ezúttal köszönöm.

RÓZSA KALICZ-SCHREIBER

DIE VERMITTLUNGSROLLE IN SÜD-NORD RICHTUNG DER SOMOGYVÁR–VINKOVCI-KULTUR IN DER FRÜHEN BRONZEZEIT

1. Die frühe Bronzezeit in Transdanubien und in Budapest, sowie die Somogyvár–Vinkovci-Kultur

Der ungarischen Terminologie nach datieren wir in Transdanubien die späte Vučedol-Kultur, die Glockenbecher–Csepel-Gruppe, die Leitha-Gruppe sowie die Anfänge der Kisapostag- und Wieselburg-Kulturen auf die frühe Bronzezeit.[1] Die neuesten Daten lassen darauf schließen, daß auf dem erwähnten Gebiet der Anfang der Bronzezeit durch das Aufeinanderwirken bzw. die Vermischung von drei kulturellen Komplexen in unterschiedlichem Ausmaß bestimmt wird.

a) Im Alpenvorraum kann der Einfluß der Ljubljana (Laibach)-Gruppe der Vučedol-Kultur beobachtet werden (Abb. 1–2).[2] Charakteristisch ist das häufige Vorkommen von Fußschüsseln mit Innenverzierung und das Fehlen oder das seltene Vorkommen von langhalsigen Henkelkrügen. Die geritzte Verzierung kommt auch auf der Außenseite von verschiedenen Gefäßen vor (Abb. 2. 1–5, 8, 11).[3]

b) Im südlichen Teil Westtransdanubiens sind nur die Fußschüsseln verziert, es fehlen die kanellierten Verzierungen und das grobe schlickwurfartige Äußere der großen Gefäße ist allgemein üblich (Abb. 3).[3]

c) Der Anfang der Bronzezeit ist im nördlichen Teil Westtransdanubiens in erster Linie durch die Makó (Kosihy–Čaka)-Kultur bestimmt.[4] Die Keramik weist viele ähnliche Züge mit der der Somogyvár–Vinkovci-Kultur auf. Namentlich die kugelförmigen und oval ausgestalteten kleinen Henkeltassen mit niedrigem Hals sind kennzeichnend,[5] und es fehlen die zylinderförmigen Gefäße aus der Makó-Kultur. Die Grabfunde von Tata in Nordtransdanubien repräsentieren die Makó-Kultur, doch kommen darunter auch die kleinen Krüge mit hohem Hals vor, wahrscheinlich auf den Einfluß der Somogyvár–Vinkovci-Kultur (Abb. 4. 1–7). Die geographische Grenze zwischen der Makó (Kosihy–Čaka)-Kultur und der älteren Phase der Somogyvár–Vinkovci-Kultur kann nicht mit einer scharfen Linie gezogen werden, indem die Kennzeichen der beiden Kulturen in einem breiten Streifen vielfach gemischt vorkommen. Darum handelt es sich hier um eine Streitfrage.[6]

Nach den Ausgrabungen in der Umgebung von Budapest und Pécs (Fünfkirchen), wurde es möglich die untere und die obere Grenze der Somogyvár–Vinkovci-Kultur in Transdanubien zu bestimmen. In diesem Sinne füllte die Somogyvár–Vinkovci-Kultur auf einem beträchtlichen Gebiet Transdanubiens die erste Phase der frühen Bronzezeit (FB I) aus, gleichzeitig mit der Makó-Kultur. Sie füllte aber gemeinsam mit der frühen Nagyrév-Kultur auch die zweite Phase der frühen Bronzezeit (FB II) bzw. der Glockenbecher–Csepel-Gruppe aus (Abb. 8–10).[7–10] Die typologische Gültigkeit der reichhaltigen Grabungen im südöstlichen Transdanubien kann aber nur auf ein engeres Gebiet beschränkt werden. Die typologischen Unterschiedlichkeiten wiederspiegeln sich in vielen kleineren Fundkomplexen Transdanubiens (Abb. 16–17).[13] Anscheinend sind nicht nur die Krüge, welche die einzelnen Fundorte repräsentieren, unterschiedlich, sondern auch die sonstigen Funde der kleinen Komplexe

weichen von der Keramik der frühen oder klassischen Somogyvár–Vinkovci-Kultur ziemlich ab. (z.B. Abb. 5. 1–12).[13–15] Aus all diesen Fundkomplexen fehlen die für die ältere Phase kennzeichnenden Fußschüsseln mit innerer Verzierung. Meines Erachtens gehören solche typologisch höher entwickelte Fundkomplexe, die einen Kontakt mit der frühen Nagyrév-Kultur aufweisen, tatsächlich in die jüngere Phase der Somogyvár–Vinkovci-Kultur, unter anderen die west- und nordtransdanubischen Funde des Ökörhalom-Typs und andere Keramiktypen (Abb. 6. 1–11).[16–17] In der Lösung des Problems ist der Fundort Mezőkomárom (Komitat Fejér) von grundlegender Bedeutung, der eine Siedlung der frühen Nagyrév-Kultur ist, doch kommen darin auch originale Glockenbecherfragmente und jüngere Keramiken der Somogyvár–Vinkovci-Kultur vor.[18] Auch der Bestattungsritus wirft ein interessantes Problem auf. I. Bóna erachtet eher nur Körpergräber südlichen Ursprungs als kennzeichnend für die Somogyvár-Gruppe.[20] In Westtransdanubien sind auch Brandschüttungsgräber bekannt.[21–22] Für die Makó-Kultur sind ausschließlich Brandschüttungsbestattungen charakteristisch.[23–25] Es scheint, dass der Brandschüttungsritus eher für die Makó-Kultur kennzeichnend ist, doch verbreitete es sich innerhalb des Grenzgebietes in der zweiten Phase der frühen Bronzezeit (FB II) immer mehr auch auf dem Gebiet der Somogyvár–Vinkovci-Kultur.[26]

Im westlichen Teil Transdanubiens sind schon seit langem die Grabfunde bekannt, die neuerdings E. Ruttkay unter dem Namen Leitha-Gruppe zusammenfaßt.[27–28] Neuere Grabfunde kamen im Komitat Vas ans Tageslicht. (Abb. 7. 1–9).[29] Ihre chronologische Lage ist eindeutig. Sie entsprechen der jüngeren oder der weiterentwickelten Phase der Glockenbecher-Kultur. Ihre Parallelen sind unter anderen in den höher entwickelten Fundkomplexen des frühen Zeitabschnittes der Nagyrév-Kultur zu finden, die die Verfasserin in der Umgebung von Budapest in der Phase (FB IIb) der frühen Bronzezeit zusammenfaßt.[30] Hierher gehören im östlichen Teil Transdanubiens die untere Schichte der Siedlung von Igar,[31] und das Fundmaterial von Bóna der Gruppe bzw. des Typs aus Szigetszentmiklós.[32] Im mittleren Streifen Transdanubiens entwickelte sich wahrscheinlich die jüngere Phase der Somogyvár–Vinkovci-Kultur weiter (Abb. 10).

In der westlichen Hälfte Transdanubiens scheint der ungarischen Terminologie nach in der späten oder dritten Phase der frühen Bronzezeit (FB IIIa–b) der Beginn zweier Kulturen mit der Zeitepoche zusammenzutreffen, in der entlang der Donau und der Theiß das Leben der Tell-Siedlungen in der jüngeren und späteren Phase (FB IIIa–b) der Nagyrév-Kultur begann (Abb. 11).[33] Diese sind: die Kisapostag-Kultur[34] und gleichzeitig mit dieser auf dem Gebiet der Leitha die Gáta (Wieselburg)-Kultur.[35]

2. Das Problem der Gefäße mit asymmetrischen Henkeln in der frühen Bronzezeit Ungarns

In der ersten Hälfte der frühen Bronzezeit erschien im Karpatenbecken und südlich von dieser ein eigenartiger Gefäßtyp (Abb. 13). Aufgrund ihrer Form kann dieser Gefäßtyp in drei Gruppen eingeteilt werden:

Typ a) (Abb. 14. 1,3,6, Abb. 15 . 2,3–5, Abb. 17. 2, Abb. 20. 8,15)

Typ b) (Abb. 15. 3, Abb. 16. 2, Abb 19. 1,3–4),

Typ c) (Abb.14. 2,5,7, Abb.15. 7–9).

Charakteristisch für alle drei Gruppen ist, daß sich gegenüber dem den Hals des Gefäßes überspannenden längeren Bandhenkel, entweder in der Halslinie oder auf dem Schulter des Gefäßes ein ganz kleines Henkelchen befindet. Dadurch entsteht die Asymmetrie. Ihre Funktion ist bisher unbekannt, doch dürften sie einem bestimmten Zweck gedient haben, da derartige Gefäße auf einem großen Gebiet und während längeren Zeit in ähnlicher Weise erzeugt wurden. Ihre europäische Verbreitung erdehnt sich von Bulgarien bis Mähren (Abb. 13) und die Fundorte wo sie vorkommen umspannen eine längere Zeit.

Der frühen Bronzezeit vorangehend sind solche eigenartige Gefäße[36–40] aus Bulgarien, Jugoslawien, Niederösterreich und Mähren bekannt. Hierher gehören die Fundorte Nr. 1–5 (Abb. 14. 1–5).

Im Karpatenbecken und namentlich südlich von diesem kamen in erster Linie in der frühen Bronzezeit die Gefäße mit asymmetrischen Henkeln häufig vor. Die obengenannten älteren Funde kamen teils südlich von Karpatenbecken, teils in dessen südlicher Gegend und teils westlich und nordwestlich von diesen zum Vorschein. Den Ursprungsort dieses Typs können wir mit großer Wahrscheinlichkeit im Süden suchen, nicht nur infolge der chronologischen Priorität, sondern auch darum, weil ähnliche Gefäße auch in West-Anatolien, auf Zypern und sogar im Nahen Osten vorkommen.[41] Auch ist es allgemein bekannt, welche bedeutende Rolle die vom Süden stammenden Einflüsse und selbst Komponenten in der Balaton–Lasinja-Kultur und in der Boleráz-Gruppe spielten. Auch unter den aus der frühen Bronzezeit stammenden, sind solche Gefässe mit asymmetrischem Henkel im entferntesten Süden am Balkan, in Bulgarien, ferner aus Jugoslawien, dann aus Ungarn, Siebenbürgen, der Slowakei und Mähren bekannt. (In den letzteren Gegenden wurde der asymmetrische Henkel verdreifacht).[42–80] (Abb. 14. 6–7., Abb. 15–20.).

Diese besprochenen Gefäße sind auch deshalb auffallend, da sie öfters in einsamen Körper-, Urnen- oder auch Hügelgräbern, und – was noch besonders beachtungswert ist – auch in kultische Bestattungen enthaltenden Höhlen vorkommen. Im Laufe größerer Grabungen wurden sie aber auch in Siedlungen gefunden. Diese eigenartige Gefäßform ist – abgesehen von den Fällen aus der Kupferzeit – in den Gräbern und Siedlungen in der für die frühe Bronzezeit charateristischen Umgebung anzutreffen. Die Gefäße mit asymmetrischem Henkel sind in erster Linie aus der Komplexen der Somogyvár–Vinkovci- und der späteren Vučedol-Kultur bekannt, doch sind sie auch im Umkreis der Makó- bezw. der frühen Nagyrév-Kultur zu finden, obzwar sie – und auch das ist kennzeichnend – nicht immer genau datiert und an eine be-

stimmte Kultur gebunden werden können. In dem südöstlichen Gebiet der Glina-III-Schneckenberg-Kultur sind solche Gefäße noch unbekannt, doch aufgrund der Häufigkeit anderer sich ihnen anschließenden charakteristischen Keramiktypen, ferner aus den überraschenden Funden der Biharer Höhlen folgernd, ist ihr Vorkommen auch in den südlicheren Teilen Transsilvaniens und vielleicht auch in der unteren Donaugegend zu erwarten.

Das Erscheinen des beschriebenen Gefässtyps in der Umgebung von Budapest und auf dem Gebiet nördlich des Maros Flusses, wirft chronologische und geschichtliche Fragen auf. Die kulturelle Einordnung der im Norden: in der Theiss-Gegend, im Biharer Abschnitt des Sebes- und Fekete-Körös Flusses, in Budapest, Tarnazsadány und in der Slowakei freigelegten Funde ist noch nicht eindeutig. Anscheinend kommt es öfter vor, daß die auf die Wende der Makó- und der frühen Nagyrév-Kultur, auf die Übergangsperiode der beiden Kulturen datiert werden können, bzw. daß sie auch in der Makó- und Nagyrév-Kultur d.h. auch in zwei chronologischen Horizonten vorkommen. Auch der sich ihnen anschließende, fremde Körpergestattungsritus (auch in den Biharer Höhlen) betont ihren individuellen Charakter. Zweifellos gehören diese eigenartigen Gefäße im Süden und Südwesten in die späte Vučedol- und Somogyvár–Vinkovci-Kultur (einschließlich der Belotić-Gruppe). Wahrscheinlich war das nördliche Gebiet des Balkans der Ausgangspunkt einer gewissen Diffusion, in Richtung von Süden nach Norden, die eventuell auch mit dem Eindrigen von Menschen verbunden war, die die Körperstattung auf solche Gebiete brachten, wo zu dieser Zeit oder unmittelbar davor, die Brandbestattungsweise allgemein üblich war (Makó–Kosihy–Čaka-Kultur bis zum westlichen Teil Transsilvaniens.)

Unter den typologischen Kennzeichen der Keramik erwähnte ich jene Charakteristik, daß für die Vučedol-Kultur, die eine Grundlage der karpatischen frühen Bronzezeit bildet, die langhalsigen Henkelkrüge nicht kennzeichnend sind. Dieselbe gilt auch für die Keramik (vielleicht als Überlieferung) die einen großen Teil des mittleren Karpatenraumes einnimmt), der Makó–Kosihy–Čaka-Kultur. Das Vorkommen von langhalsigen Krügen gilt als Ausnahme und diese stellen auch keinen bestimmten Typus dar. Demgegenüber repräsentieren in den Somogyvár–Vinkovci–Glina III–Schneckenberg-Kulturen die langhälsigen Krüge den Leittypus, hauptsächlich mit einem Henkel, aber ziemlich oft auch mit zwei Henkeln. Sehr wahrscheinlich spielte in der Keramik der frühen Nagyrév- und Nyírség-Kultur, die auf dem Boden der Makó-Kultur entstand, vor allem die Komponente der Somogyvár–Vinkovci-Kultur oder vielleicht auch die der Glina III–Schneckenberg-Kultur eine Rolle. Vielleicht setzten sich auch entferntere, indirekte Wirkungen der Bubanj-Hum und der mazedonischen-thessalischen Gebiete durch. Die Art und Weise der Wirkungen und Verküpfungen ist noch unbekannt, doch ist eine der Manifestationen, daß in der Nagyrév-Kultur die langhalsigen Gefäße mit doppelkonischem oder abgerundetem Körper zum leitenden Typus wurden, deren auffallendste und nächstliegende Parallelen in den Fundorten vo Ilok, Gradina und Vinkovci der Somogyvár–Vinkovci-Kultur zu finden sind (z.B. Abb. 16–17).

Am Gebiet von Budapest ist vom Fundmaterial der Glockenbecher–Csepel-Gruppe auch Gefäße bekannt, die der Form nach in vollem Maße der kurzhalsigen Krüge mit asymmetrischem Henkel entsprechen, wobei bloss der asymmetrisch angebrachte kleine Henkel fehlt (Abb. 21. 3). Neben diesem Gefäßtyp befinden sich in der Glockenbecher-Csepel-Gruppe auch mehrere solche Gefäßtypen, die in erster Linie nicht in der Makó-Kultur d.h. in ihrer örtlichen Vorgeschichte, sondern in der Somogyvár–Vinkovci-Kultur heimisch sind, und ihre Herkunft wahrscheinlich auch auf dem Gebiet dieser Kultur zu suchen ist. Wir nehmen daher an, daß das Erscheinen der eigenartigen Gefäße mit asymmetrischem Henkel in Gebiet der Theiß, des Körös Flußes und von Budapest, mit der Umgestaltung der Makó-Kultur zur Nagyrév-Kultur zusammenfällt. Als Ausgangspunkt der Umgestaltung nehmen wir in der südlichen Gegend der Somogyvár–Vinkovci (Belotić)-Kultur an. Dieser Annahme verleihen auch die Funde vom Gebiet südlich der Maros (so auch in der Bácska) einen Nachdruck, wo die als Ada-Gruppe erörterten, hauptsächlich sporadischen Funde, die älteren und jüngeren Keramikytpen der Somogyvár–(Vinkovci) – eventuell Glina III – Schneckenberg)-Kultur enthalten.

Wie ersichtlich, dienen als günstiges Material zur Erläuterung der Umgestaltung des von der FB I zur FB II, die Höhlenfunde aus Bihar, welche die Entwicklungsphase FB II wiederspiegeln (das Tal der Sebes- und Fekete-Körös). Hier müssen wir an eine Entwicklung denken, die sich vielleicht an der Grundlage der Glina III–Schneckenberg-Kultur auch nahe zum Gebiet der Makó-Kultur abspielen konnte, an ähnliche Effekte, wie an der Tiefebene, und das Ergebnis war das Zustandekommen einer Kultur mit der frühen Nagyrév-Kultur verwandte materielle Kultur. Eine ihrer Erscheinungsformen ist die das Vorhandensein der eigenartigen Gefäße mit asymmetrischen Henkel auf diesen Fundorten.

Es is anzunehmen, daß der Beginn der frühen Bronzezeit (FB I), der ungarländischen Terminologie nach, mit einem bedeutenden geschichtlichen und wirtschaftlichen Prozess in Verbindung gebracht werden kann, so z.B. mit dem Erscheinen der Metallurgie von Kupferäxten mit Stielloch.

Von geringerer Bedeutung, territorial aber fast identisch ist die nächste Änderung: das Zustandekommen der zweiten Phase der frühen Bronzezeit (FB II). Dabei dürfte auch die kleinere ethnische Infiltrierung vom nördlichen Balkan ausgehend eine Rolle gespielt haben, bzw. im Zusammenhang damit oder parallel dazu, die kräftige Rolle der Somogyvár–Vinkovci-Kultur, hinsichtlich der Veränderung der Keramik und zwar so, daß sich dadurch auch das Fundmaterial der Somogyvár–Vinkovci-Kultur selbst veränderte. Dies

ist auch die Zeit des Erscheinens, bzw. der Entstehung der Glockenbecher–Csepel-Gruppe.

Meine Erörterung betrachte ich als eine solche in der noch zahlreiche bestreitbare, nicht ganz eindeutige Stellen vorkommen, und in der mehrere Einzelheiten weitere Nachweise bedürfen. Aufgrund der gegenwärtigen Forschung erachte ich aber diese Annahme für wahrscheinlich.

Abbildungen

Abb. 1. 1–17: Keramik der frühen Somogyvár–Vinkovci- und der späten Vučedol-Kultur aus Csepreg (Kom. Vas). Frühe Bronzezeit I. (Nach Károlyi 1971–72.)

Abb. 2. 1–16: Keramik der Somogyvár–Vinkovci und späten Vučedol-Kultur aus Sé (Kom. Vas). Frühe Bronzezeit I. Ausgrabung von N. Kalicz und M. Károlyi.

Abb. 3. 1–16: Funde der frühen Somogyvár–Vinkovci-Kultur aus Nagykanizsa (Kom. Zala). Frühe Bronzezeit I. (Nach L. Horváth1984.)

Abb. 4. 1–7: Makó-Kultur. Tata-Tófarok (Kom. Komárom). Frühe Bronzezeit I.

Abb. 5. 1–12: Späte Somogyvár–Vinkovci-Kultur. 1–6: Keszthely Fenékpuszta; 7–10: Kéthely; 11–12: Keszthely. Frühe Bronzezeit IIa. (Nach Bóna 1965 und MRT I. 1966).

Abb. 6. 1–12: Keramik der späten Somogyvár–Vinkovci-Kultur. Frühe Bronzezeit IIa. Verschiedene Fundorte im westlichen Transdanubien (Nach Bóna 1963, 1965, Károlyi 1971–72).

Abb. 7. 1–9: Grabfunde der Leitha-Gruppe aus Csepreg (Kom. Vas). Frühe Bronzezeit IIa. (Nach Károlyi 1971–72).

Abb. 8. Verbreitung der Kulturen der frühen Bronzezeit I im Karpatenbecken.

Abb. 9. Verbreitung der Kulturen der frühen Bronzezeit IIa im Karpatenbecken.

Abb. 10. Verbreitung der Kulturen der frühen Bronzezeit IIb im Karpatenbecken.

Abb. 11. Verbreitung der Kulturen der frühen Bronzezeit IIIa–b im Karpatenbecken.

Abb. 12. Chronologische Tabelle der frühen Bronzezeit von Transdanubien und Budapest.

Abb. 13. Verbreitung der Gefäße mit asymmetrischen Doppelhenkeln in Südost- und Mitteleuropa.

Abb. 14. 1–7: Gefäße mit asymmetrischen Henkeln aus der Kupfer- und frühen Bronzezeit. 1–5: Kupferzeit. 6–7: Frühe Bronzezeit. 1. Djakovo (Bulgarien), 2. Teliš (Bulgarien), 3. Bisamberg (Österreich), 4. Jevišovice (Tschechoslowakei), 5. Vajska (Jugoslawien), 6. Szava (Kom. Baranya), 7. Csongrád (Kom. Csongrád).

Abb. 15. 1–9: Gefäße mit asymmetrischen Henkeln aus der Kupfer- und der frühen Bronzezeit. 1–2. Priboj (Jugoslawien), 3. Hajdukovo (Jugoslawien), 4. Zók (Kom. Baranya), 5–6. Ig (Jugoslawien),7. Sarvaš (Jugoslawien), 8. Vučedol (Jugoslawien), 9. Raskopanitza (Bulgarien), 1–3, 9: frühe Bronzezeit, 4–8: Kupferzeit.

Abb. 16. 1–14: Gefäßtypen der Somogyvár–Vinkovci-Kultur aus Vinkovci, ein Gefäß mit asymmetrischen Henkeln. Vinkovci (Jugoslawien). (Nach Dimitrijević 1982.)

Abb. 17. 1–11: Gefäßtypen der Somogyvár–Vinkovci-Kultur aus Syrmien, ein Gefäß mit asymmetrischen Henkeln aus Ilok. (Nach Tasić 1984.)

Abb. 18. 1–8: Grabfunde aus der frühen Bronzezeit, Gefäße mit asymmetrischen Henkeln. 1. Tarnazsadány (Kom. Heves), 2. Budapest XIV, 3–6: Hódmezővásárhely-Gorzsa (Kom. Csongrád), 7–8: Ivanka pri Nitre (Tschechoslowakei). (Nach Gazdapusztai 1959, Kalicz 1968, Vladár 1966.)

Abb. 19. 1–18: Gefäßtypen aus der frühen Bronzezeit, Gefäße mit asymmetrischen Henkeln aus den Biharer Höhlen (Rumänien). (Nach Emődi 1985, Halasi-Emődi 1985,Roman 1981).

Abb. 20. 1–18: Gefäßtypen der späten Schnurkeramik aus mährischen Grabfunden (1–12: nach Buchvaldek 1981, 12–18: Ondračeк1960).

Abb. 21. 1–19: Gefäßtypen der Glockenbecher-Csepel-Gruppe vom Gebiet Budapest. (Nach Kalicz-Schreiber 1976, 1984).

Képjegyzék

1. kép 1–17: Korai Somogyvár–Vinkovci és késő Vučedol kerámia Csepregről (Vas m.). Korai bronzkor I. (Károlyi 1971–72, után).

2. kép 1–16: Korai Somogyvár–Vinkovci és késő Vučedol kerámia Séből (Vas m.). (Korai bronzkor I. Kalicz N. és Károlyi M. ásatása.)

3. kép 1–16: Korai Somogyvár–Vinkovci leletek Nagykanizsáról (Zala m.) Korai bronzkor I. (Horváth L. 1984, után).

4. kép 1–7: Makó kultúra. Tata-Tófarok. (Komárom m.) Korai bronzkor I.

5. kép 1–12: Késői Somogyvár–Vinkovci kultúra. 1–6: Keszthely-Fenékpuszta; 7–10: Kéthely: 11–12: Keszthely. Korai bronzkor IIa. (Bóna 1965, és MRT I. 1966 után).

6. kép 1–12: Késő Somogyvár–Vinkovci kerámia. Korai bronzkor IIa. Különböző lelőhelyek Nyugata-Dunántúlról. (Bóna 1963, 1965, Károlyi 1971–72 után.)

7. kép 1–9: A Lajta csoport sírleletei Csepregről (Vas m.). Korai bronzkor IIb (Károlyi 1971–72 után).

8. kép A korai bronzkor I kultúráinak elterjedése a Kárpát-medencében.

9. kép A korai bronzkor IIa kultúráinak elterjedése a Kárpát-medencében.

10. kép A korai bronzkor IIb kultúráinak elterjedése a Kárpát-medencében.

11. kép A korai bronzkor IIIa–b kultúráinak elterjedése a Kárpát-medencében.

12. kép A Dunántúl és Budapest korai bronzkorának kronológiai táblázata.

13. kép Az aszimmetrikus kettős fülű edények elterjedése Délkelet- és Közép-Európában.

14. kép 1–7: Rézkori és korai bronzkori aszimmetrikus fülű edények. 1–5: rézkor, 6–7: korai bronzkor. 1. Djakovo (Bulgária), 2. (Teliš (Bulgária), 3. Bisamberg (Ausztria), 4. Jevišovice (Csehszlovákia), 5. Vajska (Jugoszlávia), 6. Szava (Baranya m.), 7. Csongrád (Csongrád m.).

15. kép 1–9: Rézkori és korai bronzkori aszimmetrikus fülű edények. 1–2. Priboj (Jugoszlávia), 3. Hajdukovo (Jugoszlávia), 4. Zók (Baranya m.), 5–6. Ig (Jugoszlávia), 7. Sarvaš (Jugoszlávia), 8. Vučedol (Jugoszlávia), 9. Raszkopanitza (Bulgária). 1–3, 9: korai bronzkor, 4–8: rézkor.

16. kép 1–14: A Somogyvár–Vinkovci kultúra edénytípusai Vinkovciból egy aszimmetrikus fülű edénnyel. Vinkovi (Jugoszlávia). (Dimitrijević 1982, után.)

17. kép 1–11: A Somogyvár–Vinkovci kultúra edénytípusai a Szerémségből, egy aszimmetrikus fülű edénnyel (Ilokból). (Tasić 1984, után.)

18. kép 1–8: Korai bronzkori sírleletek aszimmetrikus fülű edényekkel. 1. Tarnazsadány (Heves m.), 2. Budapest XIV., 3–6: Hódmezővásárhely-Gorzsa (Csongrád m.), 7–8: Ivanka pri Nitre (Csehszlovákia). (Gazdapusztai 1959, Kalicz 1968, Vladár 1966, után.)

19. kép. 1–18: Korai bronzkori edénytípusok aszimmetrikus fülű edényekkel a bihari barlangokból (Románia). (Emődi 1985, Halasi–Emődi 1985, Roman 1981, után.)

20. kép 1–18: A késő zsinórdíszes kerámia edénytípusai Morvaországból sírleletekből. (1–12: Buchvaldek 1981, 12–18: Ondraček 1960, után.)

21. kép 1–19: A harangedény-Csepel csoport edénytípusai Budapest területéről. (Kalicz-Schreiber 1976, 1984, után.)

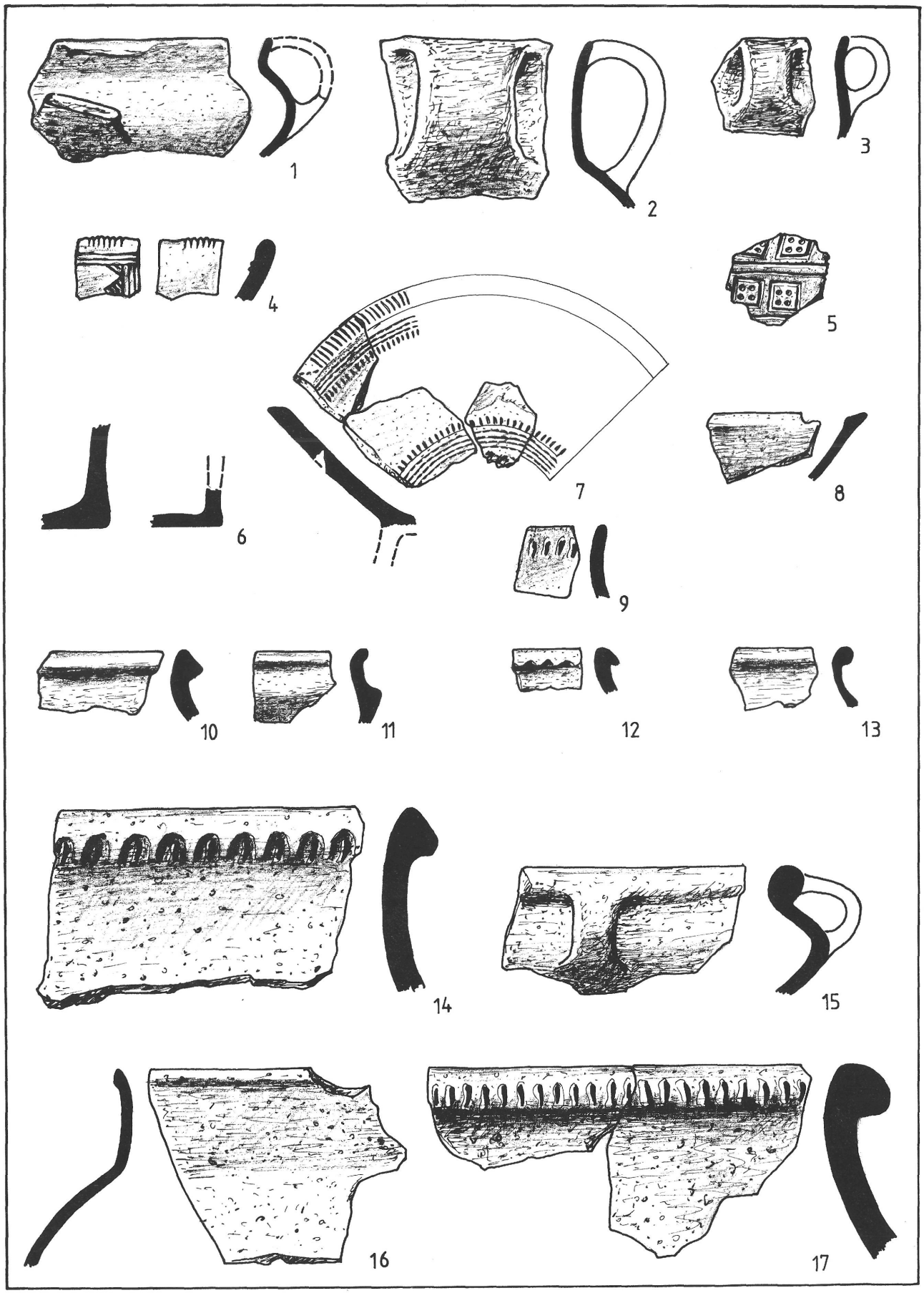
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17

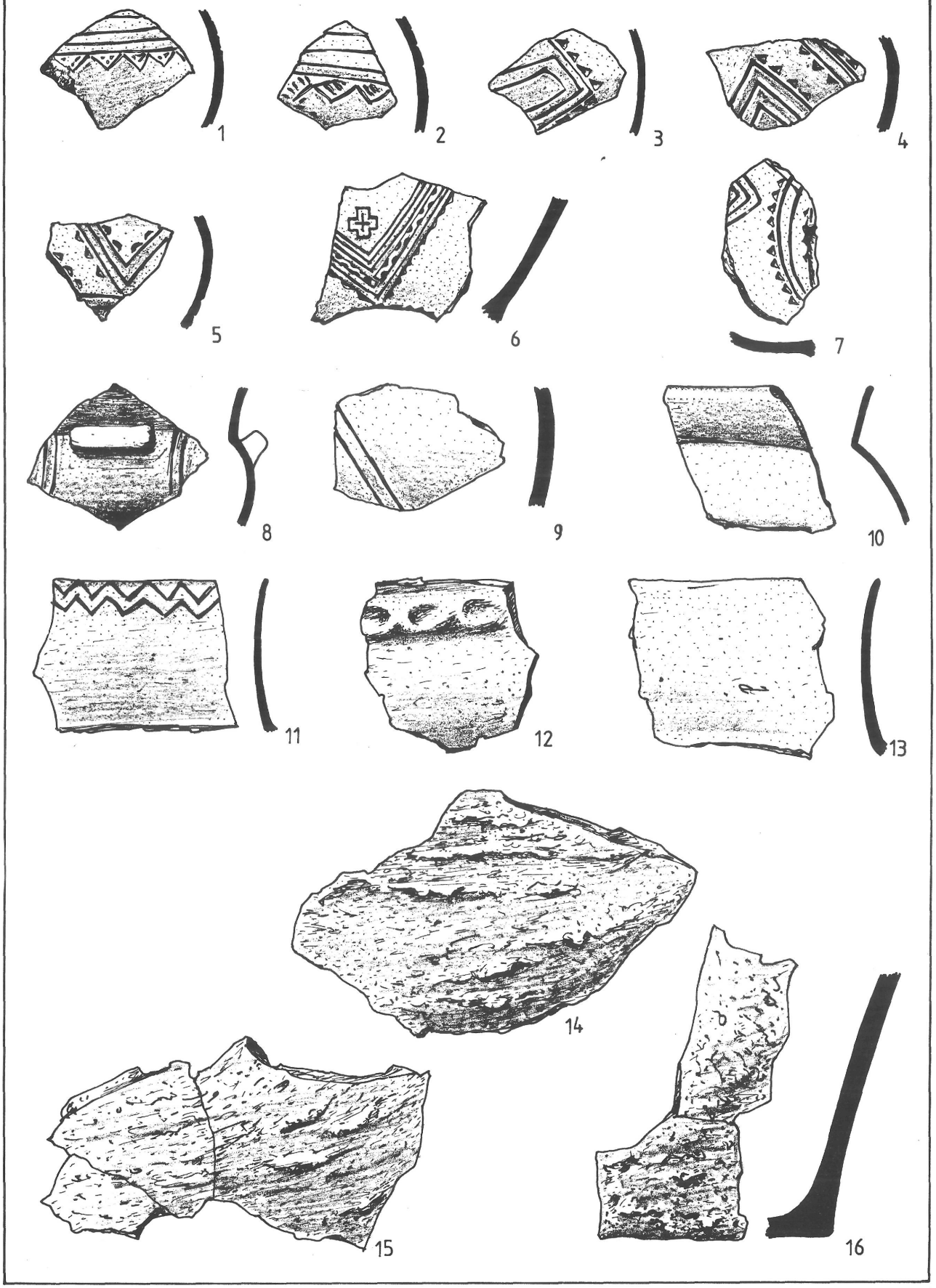
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16

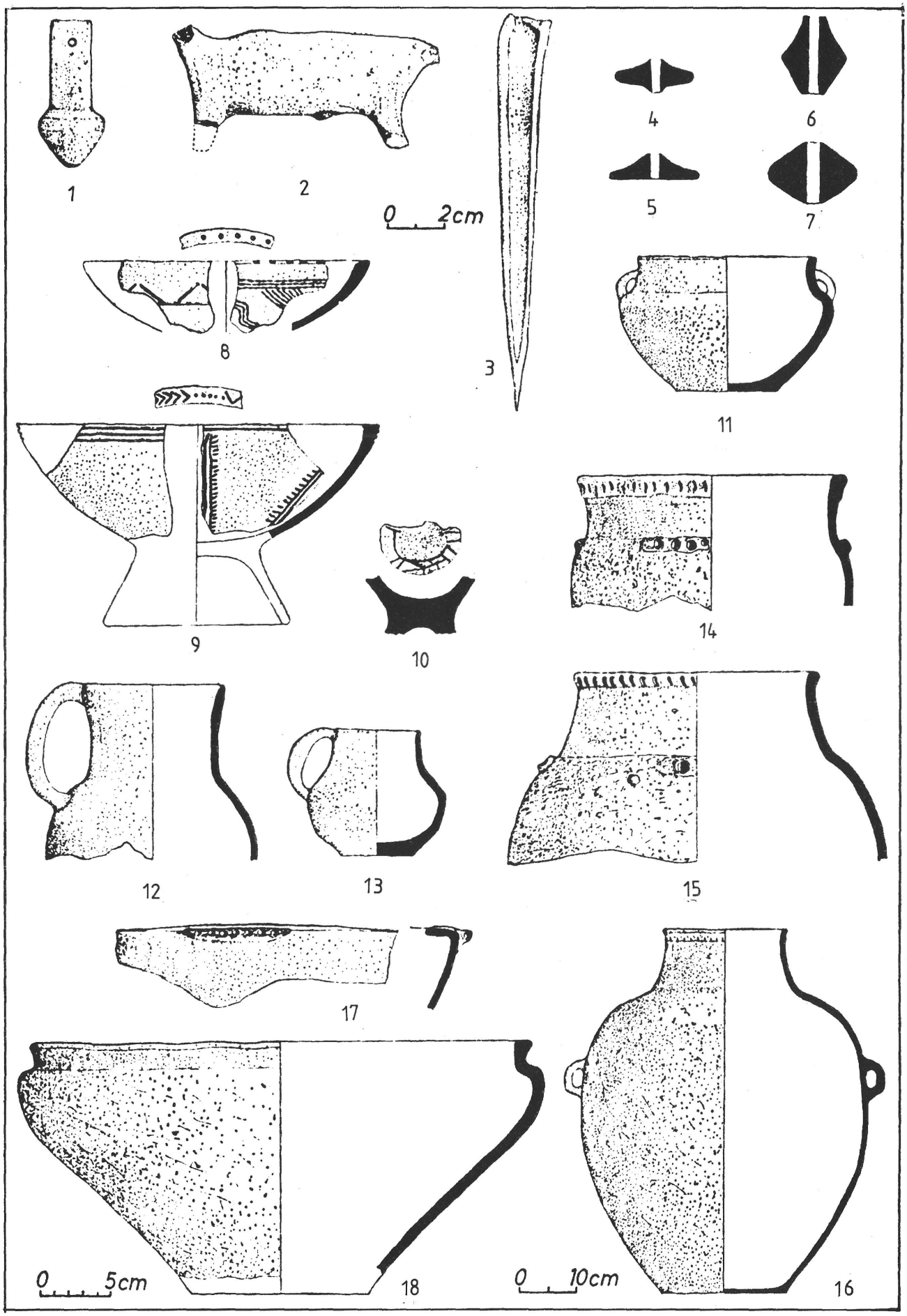

3

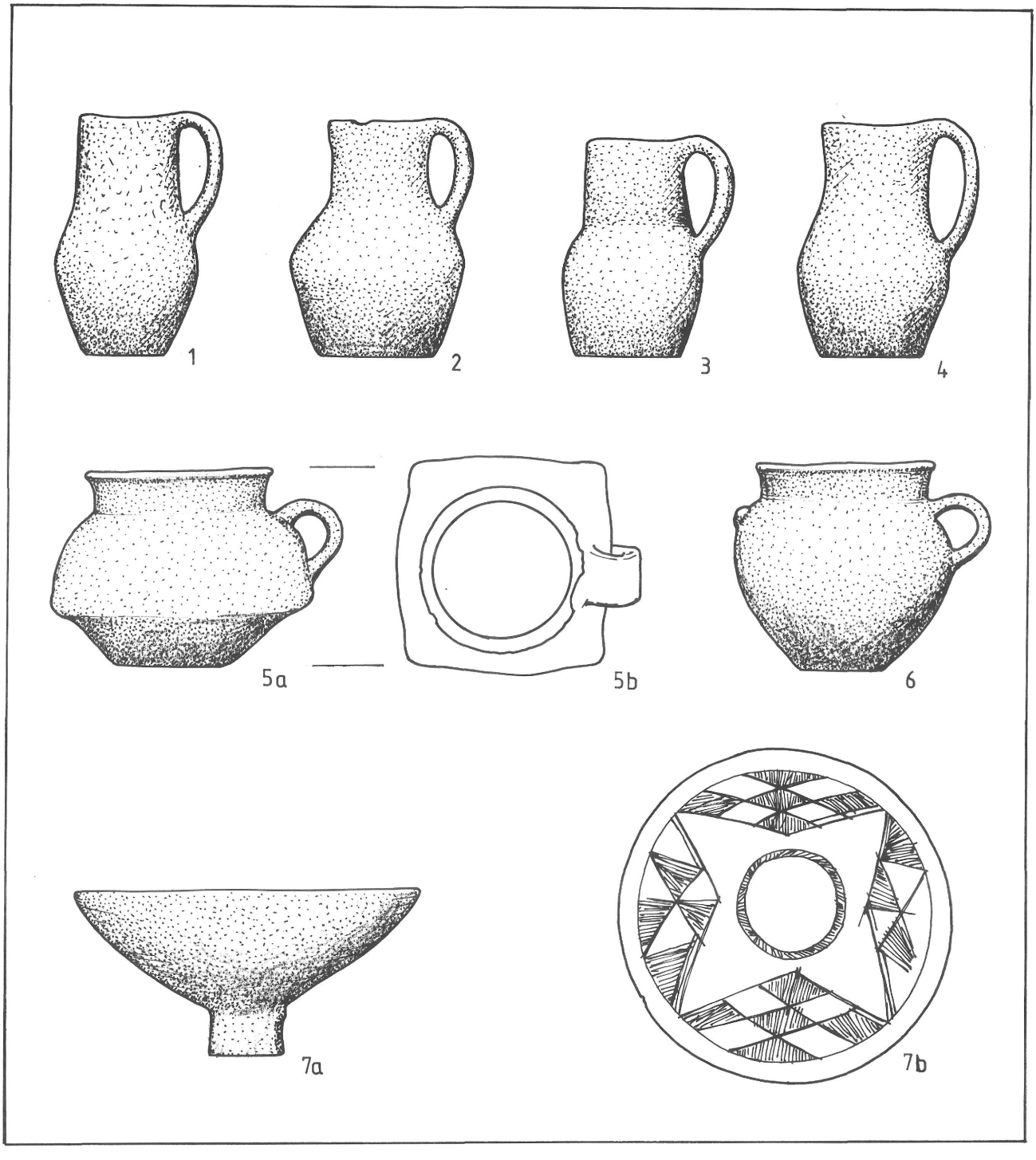
1
2
3
4
5a
5b
6
7a
7b

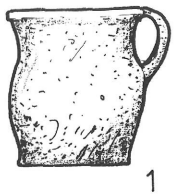

1

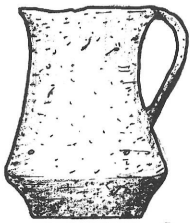

2

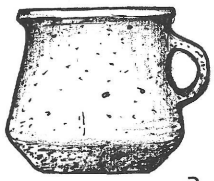

3

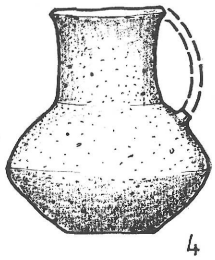

4

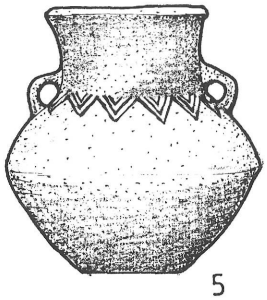

5

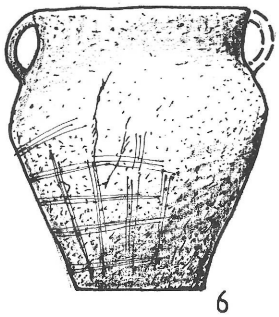

6

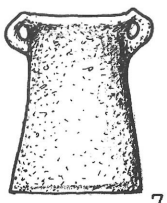

7

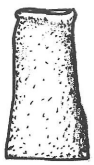

8

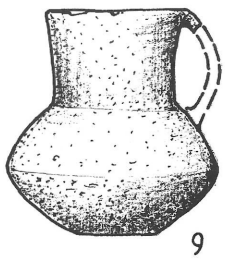

9

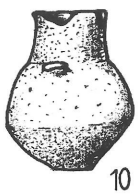

10

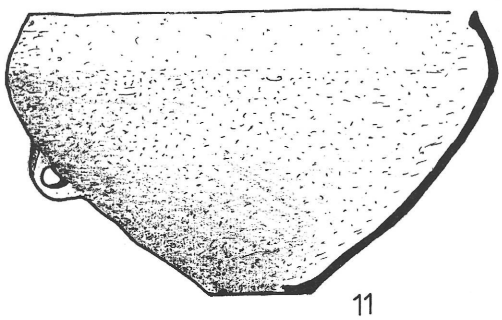

11

12

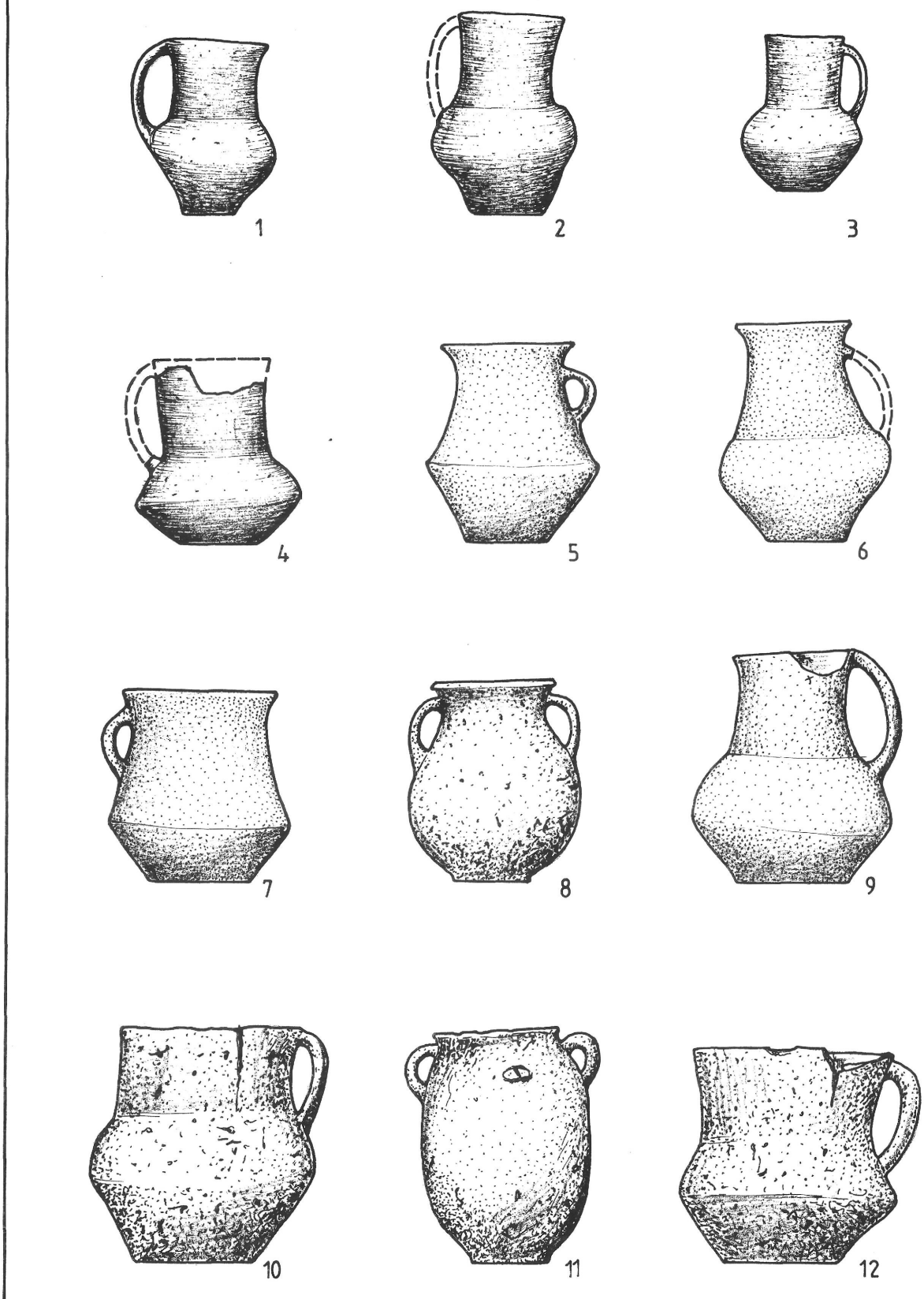
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12

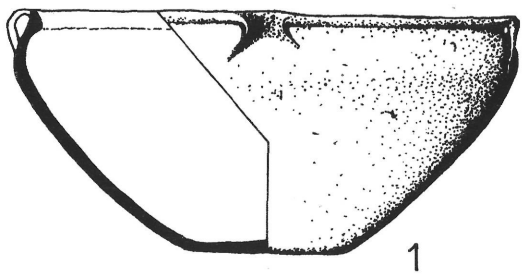

1

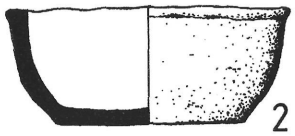

2

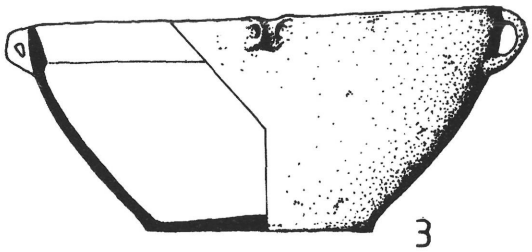

3

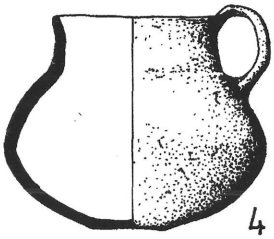

4

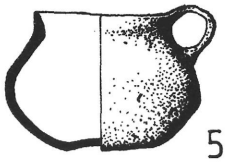

5

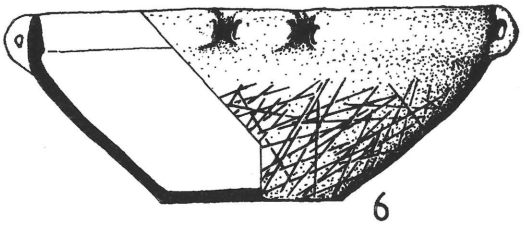

6

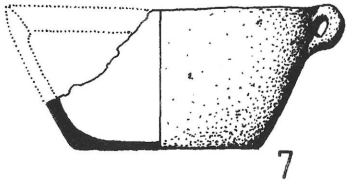

7

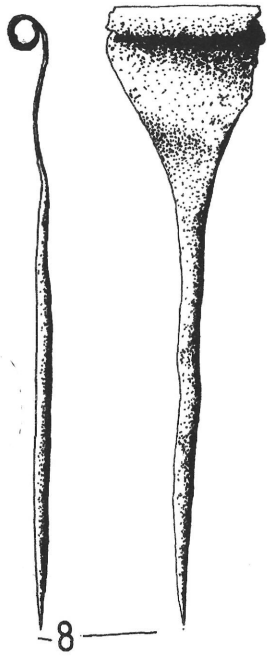

8

9

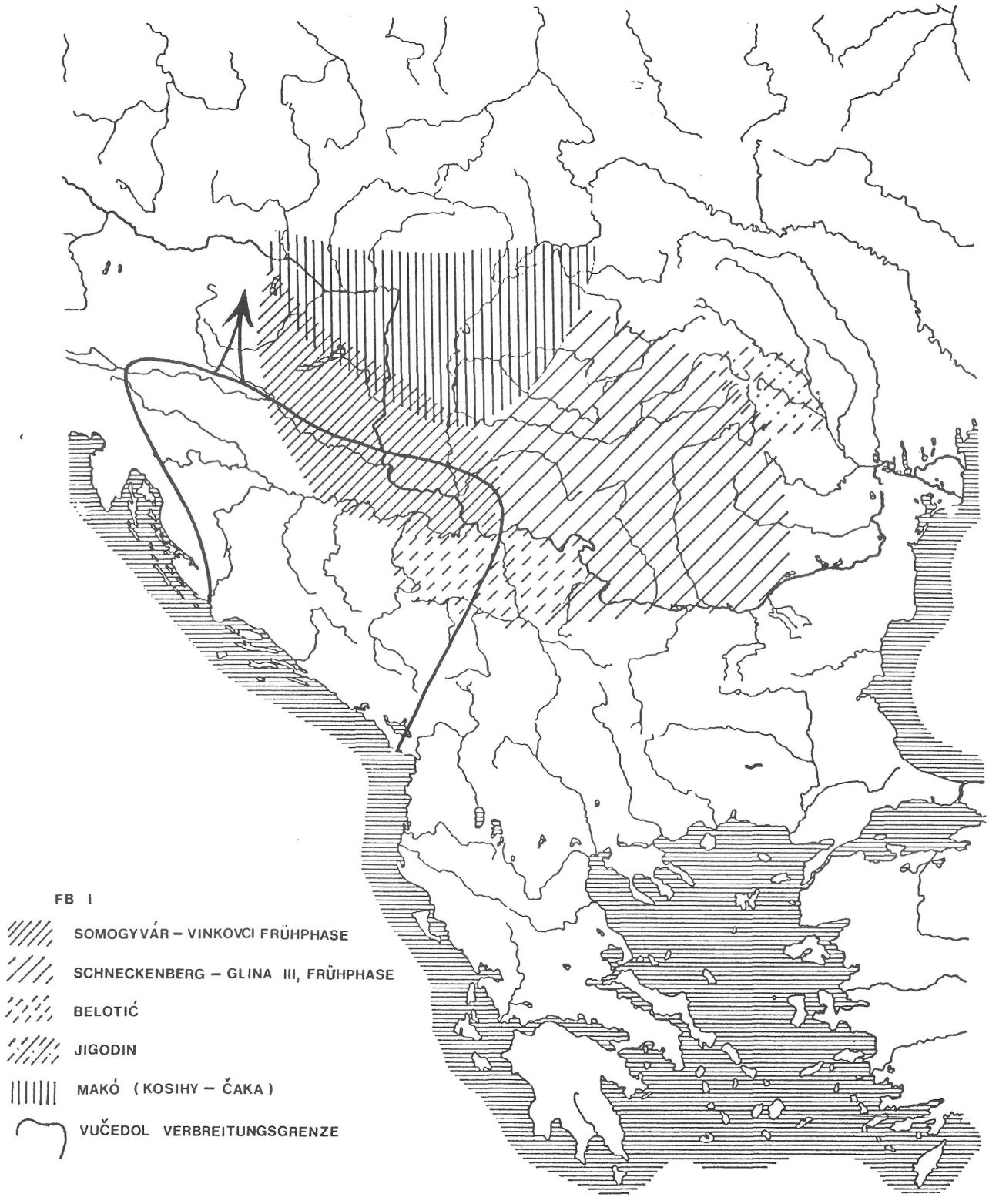
FB I
SOMOGYVÁR – VINKOVCI FRÜHPHASE
SCHNECKENBERG – GLINA III, FRÜHPHASE
BELOTIĆ
JIGODIN
MAKÓ (KOSIHY – ČAKA)
VUČEDOL VERBREITUNGSGRENZE

8

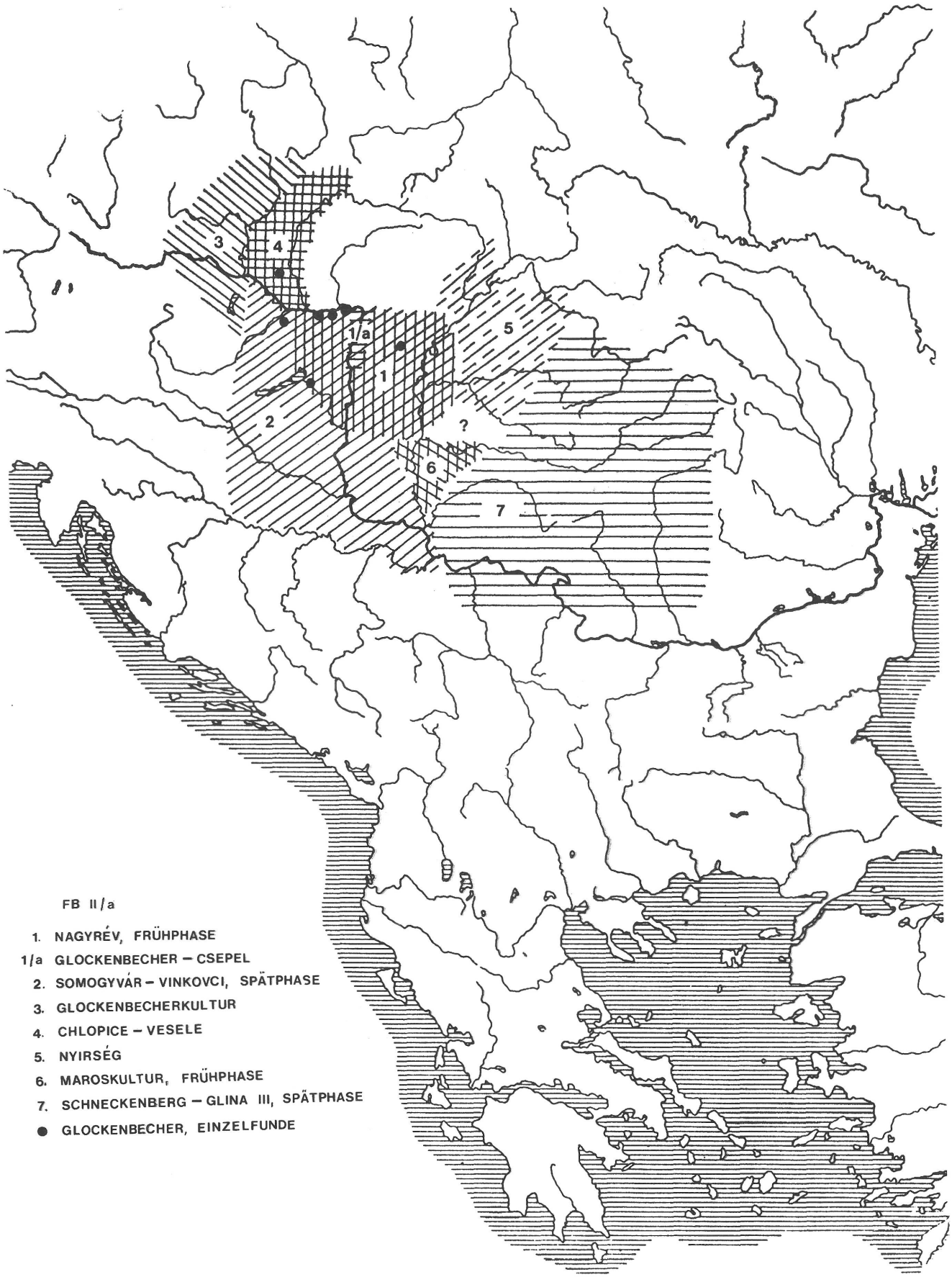

FB II/a

1. NAGYRÉV, FRÜHPHASE
1/a GLOCKENBECHER – CSEPEL
2. SOMOGYVÁR – VINKOVCI, SPÄTPHASE
3. GLOCKENBECHERKULTUR
4. CHLOPICE – VESELE
5. NYIRSÉG
6. MAROSKULTUR, FRÜHPHASE
7. SCHNECKENBERG – GLINA III, SPÄTPHASE
● GLOCKENBECHER, EINZELFUNDE

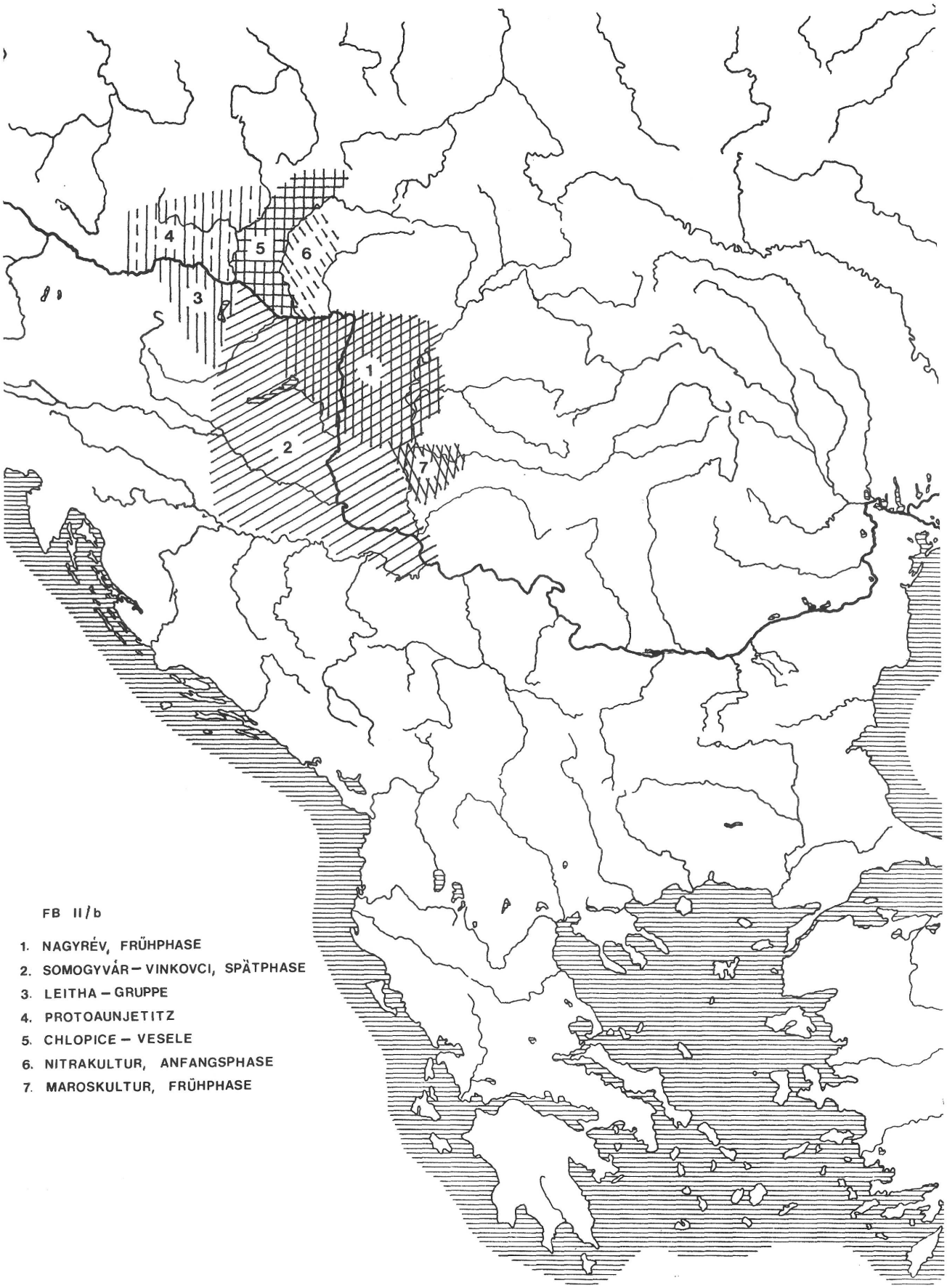

FB II/b

1. NAGYRÉV, FRÜHPHASE
2. SOMOGYVÁR – VINKOVCI, SPÄTPHASE
3. LEITHA – GRUPPE
4. PROTOAUNJETITZ
5. CHLOPICE – VESELE
6. NITRAKULTUR, ANFANGSPHASE
7. MAROSKULTUR, FRÜHPHASE

10

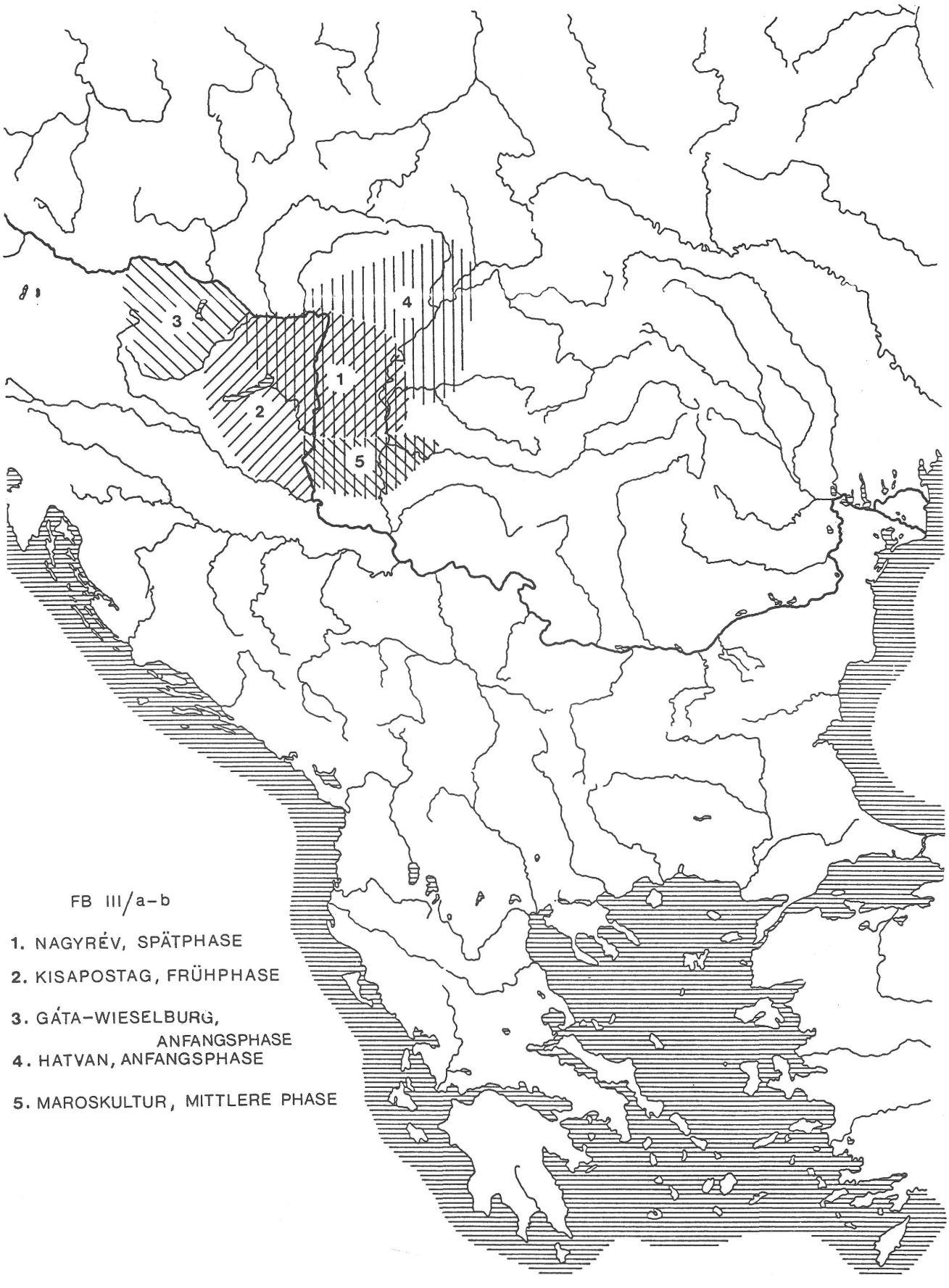

FB III/a–b

1. NAGYRÉV, SPÄTPHASE
2. KISAPOSTAG, FRÜHPHASE
3. GÁTA–WIESELBURG, ANFANGSPHASE
4. HATVAN, ANFANGSPHASE
5. MAROSKULTUR, MITTLERE PHASE

<table>
<tr><th colspan="3">TRANSDANUBIEN</th><th rowspan="2">FB</th></tr>
<tr><th>WEST</th><th>MITTEL</th><th>OST</th></tr>
<tr><td>GÁTA</td><td>KISAPOSTAG</td><td colspan="2">NAGYRÉV SPÄTPHASE b a</td><td>III a – b</td></tr>
<tr><td>LEITHA</td><td>?</td><td rowspan="2">NAGYRÉV FRÜHPHASE</td><td>b</td><td>II b</td></tr>
<tr><td>SOMOGYVÁR – VINKOVCI</td><td>SOMOGYVÁR – VINKOVCI</td><td>a
GLOCKENBECHER – CSEPEL</td><td>II a</td></tr>
<tr><td>SOMOGYVÁR – VINKOVCI</td><td>SOMOGYVÁR – VINKOVCI</td><td colspan="2">MAKÓ
(KOSIHY – ČAKA)</td><td>I</td></tr>
</table>

12

23
22
5
4
21
15
16
17
18
19
20
14
13
12
9
3
11
10
5
3
8
4
6
7
2
2
1
1
RÉZKOR
KORAI BRONZKOR

13

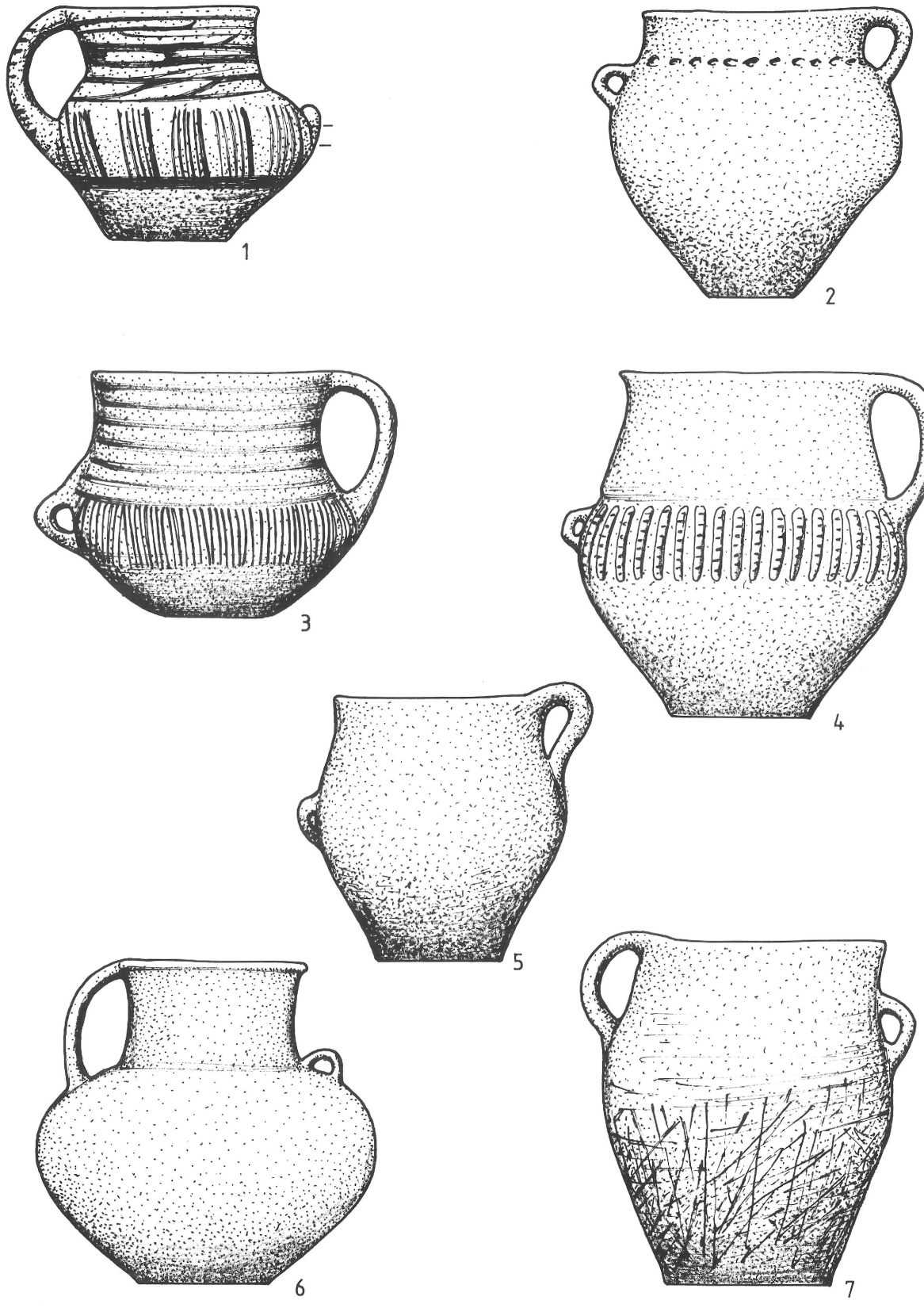
1
2
3
4
5
6
7

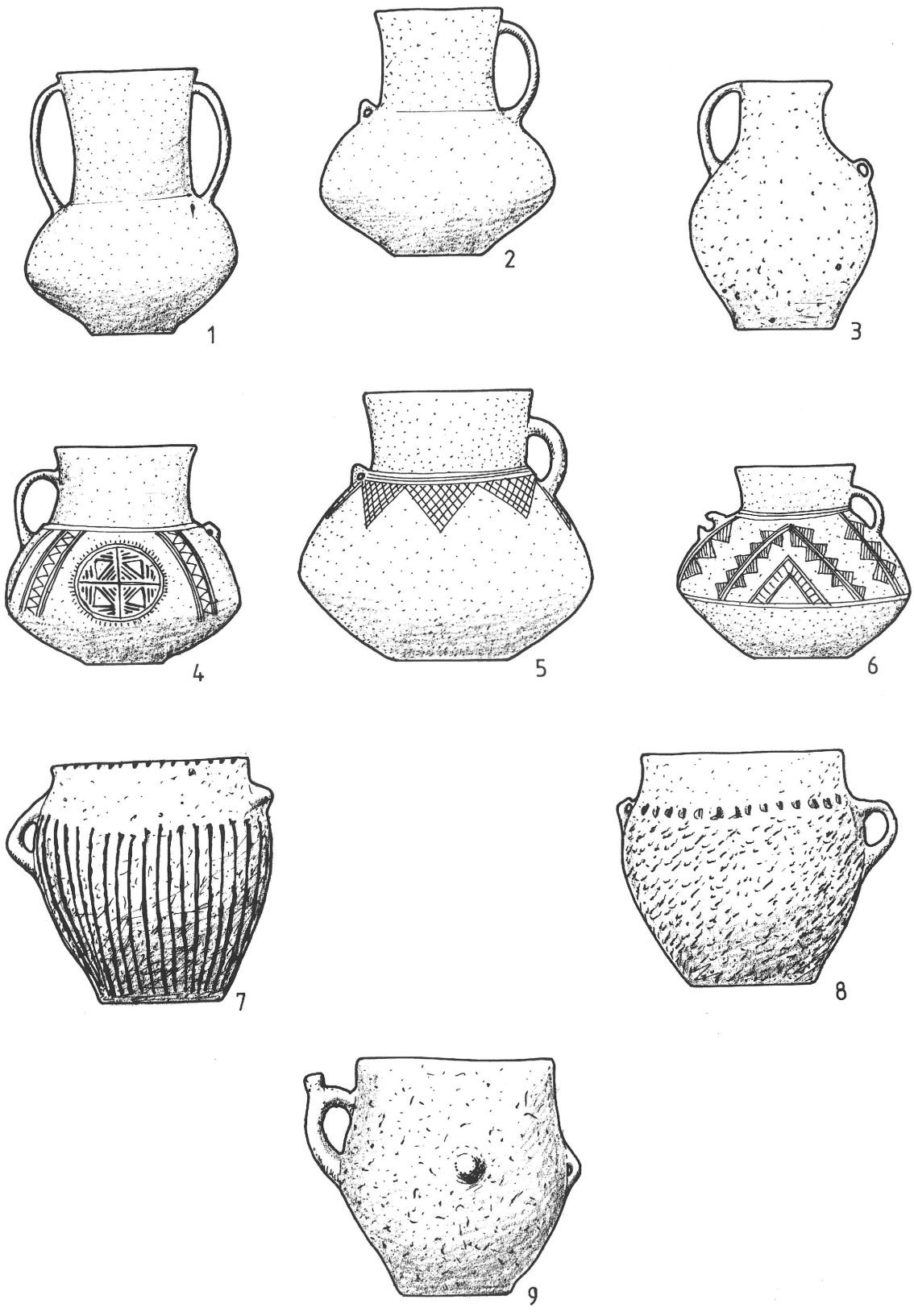
1
2
3
4
5
6
7
8
9

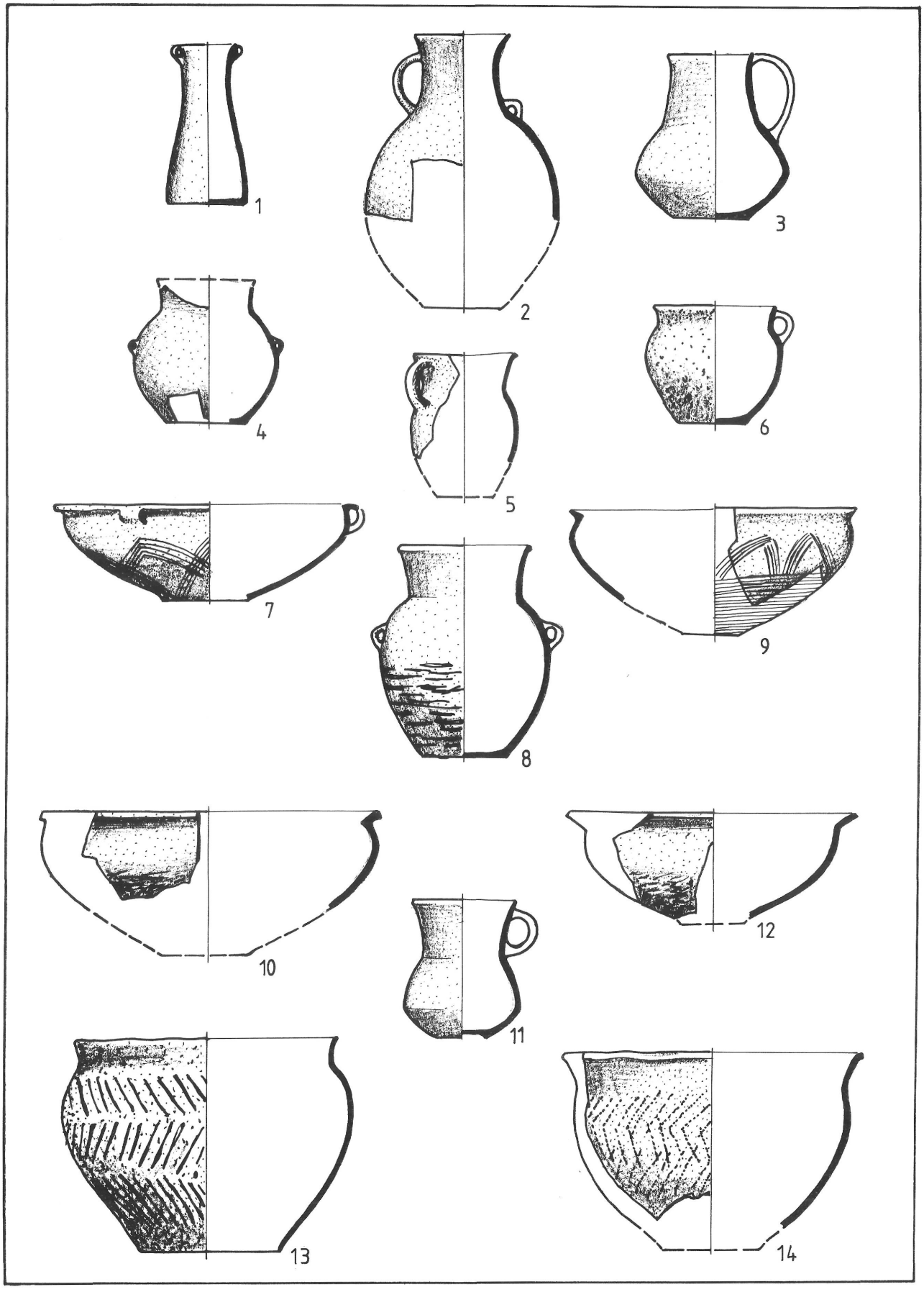

16

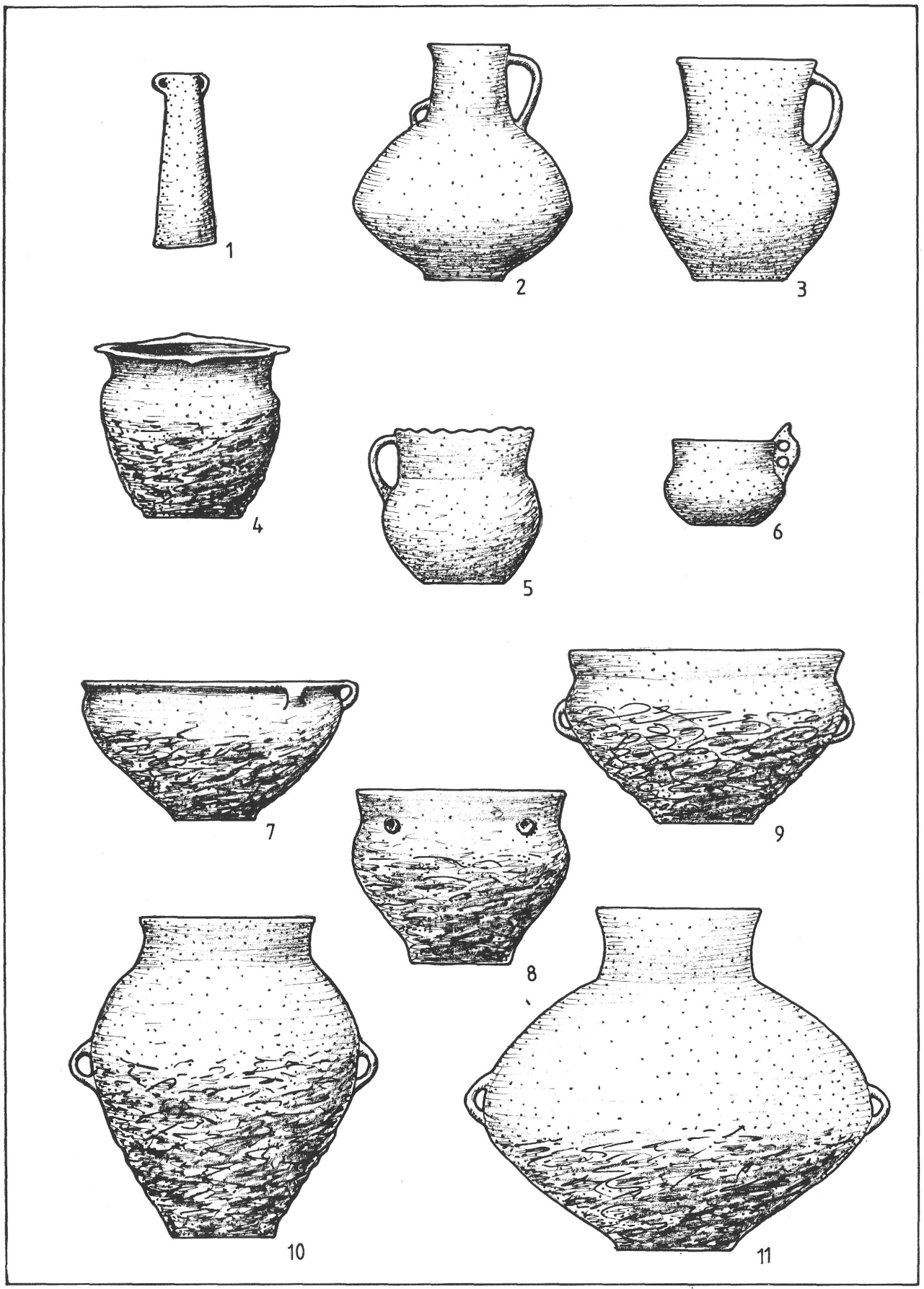
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11

1

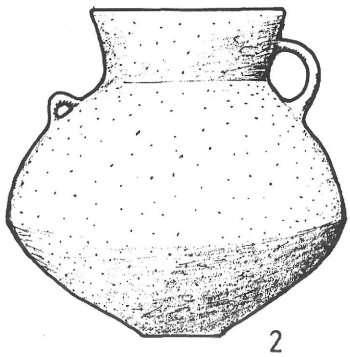

2

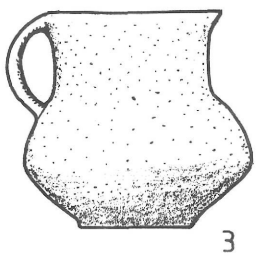

3

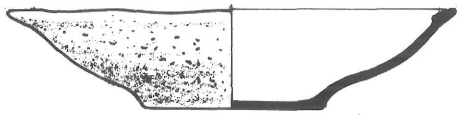

4

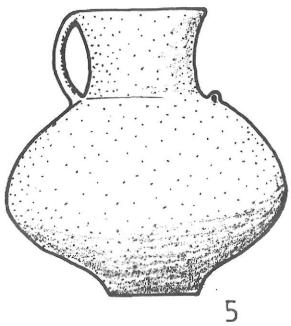

5

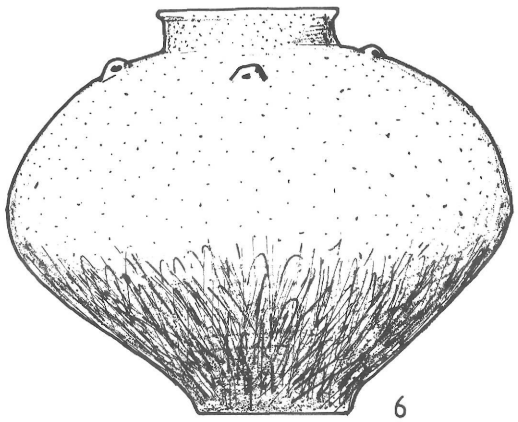

6

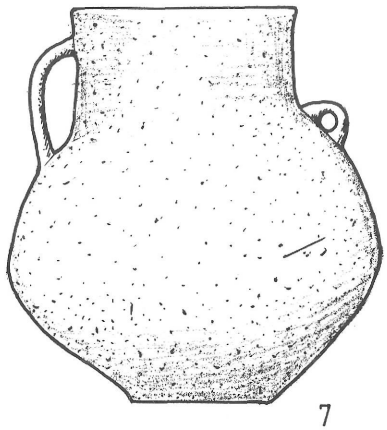

7

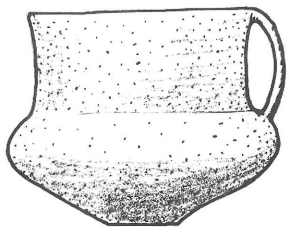

8

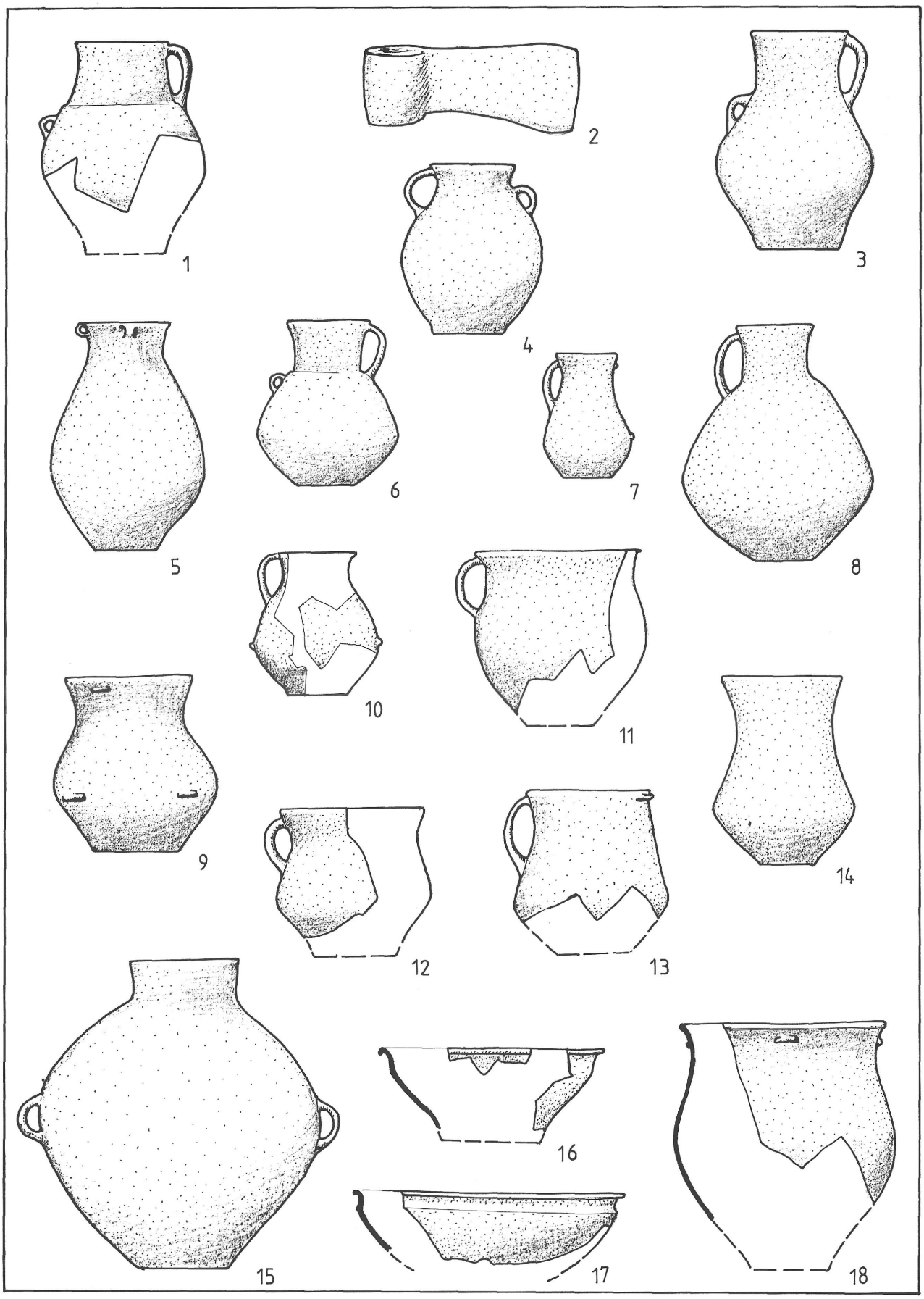
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18

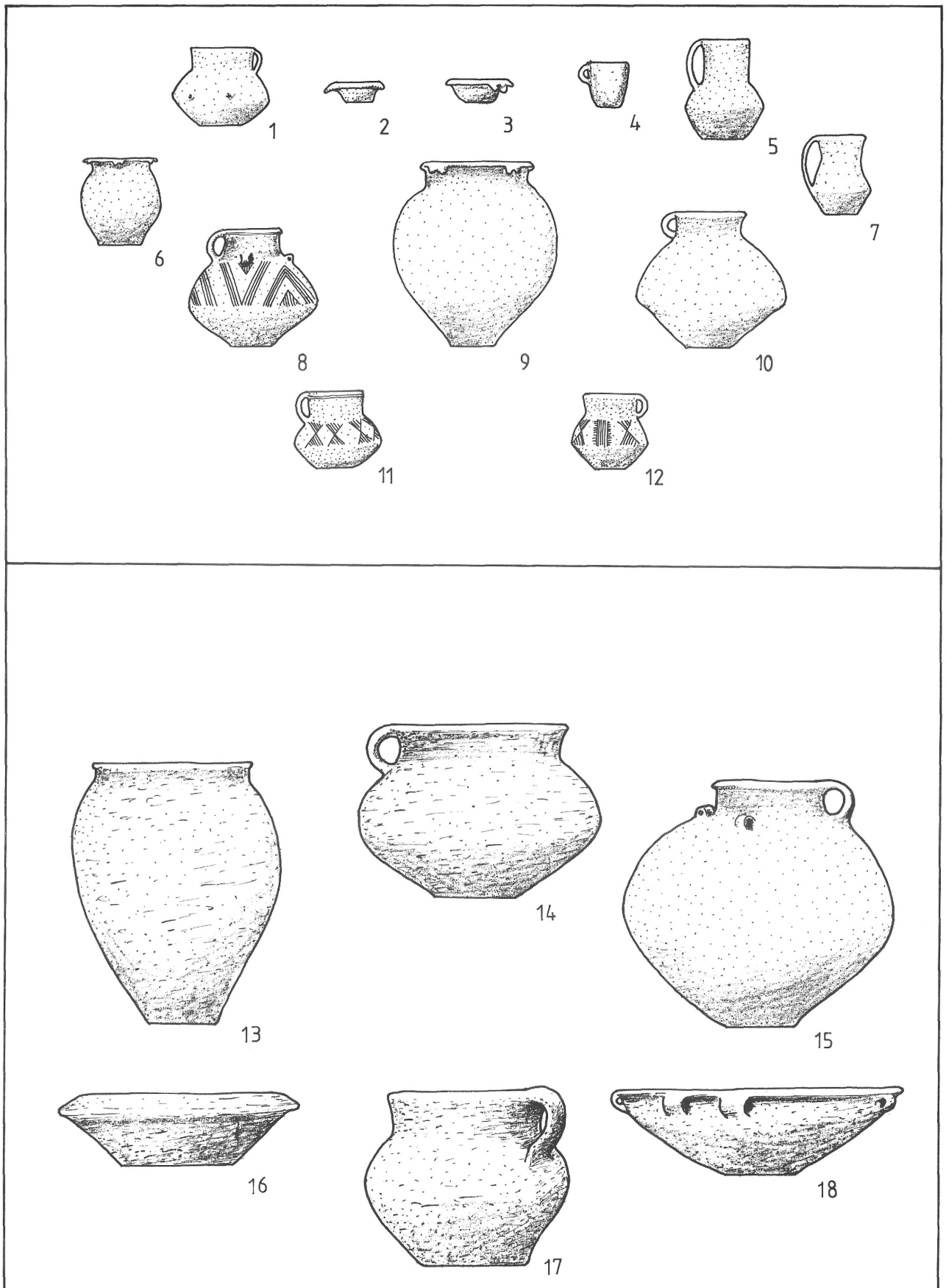
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18

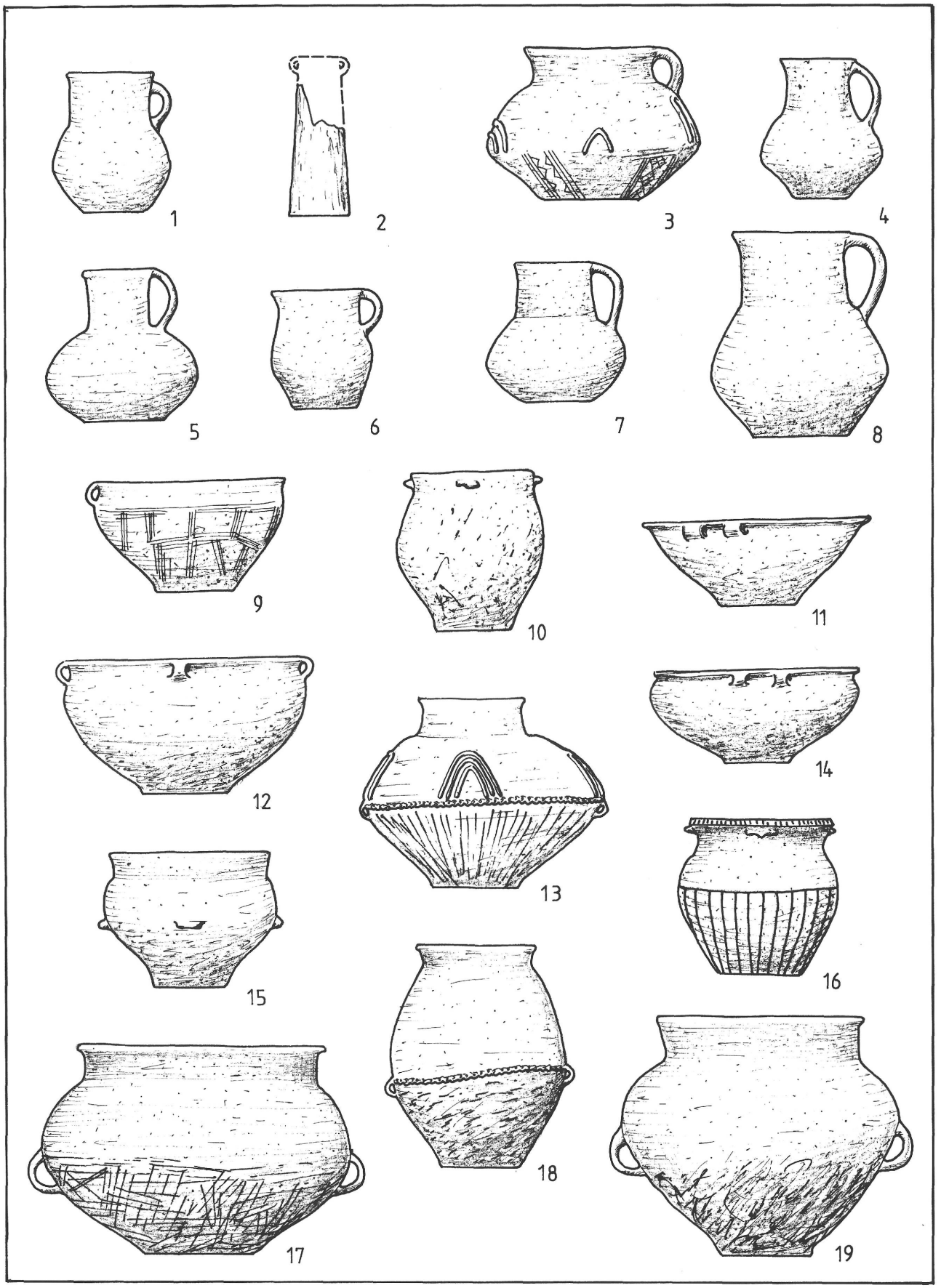
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19

PÓCZY KLÁRA

EGY AQUINCUMI PÉNZVERDE NYOMÁBAN

„Roman die from the civilian city of Aquincum" címen jelent meg 1982-ben B. Sey Katalin egyik tanulmánya, ami nemcsak Budapest római kori története, hanem a Pannonia-kutatás szempontjából is különös figyelmet érdemelhet.[1] A címben szereplő verőtő ugyanis egy 1941-ben feltárt aquincumi épület romjai közül kiemelt leletegyüteshez tartozik.[2] (1. kép) Rossz fenntartású 3. századi bronz éremként szerepelt a múzeumi nyilvántartásban,[3] s néhány éve olytatott raktárrevízió során ismerték fel a darab eredeti rendeltetését. B. Sey Katalint felkérték a lelet értékelésére, aki megállapította, hogy *209-ből való érem hátlapjának a verőtövéről volt szó,* erősen elkoptatott példány, még az sincs kizárva, hogy Caracalla egyik hybrid denárjához használták fel.[4]

A darab elemzése során B. Sey utalt Alföldi A. egy korábbi tanulmányára, amely a Hédervári kastélyban levő, Carnuntum körzetéből felvásárolt Wiczay gyűjtemény éremanyagának a vizsgálatát adja. Alföldi A. felfigyelt néhány Septimius Severus denárra, melyeknek P. P. II. feliratát Pannonia provincia második verdéjének a rövidítéseként oldotta fel. Arra gondolt, hogy Septimius Severusnak, – akit a pannoniai legiók Carnuntumban kiáltottak ki imperátorrá – a helyben vert pénzre, mindjárt 192-ben, hatalmi pozíciójának a megerősítésére volt szüksége. Ilyen jellegű lokális verdék ugyanis rövid ideig, hasonló céllal, a birodalom több pontján működtek a 3. században.[5]

A sisciai és a sirmiumi állami pénzverdék jól körülhatárolható együttesétől eltekintve csupán néhány verőtő ismeretes Pannonia területéről. Délpannoniában a Kulpa folyóból emeltek ki verőtő másolatokat, segítségükkel pénzt hamisítottak a 3. század vége felé.[6] S ami kutatásaink számára figyelmet érdemel, Aquincum térségében is találtak már verőtövet, ezt a Dunából kotorták ki, R. Alföldi M. a 3. sz. végére, esetleg a 4. sz. elejére keltezte.[7]

Az aquincumi polgárvárosban előkerült verőtőről B. Sey azt állapította meg, hogy eredeti példány, feltehetőleg hivatalos pénzveréshez használták az analógiák alapján. Megemlíti, hogy szerinte a verőtő lelőhelyétől többnyire nincs távol a verde. Minthogy a szóban forgó darab az aquincumi polgárváros egyik magántulajdonban levő mithreumából való, jogosan úgy vélte, ez esetben nincs helye az ilyen kombinációnak.[8]

Tanulmányunk ehhez a megjegyzéshez járul hozzá néhány adattal, ezt az utóbbi kérdést világítja meg több oldalról, többféle emlékanyag segítségével, nem a szorosan vett numizmatika, hanem a provinciális régészet módszereivel.

Mindenekelőtt sorra veszi és megvizsgálja a verőtővel együtt talált leleteket, feltételezve, hogy utalniuk kell egy esetleges helyi pénzverés nyomára.

A) A mithraeumból származó bronz- és ólomtárgyak[9]

Előre bocsátjuk, hogy feltűnő a nagy számuk, az aquincumi lelőhelyekről szokatlan a fémtárgyaknak ilyen mennyisége. Rendeltetésük szerint három csoportra válnak szét.

Az elsőbe csupán törött tárgy tartozik, nagyobb részük jellegtelen alkatrész, funkciójukat is nehéz volna megállapítani. Vannak köztük kisebb-nagyobb karikák, pántok, drótok, akasztók, lemezdarabok, szegek, seprőnyél töredéke stb. Ezektől a szinte datálhatatlan daraboktól elkülöníthető néhány korhatározó viseleti tárgy: pl. egy patkó alakú bronzcsat – kengyele hiányzik – és egy pelta alakú csat, metszete háromnegyed kör formájú. Mindkét típus 3. századi sírokból ismert Pannoniából.[10] A legdíszesebb darabok e csoporton belül a veretek. Az egyik mintája négy, küllősen kapcsolódó, áttört peltamotívumból áll, analógiája többek közt Camponából és Intercisából ismert a 2–3. század fordulójáról.[11] (2. kép 1) Egyszerűbb, ugyanakkor szokatlanabb díszítményű a másik korong alakú veret, amely azonos méretű félgömb alakú öntött ólom elemekből áll össze. Nagyobb méretű díszítményhez tartozott egy áttört mintájú öntött bronz rács darabja: ívelt leveles ágból szembe néző puttó nő ki, lábai indaként kapaszkodnak az ághoz. (2. kép 2) A puttó a jobb karját feltartja, tenyerénél törött, az analógiák szerint gyümölcsös tálat tarthatott a kezében. A játékos alaknak talán a fejformája a legjellegzetesebb: a dús, borzas haj és a pufók arc főként a 3. század elején általános a Severus-kori ábrázolásoknál.[12]

A szentélyből származó bronz leletek egy következő csoportjába ládikák veretei, zárak és kulcsok sorolhatók, valamint bútorveretek. A ládikavereteket vékony lemezből vágták ki, díszítésük dupla koncentrikus körökből áll, ezek mérete a különböző darabokon más és más. (2. kép 3) Az egyik veret körkörös mintája mellett kalapált gyöngysor látható. A zár részére hol téglalap alakú, hol T alakú nyílást vágtak ki. Mind a különböző méretű lemezeken, mind a sarokdarabokon megőrződtek a szegek, vagy legalább nyomuk. Az egyik téglalap alakú vereten még eredeti helyén van a stilizált delfinekkel díszített fogantyú, amelynek analógiáit a 2–3. század fordulójára keltezték.[13] A leletegyütteshez tartozó fogantyúk között ennél egyszerűbb változat a mindkét végén visszahajló típus.[14] A legdíszesebb töredék hal alakú, pikkelyei között berakott kék pasztagyöngyök maradtak meg.[15] Ennek a lelet-

csoportnak az érdekessége, hogy a veretek öt vagy hat különböző ládikáról valók, s a kulcstöredékek is különfélék. Van köztük karikában végződő öntött tollú típus, de többféle változatban szerepel a lemezből kivágott ívelt, vagy szögletes végződésű és tollú. A bútorveretek között is sokféle típus fordul elő, az egyszerűbb, lemezből vágott levél alakútól a palmettamintás, vagy harang formájú súlyosabb öntött változatig.[16]

A leletegyüttes harmadik csoportjába munkaeszközöket és nyersanyagokat választottunk ki. Első helyre kívánkozik három kis függesztett mérleg: közülük az egyik egykarú, a súlyt rovátkolt beosztású számskálán jelölték.[17] A kétkarú mérlegek egyikének akasztóját sűrű pontkörös poncolás borítja.[18] (2. kép 4.) Érdekes darab még egz bronz körző, amelynek rögzítőszegét rozettaszerűen képezték ki. A szárakon X alakú bekarcolások láthatók.[19] (2. kép 5) Mellette egy bronz csipeszt is hasonló jellel láttak el, talán tulajdonosa jelölte meg e darabokat. Bronz tű és kis kalapács mellett néhány vas eszköz is figyelmet érdemel: vas fejsze átfúrt nyéllyukkal, levél alakú vaskés, vaskapocs, továbbá egy ólom hüvely, valamint egy mészkő mozsár. Különböző méretű bronzlemezek, bronz olvadék, ólomrögök és egy nagyobb ólomgúla talán nyersanyagként sorolható ide.[20]

Áttekinthettük a verőtővel együtt előkerült leleteket abban bízva, hogy akad köztük egy-két darab, ami a helyszínen folytatott pénzverésre utalna. Azt tapasztaltuk, hogy a bronz tárgyak többsége hibás, törött, kis méretű példány, csupán arra alkalmasak, hogy beolvasztva nyersanyagként használják fel őket. Az ép példányok ezzel szemben mind munkaeszközök: csipesz, körző, árak, tűk, kalapács, vas szekerce tartoztak ebbe a csoportba. A kétfajta bronztárgy együttesen arra mutat, hogy az épületben fémöntéssel foglalkoztak.

Kézenfekvő a következtetés, hogy a felsorolt leletegyüttes a szentély kis bronzöntő műhelyéhez tartozott. Votív tárgyak készülhettek itt, bár hiányzik az erre utaló forma vagy mintadarab. Egy bronzöntő műhely a szentély sekrestyéjében – önmagában – inkább gyengíti, semmint támogatja a pénzverde feltételezését. Hiszen a verőtő is felfogható véletlenül odakerült tárgyként, besorolható az újraolvalsztáshoz begyűjtött bronztöredékek csoportjába.

Ugyanakkor az sem tagadható, hogy a kis bronzműhely (jelenlegi ismereteink szerint) *egyetlen darabja a verőtő, amelynek a segítségével itt tárgyakat lehetett sokszorosítani.* A fentiekben felsorolt leletek nyomán egyébként a *pénzverés egész folyamata* összeáll, rekonstruálható. Ebben az esetben ugyanis: 1. az apró tárgyakból olvasztották az együttesben szereplő lemezeket, adagolva hozzá ólmot és rezet. 2. A lemezekből vágták ki – esetleg körzővel előrajzolva – a lapokat. 3. Tönkre helyezve fejszével ütve verték ki magát az érmet, amit 4. csipesszel emeltek ki a lemezből. 5. A pénzek súlyát mérleggel ellenőrizték. 6. A kivert dénárokat pénzes ládákban tárolták. E vázolt folyamat azonban teória marad mindaddig, amíg a kérdésben egy hitelesítő ásatás bármit eldönthetne.

Addig is foglaljuk össze, amit a szóban forgó épületről megtudtunk abból a szempontból, hogy alkalmas volt-e a helyszín pénzverés céljára.

B) A verőtő lelőhelye

Az épület az aquincumi polgárváros déli kapujától K-re – mintegy 790–80 m-re – emelkedett. A 30×30m alapterületű, kőfallal kerített tömb két épületet foglalt magába: a kocsiutat szegélyező négy helyiséges lakóházat és az udvar DK-i sarkában álló Mithras szentélyt, amely csak az udvarból volt megközelíthető.[21] Az épületről feltárója feljegyezte, hogy két periódusú, az elsőhöz kevés lelet tartozott, valószínűleg kiürítették elbontása előtt. A második, a bővített alaprajzot mutató periódus gazdag volt tárgyi emlékekben. Magában a szentélyben a kultusz-invertár jellegzetes darabjait, mint pl. a bikaölő Mithras ábrázolásával díszített nagy oltárképet, feliratos oltárokat, kőgolyókat, oroszlánfejes terra sigillata patera töredékét, áldozati edényeket és mécseseket az ásató még az eredeti helyükön találta.[22] Az általunk fentebb felsorolt apró bronztárgyak töredékei és egyéb leletek többsége az apparitorium és helyiségéből valók.[23]

Ha most a verőtő lelőhelyét egy esetlegesen itt működő pénzverde helyszíneként tekintjük, alkalmasabb hely erre a célra alig lehetett a sűrűn lakott polgárvárosban. Az epületkomplexumot kőfal határolta, s az elszigeteltséget a város délkeleti kerületében még fokozták az alábbi tényezők: dél felől a via sagularis, ill. annak túloldalán a városfal; keletről egy kövezett kocsiút, északon két párhuzamos hosszú raktár, nyugaton egy szabad térségen túl az önkéntes tűzoltó egyesület (collegium centonariorum) székháza határolta (1. kép).

Köztudomású, hogy a pénzverde Rómában eredetileg a Capitoliumon álló Iuno Moneta templomban működött. Vespasianus idejében a Coeliuson álló Apolló templomba telepítették át az intézményt. A szent hely védelmet biztosított az épületben felhalmozott felbecsülhetetlen értékeknek.[24] Az állami pénzverdéket birodalomszerte hasonló módon védték, így önmagában még nem meglepő, ha egy verőtő szentélytől származik. Kérdés azonban, hogy a Mithras kultusz kápolnája alkalmas lehetett-e egy állami ellenőrzés alatt működől officina befogadására? Ebben az összefüggésben szükségszerűen felmerül a keleti kultuszok megítélése az államvezetőség szempontjából, amire többszöri utalás történt már Aquincum vallási életének kutatása kapcsán.[25] Ennek konklúziójaként megállapították, hogy „Commodustól, majd főleg Septimius Severustól az uralkodók is hívei voltak Mithrasnak... Aquincumban ez a kultusz a Severusok korában olyan jelentőségre emelkedett, hogy áthatotta a legfelsőbb provinciális arisztokrácia vallásos életét is."[26] Ebbe a háttérbe jól illeszkedik az aquincumi legióstábor *tribunus laticlaviusának* épületéhez tartozó Mithras szentély a 3. század legelejéről. A szentélyt alapító szenátori rangú fiatal táborparancsnok neve a szentély alapítókő feliratán őrződött meg. Utódai közül még több törzstiszt neve szerepel a szentély oltárkövein.[27]

Nagyjából ugyanebből az időből való Caius Iulius Septimius Castinusnak, tehát magának az aquincumi helytartónak egyik Mithras oltára is.[28]

Pannoniában a Mithras hívők elsőként a provincia pénzügyeivel foglalkozó alkalmazottakból kerültek ki. Köztudomású például, hogy Poetovioban, a provincia gazdasági központjában a három mithreum gyülekezetébe a vámhivatal császári libertusai tartoztak. Ugyanitt Dydimus, aki a három császár libertusának nevezi magát, egy Iupiter Dolichenusnak 207-ben tett fogadalmi emlékén Pannonia Superior provincia *ex nummulariusa*ként szerepel,[29] vagyis Septimius Severus uralkodásának elején folytathatott aktív tevékenységet. Sisciában Iucundus, – ugyancsak császári libertus – s akinek a foglalkozása tartományi *dispensator,* vagyis Pannonia Superior pénzügyi ellenőre –, Mithras szentély porticusának és apparitoriumának az építési költségeit vállalta.[30] S ha folytatnók a *moneta* területén tevékenykedő személyek felsorolását, majdnem kivétel nélkül orientális libertusokról van szó, akik a 2–3. század fordulóján Dolichenus, s főként Mithras hívők voltak. Az aquincumi Mithras szentélyhez kapcsolódó – feltételezett – pénzverde működését a 3. század elején az orientális kultuszhely ténye, már nem akadályozta.

Vessünk egy pillantást ezek után azokra a személyekre, akik kapcsolatba hozhatók, vagy eleve hivatalból kapcsolatban kellett legyenek az aquincumi pénzveréssel.

C) A pénzverde esetleges tulajdonosai, vagy alkalmazottai

A római kori pénzverdékben a munkások két csoportban dolgoztak: a fémolvasztás és lapkakészítés műveleteiből külön – de azokkal párhuzamosan – folyt a verőtövek vésése, illetve maga az éremverés. Az officiumnak a procurator volt az administzratív vezetője, a praepositus a műszaki irányítója, s az officinator gyakorolta a bizalmi munkát, az ellenőrzést.[31] A szóban forgó aquincumi mithreumból három felirat ismeretes, mindegyiket in situ találták, a fenti foglalkozások feltüntetése nem szerepel rajtuk. A 2. építési periódusban (3. kép) a szentély tulajdonosának a nevét az oltárkép aljára vésték rá, a megmaradt szövegrészletet ...MPHORVS et M... felirattöredéket Symphorus et Marcus nevekre egészítette ki az épület feltárója.[32] (4. kép 1) A feliratos oltárkép mellett a mithraeum két oltárköve közül az egyiken *Fonti dei Iul Severus pro se et suis* olvasható.[33] A dedikáló roppant általános nevéről legfeljebb eredetének az idejére, feltehetően a 3. század elejére lehetne következtetni. Kínálkozik azonban ebben az összefüggésben egy aquincumi építési felirattal való kombináció, amely szerint *C Iul Severus ob ho/norem magisteri/coll fabrum silanum/pecunia sua fecit/Muciano et Fadiano*(sic!) *cos,* vagyis 201-ben.[34] Amennyiben a két felirat ugyanannak a személynek őrzi az emlékét, akkor Iulius Severus vagyonát, amelynek révén a collegium vezetőségébe választották, a Symphorus-féle Mithras közösség keretében tevékenykedő pénzügyi vállalkozásokkal szerezhette. (4. kép 2)

A collegium fabrum a canabae önkéntes tűzoltótestülete volt, a szóban forgó felirat is Óbuda belterületéről való. A 3. század elején a provincia gazdasági ügyeit érintő intézmények és az iparral, a kereskedelemmel, a pénzügyekkel foglalkozó személyek a polgárvárosban és a katonavárosban egyaránt megtalálhatók, szigorú szétválasztásukat már nem ítélték fontosnak.[35]

A Symphorus mithraeum másik oltárkövén csupán a *Silvanus* név őrződött meg.[36] A Mithras-Silvanus kapcsolat legszebb, legismertebb példája Rómából a San-Clemente alatti szinteken különböző időpontokban létesített, de később együttesen „üzemelő" szentélyekből ismert.[37] Aquincumban a két istenség közös helyszínen gyakorolt kultusza a Római fürdői forráskultusz szent kerületében volt megfigyelhető.[38] A természeti erőket megszemélyesítő istenségek egyszerűbb és misztikusabb megnyilvánulása között kezdetben mutatkozó kronológiai sorrendiség és ideológiai különbözőség a provinciális lakosság tudatában a 3. században fokozatosan elmosódott.

Az egyik Silvanusnak dedikált felirat Aquincumban Corinthus nummulariustól származik. Az oltárt, abacusának jellegzetes díszítése révén a 3. század első évtizedére datálták.[39] A feliraton szereplő foglalkozással kapcsolatban fontos lehet, hogy *nummulariusnak* elsősorban a pénzverdei alkalmazottakat nevezték, később így jelölték a pénzvizsgálót és az önálló bankárt is.[40] Minthogy eddig fel sem merült egy helyi pénzverde működése, Corinthust aquincumi pénzváltónak, esetleg bankárnak tartották.[41] Legutóbb azzal a Caius Cornelius Corinthus augustalisszal hozták kapcsolatba, aki templom ujjáépítésének a költségeihez járult hozzá, amikor vagyona révén beválasztották a császárkultusz testületébe. A templomot a polgárváros forumán álló aedes Augustaliummal azonosították.[42]

Corinthus nummularius mellett még több személy ismeretes Aquincumból, akik a 3. század első évtizedeiben szerepet kellett hogy játsszanak a város pénzügyi életében. Caius Iulius Sextinus conductor nevét felirat őrzi, a városi tanáccsal kötött bérleti szerződése értelmében diadalív költségeit fizette a kikötőhöz vezető főutcában. A sokszor megtárgyalt építési emléket a keretelő madárfejes peltamotívum datálja a 2. század fordulójára.[43] A conductort a 2–3. század fordulóján ide települt C. Iulius nevet viselő libertusok népes csoportjába sorolták.[44] Utóbbiak közé tartozik egyébként C. Iulius Primus scriba, oltárköve a C. Iul. Victorinuféle mithraeumból való. Legújabban a basilicából került felszínre C. Iul. Primusnak a harmadik feliratos oltára,[45] ebben az esetben a lelőhely utal a scriba tevékenységi körére. A felsorolt személyek egyidőben működtek Aquincumban, s a 3. század legelején a fellendülő életszínvonalhoz az ún. Severus-kori konjunktúrához segítették hozzá a provincia limes-menti lakosságát.[46] Ezeknek a pénzügyi szakembereknek a csoportjába sorolható a déli városkapu melletti mithraemből megismert Symphorus, valamint Iulius Severus is.

A provinciákban a bankárok és a pénzváltók működését a helytartók ellenőrizték, s ugyancsak rájuk hárult a császár nevében a pénzverés felügyelete.[47] Az aquincumi polgárvárosi verőtőről megállapították,

hogy 209-re datálható, s azt is, hogy elvben előfordulhat még Caracalla hybrid denárjainál is. Funkcionális használatához tehát *maximálisan 8 év jöhet számításba.*

Négy jelentős személyiség látta el a szóban forgó időszakban Pannonia Inferior helytartói tisztét: C. Iulius Septimius Castinus (209–212), L. Cassius Pius Marcellinus (212–214), L. Alfenus Avitianus (214–215), C. Octavius Appius Suetrius Sabinus (215–217).[48] Mindegyikük fontos szerepet játszott később valamilyen módon a birodalom politiájában.

C. Iul. Septimius Castinus helytartóságának az idejéből 3 feliratot találtak Aquincumban, az egyik a már említett Mithrasnak szóló felajánlás.[49] L. Cassius Pius Marcellinusnak három feliratos emléke ismeretes Aquincumból, az egyikük Mithras dedikáció.[50]

C. Iul. Septimius Castinus és L. Cassius Pius Marcellinus a helytartóságuk előtt is szolgáltak már Pannoniában, szinte egyidőben, bár jelentős volt köztük a korkülönbség. (Még az sem kizárt, hogy egyszerre töltötték be a tribunus laticlavius feladatkörét az I. adiutrix, illetve a II. adiutrix legiókban.) Castinus az akkor még Superiorhoz tartozó brigetiói legiónak volt a tribunus laticlaviusa 192-ben Septimius Severus helytartósága alatt, vagy utóbbi császársága idején 202-ben. Marcellinus az aquincumi legióban volt tribunus laticlavius 198-ban Ti. Claudius Claudianus helytartósága alatt, esetleg 202-ben L. Baebius Caecilianus mellett.[51] A helytartó és a trib. laticlavius közötti rokoni, vagy baráti viszony gyakorisága jól példázza, hogyan iskolázták be az államvezetés apparátusába kiszemelt előkelő családok fiataljait egy-egy idősebb, tapasztalt, magasrangú tisztségviselő oldalán.[52] Tény, hogy mind Castinus, mind Marcellinus a Severusok bizalmi embere volt, előbbi az apa, utóbbi a fiú szorosabb baráti köréhez tartozott.

208-ban Septimius Severus fiaival Rómából hadba vonult Britanniába. Indulása előtt több hónapos átszervezéssel megbízható munkatársait vezényelte a Birodalom három, politikai szempontból akkoriban a legfontosabbnak ítélt területeire (Afrika, Kisázsia, Közép-Duna vidéke).[53] Így került C. Iul. Septimius Castinus 208-ban helytartóként Aquincumba, ahol a gyakorlatnál valamivel hosszasabban, 211–12-ig maradt. Hivatali idejéből különféle építkezések regisztrálhatók a limes-út mentén, a legióstáborban, a katonavárosban, a polgárvárosban. E munkálatok a jólétet tükrözik, még a castrumban is csupa olyan jellegű felújítás, szépítgetés nyomai mutatkoznak, amelyek a védművek szerkezetét nem módosították.[54]

Jelenlegi ismereteink szerint 209–212 között Pannonia nem volt pénzaszűkében, sőt a gazdasági fellendülés előnyeit élvezte.[55] Az alkalmi időszakos pénzverésre Pannonia Inferiorban *a helyi tényezők nem szolgáltattak okot.* Elképzelhető azonban, hogy az uralkodónak a britanniai hadjárata beindításához, vagy még inkább Rómában a nyugalom biztosításához az évekre tervezett távollét idejére[56] egyszerre annyi pénzre volt szüksége, hogy néhány provinciában a helyi szükségletet alkalmi pénzzel pótoltatta. Septimius Severus akkoriban állíttatta fel az antiochiai verdét a keleti provinciák pénzpótlására.[57] Lehetséges, hogy Pannoniában is egy átfogóbb terv érdekében kísérletezett pénzveréssel. A Carnuntum környékén felbukkant – Sept. Severus idejében helyben vert – pénzek közelebbi datálása esetleg alátámaszthatják ezt az elképzelést.

211 februárjában Britanniában meghalt Septimius Severus. Az egymással rivalizáló fiai miatt felgyorsultak az események. 212 januárjában Getát bátyja meggyilkoltatta,[58] majd Caracalla Britanniából a germániai hadjárata után a Rajna–Duna menti provinciákon át Kisázsiába indult. A több, mint egy éve tartó folytonos utazás fényűző pihenői és a parthus hadjárat előkészületei érthetően kimerítették a kincstárt és a vendéglátó területek pénztárát.[59]

Caracalla 214 áprilisában érkezett Pannoniába az anyacsászárnővel, Aquincumban hosszabban is időzött. Fontos rendelkezéseket hozott itt, köztük szerepel a két Pannonián belüli határmódosítás.[60] Aquincumban több konkrétum emlékeztet az uralkodó és az anyacsászárnő 214. évi látogatására. A császári család szálláshelyét, a helytartói palotát felújítják, közműveit korszerűsítik és egy új fürdőtraktust létesítenek a belső udvar ÉNy-i térségében.[61] A canabae északi lakónegyedében az egyik városi palota fogadótermét importált mozaikpadlóval díszítik, amelyen Herkulest Caracalla portréjával ábrázolják.[62] A polgárvárosban erre az időpontra felújítják Nemesis szentélyét az amphitheatrum mellett. Az építési emléktábla szerint a szentélyt az uralkodó és anyja jelenlétében avatták fel.[63] Caracalla portréjával díszített onyxköves aranygyűrű talán ekkor került kitüntetésként tulajdonosa birtokába.[64]

A császárlátogatás a megtiszteltetés ellenére súlyos terheket rótt az aquincumi közösségekre. Főként a nagyszámú kíséret hosszabb ideig tartó ellátása okozhatott gondot.[65] A praovincia területén a menet zökkenőmentes lebonyolításáért, a programokért a helytartó volt felelős. L. Cassius Pius Marcellinus e téren nagy gyakorlattal rendelkezett, hiszen tíz évvel korábban Rómában a *ludi saeculares* rendezőinek a listáján már szerepel a neve.[66]

A felsoroltak szerint Aquincumban a 214. évi császárlátogatás rendkívüli terhei szolgáltatnak még leginkább magyarázatot egy rövid ideig tartó helyi pénzverésre, amennyiben 209–217 között erre lokális okot kell keresnünk.

Mind L. Cass. Pius Marcellinus, mind C. Iul. Sept. Castinus azon kivételes személyek közé tartoztak, akik Sept. Severus alatt kezdték karrierjüket, szolgálták Caracallát, sőt túlélve e császár utolsó véres éveit, a Severusok harmadik generiácója idején is magas állami funkcióban maradtak.[67] Mindketten közismerten kedvezményezett helyzetben voltak.[68] Fontos ez a körülmény, mert adott időpontban, ha szükség volt rá, nagyobb apparátus nélkül is megszervezhették az időszakos pénzverdét. Fentiek miatt Marcellinus pl. ahhoz is megfelelő háttérrel rendelkezhetett, hogy akár császári utasítás nélkül merje vállalni a pénzszerzésnek ezt a legveszélyesebbh, de gyors megoldását a Caracalla 214. évi látogatásával járó anyagi megterhelés idején, vagyis pénzt hamisíttathatott egy rendkívüli helyzetben.

Végül azt a csekély eshetőséget sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az aquincumi polgárváros mithraeumában a pénzügyekben jártas libertusok – kihasználva a hely védettségét – visszaéltek foglalkozásukkal és saját előnyükre dolgoztak.

A magunk részéről a felsorolt *lehetőségek* közül a legvalószínűbbnek tartjuk a 209. évi időszakos éremverést császári rendeletre, C. Iul. Sept. Castinus helytartósága idején. A verde működtetésére ebben az esetben a nagy birodalmi politika és nem a helyi, pannoniai események adhattak okot.

Rövidítések

Alföldi A. 1923	*A. Alföldi:* „Le Bureau de l'Équité" und die Prägungen des Septimius Severus in Pannonien. Blätter für Münzfreunde 58 (1923) 11.
AÉ	Archaeologiai Értesítő
AAnt	Acta Antiqua Academiae Scientiarium Hungaricae
AAH	Acta Archaeologica Academiae Scientiarium Hungaricae
ANRW	Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt
ARegia	Alba Regia
Birley 1971	*A. Birley* Septimius Severus the African Emperor. London 1971.
Bíró-Sey 1982	*K. Bíró-Sey:* Roman die from the civilian city of Aquincum. Orientalia Lovaniensia Analecta 12 (1982) 199
Bónis 1986	*É. Bónis:* Das Militärhandwerk der Legio I. Adiutrix in Brigetio. in: Studien zu den Militärgrenzen Roms III. Stuttgart 1986.
BJ	Bonner Jahrbuch
BpTört 1942	Budapest Története I.[2] Budapest 1942.
BpTört 1973	Budapest Története I. Budapest 1973.
BpR	Budapest Régiségei
Crawford 1975	*M. Crawford:* Finance, coinage and money from the Severians to Constantine. ANRW II/2. (1975) 564.
Fitz 1970	*J. Fitz:* The governors of Pannonia Inferior. ARegia 11 (1970) 152.
Fitz 1982	*J. Fitz:* Tribuni laticlavii in Pannonien. Tituli 4 (1982) 319.
Gáspár 1982	*Gáspár D.:* Pannoniai ládikaveretek kutatási problémájához. AÉ 109 (1982) 134.
Kuzsinszky 1934	*B. Kuzsinszky:* Aquincum, Ausgrabungen und Funde. Budapest 1934.
Mócsy 1974	*A. Mócsy:* Pannonia and Upper-Moesia. London–Boston 1974.
Nagy T. 1943	*Nagy T.:* A Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet jelentése az 1938–1942 évek között végzett kutatásairól. BpR XIII (1943) 384.
Radnóti 1957	*A. Radnóti:* Bronzefunde. in: Intercisa II. Budapest 1957.
Regling 1935	*K. Regling:* Münzwesen. Realenzyklopedie XVI. Stuttgart 1935.
Szilágyi 1956	*J. Szilágyi:* Aquincum. Budapest 1956.

Jegyzet

1. *Bíró-Sey* 1982. 199–204.
2. *Nagy* 1943. 384–204.
3. A verőtő leltári száma a Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Osztályának nyilvántartásában: 56.200.130.
4. *Bíró-Sey* 1982. 201.
5. *Alföldi* 1923. 11.; Siscia. Numizmatikai Közlöny 26–27, 1927–28. 50. *Regling* 1935. 484.
6. *Bíró-Sey* 1982. 200. korábbi irodalommal.
7. *R. Alföldi M.:* Római verőtő a Magyar Történeti Múzeum új szerzeményei között. AÉ 76. (1949) 37–38.
8. *Bíró-Sey* 1982. 204.
9. A most megjelenő tanulmány előadásként a Bécsben megtartott 13. Nemzetközi Bronzkongresszuson 1986-ban hangzott el.
10. *A. Alföldi–A. Radnóti:* Zügelringe u. Zierbeschläge von römischen Jochen und Kummeten aus Pannonien. Serta Hoffilleriana, Zagreb 1940 Ltsz. 56.200.96.
11. Ltsz.: 56.200.90. *A. Radnaóti:* Bronzfunde. In: Intercisa II. Budapest 1957. A Camponaból származó darab a MNM-ban ltsz.: 2.1950.291.
12. Ltsz.: 56.201.59.; Az indadíszesa mintához *Bónis* 1986 304. és Abb. 2. A faunfigura megformálásához *Láng N.:* Barokkos stílusú genrejelenet ábrázolású ólomszobrocska Pilisszántóról. BpR. XII. (1937) 27.
13. *Gáspár* 1982. 134. Ltsz.: 56.200.51.
14. *Gáspár* 1982. Ltsz.: 56.200.62.
15. *Bónis É.–Sellye I.:* Római kori emailmunkák. Bp. 1987. 67. 11. kép 1. Lelőhelye Brigetio. A technikai

megoldáshoz legutóbb *Burger A.:* Későrómai sírok Aquincumban. BpR. XXV (1984) 73. és 55. ábra. Ltsz.: 56.200.92.

16. Ltsz.: 56.200.54. és 60. Látványosabb kivitelben a somodori batár bacchikus jelenettel díszített kocsiveretén *Hampel J.* BpR I (1889) 32.
17. Ltsz.: 11477. *Szilágyi* 1956. 40. t. Típusához *K. Gschwantler:* Gu3 und Form. Bronzen aus der Antikensammlung des Kunsthistorischen Museums.Wien 1986. 155. No 270.
18. Ltsz.: 10036. A pontkörös díszítéshez *Radnóti* 1957. 183.
19. Ltsz.: 56.200.92. Azonos típusú aquincumi körzőről *Kuzsinszky* 1934. 119. és 68. kep.
20. *Bíróné Sey K.* arra figyelmeztetett, hogy a szóban forgó időszak bronzpénzeiben feltűnően gyarapodott az ólom mennyisége. Közlését ezúton is köszönöm. A nyersanyagokhoz még *Bónis* 1986. 304. Ltsz.: 56.200.63., 10., 182.
21. Alaprajzon *Szilágyi* 1956. 1. mellékleten „D-i regio".
22. *Nagy T.* 1943. 384. és BpR XV (1950) 90.
23. *Nagy T.* 1943. 385–86.
24. *E. Marbach* Moneta. RE 16 (1935) 114. és 18.
25. *Nagy T.:* BpTört I. 1973. 177. további irodalommal.
26. *Alföldy G.:* Vallás Aquincumban. BpR XX (1963) 67 és 104. j.
27. *L. Kocsis:* Mithraeum im Haus der tribuni laticlavii im Legionslager von Aquincum. In: Das römische Budapest. Neue Ausgrabungen u. Funde in Aquincum. Münster 1986, 215–. Az oltárköveket jelen kötetben *Kocsis L.* tanulmánya értékeli.
28. CIL III. 3480. Lelőhely a „régi" Szentendrei út 150. Óbuda. *Rómer F.–Desjardins E.:* A Magyar Nemzeti Múzeum feliratos emlékei. Bp. 1873. 42.
29. CIL III. 4035.
30. CIL III. 3960. Mithrasnak és Serapisnak szóló oltár Sisciából. *Á. Dobó:* Die Verwaltung Pannoniens von Augustus bis Diocletian. Budapest 1968. 337.
31. *R. Herzog:* Nummus. RE XVII. Stuttgart 1937. Sp. 17657.
32. *Nagy T.* 1943, 385 (Sy) MPHORUS ... javaslata mellé esetleg a (M.Triu) MPHORUS..., vagy (M.Aur.A) MPHORUS hasonló hosszúságú névváltozatot is ajánljuk. A feliratos sávban a törés előtti felületen még legalább 6–7 betű számára van hely. A javasolt névhez pl. PIR III. 337, lN° 259. Marc. Aur. Tropaiophorus ex provincia Pannonia qui postea legatus Thraciae factus esse.
33. *Nagy T.* 1943. 386.
34. A kőemléket első ízben *Schonvisner I.:*De ruderibus laconici... Budae 1778. 169. tab. 3. írta le, s az építési tábláról rajzot is közölt. A másolásnál keletkezett tévedést már *Th. Mommsen* CIl. III. 3580 korrigálta. A dátumhoz *A. Degrassi:* I fasti consolari dell'Impero Romano. Roma 1952. 57.
35. A collegium fabrum et centonariorum szétválásáról Aquincumban *Nagy L.:* Társadalmi rétegződések Aquincumban BpTört. 1942. 560 monográfiában. – Az aquincumi tűzoltócollégium székháza. Lauraea Aquincenses II. Budapest 1942. 33–35. Az aquincumi colonia és canabae intézményeinek a kapcsolatáról *L. Barkóczi:* Zur Rang der Lagerstadt am Ende des 2. Anfang des 3. Jh. AAnt 3 (1953) 203-ff.
36. *Nagy T.* 1943. 386.
37. *M. J. Vermaseeren:* Corpus Inscriptionum et Monumentum religionis Mithraicae. I. Hagae 1956, 93. Mithras the secret God. London 1963, 184.
38. *Póczy K.:* Szent kerületek Aquincum és Brigetio vízvezetéke mellett. AÉ 107 (1980) 13.
39. *Kuzsinszky B.:* Római feliratok Aquincumból BpR V (1905) 31 's 39.
40. *A. Babelon:* Dictionnaire des antiquités greques et romaines. Paris 1904, IV–1. 118. *R. Herzog:* Nummularius. RE XVII. Stuttgart 1937. Sp. 1415.
41. *Ürögdi Gy.:* Az ókori bankélet nyomai Aquincumban. BpR XXI (1964) 240.
42. *Nagy T.* BpTört 1973. 134. szerint Corinthus eredetileg annak a C. Cornelius Genetivus decurio ex singularibusnak volt a libertusa, aki 189-ben Silvanusnak állított oltárt: CIL III. 3500, 3494.
43. *Kuzsinszky* 1934, 99. Abb. 47. *Z. Kádár:* Die kleinasiatisch-syrischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn. Leiden 1962, 57.
44. *L. Barkóczi:* The population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian. AAH 16 (1964) 275– szerint a hadseregben szolgálókat a lambaesisi légióból vették át az aquincumi légióba. A polgári személyek többsége Dalmátiából és Noricumból került Aquincumba.
45. *Kuzsinszky* 1934, 87. Újabban előkerült feliratról azonos névvel. *M. Németh:* Inschriften. in: Aquincum das römische Budapest. Münster 1986, 212., N° 771.
46. *–Mócsy* 1974. 117.
47. *Regling* 1935. 488–89.
48. *J. Fitz:* Legati Augusti pro praetore Pannoniae inferioris. AAH 11 (1959) 245. 1970. 152–53. *Birley* 1971. 339, 348, 358 szerint mind a négy helytartó Afrikából származott.
49. CIL. III. 3480. C. Iul. Sept. Castinus két további felirata a Laktanya u. 9-ből, 4. századi épületből, másodlagos felhasználásban.
50. *J. Fitz:* Lucius Pius Marcellinus. AAnt 8 (1960) 405–15. *Kocsis L.* egy újabban talált feliratot közöl jelen kötetben megjelenő tanulmánya.
51. *J. Fitz:* Der Besuch des Septimius Severus im J. 202 in Pannonien. AAnt 11 (1963) 284. *A.a Birley* 1971. 330.
52. *Fitz* 1982. 319–20. Korábbi irodalommal, 40 feliratot elemezve új datálási javaslatokkal.
53. *Birley* 1971. 251. Marius Maximus Syria Coele-t, Subatianus Aquila Egyiptomot, Ti. Claudius Subatianus Proculus Numidiat, Marius Perpetuus Moesia Superiort, Herennius Gemellianus Daciát, C. Iul. Sept. Castinus Pannonia Inferiort kapta, Egnatiuis Victor ugyanekkor már Pann. Superiorban volt. A felsorolt személyek afrikaiak vagy szírek, köztük egy testvérpár is szerepel, mindannyian kapcsolatban voltak a császári családdal.

Az uralkodó és fiai Brittanniából tartották szemmel Galliát és Germaniát.

54. *K. Póczy–M. Németh–K. Szirmai–L. Kocsis:* Das Legionslager von Aquincum. Studien zu den Militärgrenzen Roms III. Stuttgart 1986. 398.
55. *J. Fitz:* Das Jahrhundert der Pannonier (193–284) Budapest 1982. 28.
56. *G. Alföldi:* Septimius Severus und der Senat. BJ 168 (1968) 113. *A. Birley* 1971. 252 és 257.
57. *Crawford* 1975, 564.
58. *Cass. Dio* LXXVII. 15. 6.
59. *E. Calderini:* I. Severi. Le crisi dell'Impero dal 3. secolo. Bologna 1949. 79.
60. *J. Fitz:* Il soggiorno di Caracalla in Pannonia nel 214. Roma 1961. Grenzberechtigung im Jahre 214 zwischen Pannonia Superior und Inferior. ARegia 16 (1978) 71.
61. *Szilágyi J.:* Az aquincumi helytartói palota. BpR XVIII (1958) 62–65 és 75. Alaprajzon az 58–63 helyiségek, amelyeket a 211–213-ban itt tevékenykedő COH VII BR ANT téglabélyegei datálnak.
62. *I. Wellner:* The Hercules villa in Aquincum. AAH 21 (1969) 271. T. LXVI. Emblem of the mosaic floor of room N° 12.
63. CIL III 10439 a Nemesis szentély 214. április 24-én Fors Fortuna ünnepén megtartott újraszentelésre utal.
64. *Szilágyi* 1956. 83.
65. *Crawford* 1975. 565. A pillanatnyi pénzügyi helyzetet az ún. antoniniani 215. évi kibocsátása is megfelelően jellemzi.; A tömegek elszállásolása és ellátásuk miatti gondokról szól *Plinius iun.* Epistolae IX. 33. A numidiai tengerparton a gyermekekkel játszó delfin szokatlan látványának a híre sok turistát vonzott Hippo Regiusba (ma Annaba, Algeria). Octavius Avitus helytartóval egyetértésben az *ordo*nak az volt a véleménye, hogy „érkezésük és itt-tartózkodásuk a város szerény vagyonát újabb költségekkel terhelte meg", ezért „elhatározták, hogy az állatot, a nagy idegenjárás okát, elpusztítják". Ifjabb Plinius: Levelek. Budapest 1988. Muraközy Gy. ford.
66. *G. Barbieri:* L'albo senatorio da Settimio Severo a Carino (193–285). Roma 1952. 92.
67. *Fitz* 1982. 322 és 326. L. Cass. Marcellinus. AAnt 8 (1960) 412–15.
68. *Birley* 1971. 330.

KLÁRA PÓCZY

AUF DER SPUR NACH EINER MÜNZE IN AQUINCUM

Unter dem Titel „Roman die from the civilian city of Aquincum" erschien 1982 eine Studie von B. Katalin Sey, die nicht allein hinsichtlich der Geschichte Budapests zur Römerzeit, sondern auch in Zusammenhang mit der Pannonienforschung besondere Beobachtung verdient. Der im Titel erwähnte Prägestock gehört nämlich zum Fundkomplex eines im Jahre 1941 freigelegten Gebäudes in Aquincum. Im Invertar des Museums ist er als schlecht erhaltene Bronzemünze vom 3. Jahrhundert erwähnt eingetragen. Die ursprüngliche Bestimmung des Gegenstandes wurde erst vor wenigen Jahren erkannt. Mit der Auswertung des Prägestockes wurde B. Katalin Sey beauftragt, die feststellte, dass es sich *um den Prägestock der Rückseite einer aus dem Jahre 209 stammenden Münze handelt,* ein stark abgenütztes Exemplar, auch ist es nicht auszuschliessen, dass es zur Prägung eines Hybridendenars von Caracalla verwendet wurde. Aufgrund von Analogien erwähnt Sey, dass die Prägestätte vom Fundort des Prägestocks im allgemeinen nicht weit entfernt zu sein pflegt. Da aber das besprochene Stück aus einem in Privatbesitz befindlichen Mithreum der Bürgerstadt Aquincum stammt, war sie mit Recht der Meinung, dass eine solche Annahme nicht gerechtfertigt ist.

Wir untersuchten das gesamte Fundkomplex die mit dem Prägestock zugleich freigelegt wurde um zu bestimmen ob Spuren vorhanden sind die auf eine Münzprägung hinweisen?

Wir erforschten ob sich darunter zur Münzprägung erforderlichen Werkzeuge oder Grundmaterial befinden? Es konnte festgestellt werden, dass die Funde aus dem Apparatorium der Mithras-Kultstätte auf eine Bronzeschmiede hinweist, anhand dessen selbst das ganze Verfahren der Münzprägung rekonstruiert werden konnte. Diese Daten an sich konnten aber die Funktion der Prägestätte noch nicht beweisen, sie kann nur angenommen werden.

Wir prüften auch den Fundort des Prägestockes von dem Gesichtspunkt aus, ob er zur Münzprägung geeignet sein konnte. Analogien weisen darauf hin, dass der Zeitgeist am Anfang des 3. Jhts, die religiösen Vorstellungen kein Hindernis dessen waren, dass sich innerhalb eines Mithreums (hinter dessen Zaun) bzw. innerhalb eines orientalischen Tempelbezirks eine staatliche officina betätige. Das heisst, dass wir diese Kultstätte der Zivilstadt nicht unbedingt für einen Versteck von Geldfälschlern halten müssen.

Wir befassten uns auch mit den Finanzexperten, die im Falle einer lokalen Münzprägung in Betracht kommen können, indem wir angenommen haben, dass es sich auch bei den, laut den Steininsehriften des Mithraeums befindlichen Namen: Symphorus und Iul. Severus um solche handelt. Mit ihrer Person würde sich nämlich der Kreis jener orientalischen Liberten erweitern, die am Anfang des 3. Jahrhunderts den wirtschaftlichen Aufschwung der Provinz gefördert haben.

Hinsichtlich der Prägestätte von Aquincum können 8 Jahre in Betracht gezogen werden, wir führten die Namen der in dieser Zeitspanne wirkenden vier Statthalter von Pannonia Inferior als der vom Amtswegen verantwortlichen Kontrollore der Münze an.

Der Prägestock weist die Rückseite einer Münze aus 209 auf. Damals amtierte in Aquincum C. Iul. Sept. Castinus. Während seiner Dienstzeit sind an der Grenze Pannoniens relative Ruhe und ein ausgesprochener wirtschaftlicher Aufschwung zu verzeichnen, die wirtschaftliche Lage der Provinz begründet also keine lokale Münzprägung. Zur Zeit des Statthalters L. Cassius Pius Marcellinus im Jahre 214, konnte der Besuch von Kaiser Caracalla in Pannonien vielleicht eine zeitweilige ernste materielle Belastung dem *Ordo* und dem Statthalter von Aquincum verursachen.

Schliesslich können wir auch eine geringe Möglichkeit nicht ausser acht lassen, dass die – ihre geschützte Lage ausnützend – im Mithreum der Bürgerstadt in Aquincum in finanziellen Angelegenheiten bewanderten Liberten ihren Beruf missbrauchten und zu ihrem eigenen Vorteil gearbeitet haben.

Unsererseits halten wir von den angeführten Möglichkeiten den Umstand für wahrscheinlich, dass die zeitweilige Münzprägung vom Jahre 209 zur Zeit des Statthalters C. Iul. Sept. Castinus auf kaiserlichen Befehl erfolgt ist. Diese Theorie haben wir mit verschiedenen Dokumenten der Geschichte jener Zeit bestätigt.

Als Grund der Tätigkeit der Münze dürfte die Reichspolitik und nicht die lokalen Geschehen in Pannonien gedient haben.

Abbildungen

Abb. 1. Lageplan vom Fundort des Prägewstockes und der Umgebung des Mithreum im südlichen Wohnviertel der Bürgerstadt Aquincum. 1: Südtor der Zivilstadt; 2: Stadtmauer; 3: Mithrasheiligtum des Symphorus: 4: Haus des Feuerwehrvereins; 5: Deversorium – Gasthaus.

Abb. 2. 1.: Bronzebeschlag mit Peltamotiv. 2.: Gitterbruchstück aus Bronze mit Putto-Verzierung. 3.: Kästchenbeschläge und Schlüssel aus Bronze. 4.: Zweiarmige Waage aus Bronze; Waagehänge mit Punktkreisverzierung. 5.: Bronzezirkel.

Abb. 3. Grundriss des Mithrasheiligtums mit zwei Perioden.

Abb.4. 1.: Inschriftfragment des Altarbildes des Mithrasheiligtums. 2.: Altarbild des Mithraeums

Képjegyzék

1. kép Helyszínrajz a verőtő lelőhelyéről és a mithraeum környékéről az aquincumi polgárváros déli lakónegyedében. 1. déli városkapu, 2. városfal, 3. a Symphorus-féle Mithras-szentély, 4. a tűzoltóegyesület székháza, 5. Deversorium – vendégfogadó.

2. kép 1.: Áttört díszű bronzveret pelta motívummal. 2.: Rácstöredék bronzból puttó dísszel. 3.: Ládikaveretek és kulcs bronzból. 4.: Kétkarú bronzmérleg, a mérleg akasztója pontkörös díszítéssel. 5.: Bronz körző.

3. kép Mithras szentély alaprajza a nyugati falnál lévő pódiummal, az oltárkép helyével (*Nagy T.* nyomán).

4. kép 1.: A Mithras-szentély oltárképének felirattöredéke. 2.: Symphorus-Mithraeum oltárképe.

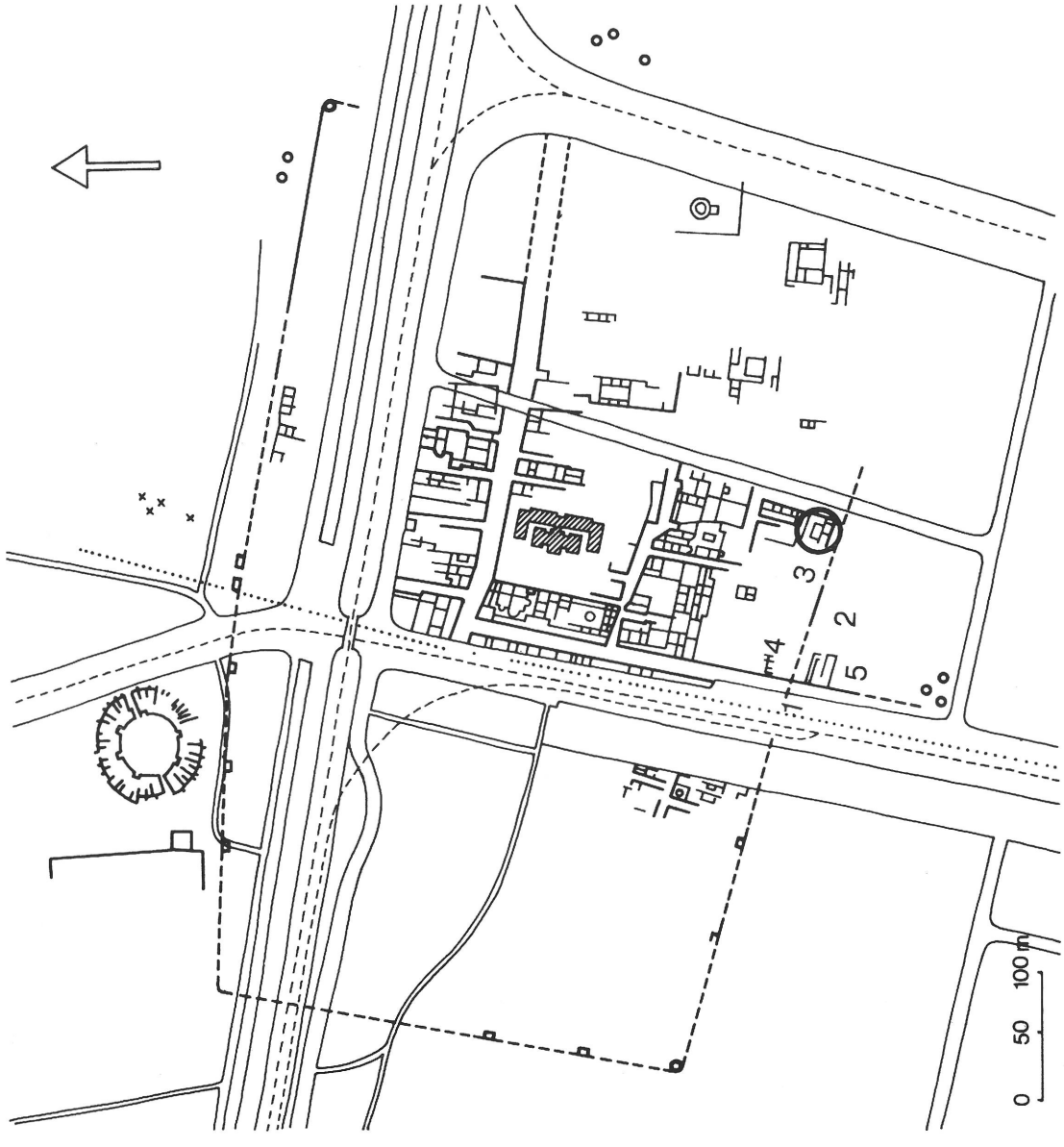

1

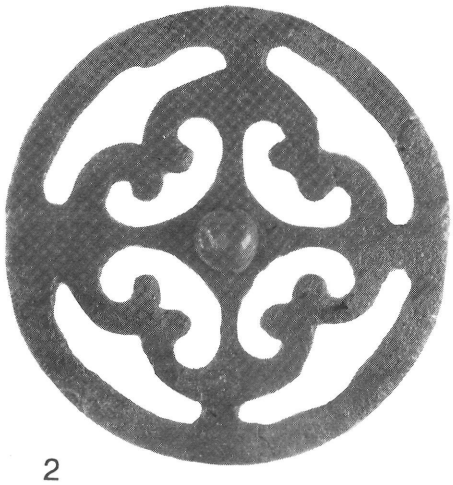

2

3

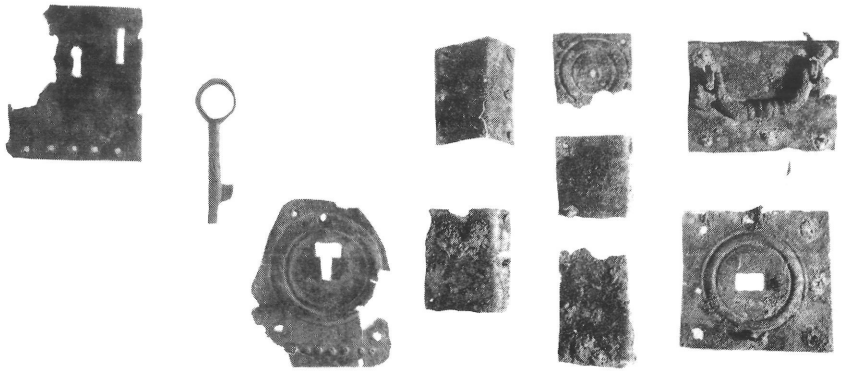

4

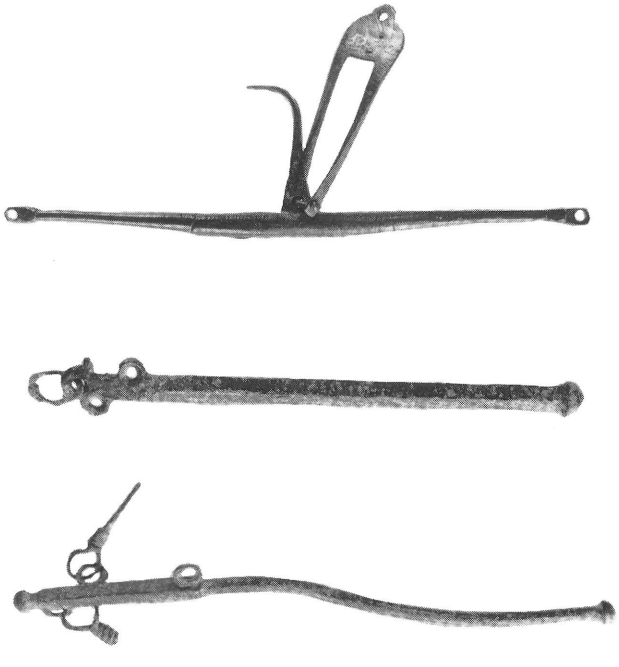

5

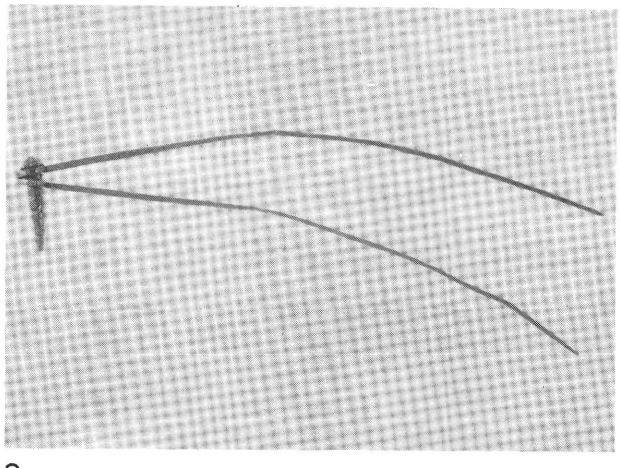

6

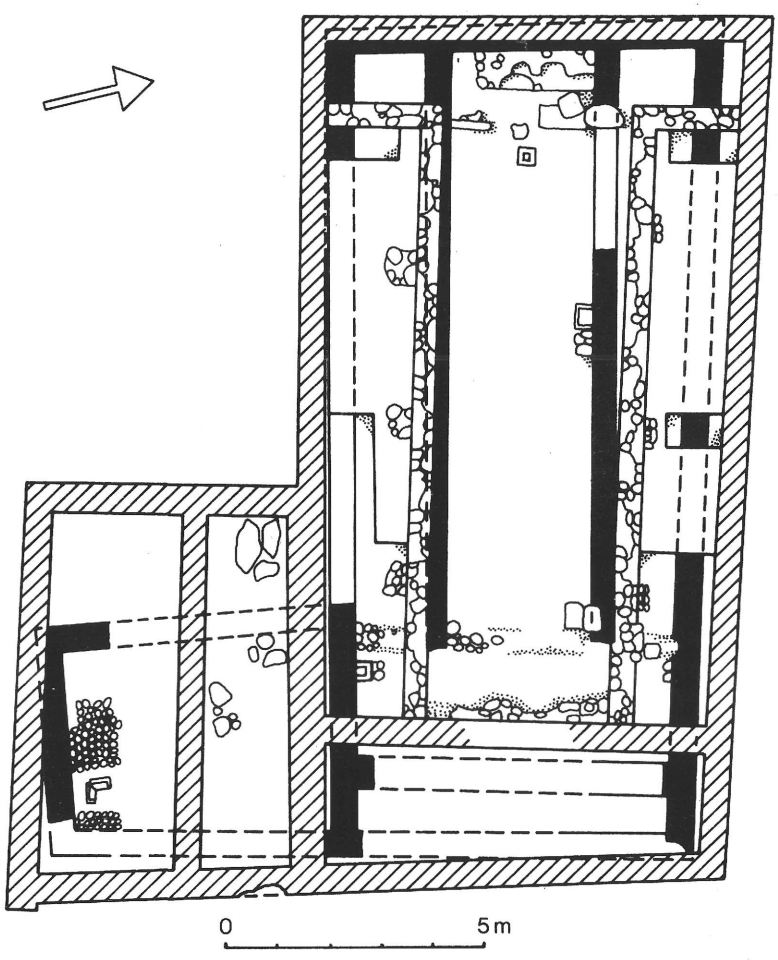

I. PERIÓDUS

I. PERIÓDUS, A PÓDIUM FALA

II. PERIÓDUS

7

8

9

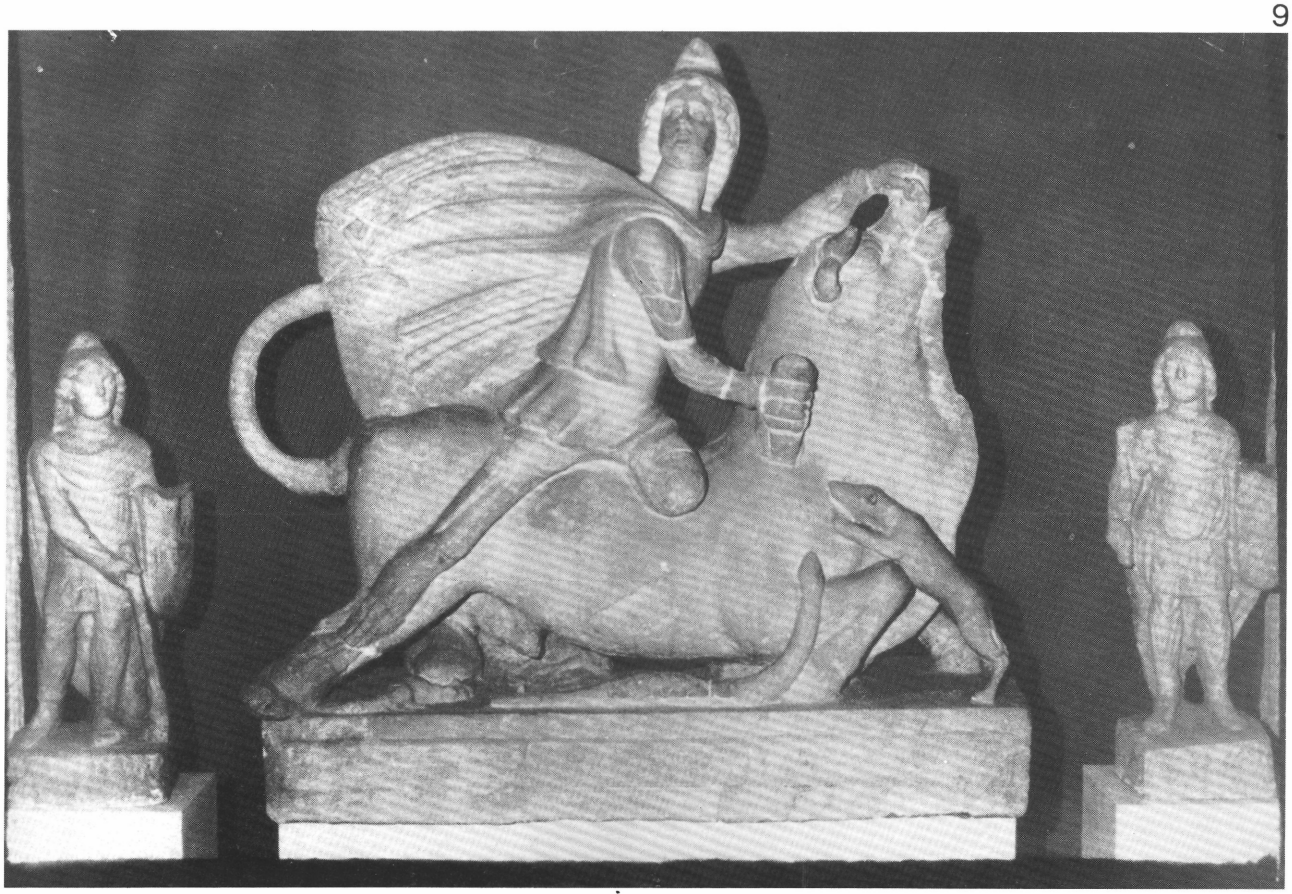

7

ANYAGKÖZLÉSEK

ENDRŐDI ANNA

ÚJABB ADATOK A BÁDENI KULTÚRA MEGTELEPEDÉSÉHEZ BUDAPEST TERÜLETÉN

1981-ben a Budapest, II. kerület, Vitéz, Medve és Gyorskocsi utca által határolt területen játszótér előtti leletmentés vált szükségessé (1. kép).

A területen kora császárkori, É–D-i és K–Ny-i útmaradványokat és csatornarészletet, valamint kelta gödröket tártak fel. A középkori Szent Péter külváros településnyomai, Árpád-kori és későközépkori háznyomok, középkori kút és különböző méretű tárolóvermek, gödrök, és feltehetően egy pénzhamisító műhely maradványai is előkerültek.[1]

Az őskori lelőhely (a továbbiakban Medve utca néven szerepel) a Duna partjától kb. 100 m-re, a mai felszín alatt 3 m mélységben található. A feltárást a II. munkaterületen kezdtük meg. A szelvényben egy római cölöpgödör (I. g.), 3 középkori tárolóverem *(a, b, c* gödrök), egy kelta leletanyagot tartalmazó gödör (4. gödör) mellett 4, a bádeni kultúrába tartozó hulladékgödör (1., 2., 3., 13. g.) került elő (2. kép).

A II. szelvény későrézkori bádeni kultúrába sorolható objektumai:

1. gödör

Hengeres falú, egyenes aljú hulladékgödör, átmérő: 1,90 m, mélység: -52 cm.

Leletek: vörösbarna, ujjbenyomásos bordával díszített peremtöredékek (Ltsz.: 83.2.243.) (4. kép 1–2.). Szürkésbarna, foltos kis csésze töredéke, a nyakhajlatban bebökődött pontsor díszítéssel (Ltsz.: 83.2.242.) (4. kép 3.). Vörösbarna, vékonyfalú kis csésze töredéke, szalagfül csonkjával (Ltsz.: 83.2.248.) (4. kép 5.). Vörösbarna szalagfül-töredékek (Ltsz: 83.2.250.) (4. kép 6.). Szürkésbarna, polírozott oldaltöredék, a hasélen függőlegesen bekarcolt vonalakkal (Ltsz.: 83.2.245.) (4. kép 7.). Szürkésbarna, vastagfalú, amfóra alakú edény töredéke, függőleges kannelura és bordadíszítéssel. A nyak indítása díszítetlen (Ltsz.: 83.2.252.) (4. kép 8.). Vörösbarna, vastagfalú, szemcsés és rücskös felületű fazék aljtöredéke (Ltsz.: 83.2.255.) (4. kép 9.). Tál szürkésbarna, foltos aljtöredéke, az edény alsó harmadán sraffozott háromszög díszítéssel (Ltsz.: 83.2.251.) (4. kép 10.). Vörös-sárga színű magkőperem penge, késszerű, nyélpöckös, fúróhegyű, angyaga radiolarit[2] (Ltsz.: 83.2.258.) (17. kép 2.). A gödörben unió kagylók is voltak.

2. gödör

Hengeres falú, egyenes aljú hulladékgödör. Átmérő: 1,80 m, mélység: -61 cm. DNy-ról a *c*-vel jelzett középkori gödör metszi, elszíneződése a római omladékréteg alatt jelentkezett (2. kép).

Leletek: fazék szürkésbarna peremtöredéke, a peremen ujjbenyomásos plasztikus bordadísszel (Ltsz.: 83.2.5.) (5. kép 1–2). Vörösbarna és fekete polírozott peremtöredékek – kónikus tölcséresszájú tálak töredékei, a nyakhajlatban bebökődött pontsordísszel (Ltsz.: 83.2.4.) (5. kép 3.). Vörösbarna, kónikus tál oldaltöredéke, benyomott lencsedísz alatt bekarcolt hálómintával (Ltsz.: 83.2.8.) (5. kép 8.). Szürke oldaltöredék, mélyen benyomott pontsordísszel (Ltsz.: 83.2.9.) (5. kép 9.). Vörösbarna oldaltöredék, sraffozott háromszögdíszítéssel (Ltsz.: 83.2.7.) (5. kép 10.). Szürkésbarna, vékonyfalú merice töredéke, fül csonkjával. Alja töredékes, pereme hiányos (Ltsz.: 83.2.13.) (5. kép 12.). „Szentgáli" típusú, vörös radiolarit szilánk töredéke (Ltsz.: 83.2.290.) (17. kép 4.). Unió kagylók, 9 db (Ltsz.: 83.2.12.).

3. gödör

Hengeres falú, egyenes aljú hulladékgödör. Átmérő: 1,50 m, mélység: –25 cm. Középkori gödrök, Ny-i oldalon kelta gödör metszi (2. kép).

Leletek: Szürkésbarna, enyhén behúzott peremtöredék, a perem alatt kettős bütyökkel (Ltsz.: 83.2.14.) (6. kép 1). Szürkésbarna, magas tál oldal-aljtöredéke (Ltsz.: 83.2.64.) (6. kép 2). Vörösbarna, vastagfalú oldaltöredék, bekarcolthálódísszel (Ltsz.: 83.2.17.) (6. kép 3.). Szürkésbarna aljtöredék, rücskös felületű (Ltsz.: 83.2.263.) (6. kép 5.). Unió kagylók, melyből 1 db átfúrt (6. kép 4.). „Szentgáli" típusú, vörös radiolarit szilánk (Ltsz.: 83.2.291.) (17. kép 19.). Obszidián szilánk (Ltsz.: 83.2.292.).

4. gödör

A kelta gödörből szórványosan bádeni kerámiatöredékek is előkerültek. Egy szürkésbarna, enyhén kihajló peremű tál töredékét lehet megemlíteni, a nyakhajlatban benyomott pontsor, alatta bekarcolt hálódísz van (Ltsz.: 83.2.299.) (6. kép 6.).

13. gödör

A kelta gödör K-i oldalán jelentkezett a gödör foltja, azonban a területen folyó földmunkák miatt rábontani nem lehetett (2. kép).

A II. munkaterülettől D-re, 7 m-re, 10 m hosszan egybefüggő elszíneződés jelentkezett. ÉK felé, az elszíneződést követve tártuk fel a területet. Nyolc, nagyjából elkülöníthető gödörből álló gödörkomplexum bontakozott ki, amelyben több kisebb-nagyobb teknőszerű mélyedés volt. A szelvény ÉNy-i sarkában egy római kút és pillér került elő. A kúttól D-re jelentkezett az 5. bádeni hulladékgödör elszíneződése (3. kép).

5. gödör

Hengeresen lemenő falú, egyenes aljú hulladékgödör. A gödör átmérője: 1,40 m, mélysége: –92 cm. A gödör Ny-i harmada a római pillér alá esett, kevés leletanyagot tartalmazott:

Sötétszürke, foltos, polírozott csésze, perem fölé magasodó szalagfüllel, a nyakhajlatban benyomott pontsordísszel. A fül két oldalán a perem kicsúcsosodik (Ltsz.: 83.2.307.) (7. kép 2*a-b.*). Sötétszürke, enyhén kihajló peremű csésze töredéke, fül csonkjával, a nyakhajlatban benyomott pontsordísszel. Alja lekerekített (Ltsz.: 83.2.306.) (7. kép 3.).

Az 5. gödör mellett, attól D-re és Ny-ra húzódik a *6. gödöregyüttes*. Több kisebb-nagyobb teknőszerű gödörből áll. A mélységadatok –75 cm-től –124 cm-ig terjednek. Ez a gödöregyüttes mintegy 5 m hosszan húzódik ÉK felé és igen sok leletanyagot tartalmazott:

Vörösbarna, hengeres nyakú korsó, fül csonkjával. Polírozott, a nyakhajlatban vízszintes pontsor alatt függőleges kannelura és benyomott pontsordísz van. A nyak díszítetlen (Ltsz.: 83.2.309.) (7. kép 1.). Szürke merice töredéke fül csonkjával (Ltsz.: 83.2.305.) (8. kép 2.). Szürkésbarna, vastagfalú kétosztatú tál aljtöredéke (Ltsz.: 83.2.66.) (8. kép 3.). Szürkésbarna, nagyméretű amfóra aljtöredéke (8. kép 4.). Benyomott pontokkal és bekarcolt vonalakkal díszített oldaltöredékek (Ltsz.: 83.2.96–97., 121.) (9. kép 1–6.). Vörösbarna, vastagfalú amfóra oldaltöredéke, a nyak és váll találkozásánál szalagfüllel. A nyakhajlatban kétsoros bevagdosott díszítés van (Ltsz.: 83.2.101.) (9. kép 7.). Vörösbarna, simított felületű, bevagdosott oldaltöredék (Ltsz.: 83.2.95.) (9. kép 8.). Tál sötétszürke aljtöredéke, kívül bevésett vonaldísszel, belső oldalon függőlegesen benyomott pontokkal (Ltsz.: 83.2.63.) (9. kép *9a-b.*). Kónikus, kihajló peremű tárgyak peremtöredékei. A perem alatt a külső és belső oldalon benyomott pontsordíszítés van (Ltsz.: 83.2.72.) (10. kép *1a–2b.*). Ugyanilyen táltöredék, de a perem alatt, a külső és belső oldalon kettős benyomott pontsordísz van (Ltsz.: 83.2.27.) (10. kép *3a–b.*). Kónikus tálak bevagdosott peremtöredékei (Ltsz.: 83.2.32-33.) (10. kép 4–5.). Csésze szürkésbarna, enyhén kihajló peremtöredéke, a hason lencsesorral (Ltsz.: 83.2.34.) (10. kép 7.). Korsó töredéke, széles szalagfül csonkjával. A hason függőleges és ferde kannelura díszítéssel (Ltsz.: 83.2.104.) (11. kép 1.). Hasonlóan díszített korsók oldaltöredékei. A nyak minden esetben díszítetlen (Ltsz.: 83.2.92; 83.2.120.) (11. kép 2–3.). Vörösbarna oldaltöredékek, bekarcolt vonalakkal és sraffozott háromszögdíszítéssel (Ltsz.: 83.2.94; 83.2.46.). (11. kép 4–7.) Szürkésbarna, foltos fazék hálódíszes aljtöredéke (Ltsz.: 83.2.65.) (11. kép 8.). Fazekak vörösbarna, vastagfalú peremtöredékei, ujjbenyomásos plasztikus bordadísszel (Ltsz.: 83.2.39–40; 280.) (12. kép 1–4.). Tál vastagfalú, enyhén kihajló peremtöredéke, a peremen bevagdosással (Ltsz.: 83.2.31.) (12. kép 5–6.). Csésze perem fölé magasodó fültöredéke (Ltsz.: 83.2.56.) (13. kép 1.). Kétosztatú tál gombja, besimított koncentrikus körökkel díszítve (Ltsz.: 83.2.100.) (13. kép 3.). Csésze töredéke fül csonkjával (Ltsz.: 83.2.57.) (13. kép 4.). Fazekak vastagfalú aljtöredékei (Ltsz.: 83.2.109–110.) (13. kép 5–7.). A gödöregyüttes aljáról átfúrt unió kagylók is előkerültek (14. kép 1–5). Megmunkált csonteszközök, árak és egy mindkét végén megmunkált csontár is előkerült (14. kép 6–9). A 6. gödöregyüttesből sok szilánk, pattinték és magkőmaradék került elő, melyek vörös jáspis, radiolarit, szarukő és limnokvarcit alapanyagokból készültek (17. kép 1., 5–7., 11–15., 17.).

7. gödör

A 6. gödöregyüttes folytatásaként, mintegy 3 m hosszan húzódik tovább ÉK felé. 3 teknőszerű mélyedést lehetett megfigyelni, melyeket a rajzon *7a–c*-ig jelöltünk (3. kép). A mélységadatok -80 cm-től –118 cm-ig terjednek. A *7a* gödör K-i oldalában egy 10 × 30 cm-es tüzelési nyomot rögzítettünk, míg a *7b* gödör alján egy kutyakoponya feküdt, amelyet minden bizonnyal a bádeni kultúrában szokásos rituális koponyatemetések közé sorolhatunk (3. kép).[3]

Leletek: Tál szürkésbarna, bevagdosott peremtöredéke. (Ltsz.: 83.2.137.) (15. kép 1.). Fazék megvastagodó peremtöredéke, plasztikus bütyökkel. (Ltsz.: 83.2.140.) (15. kép 2.). Vörösbarna, ujjbenyomásos peremtöredék. (Ltsz.: 83.2.138.) (15. kép 3.). Oldaltöredékek benyomott pontokkal, vagy bekarcolt vonalakkal díszítve. (15. kép 4–9.) Tál sötétbarna szubkután fültöredéke (Ltsz.: 83.2.142.) (15. kép 10.). Szürkésbarna, kétosztatú tál kis gombja, bekarcolt párhuzamosokkal díszítve (Ltsz.: 83.2.132.) (15. kép 11.).

8. gödör

A bádeni hulladékgödröt egy középkori gödör metszi. Mélysége: –70 cm (3. kép). A kevés kerámiatöredék közül említésre méltó egy vörösbarna oldaltöredék, mélyen benyomott pontsordíszítéssel, valamint egy fazék peremtöredéke, a perem alatt rövid, függőleges bordával (Ltsz.: 82.2.151; 153.) (16. kép 1–2.).

9. gödör

A 7. gödörtől K-re húzódik, benne 3 teknőszerű mélyedést lehet megfigyelni. A mélységadatok –65 cm-től –100 cm-ig terjednek. A *9a* gödörben egy cölöplyukat figyeltünk meg (3. kép).

Leletek: Vastagfalú oldaltöredék kannelurával díszítve, vörösbarna szalagfül (Ltsz.: 83.2.163.) (16. kép 3–4.). A gödörben egy szarukő magkőmaradék is volt (Ltsz.: 83.2.199.) (17. kép 16.).

10. gödör

A szelvény É-i falánál jelentkezett hengeres falú, egyenes aljú, sekély hulladékgödör, kevés leletanyaggal. Átmérő: 1,44 m, mélység: -15 cm (3. kép). Említésre méltó egy vörösbarna, enyhén kihajló perem, a perem alatt rövid függőleges bordával (Ltsz.: 83.2.169.) (16. kép 2.).

11. és 12. gödrök

Ovális, teknőszerű gödrök, kevés leletanyaggal (3. kép). Kevés atipikus kerámiatöredéken kívül limnokvarcit szilánk és radiolarit pattintékok (Ltsz.:

83.2.301.) (17. kép 8–10.), valamint 4 db unió kagyló került elő.

Az ásatási terület szélein vízcsőfektetési munkák folytak, 70 cm széles árokban. A K–Ny-i vízcsőárokban egy gödör részletét tudtuk feltárni. Mélysége: –1,50 m.

Leletek: fazék vörösbarna peremtöredéke, ujjbenyomásos bordával (Ltsz.: 83.2.183.) (16. kép 5.). Oldaltöredékek benyomott pontokkal és sraffozott háromszögdíszítéssel (Ltsz.: 83.2.190–191.) (16. kép 7–9.).

Kerámiatípusok

A kerámiatípusok összeállításánál V. N. Pavuková tipológiáját vettem alapul.[4]

Csészék

1. „S" profilú csésze felemelkedő szalagfüllel (7. kép 3.). A Medve utcai darab nyakhajlatában benyomott pontsordíszítés van. Budakalász–Luppa csárda[5], Keszthely–Apátdomb[6], Budapest–Egressy út[7], Szlovákiában: Červeny–Hradok (Vörösvár) 1/70 objektumából[8], valamint Nevidzany (Néved) lelőhelyekről ismertek párhuzamai.[9]

2. Az előző csésze típusváltozata: a csésze pereme a fül két oldalán felcsúcsosodik (7. kép 2*a–b*). A fonyódi leletekkel jellemzett időszakban ez a csészetípus még nem ismert. Párhuzama a budakalászi temető 19. sírjából ismert.[10] Az idősebb klasszikus bádeni kultúra fiatalabb szakaszában lép fel, míg a fiatalabb klasszikus bádeni kultúrában finomabb díszítéssel él tovább[11] (Pécs–Vasas[12], Alsónémedi 22. sír[13]).

Korsó

Hasas korsó modellált aljjal. Magas nyakú, a hason függőleges kannelurázás van, de váltakozhat keskeny, ferde kannelurával. A nyak díszítetlen, vagy vízszintesen kannelurázott. A Medve utcában előkerült darabon a függőleges kannelurán kívül függőlegesen benyomott pontsordísz is látható (7. kép 1.). Ebbe a típusba soroljuk a 12. kép 1–3. kerámiatöredékeit. Üllő[14], Budakalász 23. sírja[15] és Nevidzany 1/70 objektuma[16] leletei között találhatunk hasonló korsótípust, vagy töredéket.

Félgömbös, magas tálak

A Medve utcában ennek a táltípusnak két töredékét találtuk meg (6. kép 1–2.). Nevidzany 6/10 objektumában került elő hasonló.[17]

Kétosztatú tálak

A kétosztatú tálak az idősebb klasszikus bádeni kultúra Červeny–Hradok – Szeghalom – Dióér típusú leletekkel (fülük fölött bütykös korsók) jellemzett időszakban még nem ismertek. A Nevidzany–Viss korszakban lépnek fel, ebben az időszakban a tálak gombjai kicsik, gyakran díszítetlenek.[18] A Medve utcából kettő osztógomb került elő. Az egyiken koncentrikus kördísz (13. kép 3.), a másik osztógombon bekarcolt párhuzamosok vannak (15. kép 11.). Ugyanilyenek többek között Szelevényről ismertek.[19] Egy díszítetlen válaszfalas töredék is előkerült a telepről (8. kép 3.).

A kétosztatú tálak korai darabjait kis osztógombbal Üllő[20], Budapest Andor u[21], Keszthely–Apátdomb[22] és Szlovákiában Beladice(Bélád)1/59 objektum[23] leletei között találjuk.

Tálak

Kónikus, tölcséres, kihajló peremű tálak.

A táltípus már a bolerázi csoportban ismert, de az idősebb klasszikus bádeni kultúra táljai díszítésükben különböznek. Gyakori kívül a nyakhajlatban benyomott pontsordísz, ami alatt lefelé csüngő sraffozott háromszögdíszítés van. Ilyen töredékek a Medve utcai telepről is előkerültek (4. kép 10., 5. kép 8., 16. kép 7.). Analógiáit megtaláljuk Keszthely–Apátdomb idősebb leletei között[24], Üllő[25], Nevidzany[26] lelőhelyeken és a vissi tálakon.[27]

A két sorban benyomott pontdíszítés a kannelirozott kerámia posztbolerázi időszakára jellemző.[28] Ilyenek a már említett (5. kép 8. és 10. kép 3*a-b.*) kerámiatöredékek. Az utóbbi belső oldalán, a perem alatt kétsoros benyomott pontok vannak. A tálak belső oldalának kannelirozása is gyakori ebben az időszakban, azonban településünkről ilyen töredék nem került elő.

A tálak belső oldalának pontdíszítése gyakorinak tűnik (10. kép 1–4.). A posztbolerázi időszakra jellemző a tálak peremének benyomkodása. Ez a díszítés sem a bolerázi csoportban, sem a fiatalabb klasszikus bádeni kultúrában nem fordul elő.[29] A Medve utcai kerámiatöredékek (10. kép 4–5) analógiái Červeny–Hradok idősebb objektumában[30] és Nevidzany[31] lelőhelyen találhatók.

Amfórák

V. N. Pavuková tipológiáját követve, ide soroljuk azokat a nyakas edényeket, amelyeknek hasas teste és két egymással szemben ülő szalagfüle van.[32]

A Medve utcából egyetlen töredéket sorolhatunk ide (9. kép 7.). A nyak és váll találkozásánál szalagfül, a nyakhajlatban kettős benyomott pontsor van. Az amfóratípus folytatólagosnak tűnik a hasonló bolerázi, nem túl gyakori formáknak. Az idősebb klasszikus bádeni kultúra magyarországi lelőhelyein ritkán fordul elő. (Sopron–Burgstall díszítetlen amfórája.[33]) Szlovákiában Svodinban (Szőgyén) egy ép amfóra került elő, füle fölött bütykös bögrével[34], Nevidzanyban[35] és Červeny–Hradokon[36] fültöredékek.

Amfóra alakú edény

Nagy méretű, fül nélküli tárolóedény.

A Medve utcai telepről egy, ebbe a típusba sorolható, nagyméretű és vastagfalú kerámiatöredék került elő (4. kép 8.). A függőleges bordák között függőleges kannelura-díszítés van. Párhuzamai Szlovákiában Červeny–Hradok[37] és Nevidzany[38] lelőhelyekről ismertek, de azok nyakhajlatában vízszintes kannelura van.

Balatonkenese–Akarattyán egy amfóra alakú edény függőleges bordái között halszálkaminta van.[39]

Töredékünk tipológiailag fiatalabbnak tűnik, talán az amfóra alakú edények egy típusváltozatát képviseli.

Fazekak

A posztbolerázi időszak fazekai, szemben a bolerázi csoport fazekaival, fül nélküliek, a peremen ujjbenyomásos bordadíszűek. A Medve utcában peremtöredékek kerültek elő (4. kép 1–2; 5. kép 1–2; 12. kép 1–5; 15. kép 3.).

Számos párhuzama ismert Üllőről.[40] A fazekak tipikus díszítő eleme a rövid, függőleges borda, vagy bütyök a perem alatt (15. kép 2., 6.). Szentendre–Pannónia telepről kétsoros bevagdosással és kettős függőleges bordával díszített kerámia ismeretes.[41] Analógiái Červeny–Hradok[42] és Nevidzany[43] lelőhelyekről is előerültek. A perem alatti ovális, hosszúkás, tagolt vagy tagolatlan bütyök is előfordul a fazekakon (15. kép 2.). Párhuzamai Szentendre–Pannóniatelepen és Červeny–Hradok[44] lelőhelyein találhatók.

Csonteszközök

A bádeni kultúra Medve utcai telepén néhány megmunkált csonteszköz került elő. Ezek csontárak, melyek a kultúra általános típusai. Egy eszköz mindkét végén megmunkált és használattól kopott (14. kép 6–9.).

Csontár Budakalász 2. sírjából[45] is előkerült, Ózd–Kőaljatetőn is számos darab ismert.[46]

Kőeszközök

A Medve utcai telep kőeszköz-anyagának vizsgálatát (17. kép) T. Bíró Katalin végezte el. Megállapította, hogy a Budai-hegységből származó helyi szarukövön kívül (zömében ezek fordulnak elő) a Dunántúli Középhegységből származó radiolarit is van, közte jellegzetes bakonyi típusok. A Dunától keletre eső területekről egyetlen vörös jáspis szilánk (17. kép 1.), valamint egy áttetsző, valószínűleg szlovákiai obszidián szilánk szerepel. A bádeni kultúra jellegzetes típusai, mint például a csonkított, szegmens formájú pengeszerű szilánk (17. kép 2.) itt is megtalálható.

A Medve utcai telep nyersanyagtípus-megoszlása:

Medve utcai típusok	NYERSANYAGFAJTÁK 1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10	Összes 11
A2	1										1
B2	1			1		1					3
B3	4	1	1					1		1	8
B4					1		1				2
B6					1						1
B7							1				1
B8	1								1		2
B9			1								1
F7	1										1
M7						1					1
P9										1	1
Összes	8	1	2	1	2	2	2	1	1	1	22

ahol:

1. T3 szürke szarukő
2. C1 obszidián
3. „szentgáli" típusú vörös radiolarit
4. „úrkút–eplényi" típusú radiolarit
5. egyéb színes J2 radiolarit
6. szürke, kékesszürke radiolarit
7. szürke kova
8. vörös jáspis
9. világosszürke limnokvarcit
10. opálos szürke limnokvarcit
11. agyagpala

A2 gumószelet-töredék
B2 magkőmaradék
B3 szilánk
B4 pattinték
B6 magkőperem penge
B7 pengeszerű szilánk
B8 pengeszerű pattinték
B9 szilánktöredék
F7 atipikus nyeles fúró
M7 szegmens jellegű nyélpöckös eszköz
P9 csiszolt vésőtöredék

Kagylóékszerek

A Medve utcai telepen igen nagy mennyiségű dunai únió kagylót találtunk. A kagylók között 5 db átfúrt kagylóékszer volt (14. kép 1–5.). Kagylóékszerek a budakalászi temetőben is előkerültek, bár ott nagyobb számban Anodonta kagylóékszerek voltak a sírokban.[47]

Értékelés

A kerámiaanyag tipológiai elemzése után a bádeni kultúra Medve utcai telepét az idősebb klasszikus bádeni kultúra fiatalabb (V. N. Pavuková tipológiáját és kronológiáját alapul véve: Báden III), a Nevidzany–Viss–Ossarni leletekkel jellemzett időszakra datáljuk. Telepünk egyidős a Békásmegyer–Buváti, Pünkösdfürdő–Paskál u., Csepel–Mikes u., Remete barlang, Tabán lelőhelyek bádeni kultúrába sorolható leleteivel[48], és részben egyidős Budakalászon, Keszthely–Apátdombon és Üllőn előkerült leletekkel.

A bádeni kultúra Medve utcai, gödöregyüttesekből álló települése (amihez hasonló a posztbolerázi időszakból Červeny–Hradokon ismert[49]) lakóhelyül nem szolgálhatott. Csak kis méretű cölöplyukakat tudtunk megfigyelni, s a telepen tűzhelyek sem kerültek elő. Az egyetlen hamus folt is állatkoponya rituális eltemetésével hozható összefüggésbe. Mivel a település talaja harmadkori agyag[50], feltételezhetjük, hogy a közelben élők agyagkitermelő helye volt.

Szükségesnek tartom, hogy röviden kitérjek a bádeni kultúra belső kronológiai problémáira, nem kívánok azonban részletesen foglalkozni a kultúra kutatástörténetével, hiszen ezt már többen megtették.

A bádeni kultúra magyarországi leletanyagának – egyes fejlődési fázisok, csoportok – tipológiai analízise még nem történt meg. Igaz, hogy a kutatók a kultúra nagyszámú leletanyagának publikálásával adósak. Elképzelhetőnek tartom azonban, hogy ezek ismeretében a bádeni kultúra hazai csoportjainak szigorú (Korek J. által vázolt[51]) területi elkülönítése nem mindig tartható majd fenn.

A bádeni kultúra leletei Budapest területén 36 lelőhelyen kerültek elő. A budapesti leletanyag feldolgozásánál[52] a szlovák és a magyar kutatás egy része által elfogadott V. N. Pavuková-féle, a bádeni kultúra tipológiai alapon történő felosztását vettem alapul, amelyet a viszonylagos földrajzi közelség miatt is helyesnek és alkalmazhatónak vélek.[53] A Bolerázi csoport és az idősebb klasszikus bádeni kultúra idősebb fázisa (II/a), Tekovsky Hradok–Fonyód típusú leletekkel jellemzett kerámiatípusok nem kerültek elő a főváros területén. A bolerázi lelőhelyek a Dunántúlon, a Balatontól északra és délre eső területeken, valamint a Dunakönyöknél koncentrálódnak, a Dunát csak a Dunakanyar és a Budapest közötti szakaszon lépték át.[54] Újabb adatok szerint azonban a bolerázi és a korai klasszikus bádeni lelőhelyek Nagykanizsa környékén is előfordulnak.[55]

A fonyódi típusú leletek hiányát a főváros területén a kutatottság hiányával nagyarázhatjuk. A kerámialeletek tipológiai vizsgálatából kitűnt, hogy a budapesti lelőhelyek anyaga az idősebb klasszikus bádeni kultúra idősebb (Báden II/b), fiatalabb (Báden III) és a fiatalabb klasszikus bádeni kultúra (Báden IV/a) leleteivel jellemzett időszakot képviseli.[56]

A bádeni kultúra hazai csoportjainak tipológiai-kronológiai problémájára visszatérve, fontosnak tartom a Vissi csoport kezdetének korábbi periódusra datálását, melyet először Kalicz N. vetett fel, és Budakalász legkorábbi sírjai időszakával párhuzamosított.[57] Később Pavuková is a Nevidzany leletekkel jellemzett időszakra (Báden III) datálja, és hangsúlyozza, hogy a Vissi, Unyi, Ózdi csoportok egymással mindenekelőtt kronológiailag szembenálló csoportok, ebben az esetben pedig területileg nem összehasonlíthatók.[58] Protovissi elemek a budapesti leletanyagban is képviselve vannak.[59]

Az Unyi csoport problémájára kitérve, elfogadható az a nézet, mely szerint az unyi leletekkel rokonítható leletanyag a bádeni kultúrán belül egy fejlődési szintet jelöl, és a „fonyódi típusú leletek utáni időszakra datálhatók"[60], azonban ez kronológiailag egy tág időhatárt jelöl. Nem érthetünk egyet azonban Bondár M. véleményével, amely szerint az unyi típusú leleteket „a bolerázi csoport vége utánra, tehát a klasszikus bádeni kultúra legelejére" keltezi.[61]

A budapesti lelőhelyek közül az idősebb és fiatalabb klasszikus bádeni kultúra (Báden III/IVa) fordulójára tehetők Káposztásmegyer–Farkaserdő leletei (kivéve az 50. gödör anyaga[62]), míg a fiatalabb klasszikus bádeni kultúra (Báden IV/a), azaz az unyi típusú leletekkel jellemzett időszakra datálható Békásmegyer III. (1936), és Budapest XXI. Csepel–Bucem lelőhelyen előkerült leletek. A leletanyag elemzésekor nyilvánvalóvá vált, hogy olyan tipológiai sajátosságok vannak jelen: a bögréknél és korsóknál a széles kannelura válik általánossá, a korsók profiláltabbak és széles szalagfülük gyakran kannelurázott, a kétosztatú tálak díszesebbek, többszörösen hornyolt szubkutánfülük és nagy díszes osztógombjuk van, a kónikus tálak díszítésének variációi leszűkülnek, a hornyolt, kicsúcsosodó szubkutánfülű fazekak új típusként jelennek meg, előtérbe kerülnek a nagyméretű tárolóedények többnyire bordadíszekkel és kannelurával stb., – amelyek nincsenek meg a bolerázi, majd a posztbolerázi (Báden II–III) időszakban, illetve a kerámiaformák tipológiai sorába nem, vagy nehezen illeszthetők be.

A budapesti, fentebb említett leletek analógiáit Uny, Pécel, Ágasegyháza, Szlovákiában Tlmace és Nitriansky–Hradok, tehát a fiatalabb klasszikus bádeni kultúra (Báden IV/a) elejét képviselő leletek között találjuk.[63]

V. N. Pavuková véleménye szerint a IV/a fázis (Uny) további felosztása még nem lehetséges, ugyanígy a IV/b fázis (Chdaba–Ózd leleteivel jellemzett időszak) is nehezen körülhatárolható. A budapesti leletek az eddigi vizsgálatok szerint megfelelnek ennek a nézetnek.

Rövidítések

AÉ	Archaeológiai Értesítő, Budapest
AH	Archaeologia Hungarica, Budapest
Banner 1956	*Banner J.:* Die Péceler Kultur AH XXXV (1956)
Bondár 1982	*Bondár M.:* Spätkupferzeitliche Siedlung in Pécs–Vasas. MAIU 10/11. 1980/1981 Budapest (1982) 24–44.
Bondár 1987	*Bondár M.:* Későrézkori kemence Esztergom–Diósvölgyben. ComArchHung 1987 31–44.
ComArchHung	Communicationes Archeologicae Hungariae, Budapest
Endrődi 1987	*Endrődi A.:* Bádeni idoltöredék Képosztásmegyer–Farkaserdő ről. AÉ 114 (1987–1988) 80–85.
Endrődi 1988	*Endrődi A.:* A bádeni kultúra lelőhelyei Budapest területén. Bölcsészdoktori disszertáció (1988).
Horváth 1984	*Horváth L.:* Előzetes jelentés a Nagykanizsa – Inkey kápolna melletti lelőhely feltárásáról. Zalai Gyűjtemények 18 (1984) 8–15.
Kalicz 1973	*Kalicz N.:* Die Chronologische probleme des Spätneolitikums. Actes du VIIIe Congres International des Sciences Préhistorique et Protohistorique Belgrád (1973) 328–339.
Korek 1983	*Korek J.:* Közép-Kelet-Európa a rézkor végén. Doktori disszertá-

	ció (1983) MTAK Kézirattár D/11487.
MAIU	Mitteilungen des Archaeologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest.
MRT V.	*Horváth I.–Kelemen M.–Torma I.:* Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és dorogi járás. Budapest (1979), 455. old. (Magyarország Régészeti Topográfiája 5.
MTAK	Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
Pavuková 1974	*Pavuková V. N.:* Beitrag zum Kennen der Postboleraz-Entwicklung der Badener Kultur. SlA XXII-2 (1974) 237–361.
Pavuková 1981	*Pavuková V. N.:* Nácrt Periodizácie Badenskej Kultury a jej chronologickych vztahov k juhovychodnej Europe. SlA XXIX-2 (1981) 263–269.
Pécsi 1958	*Pécsi M.:* Budapest természeti képe. Budapest (1958).
SlA	Slovenská Archeologia, Nitra
Torma 1969	*Torma I.:* Adatok a bádeni (péceli) kultúra bolerázi csoportjának magyarországi elterjedéséhez. VMMK 8 (1969) 91–109.
Torma 1977	MRT V. (1979) Budapest.
VMMK	Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém.

Jegyzet

1. BTM A.: 1381–82. A középkori és római leletanyag közöletlen.
2. Itt szeretnék köszönetet mondani *T. Bíró Katalinnak* a kőanyag vizsgálatáért.
3. A témáról bővebben: *Endrődi* 1988.
4. *Pavuková* 1974, 1981.
5. *Banner* 1956, XCII. t. 21., C. t. 10.
6. *Banner* 1956, VII. t. 13.
7. *Banner* 1956, XLII. t. 10.
8. *Pavuková* 1974, 34. t. 21.
9. *Pavuková* 1974, 42. t. 12.
10. *Banner* 1956, XCII. t. 15.
11. *Pavuková* 1981, 1–4. á.
12. *Bondár* 1982, 2. t. 1.
13. *Banner* 1956, XLIV. t. 23.
14. *Banner* 1956, XXXII. t. 37.
15. *Banner* 1956, XCV. t. 29.
16. *Pavuková* 1974, 39. t. 18.
17. *Pavuková* 1974, 50. t. 14.
18. *Pavuková* 1974, 261–262.
19. *Banner* 1956, LXII. t. 5.
20. *Banner* 1956, XXXIV. t. 20., 35.
21. *Banner* 1956, XXXIV. t. 37.
22. *Banner* 1956, VI. t. 27., 30, 35.
23. *Pavuková* 1974, 72. t. 1.
24. *Banner* 1956, VI. t. 56.
25. *Banner* 1956, XXXIII. t. 28–56.
26. *Pavuková* 1974, 38. t. 13, 15; 40. t. 10, 14.
27. *Banner* 1956, LXXX. t. 6, 8.
28. *Pavuková* 1974, 261–262.
29. *Pavuková* 1974, 268–269.
30. *Pavuková* 1974, 6. t. 7.
31. *Pavuková* 1974, 12. á. 3–4.
32. *Pavuková* 1974, 272.
33. *Banner* 1956, I. t. 7.
34. *Pavuková* 1974, 70. t. 4.
35. *Pavuková* 1974, 46. t. 17.
36. *Pavuková* 1974, 29. t. 19–20.
37. *Pavuková* 1974, 13. t. 2., 32. t. 6–11.
38. *Pavuková* 1974, 41. t. 7.
39. *Banner* 1956, X. t. 1, 3.
40. *Banner* 1956, XXXIII. t. 26–37.
41. *Banner* 1956, XXXV. t. 13.
42. *Pavuková* 1974, 16. t. 13–14.
43. *Pavuková* 1974, 43. t. 15., 45. t. 12.
44. *Pavuková* 1974, 24. t. 15., 32. t. 22, 36.
45. *Banner* 1956, LXXXIX. t. 10.
46. *Banner* 1956, LXVII. t. 2.
47. *Banner* 1956, CV. t. 5, 10., CI. t. 12–14., Korek 1983, 56.
48. A leletek a Budapesti Történeti Múzeumban találhatók, közöletlenek. A témáról: Endrődi 1988.
49. *Pavuková* 1974, 242. 1. á.
50. *Pécsi* 1958.
51. *Korek* 1983.
52. *Endrődi* 1988.
53. *Pavuková* 1981, 263–269.
54. *Torma* 1969, 103. 8. á., elterjedési térkép.
55. *Horváth* 1984, 9.
56. A budapesti leletanyag ismertetése egy következő tanulmány tárgya lesz.
57. *Kalicz* 1973, 338.
58. *Pavuková* 1974, 338–339.
59. *Endrődi* 1988.
60. *Torma* 1979, 348.
61. *Bondár* 1987, 42.
62. *Endrődi* 1987.
63. *Endrődi* 1988, 129.

ANNA ENDRŐDI

NEUERE BEITRÄGE ZUR NIEDERLASSUNG DER BADENER KULTUR AUF DEM GEBIET VON BUDAPEST

Im Jahre 1981 erwies sich im 2. Bezirk von Budapest, in der Medve Gasse, vor der Errichtung eines Spielplatzes die Durchführung einer Fundrettung für notwendig.

Auf dem betreffenden Gebiet konnten wir neben Strassenüberresten aus der frühen Kaiserzeit, ferner keltischen und mittelalterlichen Objekten auch Spuren der Badener Kultur der späten Kupferzeit freilegen. Neben den separierten Gruben kam ein aus 8 Gruben bestehender Gräberkomplex zum Vorschein. Keramikfunde, Muschelschmuckstücke, Knochen- und Steingeräte wurden ans Tageslicht gebracht. Die Steingeräte gelangten aus den Budaer Bergen, dem transdanubischen Mittelgebirge und ein Obsidiansplitter aus der slowakischen Gegend an unsere Fundstelle.

Dem typologisch-chronologischen System von V. N. Pavuková folgend (das zur Analyse des Budapester Fundmaterials geeignet war), nahmen wir an, dass die Anlage der Badener Kultur in der Medve Gasse aus der jüngeren (Baden III), durch die Nevidzany–Viss–Ossarni Funde gekennzeichneten jüngeren Zeit der älteren, klassischen Badenes Kultur stammt. Die Anlage dürfte nicht wohnzwecken gedient haben, es handelt sich vermutlich um einen Lehmgewinnungsort der benachbarten Einwohner.

Aufgrund der typologischen Untersuchung des Budapester Fundmaterials der Badener Kultur kann behauptet werden, dass das an den Budapester Fundstellen zutage geförderte Material die durch die Funde der Badener II/b–III–IV/a Phasen gekennzeichnete Periode repräsentiert.

Was die chronologische Stelle der viel umstrittenen Gruppe von Uny betrifft, stellte es sich im Laufe der typologischen Untersuchung der Budapester Funde heraus, dass wir deren Analogien unter den den Beginn der jüngeren klassischen Badener Kultur repräsentierenden Funden (Baden IV/a) antreffen können.

Die im Nachlass des im Donauknie bezw. auf dem Gebiet von Budapest ansässig gewesenen Badener Volkes nachweisbaren typologischen Eigentümlichkeiten setzen eine enge Verbindung mit dem auf dem Gebiete der Slowakei zur gleichen Zeit ansässig gewesenen Volkes der Badener Kultur voraus.

Abbildungen

Abb. 1. Fundort in der Medve-Gasse. Karte, Teilaufnahme vom Grabenkomplex.
Abb. 2. Zusammenfassende Zeichnung vom Segment II.
Abb. 3. Zusammenfassende Zeichnung vom Grabenkomplex des Segmentes II.
Abb. 4. Keramikfunde der Grube 1.: 1–10.
Abb. 5. Keramikfunde der Grube 2.: 1–12.
Abb. 6. Keramikfunde der Grube 3.: 1–5.
Abb. 7. Gefässe der Gruben 5. und 6.: 1–3.
Abb. 8. Keramikfunde der Grube 6.: 1–4.
Abb. 9. Keramikfunde der Grube 6.: 1–9.
Abb. 10. Keramikfunde der Grube 6.: 1–7.
Abb. 11. Keramikfunde der Grube 6.: 1–8.
Abb. 12. Keramikfunde der Grube 6.: 1–6.
Abb. 13. Keramikfunde der Grube 6.: 1–7.
Abb. 14. Muschelschmuckstücke und Knochengeräte des Grubenkomplexes 6.: 1–9.
Abb. 15. Keramikfunde der Grube 7.: 1–11.
Abb. 16. Keramikfunde der Gruben 8, 9, 10 und des urzeitlichen Wasserleitungsgrabens: 1–10.
Abb. 17. Steingeräte vom Fundorte: 1–19.

Képjegyzék

1. kép Medve utcai lelőhely, térkép, részletfotó a gödöregyüttesről.
2. kép Összesítő rajz a II. szelvényről.
3. kép Összesítő rajz a II. szelvény gödöregyüttesről.
4. kép Az 1. gödör leletei.
5. kép A 2. gödör leletei.
6. kép A 3. gödör leletei: 1–5.; a 4. gödör lelete: 6.
7. kép Az 5. és 6. gödör edényei.
8. kép A 6. gödör leletei.
9. kép A 6. gödör leletei.
10. kép A 6. gödör leletei.
11. kép A 6. gödör leletei.
12. kép A 6. gödör leletei.
13. kép A 6. gödör leletei.
14. kép A 6. gödöregyüttes kagylóékszerei és csonteszközei.
15. kép A 7. gödör leletei.
16. kép A 8., 9. és 10. gödör és vízcsőárok őskori gödrének leletei.
17. kép Kőeszközök a lelőhelyről.

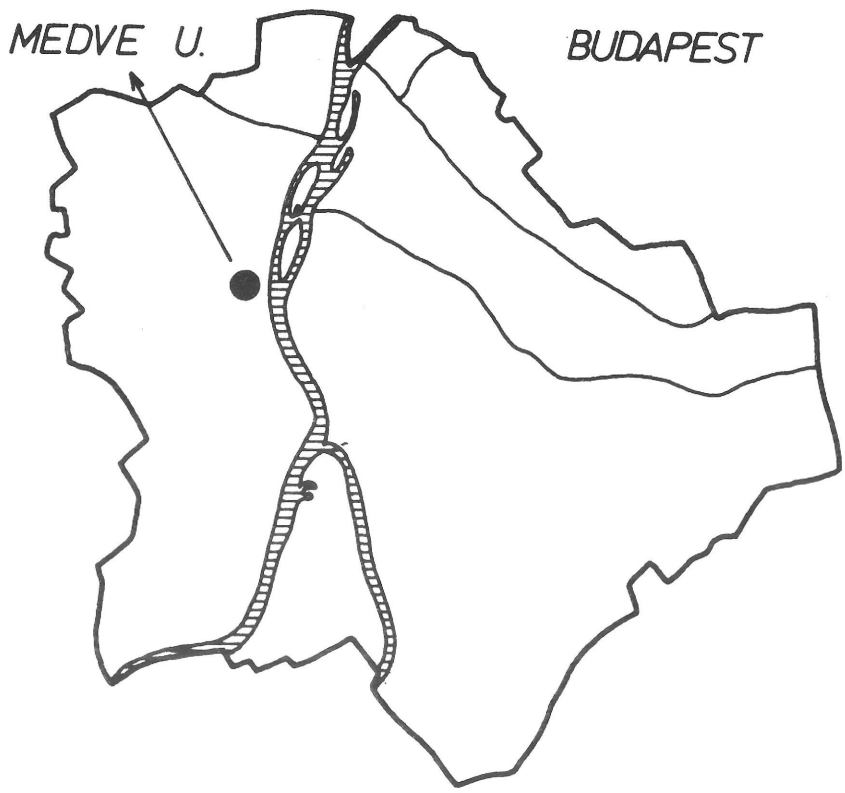

1

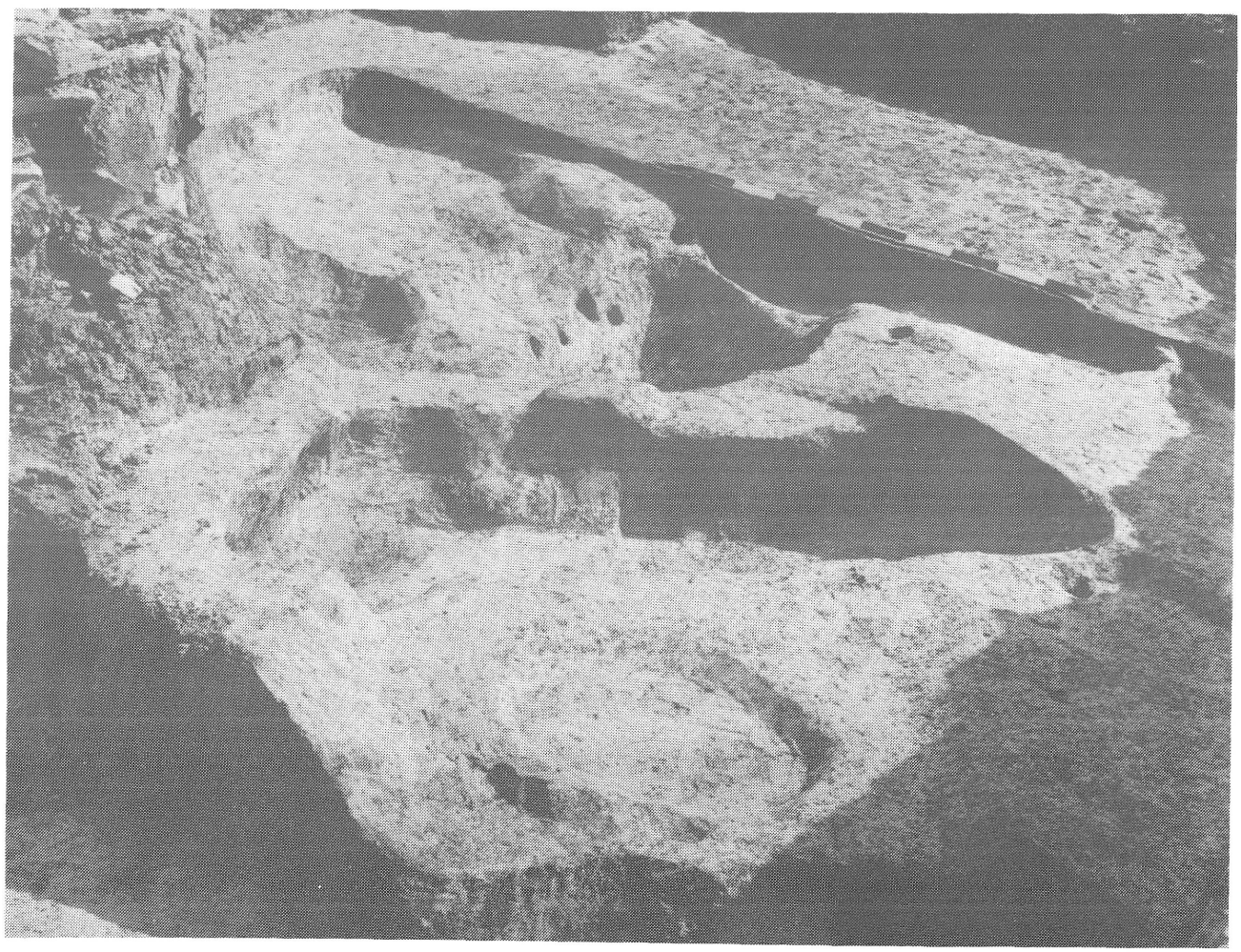

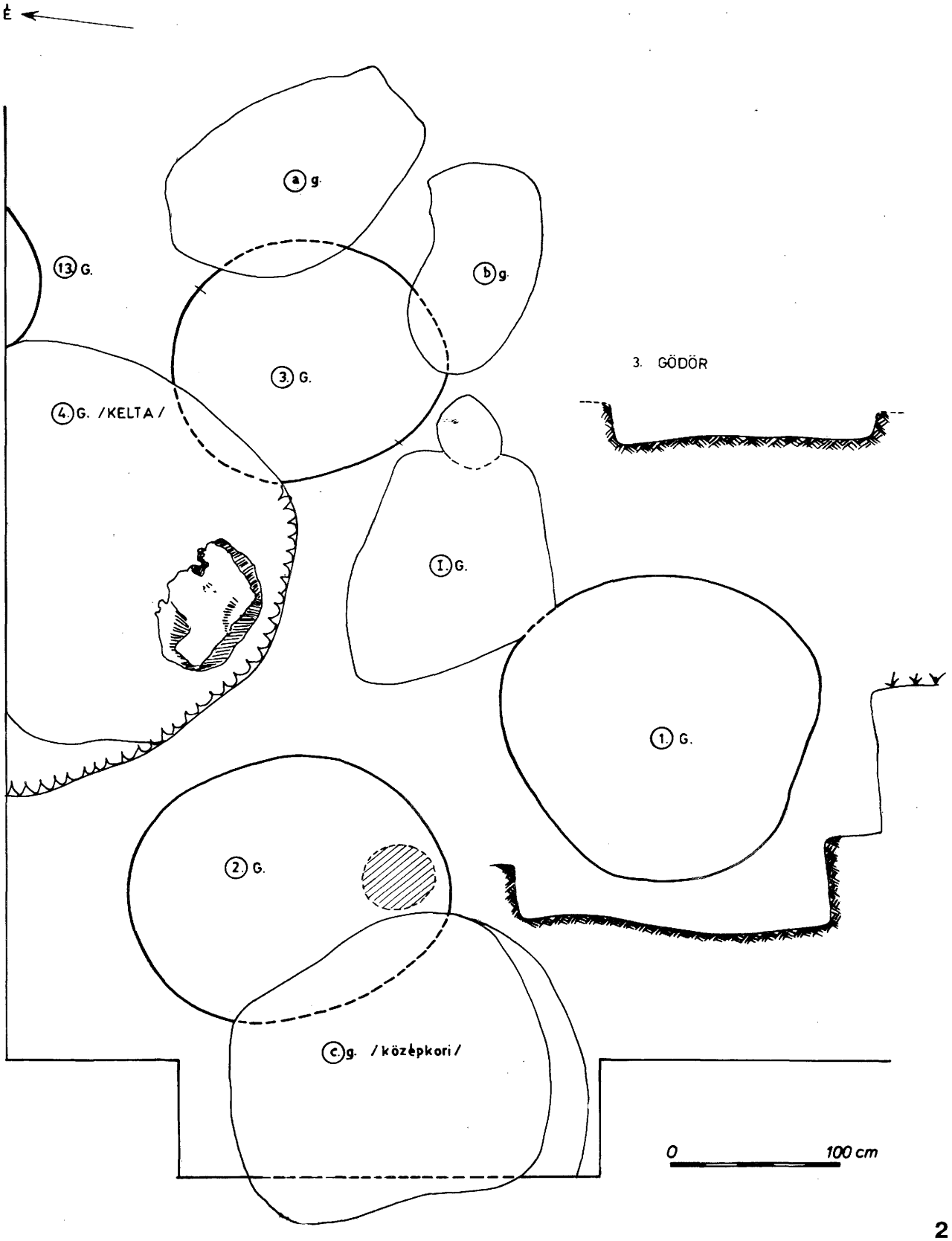

2

3

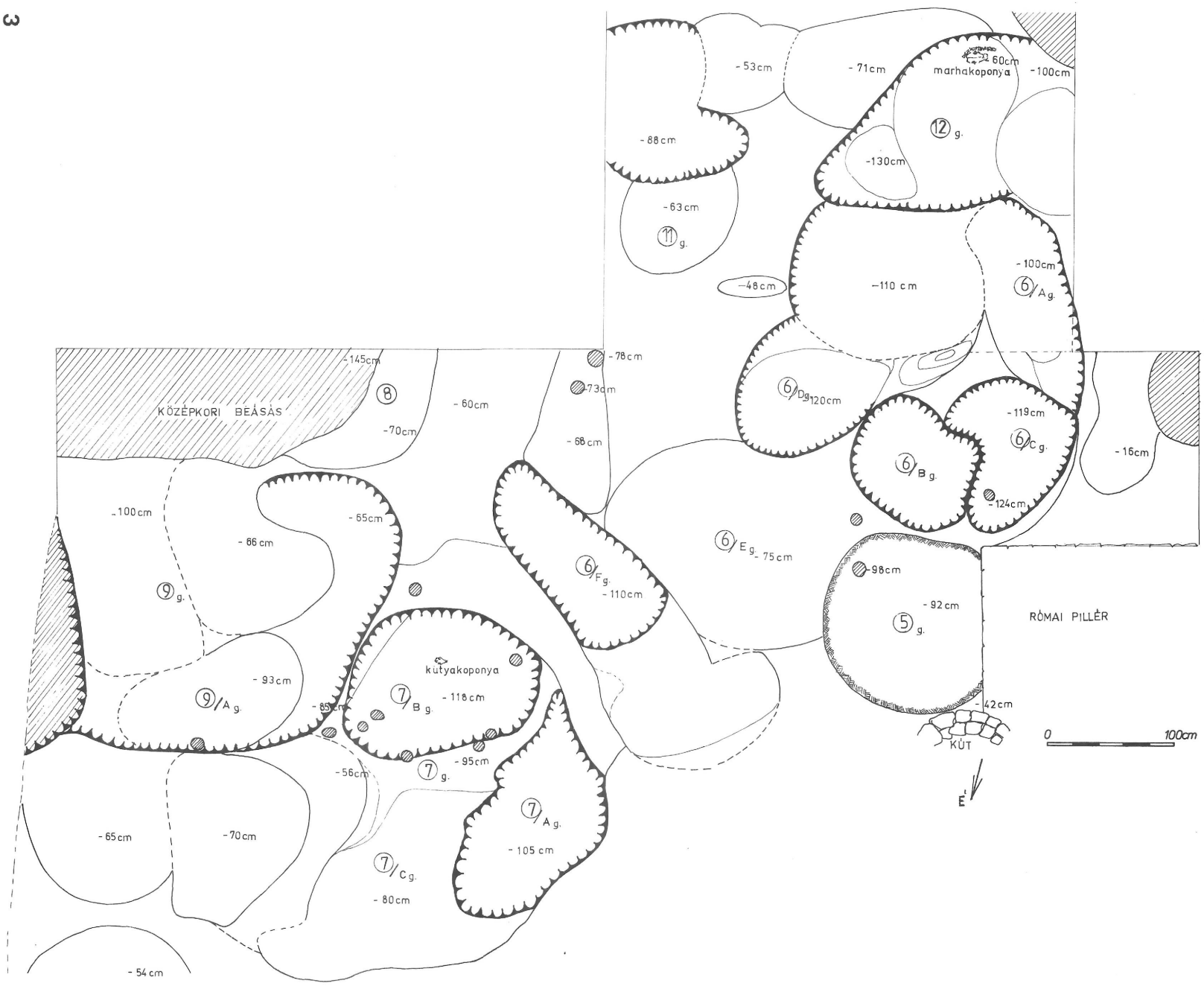
KÖZÉPKORI BEÁSÁS
RÓMAI PILLÉR
marhakoponya
kutyakoponya
KÚT
0
100cm
E
- 53cm
- 71cm
- 60cm
- 100cm
- 88cm
- 130cm
- 63cm
- 48cm
- 110 cm
- 100cm
- 145cm
- 78cm
- 73cm
- 60cm
- 70cm
- 68cm
- 120cm
- 119cm
- 16cm
- 124cm
- 100cm
- 66cm
- 65cm
- 75cm
- 110cm
- 98cm
- 92cm
- 93cm
- 85cm
- 118cm
- 42cm
- 95cm
- 56cm
- 65cm
- 70cm
- 105 cm
- 80cm
- 54cm

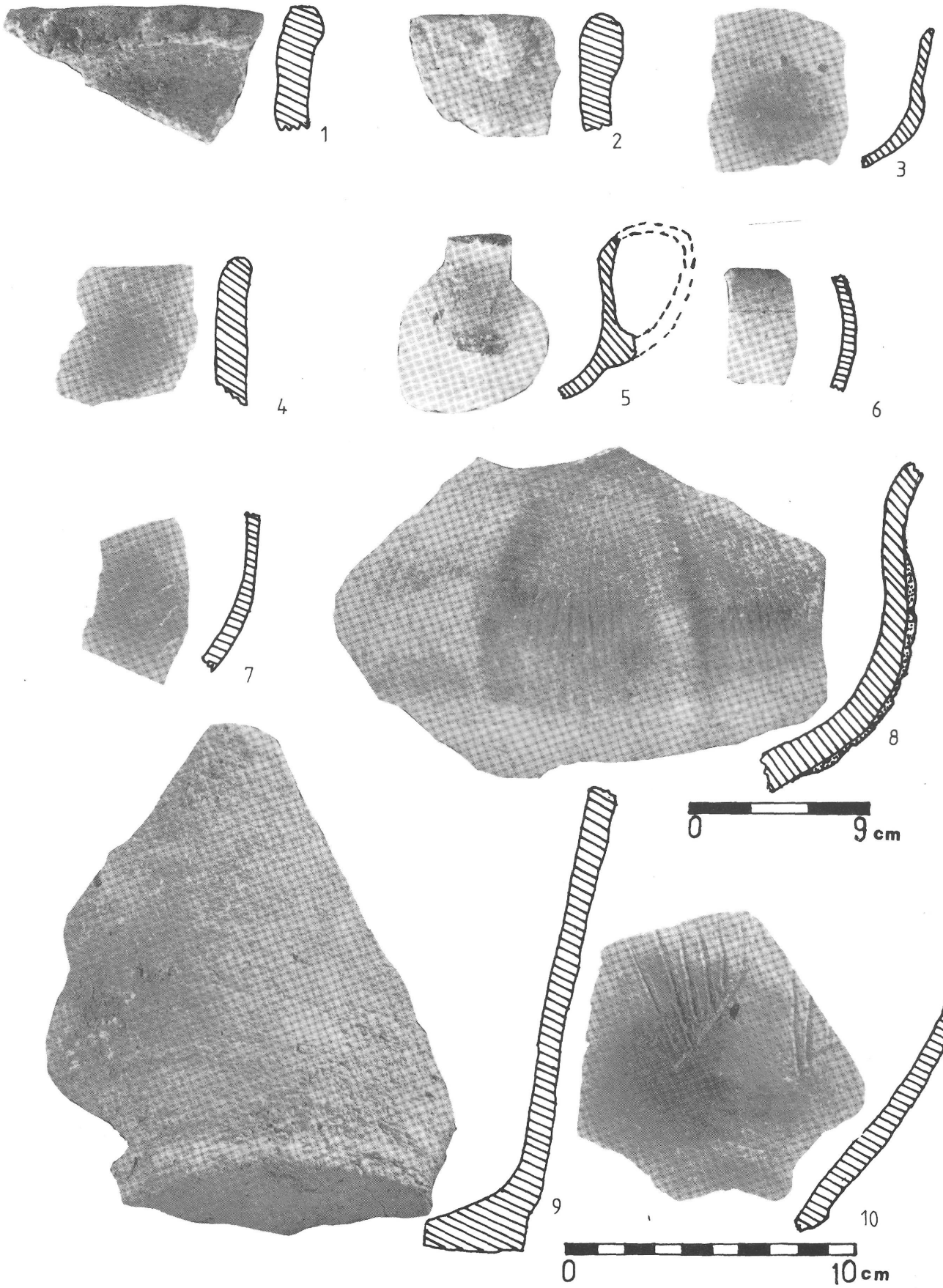
1
2
3
4
5
6
7
8
0
9 cm
9
10
0
10 cm

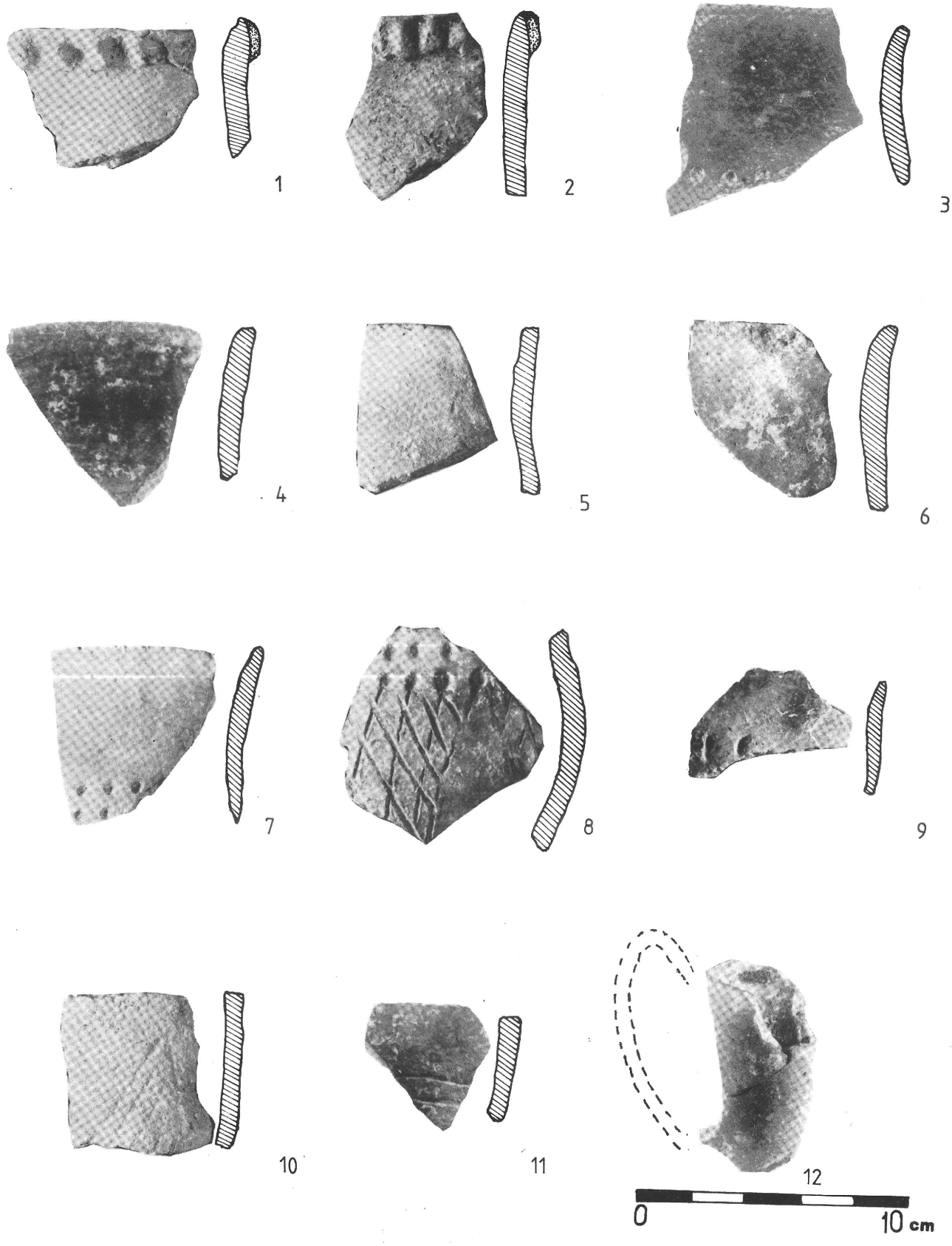

5

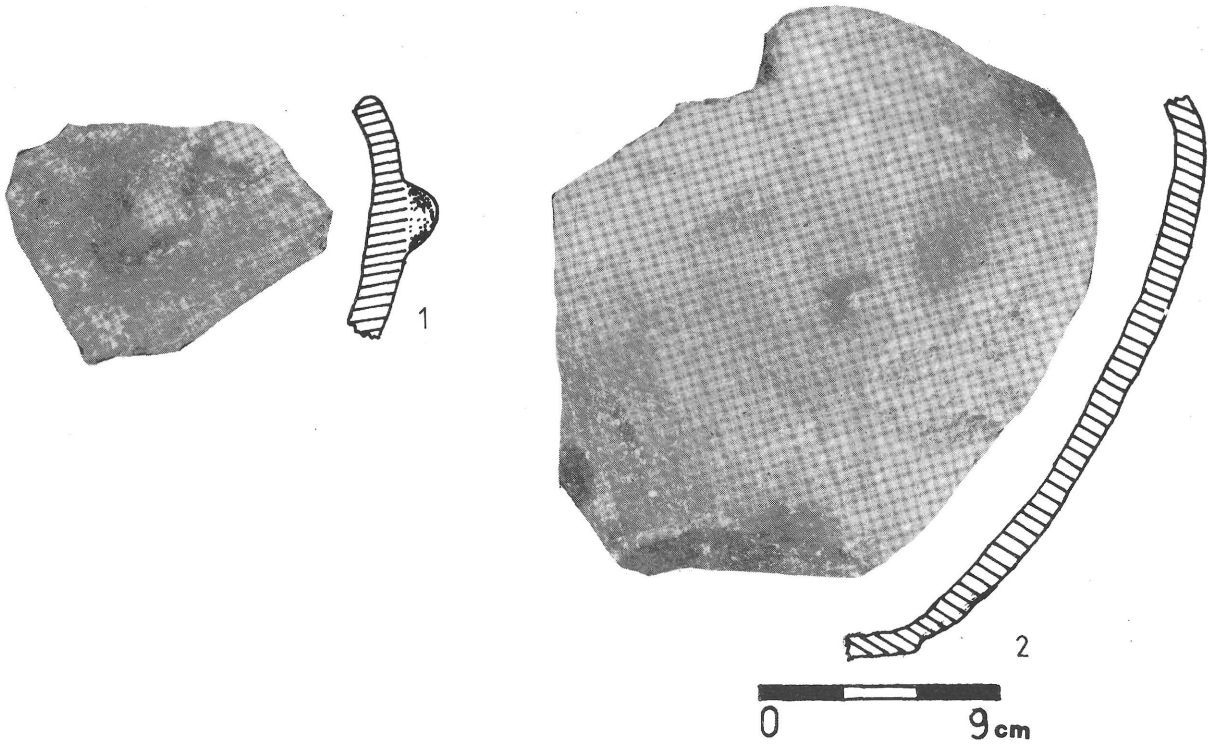

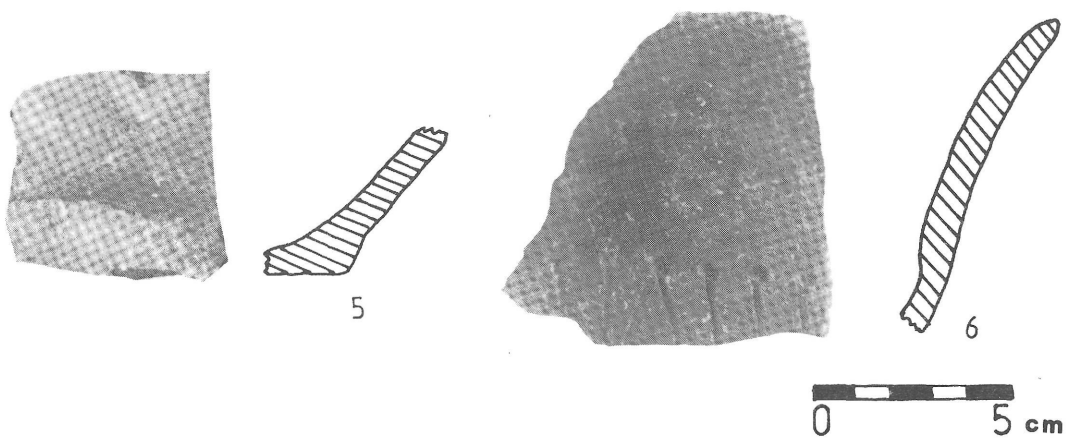

6

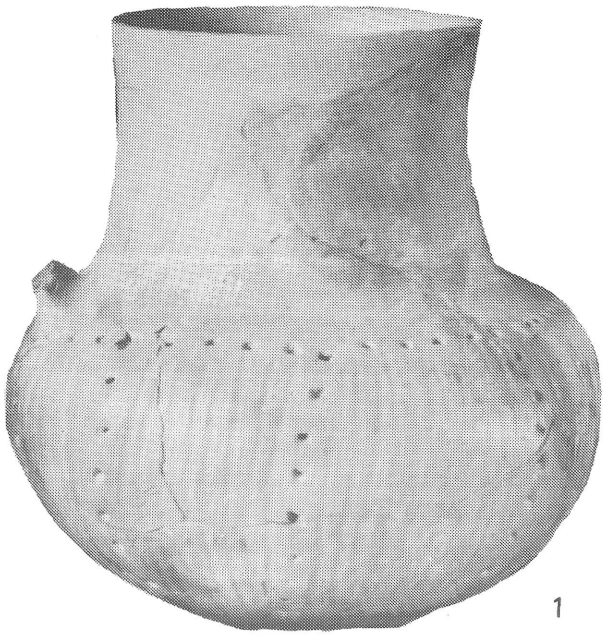

1

2 a

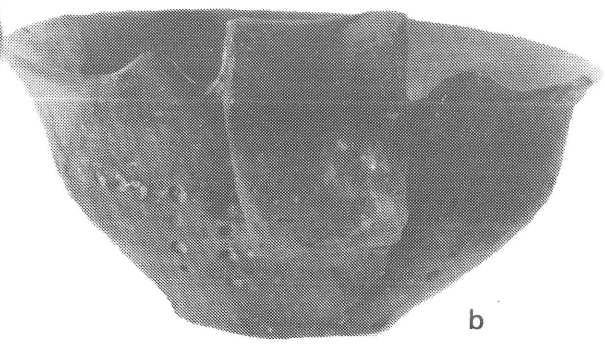

b

3

0 5 cm

7

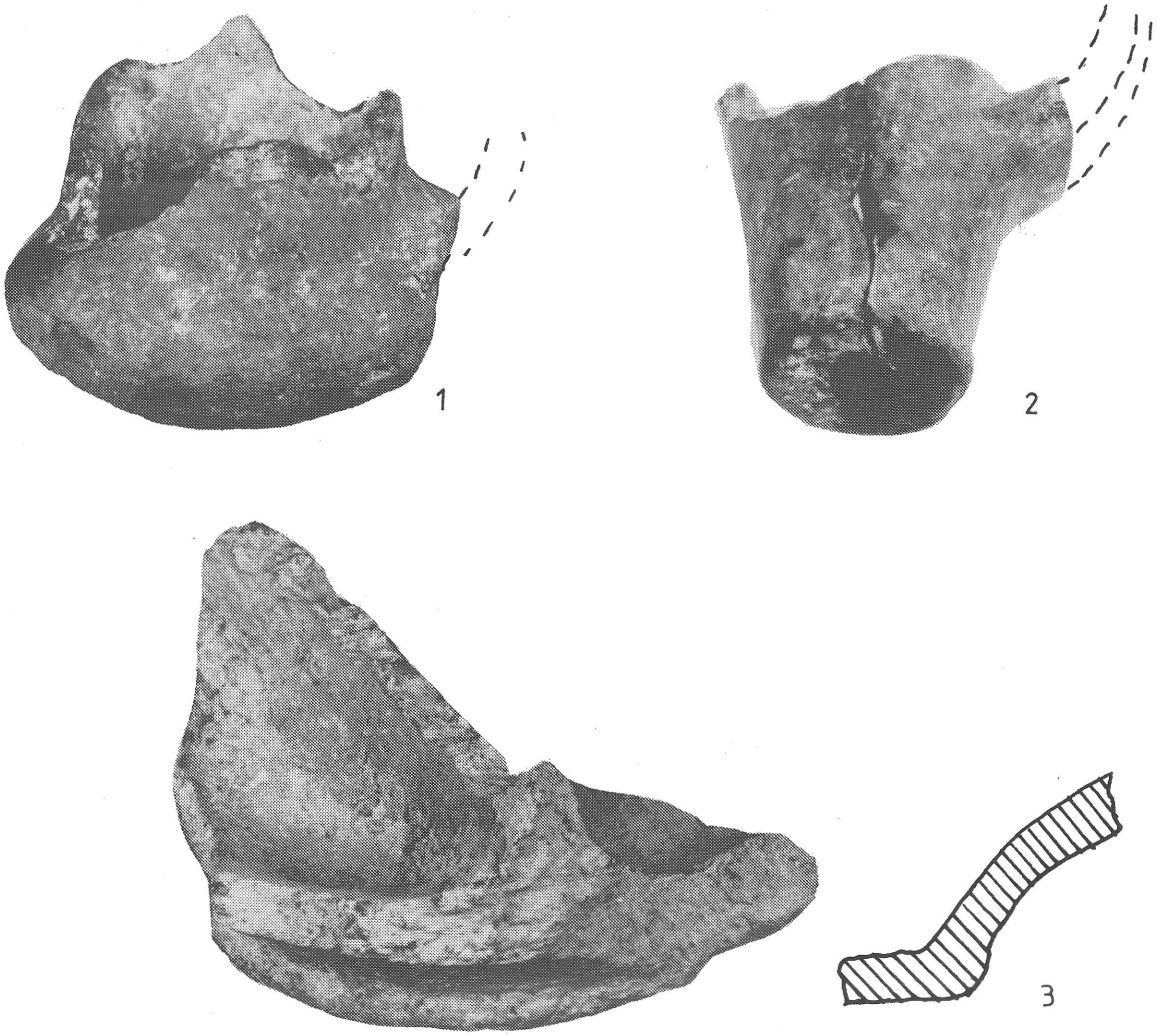

8

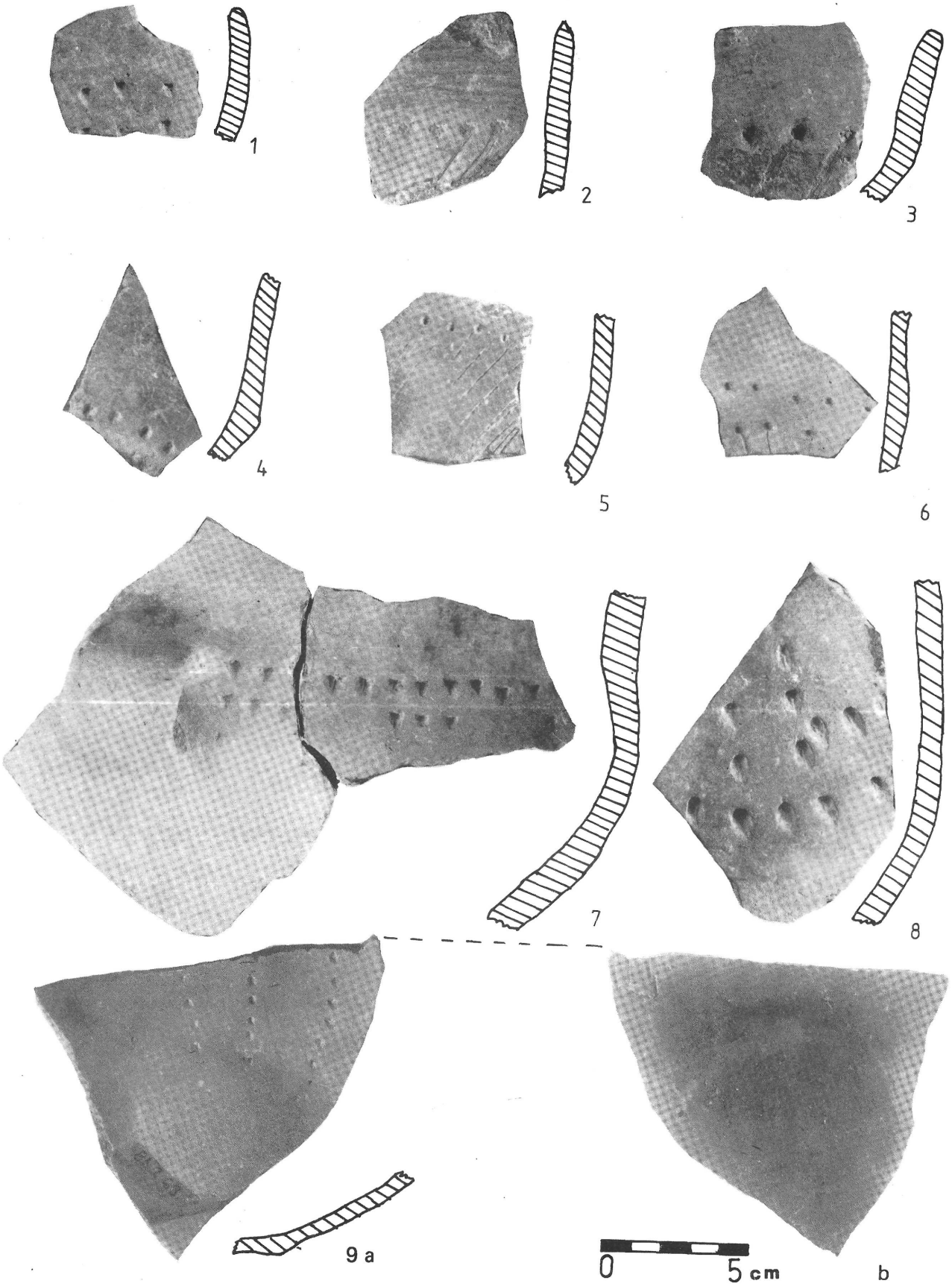

9

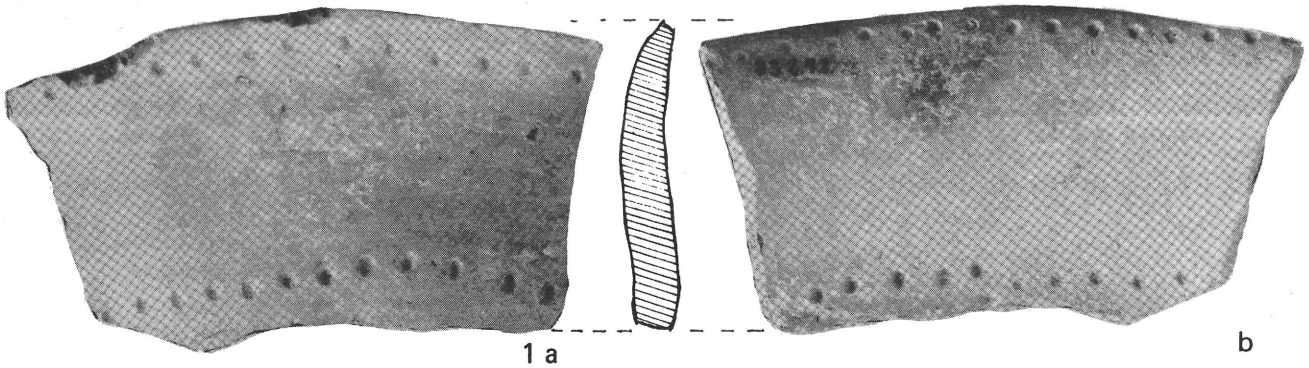

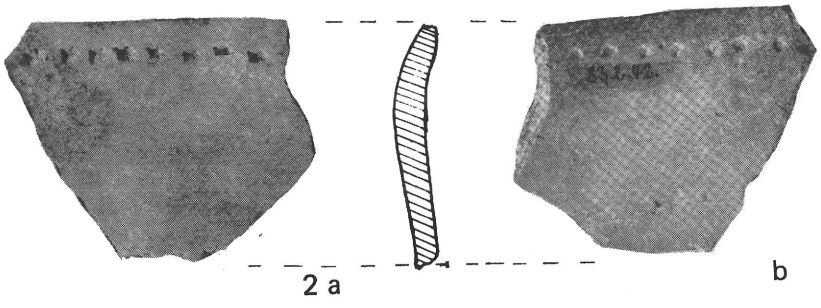

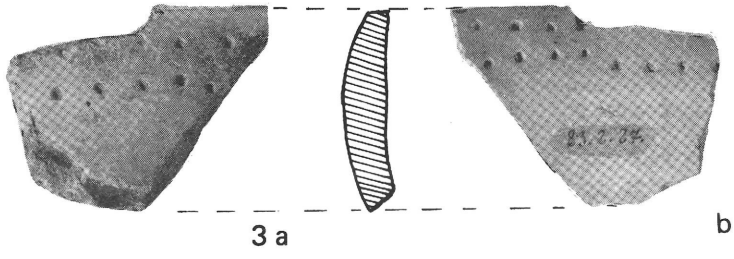

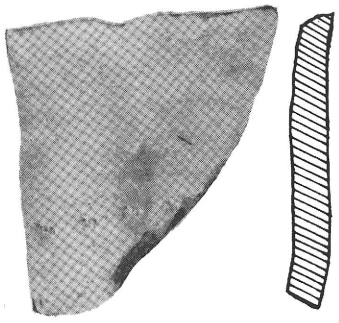

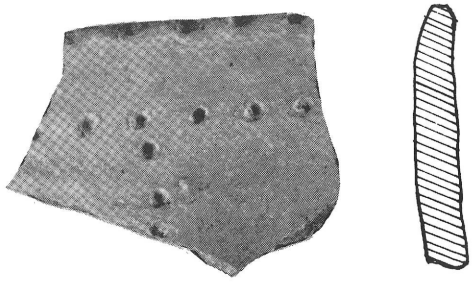

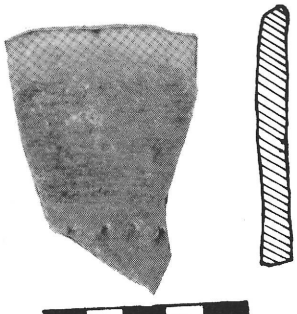

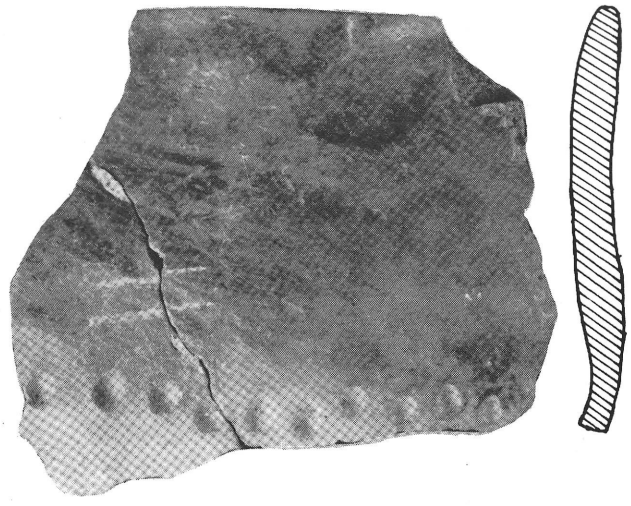

10

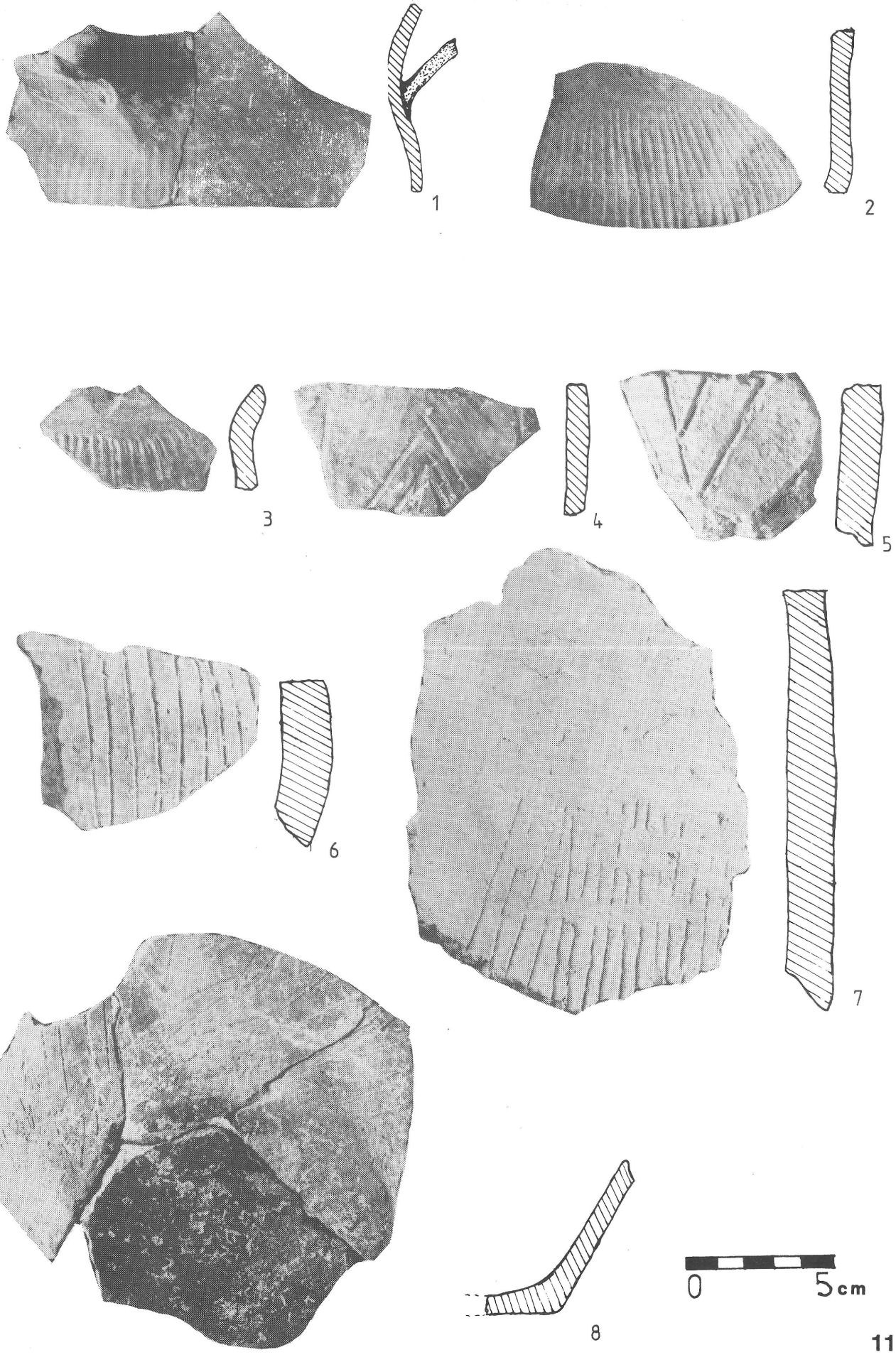

11

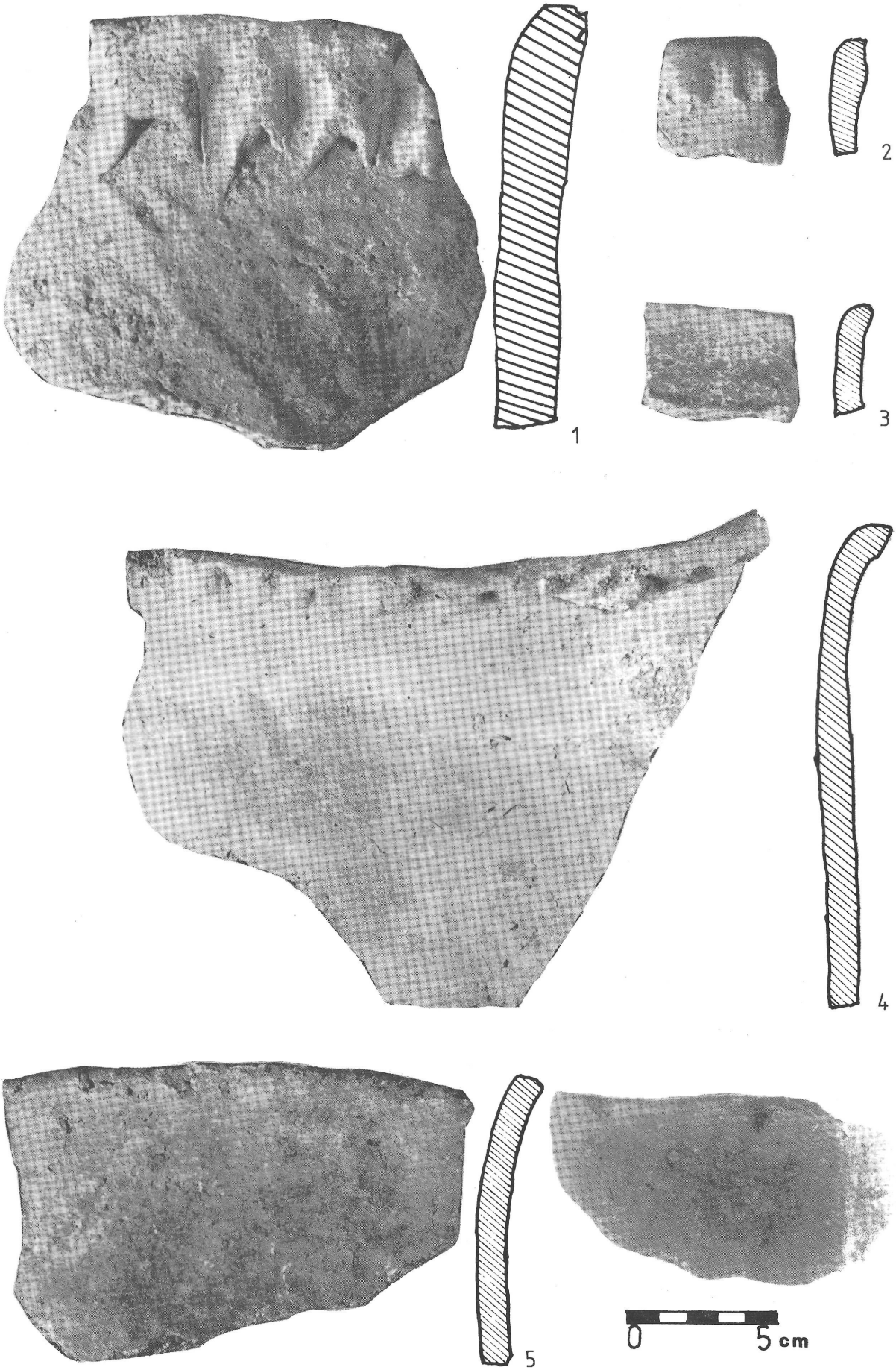

12

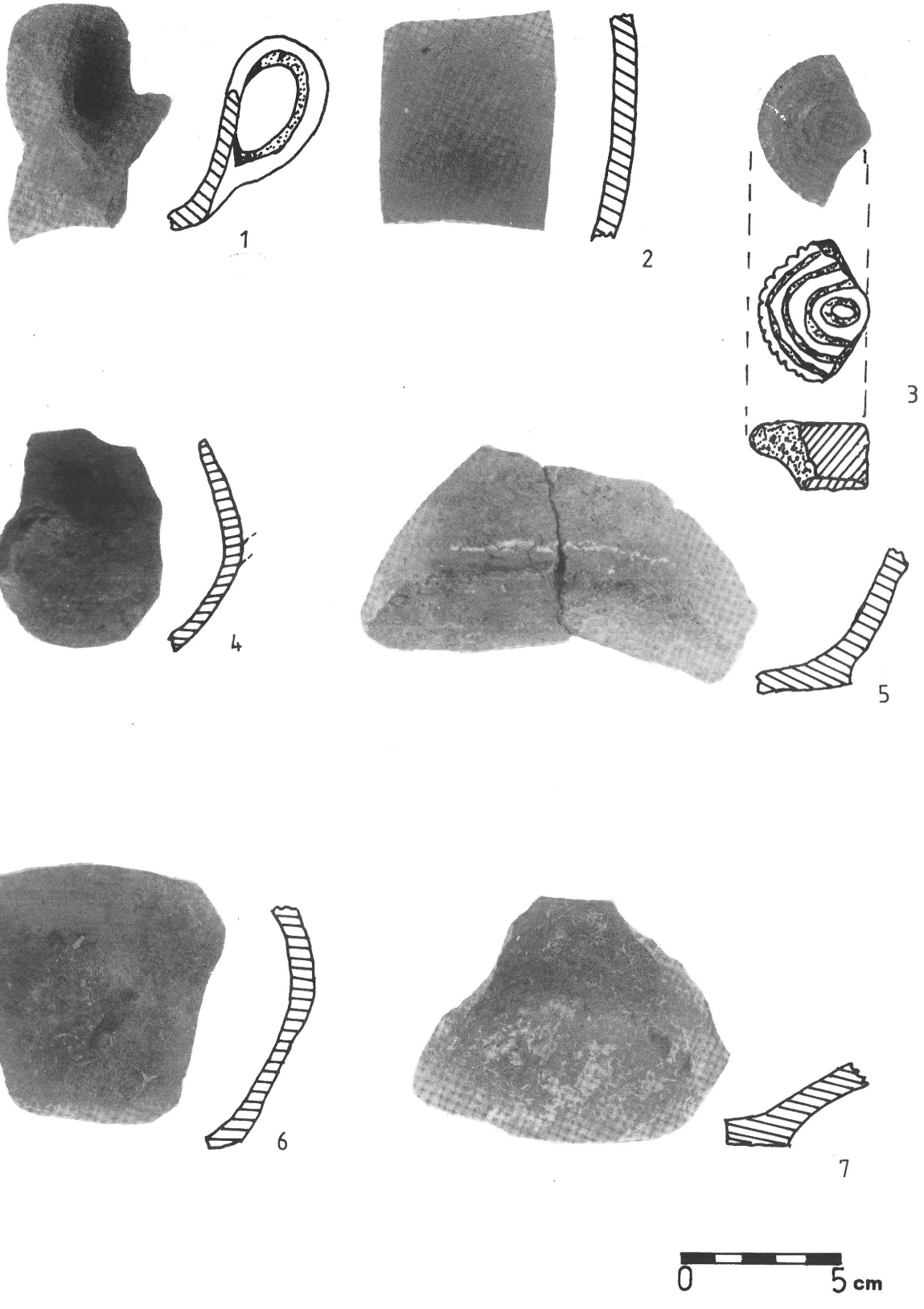

13

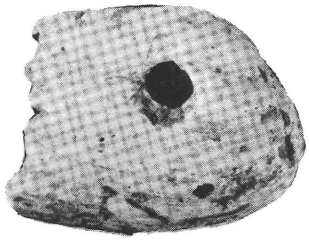

1

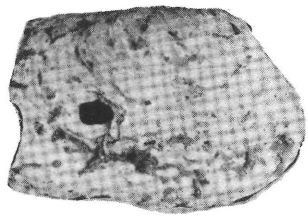

2

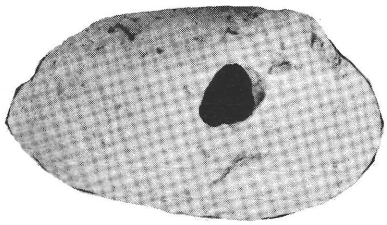

3

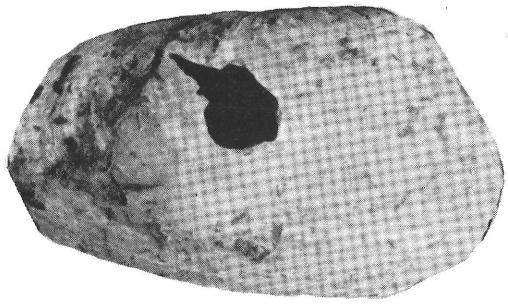

4

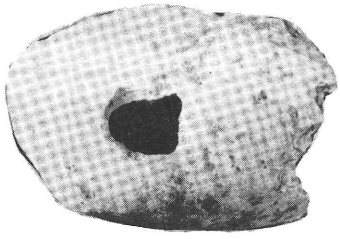

5

6

7

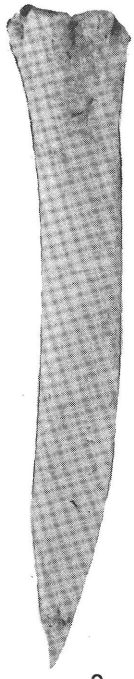

9

0 5 cm

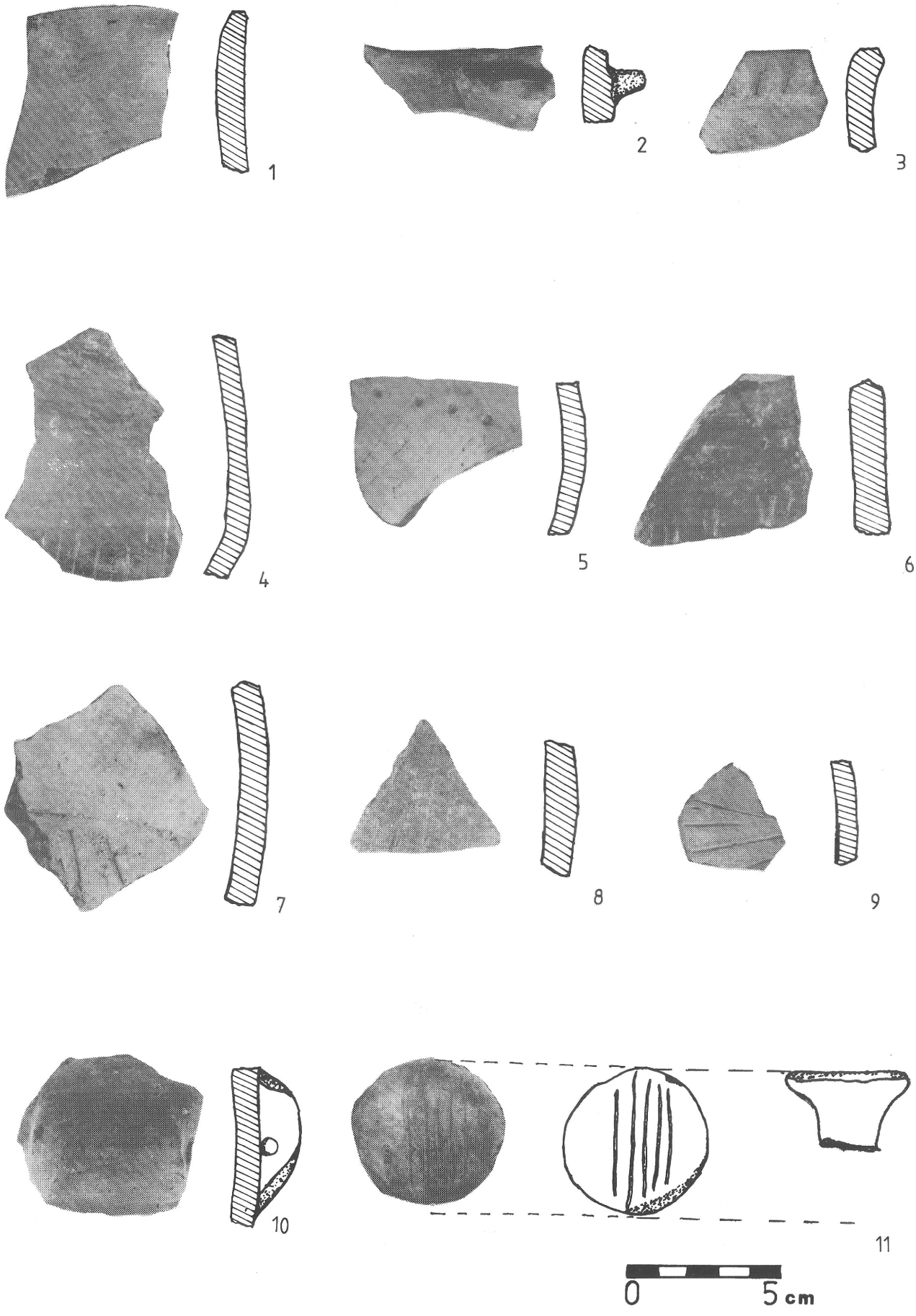

15

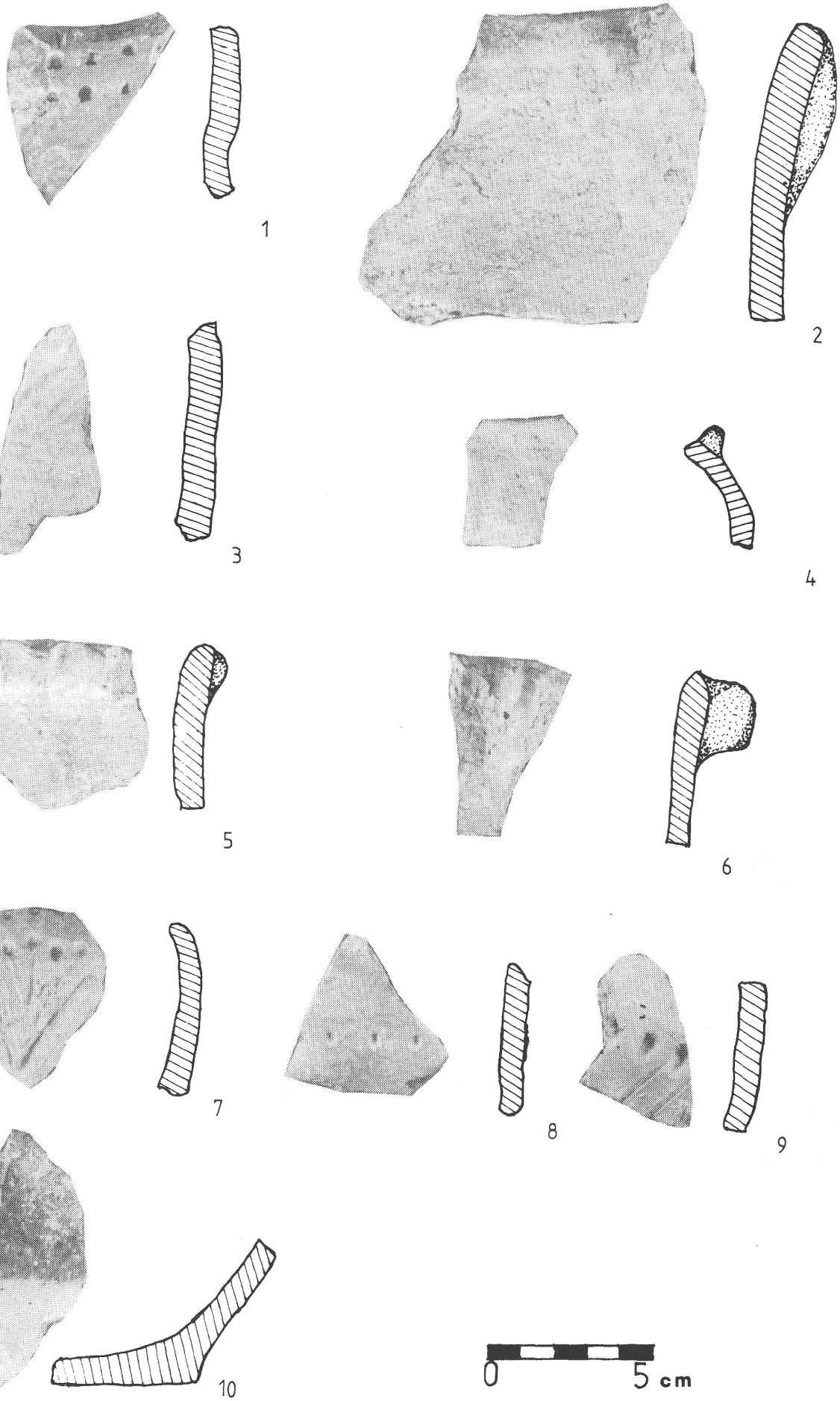

16

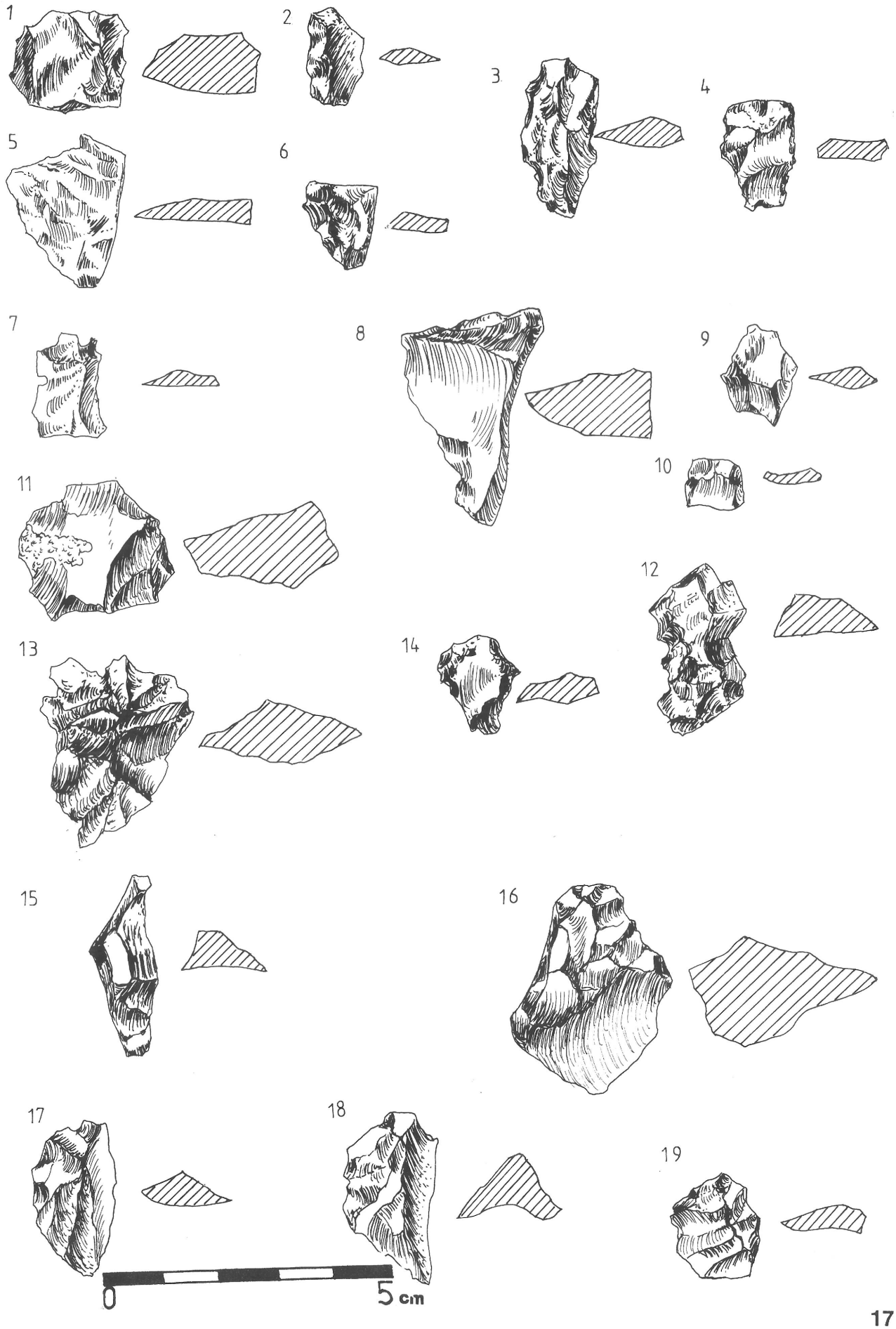

17

MAROSI-SOÓS ÁGNES

KORABRONZKORI LELETEK A BUDAI VÁRHEGYRŐL

A budavári palota északi előudvaránál a középkori rétegek alatt, a 13. századi házfalak között a márgás altalajig bontva nagy kiterjedésű, többrétegű bronzkori telepnyomokat találtunk. Ásatási területünk az 1942–1952 között kiásott 5 bronzkori gödörnél, melyet a Várhegy déli lejtőinél bontottak ki,[1] jóval északabbra, a Várhegy magaslatán a mai palota „A" épülete előtti részen a Ny-i várfalig terjedt. Ezen a területen 1972–1981 között a telepjelenségek jelentős része a középső-bronzkori vatyai kultúra leleteit tartalmazta. Ennek a 10 évnek az összesített őskori maradványait ábrázoljuk 1. számú térképünkön, 72 lelőhellyel. 14 objektum tartalmazott későbronzkori cserepeket, melyek az urnasíros kultúrába sorolhatók. A 30. számú lelőhely pedig korabronzkori (1. kép).

Az első összefoglalást 1904-ből ismerjük a főváros és vidékének őskoráról.[2] Három évtizeddel később Tompa összefoglalásában a bronzkori Tabánból, Lenke-útról, Békásmegyerről, Káposztásmegyerről, a Gellérthegyről és Lágymányosról ismertet jelentős új ásatásokból származó anyagot.[3] 1942-ben nagyobbik összefoglalásában már a főváros területén kívül a közvetlen környékét is figyelemmel kísérte, kibővítve a lelőhelyek sorát; Szigetszentmiklós, Lágymányos–BE-AC-pálya, Soroksári út, Pestszenterzsébet, Kamaraerdő, Csepel mellett Százhalombattát is felsorolja.[4] Harminc évvel később újabb összefoglalás jelent meg Budapest őskoráról.[5] Nagy T. már a főváros területén belül a Duna mindkét partját lakottnak tekinti a bronzkor ill. az i. e. II. évezred idején Békásmegyertől a Csepel sziget lelőhelyeiig. Hangsúllyal említi a folyami átkelőhelyeket és a szárazföldi útvonalakat ellenőrző és természettől fogva jól védett magaslatokat, így a budai Várhegyet, mely a korabronzkortól lakott volt és párhuzamként Budafokot említi, mint folyó menti magaslati telepet.[6]

A középső bronzkori sűrűn előforduló lelőhelyek adták Budapest leggazdagabb régészeti anyagát. A Mező utcai lágymányosi telep rétegsora adta a kultúra belső időrendjét.[7] A magaslati telepek a vatyai kultúra kifejlett és késői szakaszában lakottak. Nagy T. kivételként említette a budai Várhegyet, amely végig lakott lehetett.[8] A bronzkor legjelentősebb temetői között említi a kelenföldi, zuglói, soroksári mellett a Szentendre–Pannónia telepen feltárt sírokat.[9] A Vatyai kultúra korai fázisú lakottságra utalnak a budai Várhegyen talált mészbetétes edénytöredékek.[10]

Az 1973-as őstörténeti összefoglalás a későbronzkor idejére csak a Tabán feltárt teleprészletét, leleteit említi, a Várhegy lakottságát nem feltételezi. Újabb feltárásaink bizonyítják, hogy a későbronzkor embere is megtelepedett ezen a földrajzilag oly fontos magaslati területen.[11]

Az 1972 utáni őskori budavári feltárásokról előzetes beszámolót készítettünk, melyben az 1974–75. évi telepjelenségekről számoltunk be, a több helyen felbukkanó középső bronzkori vatyai kultúrába tartozó gödrök ép edényeiről, 1–2 jellegzetes csont- és kőszerszámról.[12]

Korabronzkori leletekről

Összesítő térképünkön a 30. számot kapta az a lelőhely, amely a Budavári Palota „A" épületének Ny-i homlokzata előtt az épület D-i sarkától 12 méterre, a gótikus szobrok lelőhelyétől délre került feltárásra (2. kép 1).

Elnevezése – a 74/12. és 13. számú gödörtől nyugatra – jelzi, hogy középkori rétegektől bolygatva, a sziklafelszínig kibontva az őskori beásást, kevés megfigyelésre volt módunk. A gödöranyag cserepeinek leltározása során sikerült egy szép füles korsót összeállítani, restaurálni. Az edény nagyrévi típusú egyfülü korsó, kettős csonkakúp alakú, megnyúlt nyakán a perem alól kiinduló szalagfül helyezkedik el, amely a nyak aljára ível. A vállát körbefutó vájat díszíti. Felülete simított, szürkésbarna színű (Méretei: m: 34,5 cm, pá: 18 cm, fá: 8,5 cm. Ltsz.: BTM RO 82.1.120.) (2. kép 2). Hasonló edényt ismerünk Budafokról.[13]

A gödörből előkerült edénytöredékek párhuzamait találtuk meg Százhalombattán, melyek felszíni gyűjtésből származtak a már ismert, közvetlenül a Duna partján fekvő erődített telepről. Ezek is korabronzkoriak, mint a budai Várhegyről ismertetettek[14] (3. kép) (Ltsz.: 82.1.117.).

1974 novemberében a 12. és 13. számú gödörtől nyugatra fekvő beásásból az ép edényen kívül előkerült egy nagy edény fele is. Szürke színű egyfülü edény, alja hiányzik, hasi része gömbölyű, vállán vízszintes árkolás fut körbe, ívelt nyakán szalagfül helyezkedik el a kihajló pereme alatt (Pá: 13 cm, a fél edény m: 22 cm. Ltsz.: BTM RO 82.1.119.) (2. kép 3).

A korabronzkori gödör állatcsontanyagát Vörös István határozta meg:

12 db szarvasmarha
4 db sertés
3 db kiskérődző (juh, kecske)
1 db kutyakoponya csonttöredék
1 db nem meghatározható

21 db állatcsont. (Ltsz.: 82.1.118.)

Az állatcsontok által képviselt fajták aránya megfelel a hasonló korú bronzkori telepeken előforduló ál-

latok arányának. Budapest környékéről hasonló korú teleprészt ismerünk Diósdról.[15] A nagyrévi kultúra fiatalabb szakaszába tartozik még Budafok, Csepel – Dunapart, Százhalombatta.[16] Schreiber R. az előzőeket a korabronzkor IIIa fázisba sorolta. A nagyrévi kultúra legvégére (a IIIb fázis) a kulcsi típusú leletek kerültek, ide sorolva a szigetszentmiklósi temetőt, a Budapest – Kamaraerdő és a XI. ker. Mező utcai telepásatást. A korabronzkor budapesti lelőhelyeinek ismeretében elkészített kronológiai táblázaton Schreiber R. a Tiszavidék nagy tell-ásatásainak (Tószeg, Nagyrév) alsó rétegével állította párhuzamba a fővárosi leleteket.[17]

A budai Várhegy északi előudvarában feltárt korabronzkori leletanyag békés előzményét jelenti a nagyobb számban felbukkanó középső bronzkori megtelepültségnek, mely a vatyai kultúra magaslati telepeinek egyik láncszeme.

Rövidítések

AÉ	Archaeológiai Értesítő, Budapest
BpR	Budapest Régiségei
BpTört 1942	Budapest Története 1942
BpTört 1973	Budapest Története 1973
MRT 7. 1986	Magyarország Régészeti Topográfiája. Pest megye. A budai és szentendrei járás
MittArchInst-Bh	Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Beiheft, Budapest
Nagy T. 1973	*Nagy T.:* Őskor. BpTört 1973
Schreiber 1963	*Schreiber R.:* Korabronzkori lakógödör Budafokon. BpR XX (1963)
Schreiber 1981	*Schreiber R.:* A nagyrévi kultúra telepe Diósdon. ArchÉrt 108. 1981
Schreiber 1984	*Schreiber R.:* A korabronzkor időrendi kérdései Budapest környékén és a Tisza vidékén. BpR XXVII (1984
TBM	Tanulmányok Budapest Múltjából
Tompa 1942	*Tompa F.:* Budapest őskora. BpTört 1942

Jegyzet

1. *Nagy L.:* Őskori telepnyomok a budai Várhegyen. AÉ 79 (1952) 190–197.
2. *Nagy G.:* Budapest és vidéke az őskorban. BpR VIII (1904) 87–157.
3. *Tompa F.:* Budapest őskora. TBM IV (1936) 1–17.
4. *Tompa F.:* BpTört 1942. 1–134.
5. *Nagy T.* 1973
6. *Nagy T.* 1973. 59.
7. *Nagy T.* 1973. 58.
8. *Nagy T.* 1973. 59.
9. *Nagy T.* 1973. 61–62.
10. *Nagy T.* 1973. 63.
11. *Nagy T.* 1973. 65.
12. *Marosi-Soós Á.:* A budai várpalota újabb ásatásának bronzkori leletanyagáról. BpR XXIV/3–4. 1976. 167–172.
13. *Schreiber R.* 1963. 224. 1. kép 5. edénye, 237.
14. MRT 7. (1986) 242. és 10. kép 10–11–12. sz. cserepek.
15. *Schreiber R.* 1981. 135–156.
16. *Schreiber R.* 1981. 153.
17. *Schreiber R.* 1981. 154.

ÁGNES MAROSI SOÓS

FUNDE AUS DEM FRÜHEN BRONZEZEITALTER VOM SCHLOSSBERG IN BUDA

Ausser den von László Zolnay zwischen 1972–1981 im nördlichen Vorhofe des Burgpalastes von Buda durchgeführten mittelalterlichen Erschliessungen verwahren wir prähistorisches Fundmaterial von 72 Fundstetten. (Abb. 1) Wir legten Anlagenerscheinungen aus dem Bronzezeitalter frei, von der frühen Bronzezeit (späte Phase der Nagyréver Kultur) über eine bedeutende Anzahl von Fundena aus der Anlage des mittleren Bronzezeitalters der Vatyaer Kultur bis zum Anlagenteil der Urnengräber-Kultur, die zur späten Bronzzeit gehört.

Die westlich von der Grube Nr. 1974/12–13 erschlossene Grabung enthielt Fundmaterial aus dem frühen Bronzezeitalter (aus der späten Phase der Nagyréver Kultur). Abb. Grundriss; Abb. 3, 4, 5 Fotos von Gefässen und Gefässbruckstücken. Ähnliche Funde

wurden in Budapest, Diósd, Százhalombatta und Szigetszentmiklós ans Tageslicht befördert. Die Bedeutung der Fundstelle verbindet ihre Höhenlage, ihre geographisch wichtige und gut verteidigbare Lage mit den übrigen geschützten Anlagen aus der Bronzezeit an der Donau.

Abbildungen

Abb. 1. Zusammenfassende Zeichnung über die Fundorte der Bronzezeit die im nördlichen Vorhof des Burgpalastes von Buda zwischen 1972–1981 erschlossen wurden: 1. Arbeitsplatz „B" 1971. aus der Grundschichte der mittelalterlichen Mauern. – 2. Unter den Stallungen Cortina-Grundierung 0.3–1 m. 1972. IX. – 3. Stall-Wasserableitungskanal östlich der Strasse 1/a. 1973. VI. – 4. Südlich der Müllgrube 1. in einer Tiefe von 0.5–1 m an der östlichen Seite der „alten Burgmauer", 1973. VI. – 5. Schichte unterhalb des Inneren eines Steinhauses aus dem 13. Jh. 1973. V. – 6. Arbeitsplatz „A" aus einer Tiefe von 1–1.5 m. 1973. V. – 7. Trockengraben zwischen den Pfeilern II und III. – 8. Brückenpfeiler des Trockengrabens III. 1973. – 9. Stall IV. Urzeitliche Eingrabung in der westlichen Wand des Raumes mit Konsolen. 1973. – 10. Vor der westlichen Fassade des Gebäudes „A". 1974. V. – 11. Grube I. 1973. – 12. Stall, Grube V. 1973. – 13. Stall, Grube VII. 1973. – 14. Stall -östlich der Grube VII. – 15. Stall westlich der Grube VII, 1973. – 16. Stall, Grube X. 1973. – 17. Grube XIII. - parallel zur alten Stadtmauer, östlich von dieser, 1973. – 18. Zwischen den Gruben Nr. I. und XIII. 1973. – 19. Grube Nr. XV. 1973. – 20. Grube XVII, 1973. – 21. Fundort XVII/B, 1973. – 22. Stall, Grube XII. 1973–74. – 23. Raum mit Konsolen 1972. – 24. 1974/3 Grube, gewölbter Keller, 1974. – 25. 1974/4 zerstreut aus der mittelalterlichen Schichte unter den gothischen Skulpturen. 1974. III. – 26. 1974/6 Fundort. – 27. 1974/8 Grube. – 28. 1974/9 Fundort. – 29. 1974/11 Grube. – 30. 1974/12–13. Eingrabung aus der frühen Bronzezeit westlich der Gruben. 1974. XI. – 31. 1974/16 Fundort. – 32. 1974/17 Fundort. – 33. 1974/19 Grube. 1974. VII. – 34. 1974/20 Grube. – 35. 1974/21 Grube. – 36. 1974/22 Grube. – 37. 1974/23 Grube, 1974. VII. – 38. 1974/30 Fundort. – 39. 1974/32 Fundort. – 40. 1974/34 Fundort. – 41. 1974/38 Grube. – 42. 1974/39 Fundort. – 43. 1974/45 Fundort. – 44. 1974/46 Grube, urzeitlich, 1974. – XI–XII. – 48. 1974/47 Fundort. – 46. 1974/48 Fundort, 1975. I. – 47. Nördlicher Vorhof – entlang der Strasse aus der Verlängerung des nordöstlichen Grabens. 1974. XI. – 48. 1975/1 Fundort. – 49. 1975/4 Fundort aus der Aufschüttung einer Grube vom 13. Jh. – 50. 1975/6 Fundort, urzeitliche Grube. – 51. 1975/7 Fundort. – 52. 1975/9 Fundort. – 53. 1974/11. Ama Bettlertor, östlich vom Gebäude „A". – 54. 1975/13 Fundort. – 55. 1975/18 Fundort. – 56. 1976/1 Fundort. – 57. 1976/2 Fundort. – 58. 1976/3 Fundort. – 59. Burgpalast von Buda östlicher Vorhof/Nordseite eines mittelalterlichen Kanals 1976–77. – 60. 1977/2 An der Nordseite der Cortina. – 61. 1978/6 Fundort. – 62. 1978/7 südlich vom sog. Hufeisenturm. – 63. 1978/12 Fundort. – 64. 1979/1 Fundort. – 65. 1979/12 Fundort. – 66. 1980/3 Fundort. – 67. 1980/3 Fundort. – 68. 1980/9 südlich vom Fundort. – 69. 1981/1 An der mittelalterlichen Bauschichte. – 70. 1981/2 Fundort. – 71. 1981/5 Reibsandschichte aus der untersten s/w-Ebene 1981–82. – 72. 1981/12 Fundort „B".

Abb. 2. 1: Auf der Detailzeichnung des Fundes 30. 1974, westlich der Gruben 12 und 13, Stelle einer urzeitlichen Eingrabung. 2: Henkelkrug aus der frühen Bronzezeit. 3: Hälfte eines grossen Gefässes.

Abb. 3. Gefässbruchteile aus der Eingrabung.

Képjegyzék

1. kép Összesítő rajz az 1972–1981 között a Budavári Palota Északi előudvarában feltárt bronzkori lelőhelyekről: 1. „B" munkahely, 1971. középkori falak alapozási rétegéből. – 2. Istállók alatt, Cortina alapozás 0,3–1 m-ig, 1972. IX. – 3. Istálló-Vízvezető csatorna az úttól K-re 1/a. 1973. VI. – 4. 1. szemétgödörtől délre a „régi várfal" keleti oldalán 0,5–1 m mélységből, 1973. VI. – 5. Egysejtű XIII. századi kőház belseje alatti réteg 1973. V. – 6. „A" munkahely 1–1,5 m mélységből 1973. V. – 7. Szárazárok II. és III. pillér között. – 8. Szárazárok III. hídpillére 1973. – 9. Istálló IV. Konzolos helyiség Ny-i falában őskori beásás 1973. – 10. „A" épület Ny-i homlokzata előtt 1974. V.; – 11. I. gödör 1973. – 12. Istálló, V. gödör 1973. – 13. Istálló VII. gödör 1973. – 14. Istálló – VII. gödörtől K-re. – 15. Istálló VII. gödörtől Ny-ra, 1973. – 16. Istálló X. gödör 1973. – 17. XIII. gödör – régi városfallal párhuzamosan, attól K-re, 1973. – 18. I. és XIII. sz. gödör között, 1973.

– 19. XV. számú gödör, 1973. – 20. XVII. gödör, 1973. – 21. XVII/B. lelőhely, 1973. – 22. Istálló, XII. gödör 1973–74. – 23. Konzolos helyiség 1972. – 24. 1974/3. gödör, íves pince, 1974. – 25. 1974/4. szórtan a középkori rétegből, a gótikus szobrok alatt, 1974. III. – 26. 1974/6. lelőhely. – 27. 1974/8. gödör. – 28. 1974/9. lelőhely. – 29. 1974/11. gödör. – 30. 1974/12. és 13. gödörtől Ny-ra korabronzkori beásás, 1974. XI. – 31. 1974/16. lelőhely. – 32. 1974/17. lelőhely. – 33. 1974/19. gödör, 1974. VII. – 34. 1974/20. gödör. – 35. 1974/21. gödör. – 36. 1974/22. gödör. – 37. 1974/23. gödör, 1974. VII. – 38. 1974/30. lelőhely. – 39. 1974/32. lelőhely. – 40. 1974/34. lelőhely. – 41. 1974/38. gödör. – 42. 1974/39. lelőhely. – 43. 1974/45. lelőhely. – 44. 1974/46. gödör, őskori, 1974. XI–XII. – 45. 1974/47. lelőhely. – 46. 1974/48. lelőhely, 1975. I. – 47. Északi Előudvar – az út mentén ÉD-i árok meghosszabbításából 1974. XI. – 48. 1975/1. lelőhely. – 49. 1975/4. lelőhely 13. századi verem betöltéséből. – 50. 1975/6. lelőhely őskori gödör. – 51. 1975/7. lelőhely. – 52. 1975/9. lelőhely. – 53. 1974/11. Kolduskapunál, „A" épülettől É-ra. – 54. 1975/13. lelőhely. – 55. 1975/18. lelőhely. – 56. 1976/1. lelőhely. – 57. 1976/2. lelőhely. – 58. 1976/3. lelőhely. – 59. Budavári Palota É-i előudvar – Középkori csatorna É-i oldala 1976–77. – 60. 1977/2. Cortina É-i oldalánál. – 61. 1978/6. lelőhely. – 62. 1978/7. Az ún. Patkótoronytól D-re. – 63. 1978/12. lelőhely. – 64. 1979/1. lelőhely. – 65. 1979/12. lelőhely. – 66. 1980/2. lelőhely. – 67. 1980/3. lelőhely. – 68. 1980/9. lelőhelytől D-re. – 69. 1981/1. középkori építési rétegnél. – 70. 1981/2. lelőhely. – 71. 1981/5. kőporos réteg DNy-i legalsó szintből 1981–82. – 72. 1981/12. „B" lelőhely.

2. kép 1: 30. számú lelőhely részletrajzon, 1974/12. és 13. számú gödörtől Nyugatra őskori beásás helyszíne. 2: Korabronzkori füles korsó. 3: Nagy edény fele.

3. kép Edénytöredékek a beásásból.

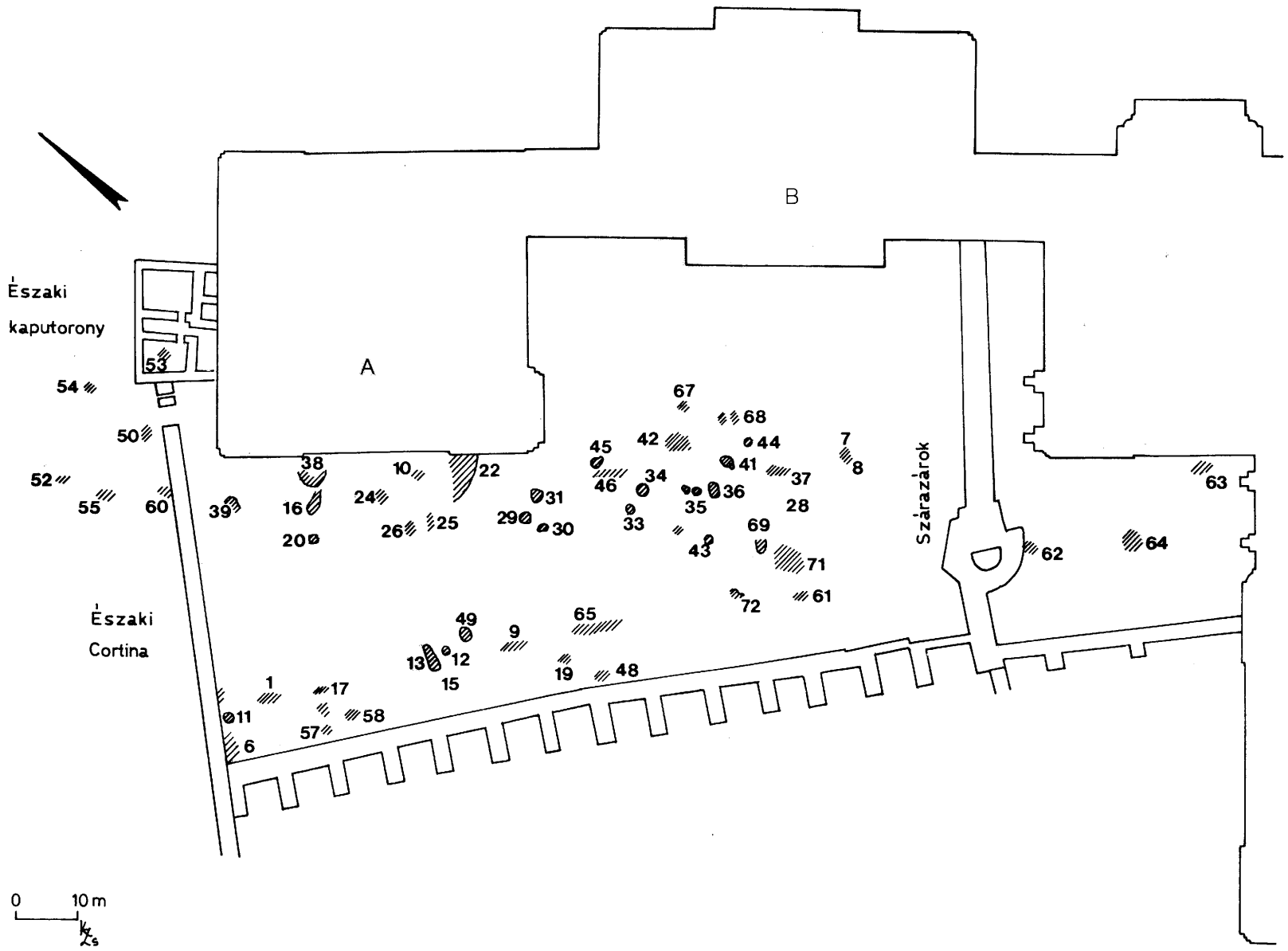

87

1

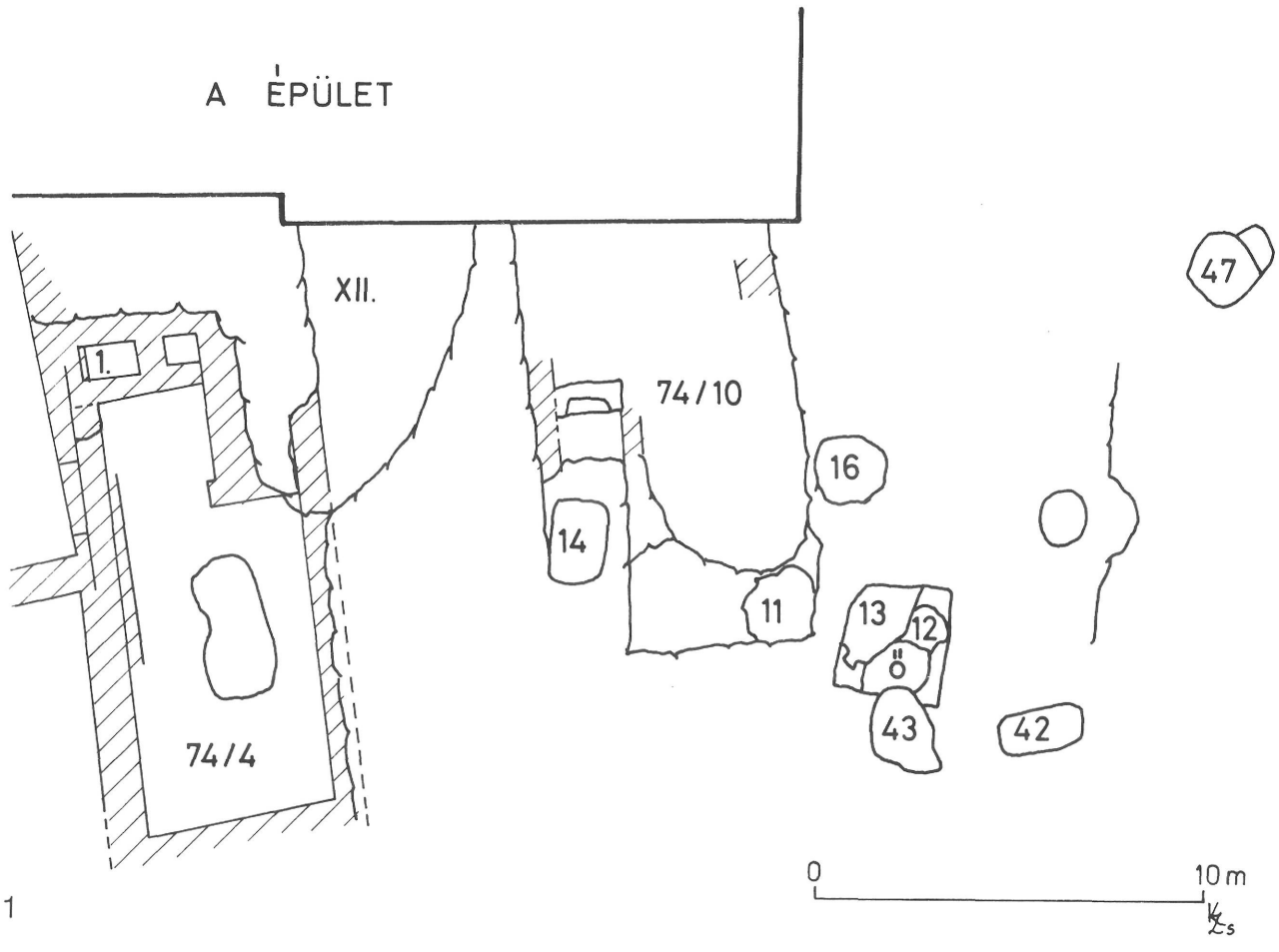

1

2

3

2

NÉMETH MARGIT

AQUINCUM. FELTÁRÁSOK AZ 1981–1988 KÖZÖTTI IDŐSZAKBAN

A Budapest Régiségei XXV. kötetében Póczy Klára ismertette az 1976–1980. évek közötti kutatások eredményeit, amelyek legfőbb tanulságának azt tekinthetjük, hogy minden korábbinál világosabban kirajzolódott az aquincumi legióstábor alaprajza, belső beosztása és főbb építési periódusai. Új eredményeket nyert a múzeum a legióstábort megelőző időszakra, valamint a 4. századi castrumra, az úgynevezett későrómai erődre vonatkozóan. A gyorsított ütemben folytatott régészeti munkák mellett lehetőség nyílott az aquincumi polgárváros további feltárására is, elsősorban az ottani út- és lakótelep építkezésekhez kapcsolódva.[1]

Az 1981. évben megkezdődtek az Árpád híd építési munkái, amelyek négy éven át folyamatos leletmentéseket követeltek a múzeumtól, nagyrészt a legióstábor területén. Ezek a leletmentések lényegesen különböztek a korábbi évek hasonló munkáitól: egyrészt a múzeum a beruházási keret terhére végezhette a feltárásokat, másrészt az építési munka jobb szervezettségének köszönhetően a múzeum is tervszerűbben dolgozhatott, az építés egyes fázisairól tájékoztatást kapott, az ásatási időket a múzeummal előre egyeztették. A munka jellegéből adódóan még így is sok ad hoc jellegű leletmentést kellett végezni, de szinte mindenkor volt arra lehetőség, hogy a múzeum érvényt szerezzen a régészeti érdekeknek.[2] A nagyobb nehézséget az okozta, hogy a múzeumba beáramló anyag feldolgozása nem tudott a feltárások ütemével lépést tartani.

1983-ban a 13. Nemzetközi Limeskongresszuson közöltük az addig végzett feltárások eredményeit a legióstábor és a későrómai erőd területén.[3] Az ott közölt alaprajzok szolgáltak azóta is a további kutatásaink alapjául. A régészeket azonban továbbra is újabb építkezések, ill. az azokhoz kapcsolódó ásatások kötötték le. Óbuda központjában még egy nagyobb beruházást terveztek: egy szálloda építését az Árpád híd déli oldalára, az alatábor feltételezett területére. Ez az építkezés az előzetes tervekkel ellentétben a mai napig sem indult meg, a múzeum azonban végezhetett, ha nem is kielégítő mértékben, nagyobb volumenű feltárást az érintett területen. Az aquincumi polgárváros körzetében megépült a kaszásdűlői és a Pók utcai lakótelep s megindultak az előzetes feltárások a polgárvárostól ÉNy-ra, a Mocsáros dűlőbe tervezett lakótelep területén is. A temetők területén is sor került nagyobb arányú leletmentésekre és előzetes régészeti munkákra, elsősorban a Raktárréten és a Bécsi úton. A dél-budai Gazdagréti lakótelep építése során eddig ismeretlen római kori temető került elő. Jelenleg is folynak a feltárások a budaújlaki városrész rekonstrukciójához kapcsolódva. Az M0 autópálya építésével párhuzamosan ugyancsak feltárásokat végez a múzeum. Eredményesnek mondható néhány egyedi, kisebb volumenű beruházást megelőző kutatás is. Noha a fenti építkezések előkészületei már évek óta folytak, s a múzeum többnyire a tervezésben is részt vehetett, a tervek és az építkezések ütemének változásai gyakran okoztak a régészeknek is többletmunkát vagy állították őket váratlan helyzet elé. Mindezek a körülmények, s az a tény, hogy a feltárások, leletmentések száma az érintett időszakban a szándékolt csökkentés ellenére még mindig meghaladta a százat, továbbra is lassította a feldolgozó munkát, ugyanakkor jelentősen gyarapították Aquincum topográfiájára vonatkozó ismereteinket.

1. A katonai táborok területén és körzetükben folyt kutatások

A római hódítást megelőző időszakból csak néhány ponton kerültek elő LT D korú telepnyomok: kelta lakógödör profilját figyelhettük meg a vízivárosi tábor körzetében, a Vitéz–Medve–Gyorskocsi utcák által határolt területen. Mivel a gépi földmunka a felső rétegeket megsemmisítette, kísérő leletek híján nem lehetett az ugyanott talált, kétségkívül római kori cölöplyukak közelebbi korát meghatározni.[4] A Mocsáros dűlői lakótelep előzetes szondázó feltárása során is találtak kelta telepnyomokat, de a legjelentősebb eredmények a Gellérthegyen mutatkoztak, ahol az 1981 óta újból megindult ásatások nyomán az eraviszkusz oppidum védművei – kőfala és sáncrendszere –, továbbá lakó- és ipartelep részletek kerültek elő.[5]

A korai táborok tervszerű kutatására az Árpád hídtól délre, a Lajos utca – Árpád fejedelem útja és a zsinagóga által határolt területen került sor, ahol már a 70-es évek végén egy cölöpszerkezetű torony s egy azt megelőző vizesárok maradványai váltak ismertté. Az 1937-ben itt talált és Tiberius korinak vélt táborépítési felirat revíziója megállapította, hogy az említett építkezés egy nagyarányú határerődítési program részeként i. sz. 73-ban, Vespasianus uralkodása alatt ment végbe. 1981-ben az építési felirat további két darabja került elő, amely megerősítette az új datálást, azonfelül az építő csapat nevét is tartalmazta.[6] Az 1986-ban az oda tervezett szálloda területén végzett előzetes feltárás célja az ala prima Tungrorum Frontoniana táborának kutatása volt. Ennek során sikerült a castellum helyzetét és kiterjedését meghatározni. Váratlan eredmény volt a kőtábor előkerülése, amely a közvetlen közelben felépült legióstáborral egyidejűleg volt használatban egészen a 2. század végéig, sőt katonai jellegét minden bizonnyal a későbbiekben is megőrizte. A kőtábort megelőző Holz-Erde castellumok nyomait néhány ponton, elsősorban rétegtanilag lehetett kimu-

tatni, de pontos kiterjedésük, kronológiájuk behatóbb vizsgálatára a terület nagysága, az emlékek igen mély fekvése miatt már nem volt mód. A kőtáborból ismertté vált az északi, részben a keleti védművek helyzete, a principia elhelyezkedése. Sor került a tábor északi kapujának, a porta principalis sinistrának, valamint több kaszárnya részleteinek a feltárására is. Az előkerült út- és épületnyomok alapján meghatározható a tábor praetenturájának belső beosztása is[7] (1. kép).

Az Árpád híd–Magyar Lajos utca–Kiscelli utca ill. Dugovits Titusz tér–Templom utca–Lajos utca térségében előkerült további 1. század végi–2. század eleji telep- és erődítésnyomok rendszere még tisztázatlan, további kutatást igényel. Feltételezhetően több, időben egymást követő objektumhoz tartozhattak.[8]

A legióstábortól ézakra levő területen megtalált, a 2. század első felében visszatöltött vizesárokhoz tartozó castellum – minden bizonnyal egy második auxiliaris tábor – további kutatása ugyancsak a jövő feladata.[9]

A jelenleg leginkább ismert, ún. 2–3. századi legióstábort megelőző korai legióstábor(ok)ra vonatkozó, korábban publikált elképzeléseket ugyan nem változtatták meg az újabb kutatási eredmények, de mindenképpen arra figyelmeztetnek, hogy az eddigi kronológia feltétlenül tovább finomítandó, több periódus meglétét kell számításba venni. Erre utal többek között az az É–D-i irányú fossa, amelyet a legiotábor leghátsó scamnumában levő kaszárnyák alatt figyeltek meg több ponton is, s amely semmiképpen nem tartozhat az idáig publikált Kerék utcai decumana fronthoz.[10] Új kérdéseket vetnek fel a Vörösvári út déli sávjának előzetes feltárása során megfigyelt, a legióstábor eddigi rendszerébe be nem illeszthető, de azoknál korábbi, kőből épült kőfalas maradványok, valamint az újabban a Laktanya u. 4. sz. ház építésekor előkerült vizesárok és cölöpszerkezetű sáncrendszerhez tartozó nyomok.[11] A korábbi legióstábor periódus kutatására elsősorban rétegtani megfigyelések útján volt lehetőség. A praetentura több pontján dokumentálták a korábbi tábor lebontásából származó agyagos planírozás nyomait a későbbi kőépületek alatt. Alaprajzi kutatásra csak a Vörösvári út–Föld utca térségében került sor, ahol a 2–3. századi via principalis alatt 1. század végére tehető kaszárnyaépületeket sikerült megfigyelni.[12]

Az 1981–84 közötti években nagyrészt a 2–3. századi legióstábor területén dolgozott a BTM. A tervezett munkákon kívül a leletmentések is igen sok topográfiai és kronológiai adatot szolgáltattak a castrumra vonatkozólag (2. kép).

A munkák a legióstábornak szinte a teljes területére kiterjedtek. A Kórház utca 7. sz. telken, a porta praetoria műemléki helyreállításához kapcsolódva további alaprajzi és sztratigráfiai kutatásokra került sor.[13] Kiegészítettük a déli kaputorony alaprajzát és feltártuk a keleti táborfal egy-egy hosszabb szakaszát a kaputól északra és délre. A falhoz belülről támaszkodó, agyagtéglákból és agyagpakolásból készült földsáncot kétszer megújították. Kitűnt, hogy a kör alakú alapfalon nyugvó, felmenő részében nyolcszögletű kaputornyok később épültek, mint a táborfal. A déli kaputorony belsejében korábbi planírozást lehetett megfigyelni, az északi táborkapu belsejében mutatkozó metszetek viszont arra engedtek következtetni, hogy a torony alapárkát kizsaluzták, belülről kitámasztották s így készítették el az öntött falazású alapot. A korábbi kaputorony kiszedett falainak nyomait az alapgödör kiásásakor nagyrészt eltávolították. A toronyhoz tartozó külső építési- és járószintek alatt a korábbi építési periódusokhoz tartozó szintek mutatkoztak. A kapu középvonalában kivezető csatornát, a kapu nyugati oldalán belefolyó vízlevezető csatornával, valamint a kaputól keletre levő tisztítóaknával együtt tártuk fel. Előkerült a táborfalat kívülről övező legközelebbi fossa valamint az azt kívülről kísérő, többször megújított út is. A kaputól délre, a táborfal keleti oldalán a fossa betöltése fölé emelt késő-római épület falai mutatkoztak. A kapu előterében levő építészeti faragványok között a háromnyílású kapu egyik személyátjárójának alakos díszítésű záróköve is előkerült (2. kép 1).

A Vörösvári út–Szőlő utca találkozásánál rövid leletmentés keretein belül kerülhetett sor a porta decumana helyének a meghatározására. Ennek során sikerült a déli kaputorony három kiszedett oldalfalát, majd az északi kaputorony déli zárófalát és a kivezető via decumana rétegeit dokumentálni.[14] (2. kép 2).

Az északi és déli oldalon levő táborfal és vizesárkok kutatására is sor került a tárgyalt időszakban. Legkésőbbi az a lapos aljú teknő formájú árok, amely a praetoria fronton és a praetentura jobb principalis oldalán levő három árok közül a legkívül helyezkedett el. A decumana oldalon ez ideig csak ez az egy fossa ismeretes[15] (2. kép 3).

A tábor központi épületét, a principiát az építkezések földmunkái kevéssé érintették, mindössze néhány közműárokban lehetett az épülethez sorolható falmaradványokat megfigyelni.[16]

A már feltárt táborparancsnok-helyettesi lakóházban a Flórián téri aluljáró földmunkái során az alaprajz kiegészítésére kerülhetett sor; magukat a maradványokat a gyalogos aluljáró készítésével nagyrészt kitermelték, mivel a reprezentatívabb thermae maiores és a tribunusház egyidejű megőrzése és műemléki bemutatása nem volt lehetséges.[17] Sajnos, az öt lovagrendű tribunus házainak felkutatására nem volt lehetőség, hiszen a szóba jöhető területek részben beépültek, részben utak, parkok alá esnek (2. kép 4).

Legnagyobb mértékben a már említett thermae maiores feltárására volt mód. A legióstábor legnagyobb épületének nemcsak alaprajzát, hanem építéstörténetének főbb szakaszait is tisztázták az ásatások, amelyek részletes ismertetésére külön publikációban kerül sor[18] (2. kép 5).

A praetentura északi felében levő kőpilléres horreum területén is végeztek kisebb hitelesítő kutatást. A korábban feltárt részletektől délre eső szakaszon a korábbi tábor elplanírozásának nyomait, az épület javításának és pusztulásának nyomait figyelték meg[19] (2. kép 6). A kaszárnyák területén végzett kutatások eredményeképpen meghatározhatták a legénységi barakkok, az egyes contuberniumok méreteit, valamint elkülöníthették az épületek építési periódusait

(2. kép 7). Feltárták a kaszárnyaépületek közt húzódó utak részleteit az út két oldalán levő oszlopbázisokkal, valamint a centurio lakrész egyes maradványait is.[20]

Az eddigi adatok alapján megerősíthető, hogy a már ismert Severus-kori megújítás után a 260-as év pusztításait követően következett be nagyobb újjáépítés a tábor területén. A thermae maiores 268. évi, II. Claudius alatti újjáépítési feliratán túlmenően ezt erősítik meg a porta principalis dextra és a tribunusház területén tett megfigyelések is. A porta praetoria jelenleg ismert kialakítása is nagy valószínűséggel erre az időre tehető.[21]

A tábor körül létrejött településnek, a canabaenak a területén a Folyamőr utca 14–16. sz. telkeken folyt a legnagyobb arányú feltárás. Az ott már korábban előkerült épületcsoport a canabae ÉK-i régiójában levő díszes kivitelű lakóházak közé tartozik, amelyekben minden valószínűség szerint a magasrangú tartományi hivatalnokok lakhelyét kell látnunk. Az ásatás során nemcsak a mozaikpadlók felszedésére, a még in situ, az épületek falán levő falfestmény töredékek levételére került sor, de mód nyílott az alaprajz további kiegészítésére is[22] (3. kép 1).

A canabae DK-i régiójában, vagyis a porta principalis dextra és a porta praetoria közötti területen tisztázódott, hogy az ott kimutatható négyszögletes utcahálózat ugyancsak a katonai építkezések következtében jött létre. A Dunához közelebb eső területen az alatábor utcái, kapuin kivezető útjai határozták meg a későbbi úthálózatot, majd a legióstábor keleti fala előtt elhaladó, továbbá déli kapuján kivezető ÉD-i utak osztották szabályos, ha nem is azonos méretű négyszögekre a területet.

Az előbbi, vagyis a legióstábor keleti fala előtt elhaladó út a canabae DK-i része főutcájának számított, s a későrómai idők után a középkorban is használatban volt. Déli irányban mind a két oldalára lakóházak, szentélyek, vendégfogadók fűződtek fel. Az út nyugati oldalán két ponton is kerültek elő épületek. A Magyar Lajos utca 4–12. sz. házak keleti oldalán húzott távfűtő árokban az út nyugati házsorának bejárati része került elő. Az épületek előtt porticusra emlékeztető folyosót, egy helyen bolthelyiség küszöbét, valamint egy Ny-i irányban kiinduló keskeny sikátort lehetett megfigyelni (3. kép 2). Ettől az épületcsoporttól mintegy 500 m-re délre, szintén a római főutca Ny-i oldalán, a Tímár utca–Fényes Adolf utca sarkán igen jó állapotú, nagy kiterjedésű, többször átépített házcsoport került elő. A korábbi agyagfalú házak helyén a 2. század 2. felében emelt épületcsoportot a Severus-korban jelentősen kibővítették. Az épületek nagy része a 4. század végéig lakott volt (3. kép 3). Szerényebb épületrészleteket figyelhettünk meg a Korvin Ottó utca keleti útpályája alatt, a már ismert Kiscelli utcai épületcsoporttól Ny-ra.[23–24]

A canabae keleti felében a Dunaparton állt a 2–3. században az ún. „csarnokos épület", amelyet a kutatás a kikötő épületeihez sorolt. Az épület alaprajza most jelentős mértékben kiegészült. Az eddigi feltételezésektől eltérően nem U alakú, hanem a nyugati oldal belső pillérsorai szimmetrikusan megvannak a keleti oldalon is. A leletmentés adottságai nem tették lehetővé az épület keleti lezárásának feltárását, s a déli oldal alaprajza is pontosabb tisztázásra vár. További kérdéseket vet fel az ott talált különböző korú cölöplyukak rendszerének vizsgálata is[25] (3. kép 4).

Az épülettől nyugatra álló, részben az Árpád híd jelenlegi déli lehajtópályája alá eső épületmaradványok eredetileg talán az alatábor fürdőjéhez tartozhattak (3. ábra 5.). A 4. században, a későrómai castrum megépülte után a két épületet összépítették. Feltárások híján nem ismert, milyen mértékben épült át az ún. csarnokos épület s mire használták a későrómai táborban. Méretei feltétlenül valamelyik központi épületre engednek következtetni[26] (4. kép 1).

A 4. századi erődöt az óbudai építkezések csak kisebb mértékben érintették. Előkerült a korábbi legióstábor DK-i sarkához hozzáépült erődfalnak a korábbi fossába belealapozott szakasza, több másodlagosan beépített, figurális díszű szepulkrális kőemlékkel[27] (4. kép 2).

Az erőd belső épületei közül, a Magyar Lajos utca keleti oldalán, a jelenlegi OMF épület udvara alatt feltárt részlet az erőd főutcája keleti oldalán állt ház ÉNy-i sarka volt. Északi oldalán a főútból keletre kiágazó út rétegeit lehetett megfigyelni, amely feltehetőleg összefüggésben van a plébániatemplom előtt már korábban megfigyelt KNy-i úttal, s így megadja az erőd déli épületsorának kiterjedését[28] (4. kép 3).

Az erőd legkésőbbi épületeihez tartozott az az épületcsoport, amelynek részletei a Főtér újraburkolását megelőző feltárás során kerültek elő. Mivel az ásatást a tér északi és keleti sávjára az ott levő autóbuszforgalom miatt nem lehetett kiterjeszteni, ezért néhány topográfiai kérdést nem lehet teljes bizonyossággal megválaszolni, így pl. az erőd feltételezhető beszűkítésének helye sem határozható meg pontosabban. Kronológiai szempontból azonban feltétlenül figyelemre méltó, hogy a legkésőbbi római kori építési periódusba sorolandó, mintegy 1,00 m falvastagságú, monumentális épületmaradvány alapozása alatti hulladékgödörből későrómai mázas kerámia került elő. Ennek a 4. század második felében végzett átépítésnek a során a már meglevő 4. századi épületek egy részét elbontották. A későrómai épületek egy részét a koraközépkorban felhasználták, más részüket visszabontva, új épületeket emeltek föléjük[29] (4. kép 4).

2. Az aquincumi polgárváros kutatása

Az aquincumi polgárváros területén az óbudai nagy leletmentő munkákhoz képest szerényebb keretek közt folytak a kutatások, részben a polgárváros északi szomszédságába tervezett Pók utcai lakótelep építését megelőzően. A korábbi években már programszerűen folyó városfal kutatások során a Pók utcában feltárták az északi városkapu hozzáférhető részleteit, a kváderes kaputornyot megelőző agyagtéglás építmény nyomaival, továbbá a kaputól keletre az északi városfal egyes szakaszait a hozzátartozó vizesárok szakaszokkal. A kapun belül előkerült a legközelebb eső épület néhány részlete is (5. ábra 1). A Huszti út–Keled utca

találkozásánál az aquincumi polgárváros nyugati kapujából kiinduló ÉÉNy-i irányú és a nyugati városfalat kívülről kísérő ÉD-i irányú út kereszteződésénél került sor kutatásra, ahol a kiszedett nyugati városfal helye is tisztázódott[30] (5. kép 2). A polgárváros romterületén a romkonzerváláshoz kapcsolódó alaprajzi és periódusvizsgálatok folytak a múzeumépülettől délre az E–F és a C–G utcák térségében (5. kép 5). A déli városfal melletti tűzoltólaktanya területén végzett feltárás az eddig ismert alaprajzot tette teljesebbé[31] (5. kép 3). A M. Antonius Victorinus-féle mithraeum déli oldalán levő lakóházban részletesebb alaprajzi- és periódusvizsgálatra is sor került, szintén a romkonzerválási program keretében. Az 1–2. század fordulóján emelt épületet a 2. században jelentősen átalakították, az utca felé Ny-i irányban tornáccal bővítve, a ház DNy-i sarkánál levő utcai csatornát is nyugatabbra helyezve át. A 2. század végén, a mithraeum létesítése előtt a házban levő impluviumot betöltve újabb lakószobát alakítottak ki, s további bővítéseket építettek keleti irányban is, majd a fűtés korszerűsítésére került sor. A felső rétegek teljes lepusztulása miatt a 3–4. század fordulójára tehető átalakításoknál későbbi építési periódust már nem lehetett megfigyelni[32] (5. kép 4.)

3. A polgárváros territoriuma

A polgárvárostól ÉNy-ra, az Aranyhegyi út 43-ban a Mocsáros dűlőre tervezett lakótelep területén későcsászárkori kemencék és gazdasági épületek feltárása folyik. Csillaghegyen, a Pusztakúti út–Határ út találkozásánál 3. századi villa feltárása van folyamatban.[33] A polgárvárost és a legiotábort összekötő út keleti oldalán, a Ladik utca 5–7-ben KNy-i irányú úttest és déli oldalán 2. századi római épület ásatására került sor.[34]

4. Temetők

Aquincum temetőinek nemcsak a feltárása, hanem publikálásuk is nagy előlépést mutat a korábbi időszakokhoz képest. Több éven át folyt nagyobb arányú ásatás a canabaetól északra fekvő Raktárréti temető területén. A Kaszás dűlői lakótelep és az ott létesített autóbuszvégállomás építését megelőzve 1978–1985 között hitelesítették a Hampel-féle temető helyét s mintegy 400 sírt tártak fel. A feltárás elsősorban a temető megsemmisítendő részeire terjedt ki,[35] de a feldolgozás eredményei alapján kirajzolhatók voltak az oda temetkezők etnikai, társadalmi összetételének változásai. A Bécsi út mentén több ponton volt leletmentés az amphitheatrum és a Fehéregyházi út között. A táborvárostól nyugatra fekvő, hosszan elnyúló 2–4. századi temetőnek több parcellájában tártak fel különböző rítusú hamvasztásos és csontvázas temetkezéseket, föld-, tégla- és kőlapos sírokat, szarkofágokat. Egy ókeresztény parcellából sírkamrához tartozó festett díszű kőlap és gazdag mellékletek kerültek elő. A Margit kórház bővítésekor napvilágra került verses feliratú szarkofágban eltemetett kislány holttestét mumifikálták.[36] A már régebben feltárt Benedek Elek utcai temető további 40 sírjának feltárásával a sírok száma 727-re emelkedett.[37] A főváros déli határán, a Gazdagréti lakótelep építésekor eddig ismeretlen temető sírjai kerültek elő. A későrómai falusias településhez tartozó temetőt a 4. század végétől mintegy 100–150 éven át használták.[38] A maga nemében egyedülálló temetőhöz tartozó telep felkutatása a jövő feladata.

Az elmúlt nyolc év eredményei, tanulságai alapján a feladatok és a megoldásukkal járó nehézségek az alábbiakban körvonalazhatók.

1. A 2–3. századi legióstábor eddig feltárt részletei már elegendő alapot nyújtanak a rendszeres feldolgozásra, pontosabb topográfia és kronológia kidolgozására. Természetesen, amennyiben a területen építkezésre kerülne sor, további ásatás feltétlen szükséges lenne.

2. A 2–3. századi legióstábort megelőző építési korszakok, a korai foglalásra vonatkozó kutatási eredmények még nem álltak össze egységes egésszé. Noha a meglevő anyag részletesebb vizsgálata, az új és régi eredmények összevetése hasznos részeredményeket hozhat, azonban további feltárás nélkül nehezen képzelhető el megbízható topográfiai, kronológiai értékelés. Sajnos, a nagy építkezések árnyékában folyó kisebb, többnyire leletmentésszerű kutatások pénz vagy munkáslétszám hiánya miatt a legszükségesebbre is alig-alig szorítkozhattak. Az egyetlen nagyobb arányú, ugyancsak építkezést megelőző feltárás az alatábor területén a kétségtelenül számottevő eredményeken túl sok további kérdést is felvetett, elsősorban a legkorábbi periódusokra vonatkozólag. Az eredetileg néhány hónapos határidő miatt a munkát nem lehetett gazdaságosan szervezni, s a határidők ismételt meghosszabbítása a munka tervezését lehetetlenné tette. A pénzkeret időközbeni kimerülése a kutatások kényszerű leállásához vezetett.

3. A későrómai castrum kutatásában hasonló nehézségek jelentkeztek. A Főtéren és környezetében végzett leletmentések során, melyek a házak rekonstrukciójával párhuzamosan folytak, még a könnyebben hozzáférhető középkori emlékek kívánatos mértékű feltárása sem volt lehetséges. Ez fokozottabban érvényes volt a középkori emlékek alatt levő, már az eddigi eredmények alapján is jelentősnek mondható 4. szzadi épületmaradványok feltárásánál is, noha azok megismerése Pannonia későrómai hadtörténetéhez lényeges hozzájárulást jelenthetne. Teljesen elmaradt a Zichy kastély keleti frontjának átépítése során, amely az utóbbi években folyt, mindennemű régészeti kutatás, s nem kerülhetett sor előzetes feltárásra a Martos Flóra gimnázium bővítése során sem. Nem volt lehetőség a korábban – eredetileg két évre! – megszakított feltárások folytatására a Tanuló utca–Magyar Lajos utca s az Árpád híd déli felhajtója közötti területen sem, bár ott is jelentős középkori és későrómai épületmaradványok mutatkoztak. A terület időközben jórészt beépült vagy hozzáférhetetlenné vált. Végül, még mindig nem látszik biztosítottnak az építendő Aquincum szálloda környezetében ismert és műemléki bemutatásra javasolt későrómai erődfalak és korábbi romok

olyan mértékű kiegészítő feltárása sem, amely ezek valóban korrekt megjelenítését lehetővé tennék.

Így az a már korábban jogosan fájlalt helyzet folytatódott tovább, hogy a múzeum mentette, amit tudott, de nem tarthatott lépést az építkezések ütemével.[39] Amikor pedig azok súlypontja, legalábbis részben, Óbudáról a főváros más területeire tevődött át, ha külső pénzforrás nem adódott, az óbudai kutatások gyakorlatilag leálltak. Továbbra sem mondhatunk le azonban a legtöbb megoldatlan problémát tartalmazó 1. századi és 4. századi hadtörténet kérdéseinek, a korai táborok és a későrómai legióstábor kutatásáról. A feldolgozó munk meggyorsítása mellett feltétlenül szükséges azoknak a minimális feltárásoknak a lehetőségét biztosítani, amelyek legalább a még hozzáférhető, de előbb-utóbb beépítéssel fenyegetett területeken még mindig lehetségesek.

A műemléki bemutatások eredményei

A korábbi évek gyakorlata szerint az alábbiakban röviden ismertetjük a műemlékhelyreállítási munkák legújabb eredményeit.

Az Árpád híd tervezése, a környezet kialakítása olyan koncepció szerint történt, amely a lehetőségek adta kereteken belül figyelembe vette a terület régészeti adottságait s az emlékek feltárásán túl azok megjelenítését is lehetővé tette. Ezt egészítette ki a Budapesti Műemlékfelügyelőség kezdeményezése, amely az együttest a porta praetoria már régóta esedékes bemutatásával egészítette ki.[40] Így első ízben jött létre Óbuda központjában olyan műemléki együttes, amely nem csupán egy-egy értékesebb romcsoportot tett láthatóvá, kényszerűen kiragadva azt történeti-területi összefüggéseiből, hanem a legióstábort mint egységet igyekszik bemutatni. A parkokban és a múzeumi keretek közt bemutatott romok látványát a Flórián téri aluljáróban kiállított dokumentatív anyag és a témakörbe illeszkedő műtárgymásolatok teszik teljesebbé az ásatásoknak a helyszínen nem látható eredményeivel. A keleti és a déli táborkapuk s a hozzájuk tartozó táborfalak által közrefogott területen a legióstábornak majd egynegyede, a jobb oldali praetentura járható be Óbudán. A porta praetoria romjai a Kórház utca 7-ben, a thermae maiores romjai az aluljáróban és a Fürdő Múzeumban, a déli táborfal valamint a porta principalis dextra maradványai az aluljáróból nyíló parkban találhatók. A via principalis nyugati oldalán, az óbudai üzletközpont délnyugati sarkánál az 1. cohors egyik atriumos tiszti házának romjai láthatók.

A 4. századi castrum déli és keleti falvonulatának bemutatására, noha tervek születtek rá, ezideig nem kerülhetett sor. Változás e téren a közelbe tervezett szálloda megépítését követően várható, a környezet rendezésekor. A canabae északi sávjában, a Folyamőr utcai épületcsoport területén megindult munkákat sem követhette a műemléki helyreállítás. Az oda tervezett védőépületben mód nyílhatna a feltárt mozaikpadlók, falfestmények helyszíni bemutatására. Ezek idáig nemcsak a nagyközönség, de a szakemberek számára sem voltak hozzáférhetők.

Az óbudai római kori temetőkre a Margit kórházban látható kis kiállítás és a kórházkertben kiállított két gyermekszarkofág emlékeztet.[41]

Az aquincumi polgárvárosi romkertben folyó romkonzerválási munkák mellett elkészült a polgárvárosi amphitheatrum műemléki helyreállítása, a Fővárosi Műemlékfelügyelőség megbízásából.[42] Ugyancsak a BMF adott megbízást Aquincum távlati fejlesztési tervének elkészítésére, amely a terület általános fejlesztésén túl célul tűzte ki az aquincumi polgárváros egységének bemutatását, a HÉV nyugati oldalán, az esztergomi vasút északi oldalán levő részek bekapcsolásával, távlatban biztosítva a kutatás és a romkonzerválás lehetőségét. A friss régészeti anyagok feldolgozására, kiállítására a Szentendrei út–Záhony utca sarkára tervezett új múzeumépületben nyílhatna lehetőség.[43]

Rövidítések

AAH	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
BpR	Budapest Régiségei, Budapest
BAR	British Archaeological Reports, Oxford
ComArchHung	Communicationes Archaeologicae Hungaricae, Budapest
Póczy 1984	*Póczy K.:* Aquincum. Castra, Canabae, Colonia. (Az 1976–1980 közötti időszak ásatási eredményeinek összefoglalása) BpR XXV (1984) 15–34.
Póczy–Németh–Szirmai–Kocsis 1986	*K. Póczy–M. Németh–K. Szirmai–L. Kocsis:* Das Legionslager von Aquincum, Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 398–403.
RFüz	Régészeti Füzetek, Budapest
RLiÖ	Der römische Limes in Österreich
Studien zu den Militärgrenzen Roms III	Studien zu den Militärgrenzen Roms III. Vorträge des 13. Internationalen Limeskongresses in Aalen 1983. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg. Bd. 20. Stuttgart 1986.

Egyéb rövidítések

BME Budapesti Műszaki Egyetem
METRÓ-BER Metro Közlekedésfejlesztési és Beruházási Vállalat
VÁTI Városépítési Tudományos és Tervező Intézet

Jegyzet

1. *Póczy* 1984, 15–34.
2. Itt mondunk köszönetet mindazoknak, akik a munkák során közvetlen támogatást adtak s a nehéz körülmények ellenére az építkezés érdekein túlmenően a régészeti munkát is elősegítették; elsősorban Dalmy Tibor miniszteri biztosnak, az Árpád hídi munkák vezetőjének, Bándli Katalinnak, az Árpád híd főtervezőjének, Auth Györgyinek és Stanga Miklósnak, a beruházó METRÓ-BER főmérnökeinek s munkatársainak, valamint a Hídépítő Vállalat főépítésvezetőjének, Apáthy Endrének és munkatársainak.
3. *Póczy – Németh – Szirmai – Kocsis* 1986, 398–403.
4. *Németh M.*, RFüz 1982, 30.
5. *Facsády A. – Márity E.*, RFüz 1988, 8; *Pető M.*, RFüz 1987, 8; RFüz 1988, 7; *M. Pető – Gy. Nováki:* Neuere Forschungen im spätkeltischen Oppidum auf dem Gellértberg in Budapest, AAH 40 (1988) 83–99.
6. *E. Tóth – G. Vékony:* Beiträge zu Pannoniens Geschichte im Zeitalter des Vespasianus, AAH 22 (1970) 133–161; *Tóth Á. – Kérdő K.*, RFüz 1982, 34; *Kérdő K.*, RFüz 1982, 34; *Kérdő K.*, RFüz 1983, 36; RFüz 1985, 28; *M. Németh – K. Kérdő:* Zur Frage der Besatzung von Aquincum im 1. Jh., Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 384–388.
7. Az eredmények rövid összefoglalása: *M. Németh:* Forschungen im Alenkastell von Aquincum. A 14. Nemzetközi Limeskongresszus aktáiban, RLiÖ 36 (1990) 675–681.
8. *Parragi Gy.:* Jelentés a Fényes Adolf utcában feltárt déli kaputorony ásatásáról, BpR XIV (1976) 137 sk.; *NémethM.*, RFüz 1979, 41; *Topál J.*, RFüz 1979, 41; *Németh M.*, RFüz 1983, 36; *Németh M.*, RFüz 1986, 38.
9. *Szirmai K.*, RFüz 1982, 32.
10. *Kérdő K. – Kocsis L. – Madarassy O.:* RFüz 1984, 44; *K. Kérdő – O. Madarassy:* RFüz 1985, 38; *K. Kérdő:* Forschungen im nördlichen Teil der retentura des Legionslagers im 2–3. Jahrhundert von Aquincum .A 14. Nemzetközi Limeskongresszus aktáiban, RLiÖ 36 (1990) 703–707. A fossa korábban már Pető Mária ásatásán is előkerült. A korábbi ásatásokhoz: *Szirmai K.:* Régészeti adatok az aquincumi 1. sz.-i legióstábor valamint a 2–3. sz.-i legióstábor retenturájához, a jelen kötetben.
11. *Kocsis L.:* RFüz 1983, 37; RFüz 1984, 46; *Madarassy O.:* RFüz 1988, 30. (Laktanya utca)
12. *Szirmai K.*, RFüz, 1984, 44; *Kocsis L.*, RFüz 1982, 32; *Kocsis L.:* 1. századi sisak az aquincumi legiós-táborból BpR XXV (1984) 227, *L. Kocsis:* Ein neugefundener Helm aus dem römischen Legionslager in Aquincum, Studien zu den Militärgrenzen Roms III 350 skk., *Kocsis L.:* RFüz 1983, 38; *Németh M.:* RFüz 1985, 37; *L. Kocsis:* Zur Periodisierung des Hauses des tribunus laticlavius im Legionslager von Aquincum. A 14. Nemzetközi Limeskongresszus aktáiban, RLiÖ 36 (1990) 709–714.
13. *Németh M.:* RFüz, 1985, 37 sk. A korábbi eredményekről *Póczy K.:* A porta praetoria feltárása az aquincumi legióstáborban, BpR XXIV (1976) 79–89.
14. *Kocsis L.:* RFüz 1983, 38, RFüz 1984, 46.
15. *Póczy – Németh – Szirmai – Kocsis*: 1986, 398; *Szirmai K.:* Kutatás a 2–3. sz.-i legióstábor keleti védműveinél 1974–1980. ComArchHung 1985, 49 ssk, *K. Szirmai:* Zur Periodisierung von Legionslager und Auxiliarkastell in Aquincum. A 14. Nemzetközi Limeskongresszus aktáiban, RLiÖ 36 (1990) 683–687. *Kocsis L.*, RFüz 1982, 33, 36; RFüz 1983, 35.
16. *Szirmai K.:* Újabb adatok az aquincumi 2–3. századi legióstábor principiájának nyugati traktusához, a jelen kötetben.
17. *L. Kocsis:* Zur Periodisierung des Hauses des tribunus laticlavius im Legionslager von Aquincum. A 14. Nemzetközi Limeskongresszus aktáiban, RLiÖ 36 (1990) 709–714. *Kocsis L.:* Az aquincumi 2–3. századi legióstábor tribunus laticlaviusok háza, jelen kötetben.
18. *Kaba M.:* Újabb kutatások az aquincumi Thermae maiores területén 1979-ben és 1981-ben (Előzetes jelentés), BpR XXV (1984) 181–222, *Szirmai K.:* Az aquincumi 2–3. sz.-i legióstábor praetenturája, BpR XXV (1984) 136 skk., *M. Kaba:* Die Thermae maiores in Aquincum, Studien zu den Militärgrenzen Roms III, 330–340. *Kaba M.:* Thermae maiores legionis II adiutricis. Monumenta historica Budapestinensia VII. (Budapest, 1991)
19. *Szirmai K.:* RFüz 1984, 44.
20. *K. Kérdő:* Forschungen im nördlichen Teil der retentura des Legionslagers im 2–3. Jh. von Aquincum. A 14. Nemzetközi Limeskongresszus aktáiban, RLiÖ 36 (1990) 703–707, *Kocsis L.:* RFüz 84, 43–44; RFüz. 85, 37.
21. A témáról utoljára: *K. Póczy:* Zur Baugeschichte des Legionslagers von Aquincum zwischen 269–320. A 14. Nemzetközi Limeskongresszus aktáiban, RLIÖ 36, 689–702.

22. *Szirmai K.:* RFüz 1982, 32 és *Parragi Gy.:* A Folyamőr utcai római villa, a jelen kötetben. A canabae szerkezetéről legutoljára, *K. Póczy:* Die Militärstadt von Aquincum im 2. und 3. Jahrhundert, Studien zu den Militärgrenzen Roms III, 404–408.
23. Tisztázatlan egyelőre a Dugovics Titusz tér 2. sz. ház átépítése során feltárt, az ÉD-i út keleti oldalán levő falfestmény- és stukkódíszes épület kiterjedése, funkciója és periodizációja is. Bővebb kutatást a helyi adottságok és a munkáshiány nem tettek lehetővé. *Kérdő K.,* RFüz 1985, 36.
24. *Németh M.:* RFüz 1987, 39, *Altmann – Kocsis – Madarassy:* RFüz 1988, 31.
25. *Kérdő K.:* RFüz 1982, 31, 34.
26. *B. Tóth Á.:* RFüz 1981, 34, 28;
27. *Kocsis L.:* RFüz 1982, 31.
28. *Németh M.:* RFüz 1983, 36.
29. *NémethM.:* RFüz 1985, 37.
30. *Zsidi P.:* RFüz 1982, 35, RFüz 1983, 37, RFüz 1987, 38; *Póczy K.:* RFüz 1984, 43.
31. *Póczy K.:* RFüz 1982, 31; *Kovács Borosi Á. – Zsidi P.:* RFüz 1983, 34; *Póczy K.:* RFüz 1984, 45; RFüz 1985, 36, *Zsidi P.:* RFüz 1985, 39.
32. *Kocsis L. – Madarassy O.:* RFüz 1988, 30; valamint *Madarassy Orsolya* 1988. évi ásatása. Eredményeinek ismertetését itt köszönöm meg.
33. *Schreiber R. – Márity E.:* RFüz 1988, 8; *Márity E.:* RFüz 1988, 41; *Pető M.:* RFüz 1988, 31. A polgárvárostól nyugatra fekvő villa publikációja: *Zsidi P.:* Újabb villa az aquincumi municipium territoriumán, BpR XXVII (1991) 143–179.
34. *Zsidi P.:* RFüz 1985, 38.
35. *Zsidi P.,* RFüz 1987, 38; *P. Zsidi:* Untersuchungen des Nordgräberfeldes der Militärstadt von Aquincum. A 14. Nemzetközi Limeskongresszus aktáiban, RLiÖ 36 (1990) 723–730.
36. Topál J., RFüz 1984, 42; RFüz 1986, 38. *Németh M. – Topál J.:* Verses szarkofág mumifikált temetkezéssel a Bécsi úti sírmezőből, BpR XXVII (1991) 73–84. A Bécsi úti temetőt Topál Judit publikálja, a kézirat nyomdakész.
37. *Kaba M.,* RFüz 1983, 36.
38. *Zsidi P.,* RFüz 1984, 46; *Zsidi P.:* A Budapest XI. kerületi Gazdagréten feltárt 4–5. századi temető, ComArchHung 1987, 45–72.
39. *Póczy* 1984, 15.
40. Az Árpád híd körzetében bemutatott együttest Ágostházi László (VÁTI) tervezte, a porta praetoria terveit Hajnóczi Gyula (BME) készítette.
41. Topál Judit munkája
42. Hajnóczi Gyula tervezése. Megindultak a táborvárosi amphitheatrum romkonzerválási munkái is.
43. Kaszab Ákos munkája, a BME Építészettörténeti Tanszékének bevonásával, a Fővárosi Műemlékfelügyelőség megbízása alapján.

MARGIT NÉMETH

AQUINCUM. ERSCHLIEßUNGEN IN DEN JAHREN 1981–1988

Das bedeutendste Forschungsergebnis der Jahre 1976–1980 stellte die Klärung der Topographie und der Bauperioden des Legionslagers aus dem 2–3. Jahrhundert dar, ausgedehnte Forschungen wurden aber auch im Raum der spätrömischen Festung, auf dem Gebiete der canabae und der Zivilstadt durchgeführt. Die Ergebnisse dieser Erschließungen erörterte bereits Klára Póczy im XXV. Band der Budapest Régiségei (Altertümer von Budapest).[1] Von 1981 an war die Mehrzahl der archäologischen Ausgrabungen in Óbuda (Altofen) mit den Umbauarbeiten der Árpád-Brücke verbunden. Der Großteil der Freilegungskosten auf dem Areal des Legionslagers trug der Investor; die gute Kooperation mit den Firmen, die die Bauarbeiten durchführten, ermöglichte auch eine günstigere Abwicklung der Ausgrabungen. Anläßlich des 13. Internationalen Limeskongresses wurde schon über die Ergebnisse der neuen Ausgrabungen bis dahin geleisteten Arbeit berichtet. Dabei sind auch bereits die zusammenfassenden Grundrisse der neuen Ausgrabungen vorgelegt worden, die seither als Grundlage der weiteren Forschungen dienen.[3] Obwohl sich der Schwerpunkt der Forschungen seitdem vom Zentrum Óbudas auf andere Gebiete der Stadt verlagerte, bestand ein Großteil der dortigen Freilegungen nach wie vor aus fundrettenden oder den Bauarbeiten vorangehenden Grabungen. Obwohl die Planungen der Bauarbeiten häufig mit Einbeziehung des Museums erfolgt sind, fanden sich die Archäologen infolge mehrfacher Änderungen der Pläne oder der Termine oft einer unerwarteten Situation gegenübergestellt. Die über hundert verschiedenartigsten Untersuchungen erschwerten zwar die Aufarbeitung der Funde und Befunde, doch erweiterten sich die Kenntnisse hinsichtlich der Topographie und Baugeschichte von Aquincum um ein Vielfaches.

1. Die in den militärischen Lagern und in deren Umgebung durchgeführten Forschungen

Im Zuge der Baugrunduntersuchungen für ein Hotel konnten der Platz sowie die Gesamtausdehnung eines der frühen römischen Militärlager Budapests bestimmt werden, und zwar des unter Vespasianus errichteten Lagers der *ala prima Tungrorum Frontoniana.* Ein unerwartetes Ergebnis war dabei die Entdekkung eines Steinlagers, das vermutlich gleichzeitig mit dem nahegelegenen Legionslager bis zum Ende des 2. Jahrhunderts benutzt worden war. Außerdem konnten die Spuren eines (oder mehrerer?) Holz-Erde Kastelle an mehreren Stellen nachgewiesen werden, die zuvor an diesem Platz gelegen haben. Die Tiefe der Befunde einerseits und die Größe des zu untersuchen-

den Areals andererseits innerhalb eines engen Zeitrahmens machte jedoch eine gründliche Erforschung der früheren Perioden unmöglich. Vom Steinlager kennen wir nun Teile der nördlichen und der östlichen Verteidigungswerke sowie der Principia. Es erfolgte die Freilegung von Überresten der *porta principalis sinistra* sowie von Teilen mehrerer Kasernenbauten. Aufgrund der ans Tageslicht gebrachten Straßen und Gebäudereste kann auch die innere Einteilung der *praetentura* des Lagers bestimmt werden. Eine weitere Untersuchung erfordert die Prüfung der Zusammenhänge der vielfältigen Bebauungsspuren und Befestigungsanlagen, deren Entstehung an das Ende des 1. und in den Anfang des 2. Jahrhunderts datiert werden kann.[6–8] (Abb. 1.)

Nördlich vom Legionslager konnte der verschüttete Wassergraben eines zweiten Auxiliarlagers beobachtet werden.[9]

In den Jahren 1981–1984 arbeitete das Museum in erster Linie auf dem Gelände des Legionslagers aus dem 2–3. Jh. Die bisher publizierten Vorstellungen hinsichtlich des Vorgängerbaus des Legionslagers vom 2–3. Jahrhundert veränderten die neueren Forschungsergebnisse allerdings nicht, so viel ist aber gewiß, daß die neuerdings erschlossenen Baubefunde in die früher publizierten Grundrisse nicht immer hineinpassen. Die bisherige Chronologie und Topographie muß also offensichtlich weiter differenziert werden, wozu jedoch weitere Ausgrabungen erforderlich wären. Im Legionslager des 2–3. Jahrhunderts konnte an mehreren Stellen eine lehmige Planierungsschicht beobachtet werden, die mit einem früheren Lager in Zusammenhang zu bringen ist. Unter der *via principalis* des 2–3. Jahrhunderts im Bereich von Föld-Gasse – Vörösvári-Strasse wurden Kasernenbauten freigelegt, die aus dem Ende des 1. Jh. stammen dürften.[10-12]

Zum Legionslager des 2–3. Jh. ergaben sich in den Untersuchungsjahren eine Fülle von Detailergebnissen. Auf dem Grundstück Kórház-Gasse 7 kam es während der Konservcierung der *porta praetoria* zu neuen stratigraphischen Beobachtungen und zu einer Ergänzung des Grundrisses (Abb. 2. 1). Die achteckigen Tortürme mit rundem Sockel dürften in der zweiten Hälfte des 3. Jahrhunderts erbaut worden sein. Auch der figurativ verzierte Schlußstein eines Fußgängerdurchganges dieses Tores mit drei Öffnungen wurde gefunden; südöstlich vom Tore konnte ein über der aufgeschütteten *fossa* errichteter spätrömischer Bau beobachtet werden.[13] Die Stelle der *porta decumana* ließ sich im Kreuzungsbereich von Szőlő-Gasse und Vörösvári-Straße im Zuge einer kleinen Sondage bestimmen. Dabei war es möglich, die Ausbruchgruben von drei Seitenmauern des südlichen Torturmes sowie die südliche Schlußmauer des nördlichen Torturmes und die Schichten der durch das Tor führenden *via decumana* zu dokumentieren[14] (Abb. 2. 2).

Von den drei, an der Praetoriafront und an der rechten Prinzipalseite der Praetentura befindlichen Gräben ist der äußerste, der muldenförmige Graben, der späteste. An der Decumanaseite ist bisher nur diese letztere *fossa* bekannt[15] (Abb. 2. 3). Der Bereich der Principia wurde von den Bauarbeiten nicht berührt, lediglich einige Mauerteile konnten in verschiedenen Gräben für Versorgungsleitungen beobachtet.[16] Bei den Erdarbeiten für die Unterführung am Flórián-Platz wurden die Überreste des Wohnhauses des *tribunus laticlavius* zum Großteil vernichtet, allerdings konnte der schon länger bekannte Grundriß ergänzt werden[17] (Abb. 2. 4). Die umfangreichsten Erschließungen erfolgten auf dem Gebiete der *thermae maiores,* deren Reste in dem in der Unterführung eingerichteten Museum aufbewahrt werden[18] (Abb. 2. 5). In einer kleineren Grabung wurden Teile des auf dem Gebiet der Praetentura befindlichen Horreums mit Steinpfeilern freigelegt (Abb. 2. 6). Hier konnte neben den Spuren von Ausbesserungen und der späteren Verwüstung des Gebäudes außerdem auch die schon andernorts entdeckte lehmige Planierschicht eines früheren Lagers beobachtet werden[19]. Als Ergebnis der im ersten und im hintersten Scamnum des Legionslagers erfolgten Kasernenforschungen ließen sich die Abmessungen und Bauperioden der einzelnen Baracken und Contubernien bestimmen. In die Forschungen einbezogen waren auch die zwischen den Kasernenbauten befindlichen Straßen- und Porticusresten sowie Untersuchungen im Wohnungstrakt eines Zenturios[20] (Abb. 2. 7). Aufgrund der bisherigen Befunde kann gesagt werden, daß auch noch nach der bekannten Renovierung zur Zeit des Septimius Severus, im Legionslager nach der Zerstörung vom Jahre 260 erneut größere Wiederherstellungen erfolgt sind. Außer der Inschrift in den *thermae maiores* vom Jahre 268 wird dies auch durch die Beobachtungen bei der *porta principalis dextra,* auf dem Gebiete des Tribunenhauses sowie an der *porta praetoria* bestätigt.[21]

In der nordöstlichen Region der *Canabae legionis,* auf dem Grundstück Folyamőr-Gasse 14–16 konnte bei einer Grabung der Grundriß eines schon früher entdeckten Hauses ergänzt werden. In diesem Zusammenhang wurden mehrere Mosaikfußboden aufgenommen, ferner *in situ* erhaltene Teile von Wandmalere geborgen. Die Konservierung des anspruchsvoll dekorierten, vermutlich einem Provinzbeamten gehörenden Wohnhauses konnte bisher nicht erfolgen[22] (Abb. 3. 1).

Die Straßenführung in der südöstlichen Region der *Canabae* wurde bestimmt durch die Lage des schon früher erbauten Alenkastells und die von Norden nach Süden führende Straße vor der östlichen Mauer des Legionslagers; letztere wurde zugleich zur Hauptstraße dieses Teiles der Canabae. An der Westseite dieser Straße kamen an zwei Stellen größere Partien regelrechter Häuserzeilen zutage. (Magyar Lajos- – (jetzt Kiskorona-) Gasse 4–12; Ecke Fényes Adolf-Gasse und Tímár-Gasse). Die mehrfach umgebauten Häuser waren vom 2. Jh. bis zum Ende des 4. Jh. bewohnt. An der Ostseite der Straße konnten stuckverzierte Räume freigelegt werden[23-24] (Abb. 3. 2,3).

Im östlichen Teil der Canabae, am Donauufer, konnte der schon früher als Hafengebäude bezeichnete, angeblich U-förmige Baukörper in seinem Grundriß deut-

licher erkannt und nunmehr als rechteckiges Haus ergänzt werden, d. h., es war auch von Osten geschlossen und die innere Pfeilerreihe findet auf der Donauseite ihre symmetrische Fortsetzung. Im 4. Jh. wurde es mit dem westlich anschließenden Gebäude verbunden. Die Funktion dieses Bauwerks im Castrum des 4. Jahrhunderts kann derzeit noch nicht bestimmt werden[25-26] (Abb. 3. 4–5, Abb. 4. 1).

Das Castrum des 4. Jahrhunderts, die sog. spätrömische Festung, wurde von den großen Bauarbeiten nur in kleinerem Maße berührt. Eine Rettungsgrabung brachte auch eine neue Partie der Festungsmauer des 4. Jh. zum Vorschein, die an der Südostecke des früheren Legionslagers ansetzt[27] (Abb. 4. 2).

Anläßlich der Umbauarbeiten am Főtér (Hauptplatz) erfolgte die teilweise Erschließung einer der spätesten Gebäudegruppen der Festung. Da wir wegen des Verkehrs auf diesem Platz auf der nördlichen und östlichen Fahrspur nicht ausgraben konnten, ließ sich auch nicht die genaue Stelle ermitteln, wo vermutlich eine jüngere Mauer verläuft, die das spätrömische Festungsareal verkleinerte. Im Zuge der wohl in der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts durchgeführten großen Umbauarbeiten innerhalb der weiter bewohnten südlichen Festungsareal wurden noch einige ältere Bauten aus dem frühen 4. Jh. abgetragen und auf ihre Stelle neue Gebäude errichtet[29] (Abb. 4. 4).

2. Erforschung der Zivilstadt in Aquincum

Im Rahmen der Stadtmauerforschungen wurden in der Pók-Gasse die zugänglichen Teile des nördlichen Stadttores und zugleich Spuren des früheren Lehmziegelbaues freigelegt, ferner auch Abschnitte der nördlichen Stadtmauer selbst und des Wassergrabens wie auch Teile eines stadtseitigen Gebäudes[30] (Abb. 5. 1). Innerhalb der Stadtmauern ist der Grundriß der Feuerwehrkaserne ergänzt worden (Abb. 5. 3). Vor einer Ruinenkonservierung erfolgte im Knotenpunkt der Straßen E–F und C–G die Erforschung mehrerer Gebäude-Grundrisse. Weitere topographische und stratigraphische Untersuchungen wurden im Wohnhaus an der Südseite des Mithräums von M. Antonius Victorinus durchgeführt, wobei die vom 2. bis ins 4. Jahrhundert erfolgten Umbauten geklärt werden konnten[31-32] (Abb. 5. 4–5).

3. Das Territorium der Zivilstadt

Freilegungsarbeiten von Backöfen und Wirtschaftsgebäuden aus der späten Kaiserzeit sind nordwestlich von der Zivilstadt, auf dem Grundstück Aranyhegyi-Weg 43, auf dem für den Bau einer Wohnsiedlung ausersehenen Ried Mocsáros im Gange. In Csillaghegy (Ecke Pusztakuti-Weg und Határ-Weg) wird eine Villa aus dem 3. Jh. freigelegt. Östlich von der Straße, welche die Zivilstadt mit dem Legionslager verbindet, ist ein Gebäude aus dem 2. Jh. und eine Straße von Osten nach Westen beobachtet worden.[33-34]

4. Begräbnisstätten

Neben den laufenden Freilegungsarbeiten auf den verschiedenen Begräbnisstätten von Aquincum hat bereits die Publikation der Ergebnisse begonnen. Nördlich von der Militärstadt wurden weitere 400 Gräber des Gräberfeldes Raktárrét ergraben und publiziert. In dem Gräberfeld, das sich an der Westseite der Canabae, an der heutigen Bécsi-Straße, hinzog, konnten in mehreren Parzellen Bestattungen verschiedenen Ritus' freigelegt werden. Hervorzuheben sind die Steinplatte einer altchristlichen Grabkammer mit einem gemalten Christus-Monogramm und eine mumifizierte Bestattung in einem Sarkophag mit Versinschrift.[35–36] Die Erschließung des Gräberfeldes in Benedek Elek-Gasse wurde weiter fortgesetzt. An der südlichen Grenze der Hauptstadt kamen die Gräber eines weiteren Gräberfeldes zum Vorschein, das vom Ende des 4. Jahrhundertes etwa 100–150 Jahre lang als Begräbnisstätte diente.[37-38]
Im Vordergrund der zukünftigen Forschungsaufgaben sollte die möglichst rasche und umfassende Publikation aller bisherigen Funde und Befunde des Legionslagers aus dem 2–3. Jh. stehen. aneben gilt es, die Erforschung der noch wenig bekannten Legionslager vom Ende des 1. und Beginn des 2. Jahrhunderts zu intensivieren. Recht mangelhaft sind auch noch unsere Kenntnisse bezüglich der spätrömischen Festung, vor allem, was die 2. Hälfte des 4. Jahrhunderts betrifft. Die Erforschung dieser Themenbereiche erfordert neben der Auswertung des bisherig vorliegenden Materials aber unbedingt auch noch weitere Ausgrabungen zur Klärung wichtiger Fragenkomplexe.

Aspekte der Denkmalpflege

Gleichzeitig mit dem Umbau der Árpád-Brücke wurde in der rechten Prätentur des Legionslagers aus dem 2–3. Jh. von Aquincum ein zusammenhängender Baudenkmal-Komplex geschaffen. Die Bild- und Textdokumentation verbunden mit einer Präsentation von Fundmaterialien in Form von Kopien in der Unterführung der Árpád-Brücke gibt Aufschluß über die Lage und Bestimmung des Legionslagers. Außerdem können in der Nähe die Überreste der *porta principalis dextra*, Teile der südlichen Lagermauer, ein Abschnitt der *via principalis* sowie die Ruinen eines Offizierwohnhauses der 1. Kohorte besichtigt werden. Die Ruinen der *thermae maiores* sind im Rahmen eines zu diesem Zwecke erbauten Freilichtmuseums, unter der Brückenrampe zugänglich. Vervollständigt wird dieses Ensemble beim Haus Kórház-Gasse 7 durch die restaurierten Ruinen der *porta praetoria*. Es ist geplant, die südliche und östliche Mauer sowie die Türme der Festung aus dem 4. Jahrhundert und ebenso den im nördlichen Teil der Canabae in der Folyamőr-Gasse befindlichen dekorativen Gebäudekomplex zukünftig in einem Schutzbau gleichfalls zugänglich zu machen. Die Konservierung des Amphitheaters in der Militärstadt wurde in den vergangenen Jahren in Angriff genommen und auch die Konservierung bzw. Wiederherstellung des Amphitheaters der Zivilstadt beendet. Im Auftrag des Budapester Baudenkmalamtes wurde der langfristige Ausbau- und Entwicklungsplan für Aquincum fertiggestellt. Dieser sieht u.a. vor, die Einheit der durch heutige Straßen zerstückelten Zivilstadt von Aquincum besser zur Geltung zu bringen. Zugleich soll ein neuer Museumbau errichtet werden.[40-43]

Abbildungen

Abb. 1. Freigelegte Teile des Kastells der ala prima Tungrorum Frontoniana.

Abb. 2. Erschließungen im Legionslager aus dem 2–3. Jh.: 1. Porta praetoria; 2. Porta decumana; 3. Graben; 4. Wohnhaus des Tribunus laticlavius; 5. Thermae maiores; 6. Horreum; 7. Mannschaftsbaracken.

Abb. 3. Erschließungen auf dem Gebiet der Canabae: 1. Búvár-Gasse–Folyamőr-Gasse; 2. Magyar Lajos (Kiskorona)-Gasse; 3. Tímár-Gasse–Fényes Adolf-Gasse; 4. Hafengebäude; 5. Serfőző-Gasse.

Abb. 4. Erschließungen auf dem Gebiet der Festung aus dem 4. Jh.: 1. Hafengebäude; 2. Árpádbrücke, Westmauer; 3. Magyar Lajos (Kiskorona)-Gasse, Innengebäude; 4. Fő-Platz, Innengebäude.

Abb. 5. Erschließungen in der Zivilstadt: 1. Pók-Gasse, Nordtor; 2. Huszti Str.–Keled-Gasse; 3. Haus des Feuerwehrcollegiums; 4. Wohnhaus neben dem Mithräum von M. Ant. Victorinus; 5. E–F Gassen, C–G Gassen.

Képjegyzék

1. kép. Az ala prima Tungorum Frontoniana táborának feltárt részei.

2. kép. A 2–3. századi legióstáborban végzett feltárások: 1. Porta praetoria; 2. Porta decumana; 3. Árkok; 4. A tribunus laticlavius lakóháza; 5. Thermae maiores; 6. Horreum; 7. Legénységi kaszárnyák.

3. kép. Feltárások a canabae területén: 1. Búvár u.–Folyamőr u.; 2. Magyar Lajos (Kiskorona) u.; 3. Tímár u.–Fényes Adolf u.; 4. Kikötői („csarnokos") épület; 5. Serfőző u.

4. kép. Feltárások a 4. századi erőd területén: 1. Kikötői („csarnokos") épület; 2. Árpád híd, nyugati erődfal; 3. Magyar Lajos u., belső épület; 4. Főtér, belső épületek.

5. kép. Feltárások a polgárvárosban: 1. Pók utca, északi városkapu; 2. Huszti út–Keled u.; 3. Tűzoltólaktanya; 4. Lakóház a M. Ant. Victorinus mithraeum mellett; 5. E–F utca és C–G utca.

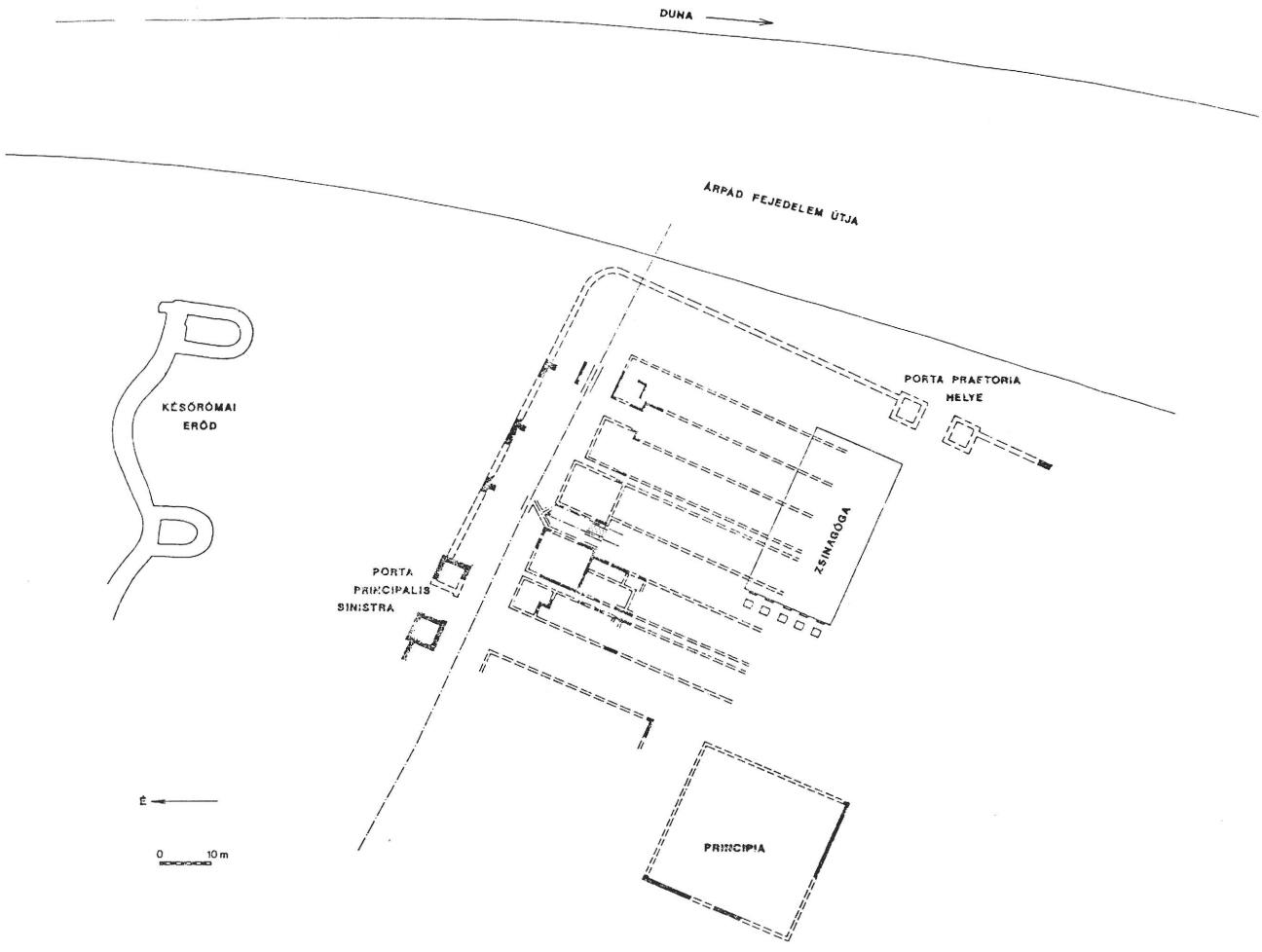
DUNA
ÁRPÁD FEJEDELEM ÚTJA
KÉSŐRÓMAI ERŐD
PORTA PRAETORIA HELYE
ZSINAGÓGA
PORTA PRINCIPALIS SINISTRA
PRINCIPIA
É
0 10 m

1

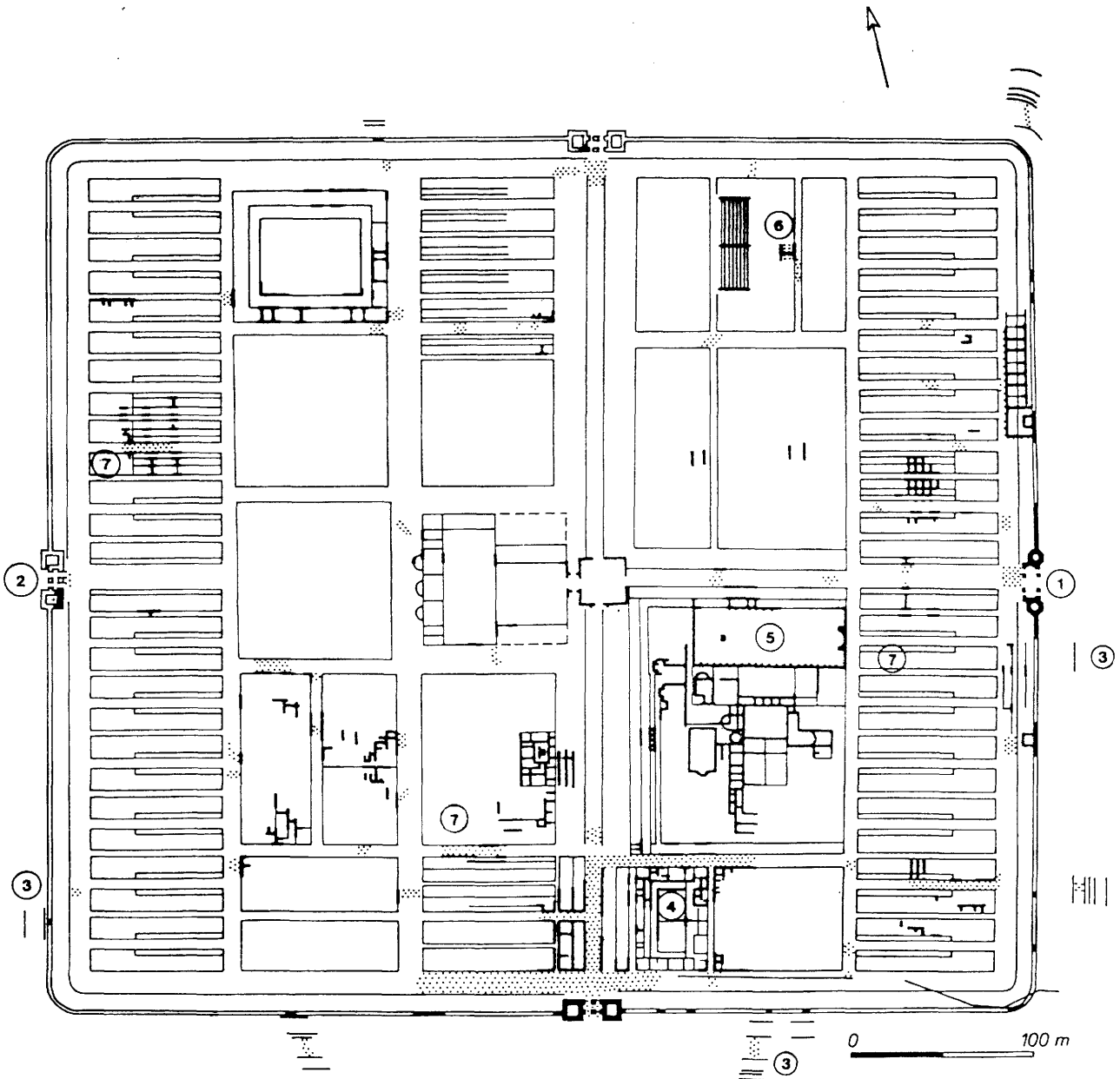

2

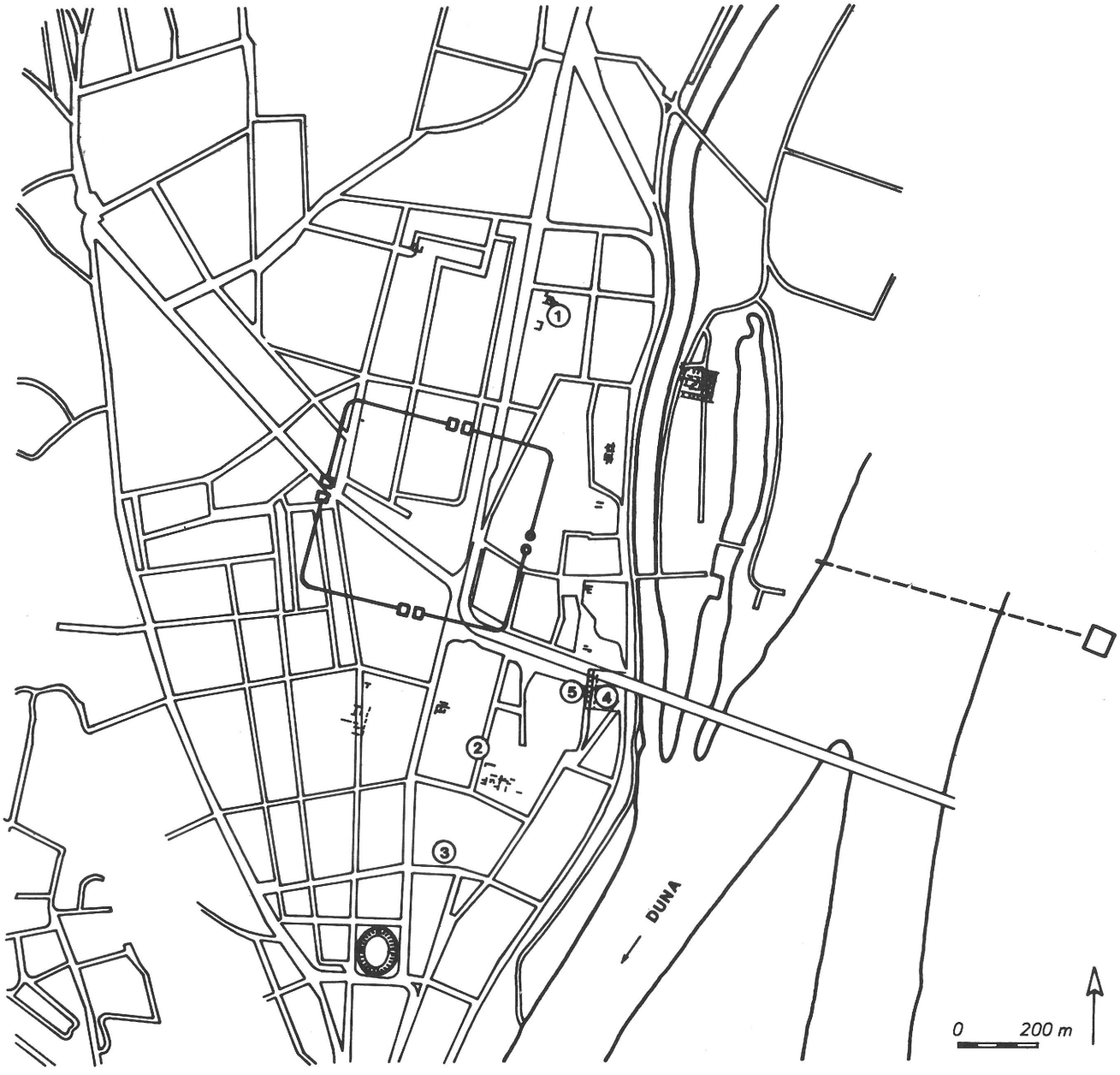

3

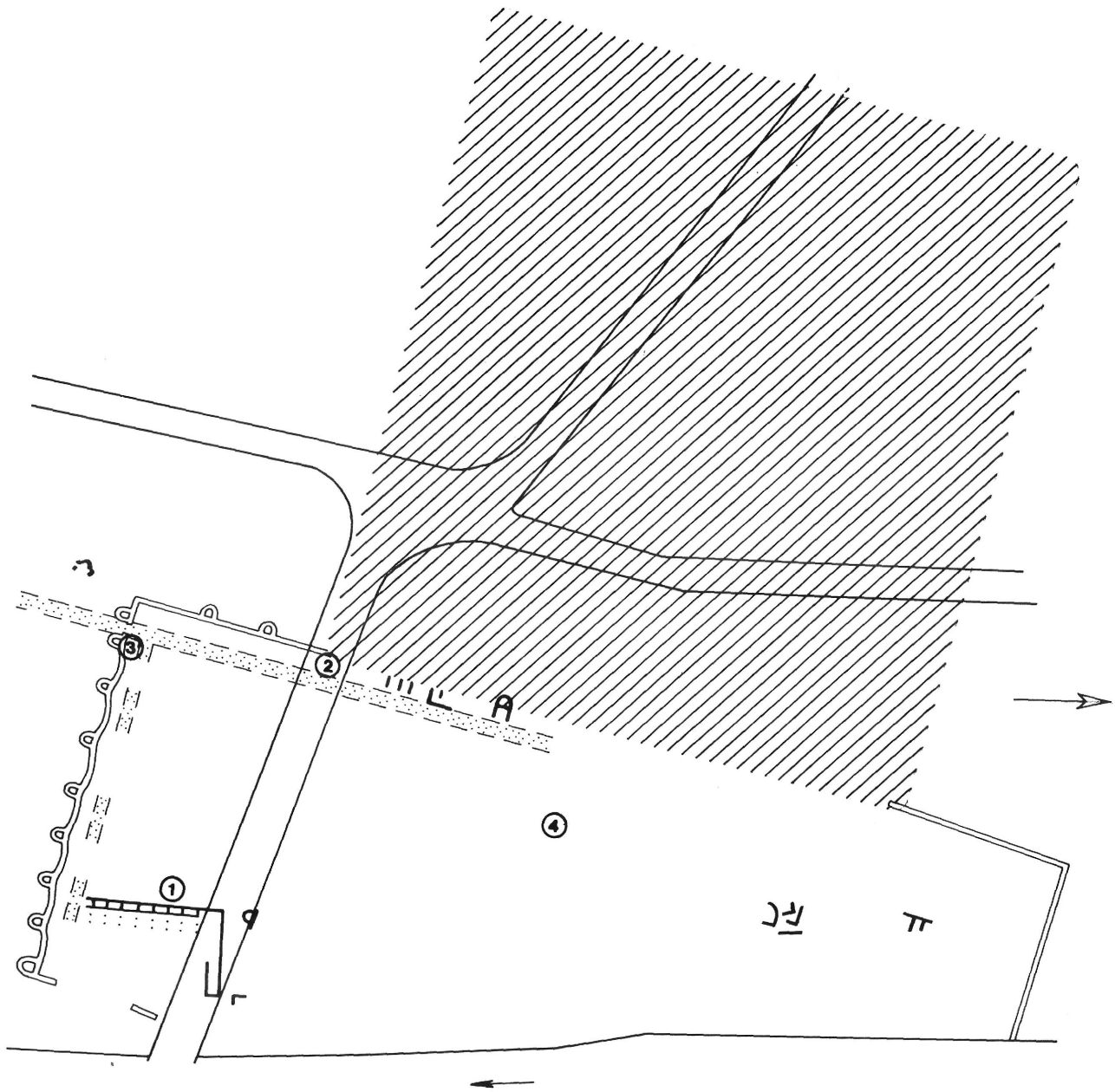

4

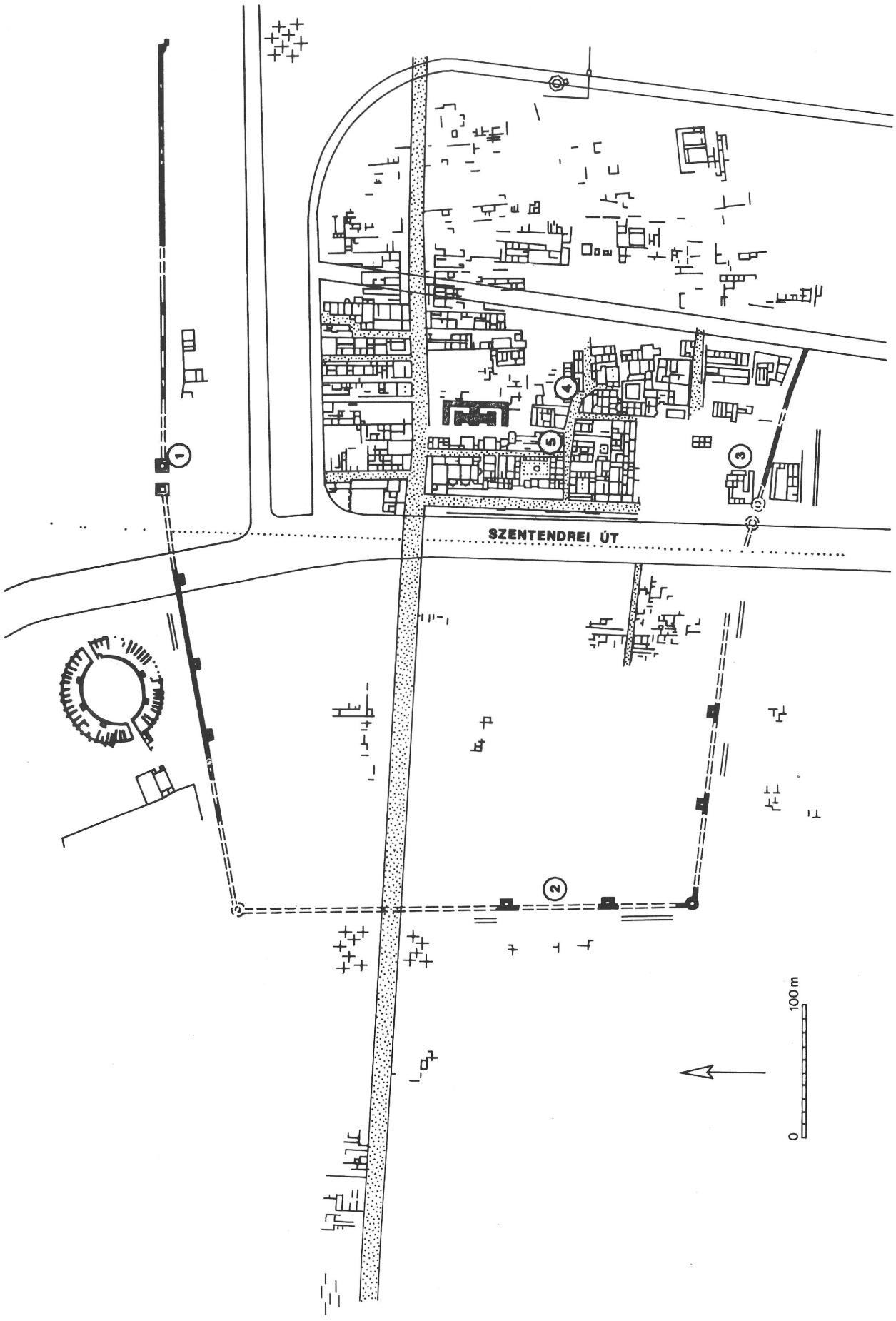

5

SZIRMAI KRISZTINA

ÚJABB ADATOK AZ AQUINCUMI 2–3. SZÁZADI LEGIOTÁBOR PRINCIPIÁJÁNAK NYUGATI TRAKTUSÁHOZ

Már másfél évtizede, hogy Óbudán, a Flórián téren, az üzletközpont alapozási gödrében előkerültek az aquincumi 2–3. századi principia kapuzatának alapfalai a közművekkel, az épülethez tartozó falmaradványokkal, szintekkel, valamint úttest-maradványokkal.[1] Ezeket az adatokat gazdagították a principia[2] területén az 1975. évi régészeti megfigyelések.

Az aquincumi legiostábor 2–3. századi principiájának északi és nyugati szomszédságában 1981-ben leletmentésekre került sor. A geodéziai adatok összedolgozása után derült ki, hogy ezek már nem a principia, hanem a principia északi és nyugati szomszédságában húzódó épületek különböző periódusait képviselik.[3]

Az aquincumi 2–3. századi principia kapuzatának víztorony-szerepét Póczy K. vázolja fel.[4] A kapuzat datálására vonatkozóan finomításokat említ a szakirodalom.[5]

Az új scarbantiai fórumkutatások is igazolják az aquincumi 2–3. századi principia fórum típusú elrendezését.[6]

1976-ban alkalmunk volt a Kórház utcai játszótértől keletre húzódó telek (hrsz.: 18 081) feltárására (1. kép). Kutatásunk célja: a principia nyugati traktusánál alaprajzi és rétegtani viszonyok vizsgálata.

1. felület (1–2. kép)

Mérete: ÉD-i irányban 3.40 m, KNy-i irányban: 9.10 m.

A déli metszet:

Az átlagosan 1.20 m vastag újkori feltöltés alatt a kevert, késő római szürke betöltés húzódott. Alatta K-ről nézve 6–8 cm vastag faszenes réteg 1.30 m hosszan, ez alatt pedig 2.40 m hosszú paticsos réteg jelentkezett. Alatta agyadpadló maradványát dokumentáltuk 80 cm hosszúságban a fekete, bolygatatlan földön.

A déli metszet közepe táján, az újkor alatt, a kevert késő római földből 1.40 m szélességben a kiásásig húzódott a kiszedett, ÉD-i irányú fal alapárka. Ettől Nyra, az újkori betöltés alatt késő római kevert föld után 10–12 cm vastag sóderes, habarcsos réteg jelentkezett, mely alatt vékony faszenes réteg húzódott a 4–5 cm vastag terrazzopadlóra, mely alatt ismét az agyagos réteg mutatkozott 2.30 m hosszan. Ez alatt a feltöltés szürke kevert, mely alatt 10–12 cm vastag sóderes, habarcsos réteget találtunk a bolygatatlan fekete földön.

A metszet nyugati részén, az újkori faltól nyugatra az újkori betöltés alatt a föld szürke, kevert, mely alatt sóderes, köves réteg mutatkozott a bolygatatlan földön húzódó vékony, habarcsos, köves szinten. Megjegyezzük, hogy az említett jelenségeket egy 20 cm széles, 40 cm mély cölöp átvágja.

A nyugati metszet (a kiszedett KNy-i faltól északra)

D-ről indulva, az újkori feltöltés alatt a szürke kevert föld jelentkezett 40–80 cm vastagságban, mely alatt átlag 10 cm vastag sóderes föld mutatkozott, mely a kiszedett fal felé megsüllyedt. Alatta a kevert földben habarcsos, sóderes szinten (Atszf 103.46 m-n) 7 cm átmérőjű hypocaustum oszlopok lábazatai jelentkeztek. Ezeket a fűtőoszlopokat a metszet szerint a szürke betöltés bontotta el (6. kép 2). A megmaradt oszlopok között 5 cm vastag agyagréteg, alatta 2 cm vastag faszenes réteg húzódott. Az alsó sóderes szint alatt vályogtéglás a feltöltés, melyet habarcsos, vékony korai járószint zár le.

A felület északi részében felületileg az 5 cm vastag terrazzopadló Atszf 103.67 m-n jelentkezett. Ez a téglapadló alapozását képviselte. A tegulák 23–24 mm vastagok. A megemelt terrazzos szint pedig már Atszf 104.09 m-n tűnt fel.

A kiszedett ÉD-i irányú 1.40 m széles falat a rétegtani megfigyelések alapján a Severus kori helyiség pusztulása után bontották el. E kiszedett falhoz tartozott a nyugati metszet szerint a sóderes, habarcsos szint 10–12 cm vastagságban, közel 40 cm hosszan.

Az előkerült leletek

1. felület nyugati fele, törmelékes réteg 1.20–1.30 m között: Mély tál behúzott perem-oldaltöredéke, téglaszínű Ltsz.: 78.3.1 (3. kép 1). Edény alj-oldaltöredéke. Kívül nyers, belül téglaszínű. Vastagfalú, jól iszapolt. Ltsz.: 78.3.2. Pohár perem-oldaltöredéke. Téglaszínű, vékonyfalú. Keményre iszapolt. Ltsz.: 78.3.3. Fül töredéke egy bordával. Téglaszínű, jól iszapolt. Ltsz.: 78.3.4. Tál alja. Nyersszínű alapon piros festéknyommal. Kopott. Jól iszapolt. Ltsz.: 78.3.5. Oldaltöredék többszörös hornyolással. S.szürke, keményre iszapolt. Vastagabb falú. Ltsz.: 78.3.6. Mélyebb tálka kihajló perem hornyolt oldaltöredéke. Szürke. Ltsz.: 78.3.7. (4. kép 3). Tálka duzzadt perem-oldaltöredéke. Fekete bevonatos. Ltsz.: 78.3.8. (5. kép 4).

1. felület keleti fele, északi padka feletti betöltésből: –1.70 m: Edényke alj-oldaltöredéke. Szürke, keményre iszapolt. Ltsz.: 78.3.10. Kancsó kihajló perem-nyak-oldaltöredéke. S.szürke. Ltsz.: 78.3.11. (4. kép 2). Edény kihajló perem-nyaktöredéke. V.szürke. Ltsz.: 78.3.12. (5. kép 1). Nyaktöredék. V.szürke, keményre iszapolt. Ltsz.: 78.3.13.

1. felület középső része, a terrazzo alatti kőtörmelékes rétegből: 1.90–2.10 m között: Bögre ferdén kihajló perem-oldaltöredéke, kívül barnásszürke bevonattal Ltsz.: 78.3.14. (5. kép 3). Üvegedény alja. Sárgásfehér, vékonyfalú. Ltsz.: 78.3.15.

A rétegtani viszonyok megfigyelése és az előkerült leletek alapján az 1. felületen előkerült a bolygatatlan fekete földön a legkorábbi, habarcsos települési szint a déli metszetben. A későbbi periódushoz tartozó szint már nem került elő, csak a pusztulásra utaló nyomok. A 2. század 1. felére és a század végére–3. század elejére utalnak a terrazzopadló-maradványok, melyekre a déli metszet és a felület északi része utal. Itt egy terrazzos alapú téglapadlós, központi fűtéses helyiség maradványa került elő, mely később terrazzopadlós helyiségként funkcionált. A principia későbbi periódusaira ezen a felületen említésre méltó adatok nem maradtak.

2. felület: Mérete: ÉD-i irányban 3.20 m, KNy-i irányban 3.20 m (1–2. kép). D-ről indulva a nyugati metszet mentén, a mély újkori feltöltés alatt átl. –1.60 m későrómai szürke betöltés jelentkezett, mely megszakította két ízben is az alján húzódó habarcsos, az alatta húzódó agyagos szintet. E rétegek átl. 5 cm vastagok és 1.30 m hosszúak. Ez alatt a betöltés vályoggal kevert, melyet egy vékony habarcsos szint vált fel a bolygatatlan fekete földön.

A metszet északi felében az újkori betöltés alatt Atszf 103.98 m-n egy 40 cm széles KNy-i irányú, 3 kősorból álló kőfal jelentkezett. A faltól északra, a felszíntől mérve –2 m körül 5 cm vastag sóderes szint mutatkozott 60–65 cm hosszan a KNy-i irányú, kiszedett fal déli részletig, melyet itt 30 cm szélességben lehet dokumentálni. A sóderes szint alatt részben kevert föld mutatkozott a bolygatatlan fekete földön, melyet kőtörmelékes föld követ. Ebbe a kőtörmelékes földbe mélyül – a nyugati metszet szerint – a kiszedett fal alapárka.

A 2. felület északi részén a habarcsos, sóderes szinten 20 cm széles cölöp helyét bontottuk ki, mely egy későbbi, cölöpös felépítmény alapozására utal. A szürke, kevert betöltés leletanyagot nem tartalmazott.

A 2. felületből előkerült leletek

Az újkorral kevert rétegből 1.30–1.50 m között: Edény perem-nyak-oldaltöredéke. S. szürke. (Ltsz.: 78.3.16.) (4. kép 1). *Kevert betöltésből 1.50–1.80 m között:* Fültöredék, ovális átmetszettel. Szürke, keményre iszapolt. (Ltsz.: 78.3.17.) Edény kihajló, megvastagodó perem-oldaltöredékei. Szürke, szemcsés (Ltsz.: 78.3.18.) (5. kép 2). Alj-oldaltöredék. Szürke, vastagfalú, keményre iszapolt. (Ltsz.: 78.3.19.) Mélyebb tál vízszintesen kihajló perem-oldaltöredéke. Peremen két vájattal. Nyersszínű, belül piros festés nyomával (Ltsz.: 78.3.21.) (3. kép 2).

A 2. felületen előkerült jelenségek közül a legkorábbi periódust képviseli a bolygatatlan fekete földön feltűnt habarcsos szint. Ezt később agyagos alapozású habarcsos szinttel újították meg az 1. század végén – 2. század elején. Ekkor épült a principia, melynek nyugati traktusának déli részén húzódó egyik sóderes padozatú helyisége került elő. Belvilágából ÉD-i irányban 2.55 m, KNy-i irányban 3.15 m került feltárásra a déli, már kiszedett déli zárófal-részlettel együtt. E déli, kiszedett falrészletet KNy-i irányban a felület teljes szélességében követtük, ÉD-i irányban pedig 50 cm szélességben (6. kép 3).

A principia későbbi periódusára utal a későbbi, KNy-i irányú falalap, melyhez tartozó szintre a későbbi bolygatások miatt nincs adatunk.

Eredmények összefoglalása

A legkorábbi periódusra utaló habarcsos szintet az 1. felület déli metszetében és a 2. felület nyugati metszetében figyeltük meg. A későbbi agyagpadló maradványa is jelentkezett.

1976-ban a 2–3. századi aquincumi legiostábor principiájának nyugati frontján dokumentáltuk a hátsó, nyugati helyiségtraktus keleti zárófalának újabb szakaszát, mely 1973-ban az üzletközpont kocsibejárójának északi metszetében került elő (6. kép. 1).

A jelenlegi kutatás eredményei szerint az aquincumi 2–3. századi principia nyugati, hátsó traktusán előkerült egyik helyiség – a geodéziai adatok alapján is – a zászlószentély (fanum) déli részét képviselte (7. kép). A helyiség központi fűtéses volt, téglapadlóval, később terrazzopadlóval látták el. Az aquincumi 2–3. századi zászlószentélyből KNy-i irányban 5.20 m-t, ÉD-i irányban 1.70 m-t tártunk fel. A másik helyiségből – a zászlószentélytől (fanum) délre –, a déli őrfülkéből (excubitorium) a 2. felület szerint ÉD-i irányban 2.50 m-t, KNy-i irányban 3.20 m-t bontottunk ki. Padozata a metszetek szerint terrazzopadlós ill. sóderes szint volt (7. kép).

A 3. század közepére és a még későbbre utaló adatok ezen a területen a stratigráfiai megfigyeléseink szerint pontosabban már nem keltezhetők (p. o. az 1. felületnél, az érintett metszeteknél csak későrómai betöltést találtunk és a 2. felület nyugati metszeténél is ez jelentkezett a későrómai falalapozással együtt, melyhez tartozó járószint már nem maradt fent).

Eredményeink alapján a 2–3. századi aquincumi legiostábor principiájának nyugati traktusából jelen alkalommal a zászlószentély (fanum)[7] és a déli őrfülke (excubitorium) régészeti adatait ismertük meg. A zászlószentély belvilága: ÉD-i irányban 17.50 m, KNy-i irányban: 10 m; a déli excubitorium belvilága pedig ÉD-i irányban 9.50 m, KNy-i irányban 10 m[8] (7. kép).

A 2–3. századi aquincumi legiostábor principiája nyugati traktusának *teljes* alaprajzi és stratigrafiai kutatásához még további feltárások szükségesek.

Rövidítések

AAH	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
AÉ	Archaeológiai Értesítő
BpR	Budapest Régiségei
MDAI	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts
RFüz	Régészeti Füzetek

Jegyzet

1. *Szirmai K.:* Előzetes beszámoló az óbudai legiostábor principiáján és közvetlen környékén végzett kutatásokról. BpR XXIV. (1976) 91–107.
2. *I. Wellner:* Das Legionslager von Aquincum und die vermutete principia. Alba Regia 18 (1980) 349–355. – *K. Póczy – M. Németh – K. Szirmai – L. Kocsis:* Das Legionslager von Aquincum in Studien zu den Militärgrenzen Roms III (1986) 398. – *Zs. Visy:* Der pannonische Limes in Ungarn. Budapest 1988. 83.
3. Itt köszönöm meg *Kocsis L.*-nak, hogy rendelkezésünkre bocsátotta a leletmentéseinek szükséges adatait az összerajzoláshoz: Kórház u 23–29: *Kocsis L.* RFüz 1982. 33.; Vörösvári út 1-től DK-re: *Kocsis L.* RFüz 1986. 36.; Vörösvári út 1–5: *Kocsis L.* RFüz 1982. 36.
4. *Póczy K.:* Közművek a római kori Magyarországon. Budapest 1980. 78.
5. *Póczy K.:* Aquincumi kutatások (1973–1982) és a városi ásatások problémái. AÉ 113 (1986) 21.
6. *J. Gömöri:* Grabungen auf dem Forum von Scarbantia. 1979–1982. AAH 38 (1986) 343–396.
7. *F. Rakob – S. Storz:* Die principia des römischen Legionslagers in Lambaesis. MDAI 81 (1974) 253–280. *F. Rakob:* Das Groma-Nymphaeum im Legionslager von Lambaesis. MDAI 86 (1979) 375. *T. Sarnowski:* Zur Statuenausstattung römischer Stabsgebäude in Bonner Jahrbücher 189 (1989) 97–120. *T. Sarnowski:* Das Fahnenheiligtum des Legionslagers Novae. In Studia Aegaea et Balcanica in honorem Lodovicae Press, Warszawa. (im Druck): A szerzőnek itt köszönöm meg, hogy német nyelvű munkáját még kéziratban nekem átadta.
8. A rajzokat Czirjákné Málik Éva és Dávidné Matuz Edit készítette; a felmérést a BME Geodéziai Tanszéke végezte el; a fotók Tihanyi Bence munkái.

KRISZTINA SZIRMAI

NEUERE ANGABEN ZUM WESTLICHEN TRAKT DER PRINCIPIA IN AQUINCUM AUS DEM 2–3. JAHRHUNDERT

Anhand der Forschungen 1976 kam am hinreren westlichen Trakt der Principia des Legionslagers in Aquincum aus dem 2–3. Jh. ein Detail des Fahnensanktuariums (fanum) zum Vorschein. (Abb. 3) Der Raum hatte Zentralheizung und war ursprünglich mit Ziegelboden, später mit Terazzoboden versehen. Auch aus dem anderen Raum – südlich vom Fahnensanktuarium befindlichen, aus der südlichen Wachnische (excubitorium) haben wir eine kleinere Fläche freigelegt. Es handelt sich um einen Terazzofussboden, im weiteren um eine Schotterschicht.

Aufgrund unserer Angaben beträgt die Innenweite des Fahnensanktuariums (fanum) das in der Principia des Legionslagers in Aquincum vom 2–3. Jh. freigelegt wurde, in Richtung NS: 17.50 m, in Richtung OW: 10 m; die Inneweite der südlichen Wachnische (excubitorium) hingegen in Richtung NS: 9.50 m, in Richtung OW: 10 m.

Abbildungen

Abb. 1. Lageplan der Grabung.
Abb. 2. Grundriss und Querschnitt der Gräben 1–2.
Abb. 3. 1–2: Schüsselbruchstücke aus den Gräben 1–2.
Abb. 4. 1–3: Topfbruchstüke aus den Gräben 1–2.
Abb. 5. 1–4: Keramikbruchstücke aus den Gräben 1–2.
Abb. 6. 1: *1. Fläche:* Detail im freigelegtem Zustand der östlichen Wand des westlichen Traktes des Fahnensanktuariums; 2: *2. Fläche:* Detail des Fahnensanktuariums mit den Überresten der Zentralheizung und des Fussbodens; 3: *2. Fläche:* Detail des freigelegten Wandes in Richtung OW und des spätrömischen Gebäudes von NO.
Abb. 7. Gesamtlageplan der Principia des Legionslagers in Aquincum aus dem 2–3. Jh. (Aufgrund der Forschungen 1973, 1975 und 1976).

Képjegyzék

1. kép Az ásatás helyszínrajza.
2. kép 1–2. Árok alaprajza és metszetei.
3. kép 1–2. Táltöredékek az 1–2. árokból.
4. kép 1–3. Bögretöredékek az 1–2. árokból.
5. kép 1–4. Kerámiatöredékek az 1–2. árokból.
6. kép 1: *1. felület:* A principia nyugati traktusa keleti falának részlete kiszedett állapotban. 2: *2. felület:* A zászlószentély részlete a központi fűtés és padozat maradványával. 3: *2. felület:* A kiszedett KNy-i irányú fal és a későrómai épület részlete ÉK-ről.
7. kép Összesítő alaprajz az aquincumi 2–3. századi legiotábor principiájáról (az 1973., 1975. és az 1976. évi kutatások alapján).

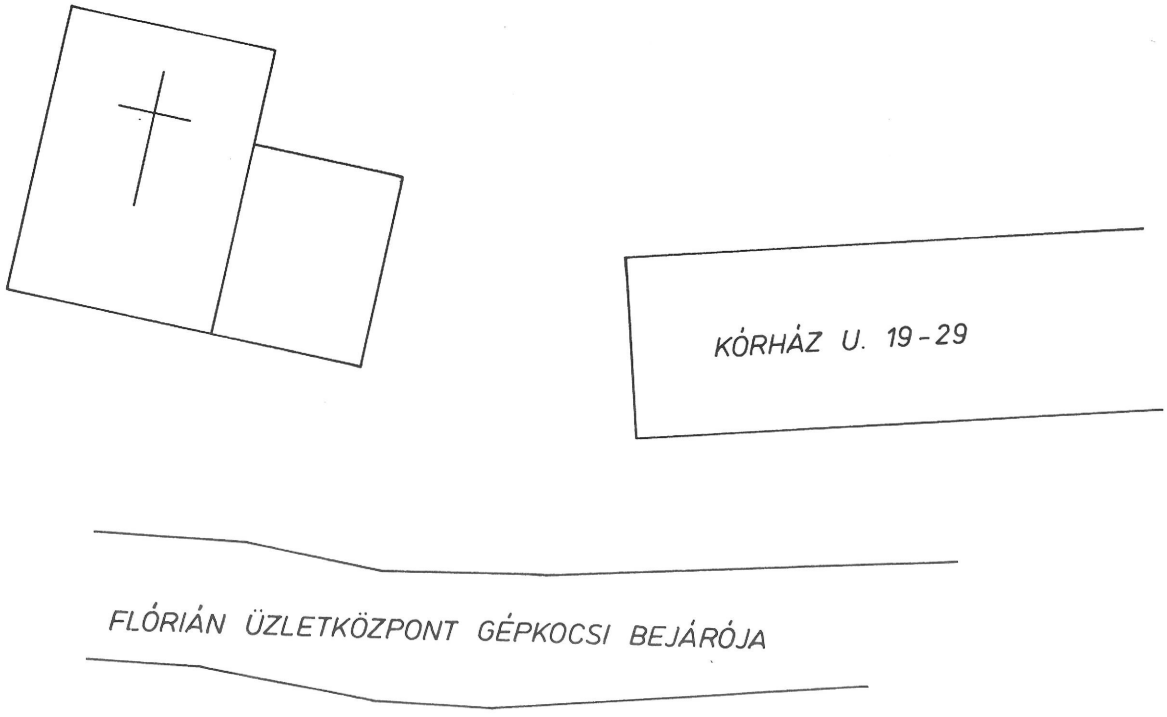
KÓRHÁZ U. 19-29
FLÓRIÁN ÜZLETKÖZPONT GÉPKOCSI BEJÁRÓJA
VÖRÖSVÁRI ÚT 1
0
30 m

1

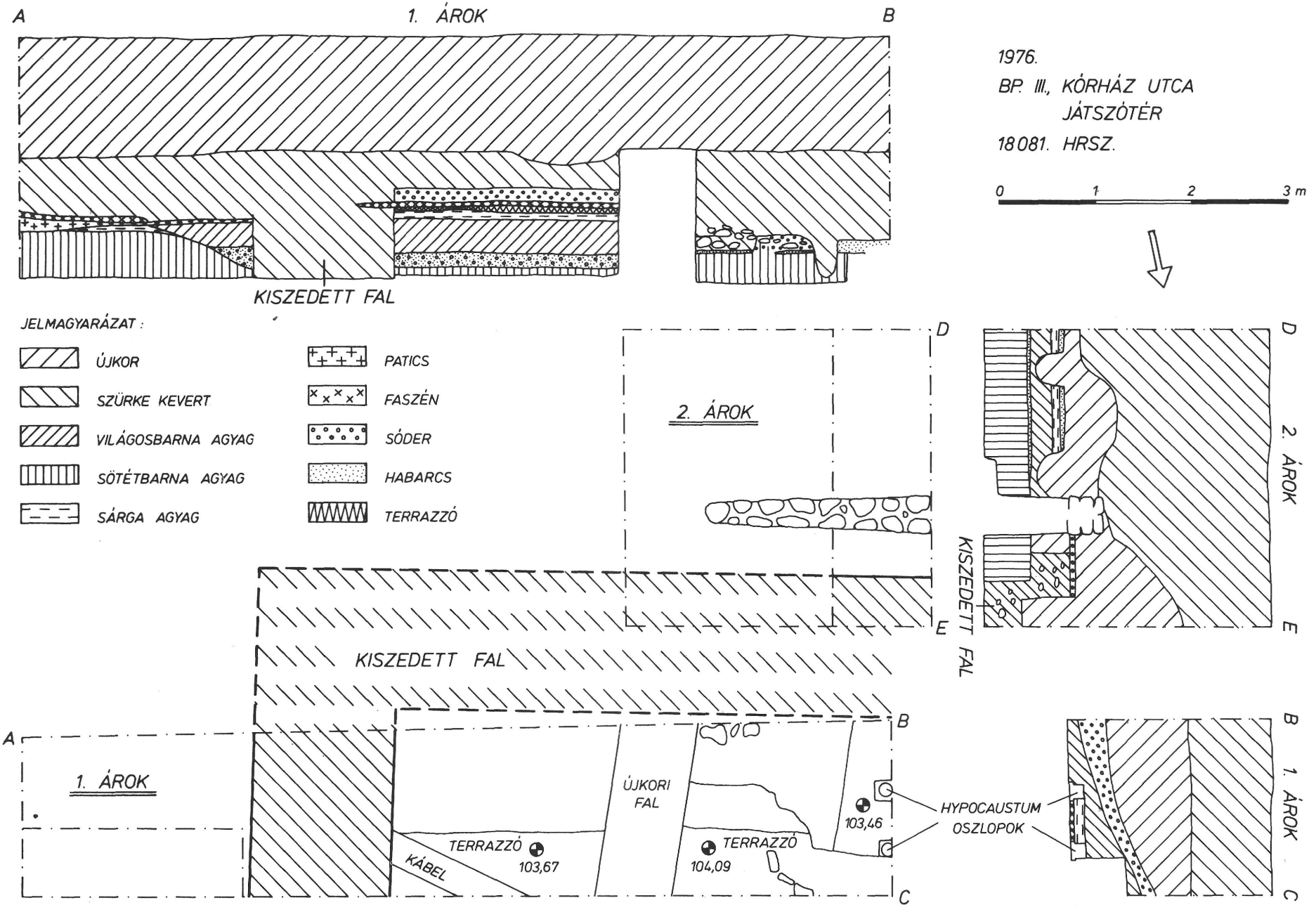
A
1. ÁROK
B
KISZEDETT FAL
1976.
BP. III., KÓRHÁZ UTCA
JÁTSZÓTÉR
18081. HRSZ.
0 1 2 3 m
JELMAGYARÁZAT:
ÚJKOR
SZÜRKE KEVERT
VILÁGOSBARNA AGYAG
SÖTÉTBARNA AGYAG
SÁRGA AGYAG
PATICS
FASZÉN
SÓDER
HABARCS
TERRAZZÓ
2. ÁROK
D
E
KISZEDETT FAL
1. ÁROK
A
B
C
ÚJKORI FAL
TERRAZZÓ
103,67
KÁBEL
TERRAZZÓ
104,09
103,46
HYPOCAUSTUM OSZLOPOK

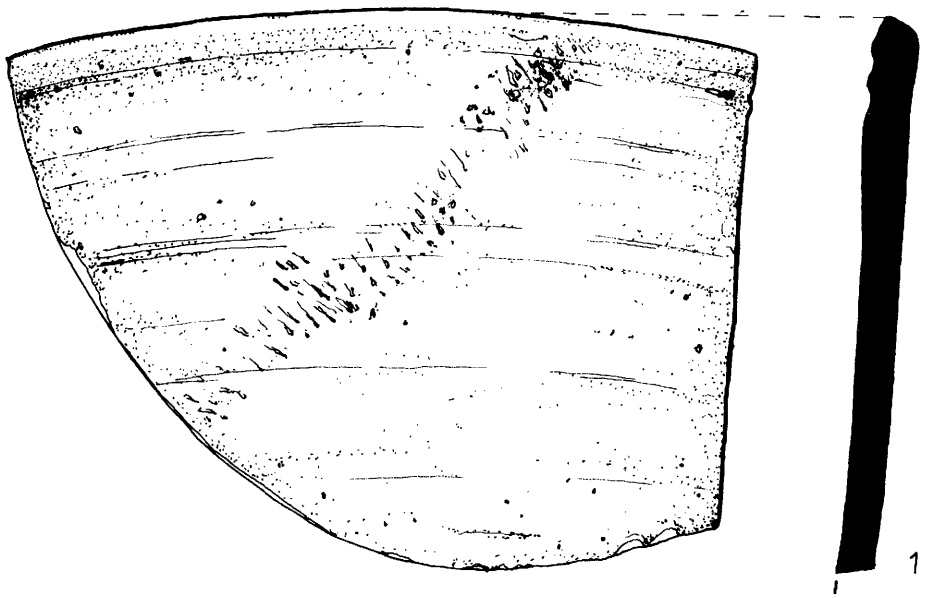

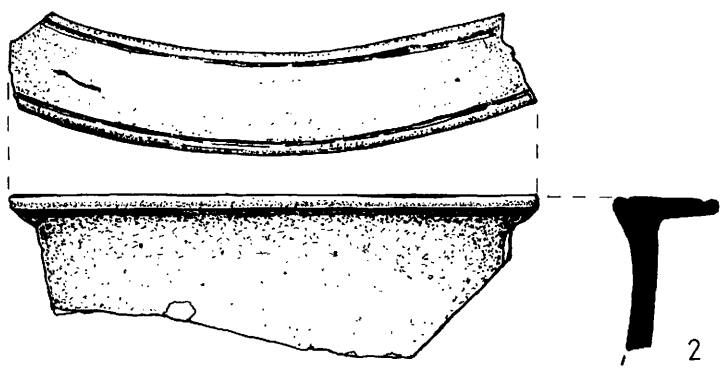

3

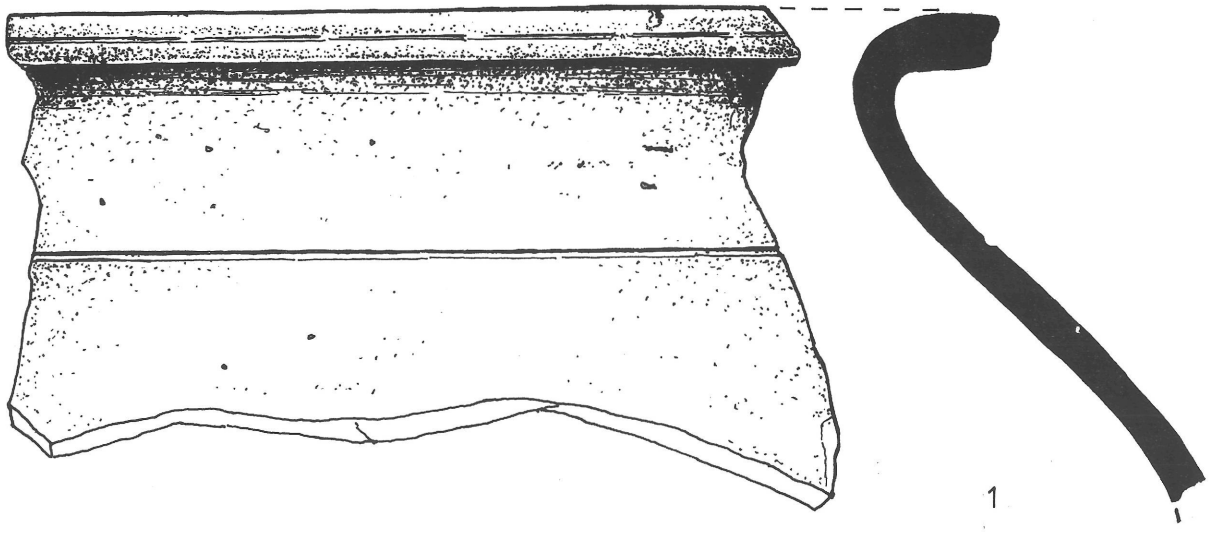

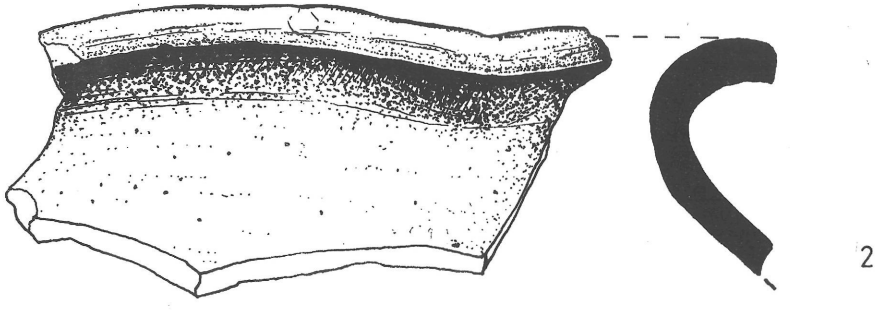

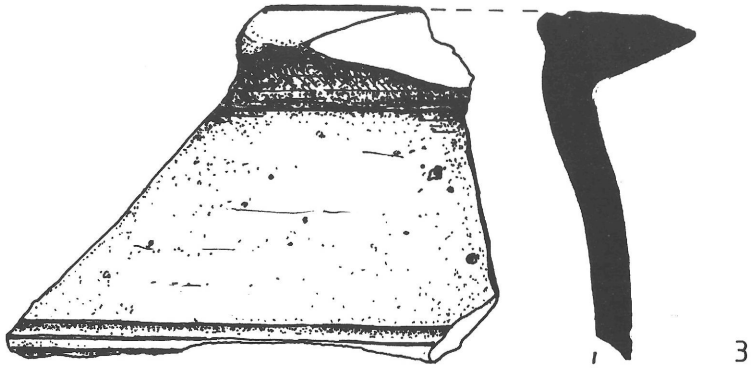

4

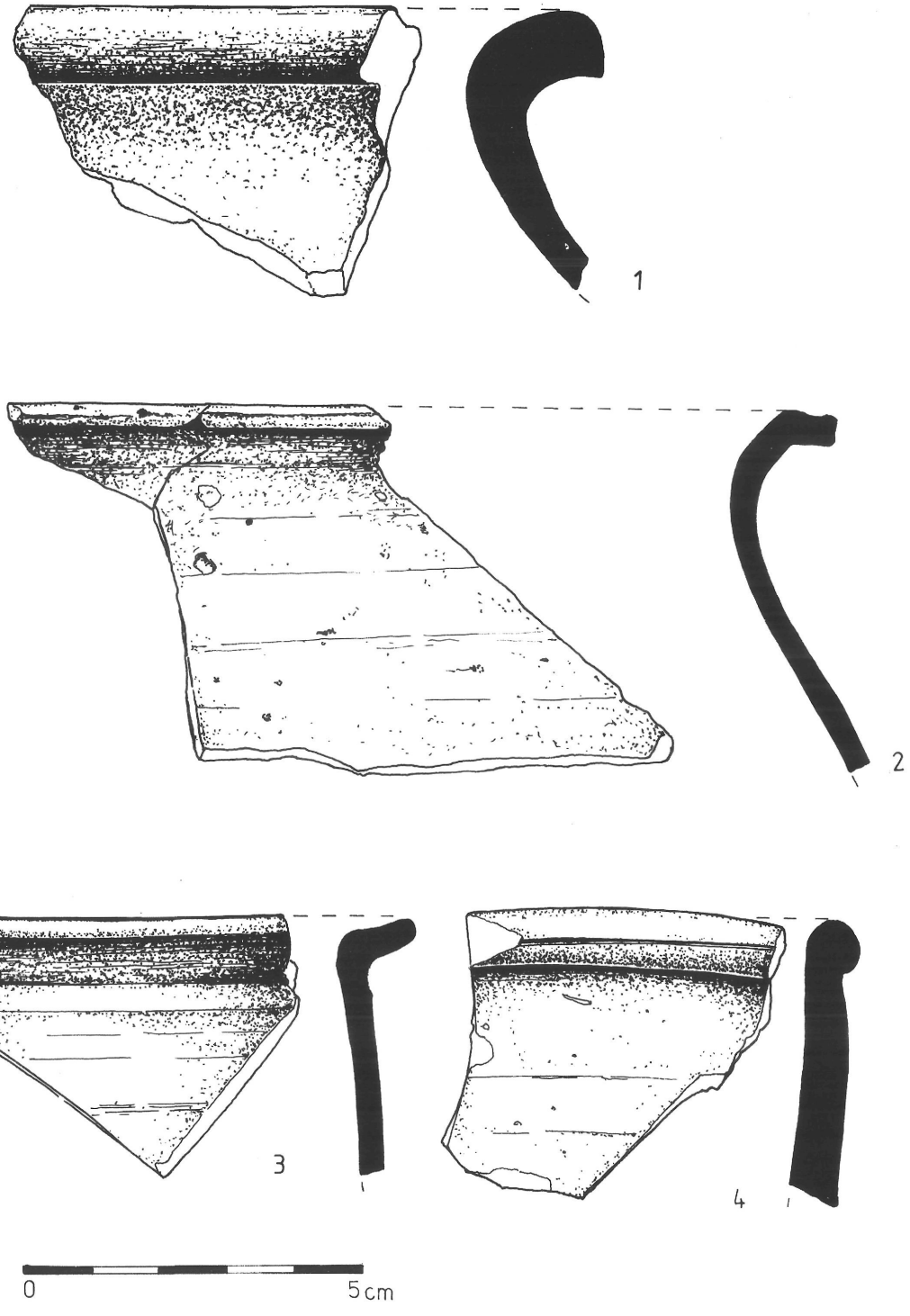

5

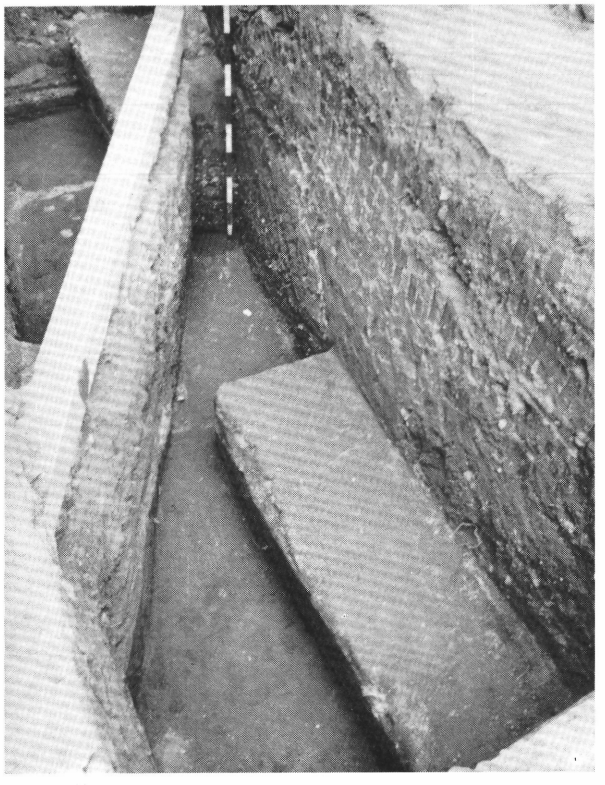

1

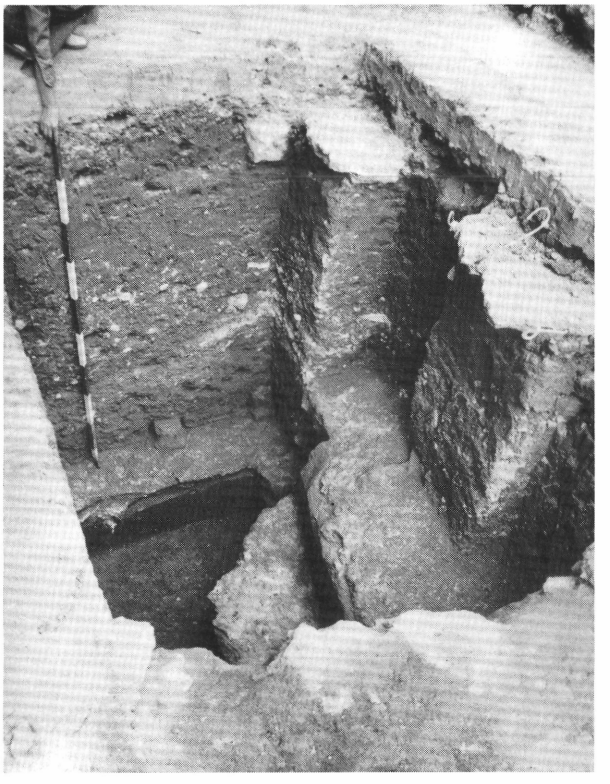

2

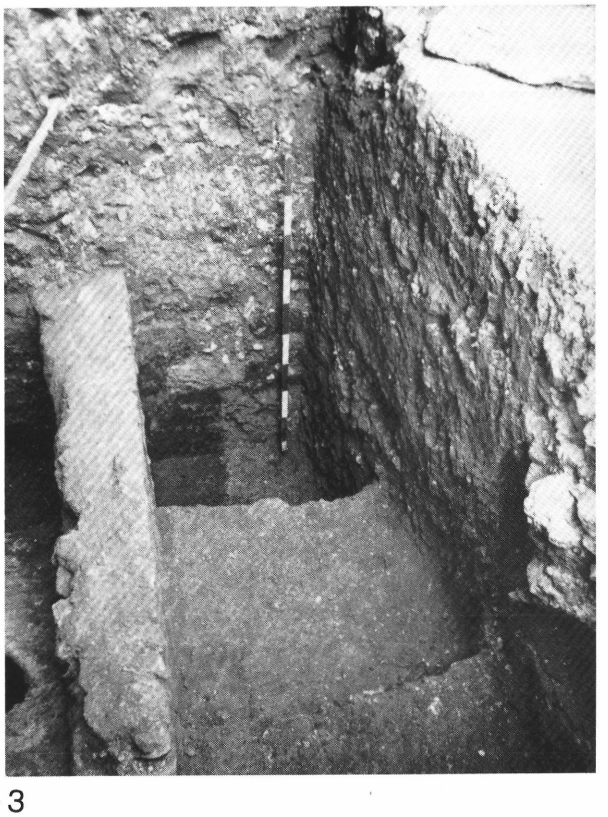

3

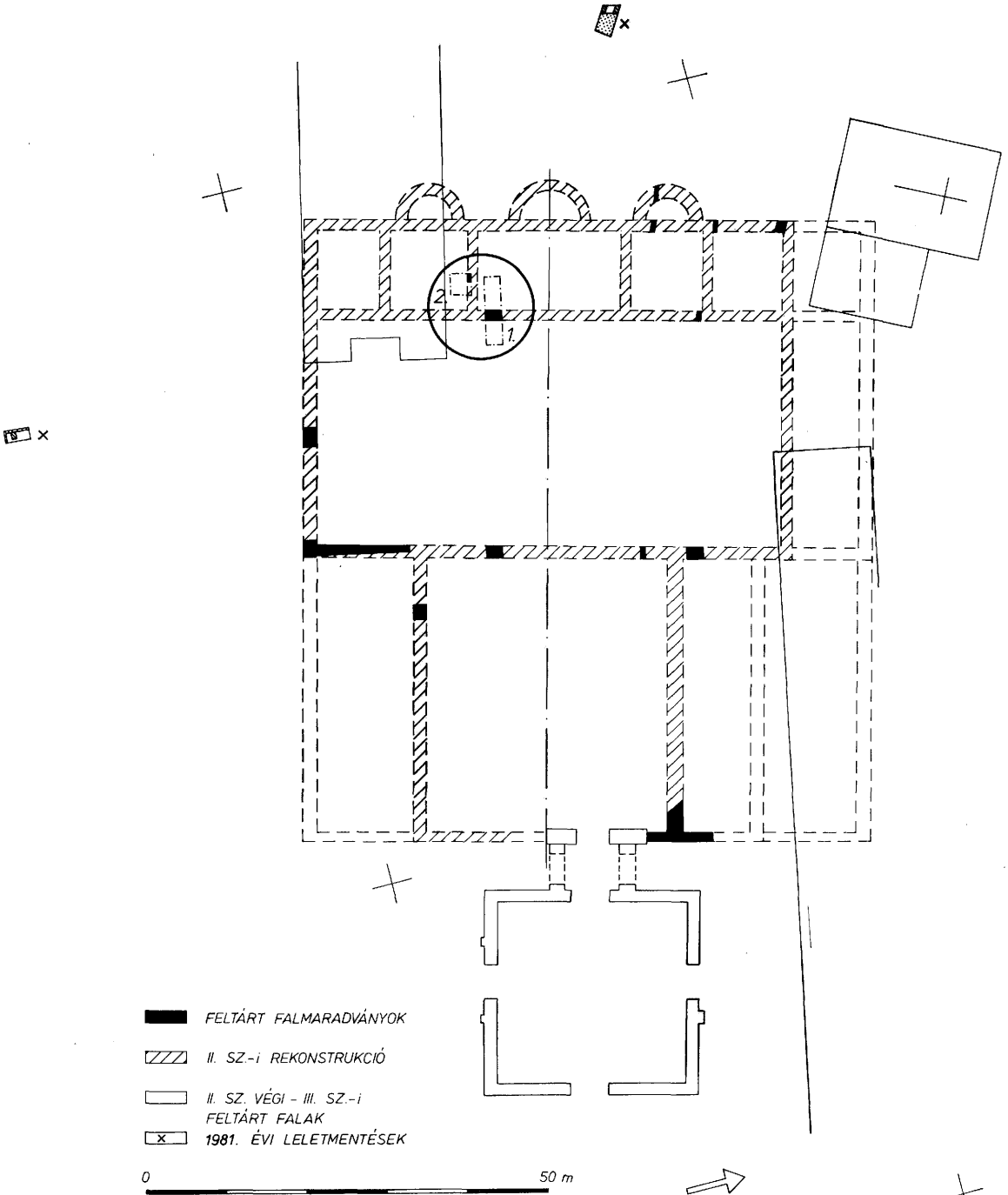

AZ AQUINCUMI LEGIOSTÁBOR PRINCIPIÁJA ÉS KÖRNYÉKE II. - III. SZÁZAD 1973-75., 1976.

7

KOCSIS LÁSZLÓ

A TRIBUNUS LATICLAVIUSOK HÁZA AZ AQUINCUMI 2–3. SZ-I LEGIOTÁBORBAN

(Előzetes jelentés)

Az aquincumi 2–3. sz.-i legióstábor kiterjedése és belső épületeinek egy része nagy vonalakban már az 1977-ben meginduló nagyarányú feltárási munkák előtt ismert volt és jelentősen ma sem módosult.[1]

Óbudán a Flórián-téri közlekedési csomópont rekonstrukcióját megelőzően és a kiviteli munkák alatt 1977-től 1984-ig tisztázhattuk a *porta principalis dextra*-t és a kapun kivezető *via principalis* jelentős szakaszát.[2]

A *via principalis* keleti oldalán a *scamnum tribunorum*-ban napvilágra hoztuk és azonosítottuk a *tribunus laticlaviusok* épületének egy részét.[3] Az 1978–79-ben lezajló két ásatási évadban, valamint az építkezések során végzett leletmentések eredményeként megrajzolhattuk a *tribunus laticlavius* ház alaprajzát[4] (1. kép).

A feltárások a régi városnegyed épületeinek szanálási ütemében nagyrészt az épület északi traktusát érintették. Az épület 59,5×39,5 m méretű[5] (2. kép). Nyugati oldalán a *via principalistól* egy 14,8 m szélességű;[6] feltehetőleg a tribunus ház díszes porticusával tagolt *taberna* választja el.

Délen a *via sagularis* határolja, északon egy 5,9 m (=*8 gradus*) szélességű K–Ny-i irányú szerviz út[7] zárja le, míg keletről egy 3,40 m (= *4,5 g.*) szélességű sikátorban eredetileg nyitott szennyvízcsatorna választja el feltehetőleg egy másik tribunus háztól (3. kép 1).

Az udvart keletről és nyugatról valamint délről 11,1 m (= *15 g.*), míg északról 12,2 m (= *16,5 g.*) szélességű egyszintes nyeregtetős épületmag fogja közre.

Az udvart, körbefutó fedett folyosó és a folyosó korlátja mellett tegula bélelésű esővízgyűjtő csatorna szegélyezi, amely az udvar nyugati oldalán az épület K–Ny-i tengelyétől kissé délebbre megépített 1,9×2,2 m (= *2,5×3 g.*) méretű terrazzopadlóval és terrazzo oldalfalakkal kialakított cisternába kötötték. A csatorna aljától 37 cm-rel (= *0,5 g.*) lejjebb kialakított cisternából kifolyó fölösleges esővizet aztán feltehetőleg az épület DK-i sarkánál a *via sagularis* északi oldalán húzódó K–Ny-i nagy vízgyűjtő csatornába vezették.

A cisterna közelében két bázist tártunk fel, amelyeknek az egymástól való távolsága 2,6 m, egy olyan római alapmértékegységre vezethető vissza, amelyet a tribunus ház tervezésénél és építésénél használhattak.[8]

A bázisok kiosztási ritmusa pontosan kitölti az udvar nyugati oldalát és valószínűleg alapjául szolgálhattak azoknak az oltároknak, amelyeket a múlt században[9] és a jelenlegi feltárások során találtunk.[10]

Az épület ÉNy-i részében egy *praefurniummal* előbb *hypocaustumos* fűtéssel, majd a meleg levegőt tovább vezetve fűtőcsatornás rendszerrel több helyiséget fűtöttek. Az itt feltárt helyiségek nagy részében terrazzopadló volt.

Az épületben a falazatok három fajtáját lehetett elkülöníteni. Az épületzáró főfalak *1 g.* (0,74 m) szélességben amorf kövekből épültek és mára nagyon rossz megtartásúak. Az osztófalak egy része és a fűtési rendszerrel együtt kiépülő közfalak *1 cubitus* (0,44 m) szélességben öntötthabarcsos technikával *1 g.* magasságban épültek meg, amire favázat (Fachwerk) raktak, majd azt agyagtégla fallal töltötték ki.[11]

A közfalak egy másik részét *1 palmus* (74 mm) vastagságú *1 cub.* × *1 cub.* (0,44×0,44 m) méretű agyagtéglákból[12] építik meg. Az agyagtéglákat sárral ragasztották egymáshoz.

Az épület ÉK-i oldalán a 3. sz. elején öt korábbi helyiség[13] átalakításával egy Mithraeumot hoztak létre. Kialakításában és elrendezésében a mithraeumoknál szokásos tagozódás volt megfigyelhető[14] (4. kép).

A templom 4,4×14 m (= *6×19 g.*) belméretű, É–D tájolású. Bejárata a déli oldalon volt. Az előcsarnok 4,4×2,8 m (= *6×4 g.*) méretű. (5. kép) A szentélybejárat keleti oldalánál egy 48×42 cm-es kő posztamens állott.[15] A szentély padlószintje az eredeti helyiségekből visszamaradt terrazzo, míg az előtér döngölt földpadlóját 22–24 cm-rel magasabban alakították ki, így a szentélybe egy lépcsőfokról lelépve juthattak be a hívők. A podium a keleti oldalon 55 cm szélességű és 45 cm magas, majd a szentély kereszt tengelyében 1,7 m hosszan megszakadt, majd tovább folytatódik és az északi szentélyfalhoz ízülve csaknem a nyugati podiumig megépül (6. kép 1). Erre a podiumrészre állították a szentélyalapító kőtáblát, ami a szentély hosszirányú tengelyében helyezkedik el. Közvetlenül az alapító kőtábla keleti oldala mellett egy *Leg. II. Ad.* bélyeges tegula volt a podium tetejére beépítve (6. kép 3). A nyugati oldalon a podium 1,5 m (= *2 g.*) szélességű. Magasságáról nincs közvetlen adatunk. E podiumnak egy rövid szakasza az alapító kőtábla nyugati oldalánál az eredeti terrazzo padlóra épített földbe rakott kő alapozáson agyagtéglákból megépített és letapasztott felső szintje 70 cm-re van a szentély padlójától. Valószínűleg a szentély nyugati oldalánál már csak kő alapjaiban feltárt podium szerkezete és magassága is ilyen lehetett.

Az északi szentélyfal fehér alapfestésű vakolatán 24 cm szélességű bordó és sárga csíkpár közötti mezőben egymást követő Mithras életéből vett jelenetsor volt

megfestve (7. kép). A keleti oldalon csaknem hiánytalanul előkerültek a falfestmény darabok (8. kép 1), azonban a nyugati oldalon egy újkori pince beásásával elpusztították az ott meglevő falfestmény jelentős részét (6. kép 2) és a mithraeum kultuszképét is.[16] Maga a kultuszkő eredetileg az alapító kőtáblán volt elhelyezve. Az alapító kőtáblát és az elveszett dombormüves kultuszkövet foglalta keretbe az előbb említett festett jelenetsor (7. kép). Ezt a jelenetsort zöld színű növényi minta zárja le. A keleti oldalon a jelenetsor mellett egy 75 cm hosszú stukkó párkány alatt 61 × 55 cm méretű, valószínűleg stukkó keretben, fehér alapon karcolt vonalkázott vonalak vannak írott szöveg nélkül.

Eredeti helyén találtunk rá az alapító tábla előtt a nyugati podiumnál a posztamenséről ledőlt, a mithraeum berendezésével egyidőben állított *„petrogenitus"* oltárra,[17] amelynek felső része hiányzik.[18] Az oltár az északi festett szentélyfallal egy egységet alkot.

A keleti podiumnak az északi fal elé beforduló része és a nyugati podium között a *petrogenitus* oltár mögött egy üreg alakult ki,[19] amelyből nagy mennyiségű szárnyas állat hulladékát tártuk fel.[20]

A nyugati podiumban kialakított kis fülkében in situ előkerülő oltárral szemben[21] a keleti podiumon egy 56 × 40 cm méretű lenyomatot találtunk, amely valószínűleg egy oltár lenyomata lehetett.[22]

A cella omladékában a nyugati podium mellett in situ előkerülő oltár[23] előtt (3. kép 5) a keleti podium megszakad. Nagy valószínűséggel itt is oltárnak, vagy oltároknak kellett állnia.[24]

A szentélyt több mint fél évszázadig használhatták,[25] majd a nagyobb oltárokat[26] az alapító kőtábla elé állítván (6. kép 1) a szentélynek az északi részét agyagtéglákkal elfalazták, amit a római korban soha nem bontottak ki újra.

Az elfalazás mögött találtunk egy vésett díszű üvegtálat. A tál valószínűleg a szentély befalazásakor törhetett el. Két oldaltöredéke egymásba rakva a keleti podium és a mithraeum keleti zárófala közé becsúszva került elő, míg a tál aljára a 4. sz. oltár előtt több darabra törve találtunk rá (12. kép).

Az üvegtál[27] lapos félgömb alakú, vágott szélű, halvány sárgászöld színű, kívülről vésett[28] mintával díszített. Mérete: ∅ 205 mm, M 43 mm, V 4–5 mm (11. kép).

Közvetlenül a kissé kihajló perem alatt körbefutó vésett vonallal, majd az oldalán felül egy, alul négy párhuzamos vésett vonal között körbefutó kettős indamustrával díszített. Az edény alját egy balra néző, jobb lábbal előre lépő legelésző bika[29] vésett képe tölti ki.

A bika két vésett vonallal jelképezett földön áll. Az előtérben, a bika előtt és fölött növény burjánzik. Valószínűleg az ókor egyik legfontosabb takarmánynövényéről van szó;[30] amit ma már nem használnak, a bükkönyről.[31]

Vésett körbefutó kettős inda-mustra látható egy kölni gyárban készült, Kölnben előkerült 3. sz.-i üvegen.[32] A fő motívumnak, a legelésző bikának nem találtunk párhuzamát, de minden valószínűség szerint a kölni, vagy Köln környéki üveggyártó műhelyhez köthető. Előfutára lehet a 4. sz.-ban megjelenő vadász, mitológiai és keresztény jelenetes motívumú üvegtálaknak.[33]

Az üvegtál korára vonatkozó rendelkezésünkre álló adatok szerint, amelyek a tál formáját,[34] részben díszítését[35] és a lelőkörülményeket[36] érintik, a tál a 3. sz. első felében készülhetett, és került elhelyezésre a mithraeumban.

A mithraeum elfalazott szentélyében hat és a templom omladékában a cellában egy feliratos követ találtunk[37] (6. kép 1).

1. Eredeti helyén találtuk meg a templom alapítási feliratát (6. kép 2–3), amely a szentély északi falában volt elhelyezve. Felső része megsérült, hiányos. Anyaga puha mészkő. A tábla hasáb alakú, a feliratos mező profilált keretben eredetileg valószínűleg hat vonalkázott sorban kialakított. A kő oldalán a szentély északi falát díszítő falfestmény vakolatának maradványaival[38] (6. kép 2–3).

Feliratunkat a következőképpen oldhatjuk fel:

[Deo Soli Invicto Mithrae] / Cass(ius) [P(ius) Marcelli]nus / trib(unus) lati(clavius) leg(ionis) II. / Ad(iutricis) p(iae) f(idelis) Acmazo / locum deo co(n)^{5}s(tituerunt) v(otum) s(olverunt) l(ibentes) m(erito)

Mérete:

Magassága (M): 50 cm

Szélessége (Sz): 64 cm

Vastagsága (V): 29,5 cm

Betűmagassága (Bm): 4,5–4,8 cm

Ltsz.: 81.7.13. (13. kép 1–2)

A kő megsérült és elpusztult felső részében a dedicatio lehetett: Deo Soli Invicto Mithrae formában. Az alatta levő 2. sorban az adományozó neve szerepelt nominativusban. E név kiegészítésénél a sor elején még jól olvasható „Cass..." töredékéből és ugyancsak ennek a sornak a végén az „us", vagy „nus" szótöredékből indulhattunk ki.

A Cass(ius) és az utána következő töredékes betűt nagy valószínűséggel P(iusnak), vagy „M"-nek olvashatjuk, ami az „us", vagy „nus" ligált végződéssel a Marcellinus név kiegészítésére adhat lehetőséget.

A szöveg megkomponálásánál a vésnök a sor elején még viszonylag tágas betű- és szóközöket használ, ami a sor vége felé lecsökken. Ezt a jelenséget feliratunk minden sorában megfigyelhettük. Ezért, valószínűleg a Marcellinus név a fennmaradó helyen ligatúrával való kialakítását ebben az esetben a helyszűke miatt csak ilyen módon oldhatta meg a vésnök.

Nem hagyhatunk figyelmen kívül azonban más feloldási lehetőségeket sem; miszerint a Cass(ius) nomen után „us" végződésű cognomennel szereplő senatori rangú személy is számításba jöhet.[39]

Ritterling szerint 202-ben Lucius Cassius Marcellinus volt Pannonia Inferior Helytartója,[40] aki L. Cassius Pius Marcellinus tribunus laticlavius apja, vagy közeli rokona lehetett. Mindketten valószínűleg egy időben 202-ben tartózkodhattak szolgálati helyükön Aquincumban.

Ha az apáról lenne szó, úgy a mithraeum alapítása is jóval előbb, Lucius Cassius Marcellinus tribunatusa idején történhetett volna, megközelítőleg 187–190 körül. E feltevés mellett szólna talán az is, hogy a mith-

raeumban talált oltárok egy része 202-nél korábbi időre datálható, ezért egy 190 körüli templomalapítási dátum magyarázatául szolgálhatott volna az oltárok korai keltezésére is.

Ezt a következtetést zavarja az, hogyha egy átlagos cursus honorumot figyelembe véve a tribunusi és a consuli rang közötti időt 10–15 évre becsüljük,[41] úgy a 190 körüli templomalapítási idő előttről is van már egy C. Iulius Lepidus Tertullus által Mithrasnak szentelt oltár.[42] Ezt az oltárt az előzőekben felvázolt számítási mód alapján 178–182 közé keltezhetnénk.

Az előző zavaró momentum mellett azonban más is ellen szól a második feltevésnek: egyrészt, mert a 190 körüli templomalapítás Septimius Severus trónra kerülése előtt elképzelhetetlen lett volna egy legiostáboron belül.[43] Másrészt a templomalapítás előtti Mithrasnak szentelt oltárok a tribunus laticlaviusok házának udvarán is állhattak,[44] és csak később, a templom alapításával kerültek a helyükre. Valószínűleg a 202-es templomalapítás és így L. Cassius Pius Marcellinus feloldás mellett szól még az a tény, hogy ebben az időben látogat Pannoniába a császár.[45]

A felirat 4. sorában szereplő „Acmazo" név egy rabszolgát takar, aki gazdájával együtt hozta létre a templomot.[46]

2. A szentélyben szerepel egy másik *L. C. Pius Marcellinus* által állított feliratos oltár (13. kép 4), amelynek kialakítása és elhelyezése a mithraeumon belül egységes képet mutat az északi szentélyfalon levő falfestménnyel; mintegy belekomponálták a szentély falának a látványába. Sajnos ennek a *Mithra Petrogenitus* oltárnak a felső része hiányzik, így ma már nem dönthető el, hogy a kígyó feje hogyan volt kialakítva (14. kép 2) és hogy az oltáron megvolt-e, és milyen volt a sziklából született Mithras szobra.[47]

A mészkőoltár abacusán elöl kétfülű, gömbhasú edény (cantharos) van, amiből kétoldalra szőlőfürtös inda hajlik ki egy-egy szőlőfürttel. Az abacus látható jobb oldalán egy szőlőfürt szerepel (14. kép 1). A hengeres törzsre kígyó tekeredik fel. A talpazaton, a négy sarkon egy-egy kétsoros akhantus levelű fejezettel négyszögletes oszlopok állnak, amelyet elöl szőlőfürtös és leveles inda díszít. Az oltáron még láthatók az eredeti festés nyomai. Az abacuson és a felső párkányon felirattal (13. kép 3).

Feliratunkat a következőképpen oldhatjuk fel:

D(eo) S(oli) I(nvicto) M(ithrae) / L. C. Pius Marcellinus

Mérete:
M: 92 cm
Sz: 45,5 cm
V: 37,5 cm
Bm: 5–3 cm
Ltsz.: 81.7.17

L. Cassius Pius Marcellinus ismert személyiség volt.[48] Cursus honoruma is nyomon követhető.[49] Az előzőekben felvázoltak alapján ő lehetett a mithraeum alapítója.

3. Az elfalazás mögött eredeti helyén találtunk rá a nyugati podiumban kialakított kis fülkében itt egy másodlagosan felhasznált kis oltárra (14. kép 4).

Az elnagyolt kivitelű oltár puha mészkőből készült, az abacusán stilizált akroterionnal, a tetején kormozott kerek mélyedéssel. A törzsön az eredeti görög nyelvű feliratot stukkóval lekenték és a fehér alapra bordó színű festékkel új feliratot írtak. Számunkra részben csak a stukkó alatti, eredeti vésett felirat maradt meg öt sorban (14. kép 3). Ac / κληπιω / Αντω / νωσ / CIAI[...][5]

Mérete:
M: 29 cm
Sz: 10 cm
V: 9 cm
Bm: 1,5–2 cm
Ltsz.: 86.10.8.

Az oltár valószínűleg a közeli valetudinariumból[50] került a Mithras[51] templomba. Az állítójáról nem sokat tudunk, az Antonius név[52] rendkívül elterjedt volt a birodalomban. A felirat 5. sorában az átvonó festés miatt a szöveg olvashatatlan.

4. Az elfalazás mögötti következő oltár kemény mészkőből készült. Sérült abacusán kétoldalt és középen palmettás indadísszel. Tetején szögletes mélyedéssel. Az oldalán fehér festés nyomaival. Törzsén nyolc sorban vésett, vörös festésű felirattal (15. kép 2).

Feliratunkat a következőképpen oldhatjuk fel (15. kép 1):

Soli / Invicto / sac(rum) / C. Iul(ius) C(ai) f(ilius) Arne(nsi) (tribu) / Lepidus Ter[5]tullus tr(ibunus) lat(iclavius) / leg(ionis) II. Ad(iutricis) p(iae) f(idelis) / vot(um) exol(vit)

Mérete:
M: 109 cm
Sz: 33,5 cm
V: 30,5 cm
Bm: 2,5–6,5 cm
Ltsz.: 81.7.15.

Az oltár az elfalazást megelőzően valószínűleg eredetileg a keleti podium mellett állhatott.[53]

C. Iulius Lepidus Tertullus pályafutása is részben ismert,[54] bár ifjúkorának eme szakaszáról nincs más emlékünk. Ezek szerint 193–195 között leg. Aug. pr. pr. leg. III. Aug., s ettől az időtől visszaszámolva megközelítőleg 178–182 között lehetett a leg. II. Ad. tribunus laticlaviusa. Az is elképzelhető, hogy esetleg a legatus fiáról van ez esetben szó. A felirat 6. sorában a lat(iclavius) szónál törlést figyelhettünk meg.

Az elfalazás mögött a még hátramaradt Mithrasnak szentelt oltárok állítói a kutatás számára egyelőre teljesen ismeretlenek.

5. Az első kemény mészkőből készült, abacusán kétoldalt akroterion, középen háromszög díszben rozetta. Teteje simára alakított. Törzsén 8 sorban felirattal (15. kép 4).

Az oltár feliratát a következőképpen oldhatjuk fel (15. kép 3):

Soli Invicto / Mitrhae (sic!) / C.Minucius/Ticidianus / Annius Faus[5]tus trib(unus) lat(iclavius) / leg(ionis) II. Adi(utricis) p(iae) f(idelis) / v(otum) s(olvit)

Mérete:
M: 102 cm
Sz: 38 cm
V: 32,5 cm

Bm: 3,2–4 cm

Ltsz.: 81.7.16.

Ez az oltár is az elfalazást megelőzően a keleti podium mellett állhatott az előbbi oltár mellett.

6. A következő, feltűnően szépen faragott oltár kemény mészkőből készült. Sérült abacusán kétoldalt akroterion dísz között rozetta. Tetején félgömb alakú mélyedéssel. Felső párkányán stilizált babérlevél dísszel.[55] Törzsén profilált keretben 8 sorban szépen komponált és faragott felirattal (16. kép 2).

Feliratunkat a következőképpen oldhatjuk fel (16. kép 1):

S(oli) I(nvicto) M(ithrae) / Sex(tus) Decimî / us Verus / Barbarus / trib(unus) leg(ionis) II/[5]Adi(utricis) c(larissimus) i(uvenis) pro sa/lute sua et suo/rum exvoto

Mérete:

M: 111 cm

Sz: 41,5 cm

V: 36,5 cm

Bm: 3,5–5 cm

Ltsz.: 81.7.14.

Az oltár az elfalazást megelőzően a keleti podium mellett állhatott az előző két oltárral együtt.

A felirat 6. sorában szereplő L.C.I. rövidítést nem lehet „laticlavius"-ként feloldani, talán l(ocum) c(onstituere), vagy c(onceder) i(ussit) formában oldhatnánk fel.[56] Azonban adódik egy harmadik, valószínűbbnek látszó feloldás is, miszerint az L.C.I. rövidítés első betűje a hosszabbra sikerült alsó szárával együtt mégiscsak „I" lenne és az Adi(utrix) szóhoz tartozna. Annál is inkább, mert az „Ad" rövidítés és az azt követő „I" között nincs interpunctio. A további rövidítést c(larissimus) i(uvenis)-ként oldhatnánk fel, amely azért is kézenfekvőbb, mert a felirat Barbarust csak tribunusnak nevezte.

7. A templom omladékában (3. kép 5) a nyugati podium mellett találtunk rá erre a kis oltárra. Az oltár elnagyolt kivitelű, kemény mészkőből készült. Abacusán kétoldalt akroterion, tetején lekerekített, szögletes mélyedéssel. Párkányán és a lábazatán, valamint a törzsén 7 sorban felirattal (16. kép 4).

Oltárunk feliratát a következőképpen oldhatjuk fel (16. kép 3):

Invicto / Mithrae/pro sal(ute) L(ucii) / Aur(elii) Galli/ trib(uni) laticl(avii)/[5] Aurelius Ali/phus posuit

Mérete:

M: 44 cm

Sz: 22,5 cm

V: 18 c

Bm: 2–2,5 cm

Ltsz.: 86.10.9.

Egy *Lucius Aurelius Gallus* ismert a kutatás számára,[57] aki 198-ban consul ord., s így, ha egy és ugyanarról a személyről van szó, valamikor 183 és 188 között lehetett volna nyilvánvalóan a leg. II. Ad.-nak a tribunus laticlaviusa.

A felirat 6. sorában szereplő *Aurelius Aliphus* a felirat állítója, valószínűleg Lucius Aurelius Gallusnak, vagy családjának a felszabadított rabszolgája lehetett.[58]

8. Még egy feliratos oltárról kell szólnunk, amely minden valószínűség szerint ebből a mithraeumból származott, de sajnos elveszett.[59]

A feliratot a következőképpen oldhatjuk fel:

Invicto / Mythrae (sic!) / Nabarze/Tib(erius) Ponti/us Ponti/[5] anus trib(unus) / lat(iclavius) leg(ionis) II. Ad(iutricis) / p(iae) f(idelis) d(at) d(edicat) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Tib. Pontius Pontianus consul suffectus-ként ismert 218-ból,[60] ennek alapján 202–206 között lehetett volna a leg. II. Ad. tribunus laticlaviusa. A felirat 3. sorában, a dedicatioban szereplő „Nabaraze" Mithrasa jelzője.[61]

9. Az udvar nyugati oldalán néhány méterre északra a cisternától, egy bazis mellett észak felé ledőlve, felirattal felfelé fekvő oltárt találtunk. Anyaga kemény mészkő. Felső része sérült, hiányos. Sérült abacusán kétoldalt rozetta. Tetején kerek mélyedéssel. Elöl a párkány letörött. Törzsén 10 sorban szépen komponált és faragott felirattal (17. kép 2).

A feliratot a következőképpen oldhatjuk fel (17. kép 1):

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Martî Vic/toriae Aug(usti) / et Laribus/ Militaribus/[5] C. Marius C(ai) f(ilius) / Gal(eria) (tribu) Etruscus/ Galianus trib(unus) / laticl(avius) leg(ionis) II. Adi(utricis) / Q(uestor) desig(natus) exvot(o)

Mérete:

M: 125 cm

Sz: 45,5 cm

V: 32,5 cm

Bm: 3,4–6 cm

Ltsz.: 81.7.18.

Számos I.O.M-nek dedicalt oltár ismeretes az aquincumi legiostáborból, amelyeket magas rangú tisztek állítottak.[62] Azonban a I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Marti Victoriae[63] Aug(usti) et Laribus Militaribus-nak dedicalt oltár egy tribunus laticlavius által, az olyan emlékek[64] sorát gyarapítja, amelyek azt bizonyítják, hogy a birodalmi istenségek mellett a katonai Larok tiszteletének az ápolása a hadseregben a tribunus laticlaviusok előjoga és kötelessége volt.[65] Valószínűleg a másik két tribunus laticlavius által állított oltár is innen került elő,[66] ahol nagy a valószínűsége annak, hogy egy szabadtéri szentély *(Lararium)* lehetett.[67] Az oltár állítója teljesen ismeretlen fiatal ember, aki *Questor designatus*-ként az aquincumi szolgálati idejének a vége felé járhatott. Az oltár kialakítása és a betűforma alapján a felirat a Severus korban készülhetett.

10. Az udvar északi oldalán a csatorna mellett került elő egy fehér, kemény mészkőből igényesen faragott oltár. Az alsó rész hiányzik. Abacusán kétoldalt palmetta dísz, középen egy oromzatban rozetta. Teteje simára alakított. Sérült párkányán babérlevél motívummal. Elöl a törzsön a felirat profilált keretben 3 sorban kialakított (18. kép 2). Az oltárkövön levő felirat a következő (18. kép 1):

Silvan/abes (sic!) / Lucilia (sic!)

A törzs bal oldalán 5 sorban minden valószínűség szerint nem a törzs elején levő felirathoz tartozó, egy-két szó kivételével értelmetlen szöveggel (18. kép 4).

A kő bal oldalán a felirat a következő (18. kép 3):
TA SUA/.ATA IVE/IA GRISP/PRO IVI/SOLVI
Mérete:
M: 34 cm
Sz: 15,7 cm
V: 14,4 cm
Bm: 1,6–2,3 cm
Ltsz.: 81.7.32

A Silvanabus dedicatiojú oltár meglehetősen ritka Pannoniában,[68] azonban a pannoniai Silvanus tisztelete nagy népszerűségnek örvendett nemcsak a civilek, de a katonaság körében is.[69]

Az előző 9. sz. oltár és ez, a Silvanabus-oknak dedicalt kölcsönösen megerősítik azt a feltételezést, hogy a tribunus ház udvarán a Mithraeum mellett a házi, családi tűzhely oltalmazó istenségeknek is lehetett szentélye.[70] A 3. sorban levő név nem egyértelműen eldönthető olvasata szerint két lehetőség kínálkozik. A bizonytalanság a szó második felében levő kettős „L", vagy „LI" olvasatából adódik.

A feliraton *Lucilia* olvasható, amely noment sem a Nomenclator, sem a CIL indexek nem tartalmazzák.

Lucilia(nus)[71] cognomenként való feloldása nem valószínű. Egyrészt a cognoment nem szokták rövidíteni és a név esetleges folytatásának semmi nyoma, másrészt az ilyen és hasonló formájú feliratoknál a dedicatio után nomen szokott állni.[72]

Lucilla olvasat is elképzelhető, bár ez esetben a szóban forgó dupla „L" második betűe hibásan[73] „I"-nek volt vésve. Ennek ellenére a Lucilla név a legvalószínűbb[74] a feliraton. Az oltárkő bal oldalán levő felirat valószínűleg később került az oltárra. A betűk, bár hasonlítanak az első oldalon levőkre, egy későbbi időszakra keltezhetők. Az öt sorban kialakított szöveg értelmetlennek látszik. Megfejtésére tett kísérletünk eredménytelen volt. A kő korát az abcus inda díszítése, a párkányon levő jellegzetes babérlevél motívum alapján a 3. sz. első felében, a Severus-kor végén készíthették.

11. A tribunus ház észak-nyugati traktusa egy átjárójának későrómai elfalazásából került elő a puha homokkőből készült pici oltár a feliratos oldalával lefelé fordítva (3. kép 6). Tetején profilált keretben szögletes mélyedéssel és égésnyomokkal. Párkánya tagolt, sérült, hiányos. Törzsén elöl kétoldalt egy-egy palmaág között 4 sorban felirattal és fehér stukkó festésnek nyomaival. A törzsön hátul szögletes mélyedéssel (17. kép 4).

Az oltáron levő felirat a következő (17. kép 3):
/For(tunae) /Sanc(tae) /Agapa/v(otum) s(olvit)
Mérete:
M: 24,3 cm
Sz: 18,2 cm
V: 15,6 cm
Bm: 3,2 cm
Ltsz.: 86.10.6.

Fortuna istennőnek és a különböző aspektusaiban tisztelt Fortunának számos emlékét ismerjük Aquincumból,[75] sőt a legióstáborból is.[76]

Állítója, neve után ítélve görög származású rabszolganő[77] lehetett.

Az oltár a 3. sz. végén, a 4. sz. elején keletkezhetett. Erre utal a dedicatios formula mellett a használt betűtípus és a pálmáagak is.

Visszatérve a tribunus ház 3. sz.-i történetéhez: A 260-as évek germán–szarmata háborúi után[78] a tribunus házat átalakítják (III. periódus). Az udvar északi részében 4, esetleg 6 helyiségből kialakított fűtőcsatornás rendszerrel fűtött kis fürdőt hoznak létre (19–20. kép). A fürdőnek megtaláltuk a 2,2×4,4 m (= *3×6 g.*) méretű kőlapokkal burkolt medencéjének egy részét, a medence északi oldalán egy 4,4×4,4 m (= *6×6 g.*) méretű, a falait körben fűtőcsatornával fűtött *tepidariumát,* majd ettől északra és keletre is egy-egy fűtőcsatornás fűtéssel ellátott 4,4×4,2, és egy 4,4×9(?) m (= *6×12 g.*) méretű helyiségeit.

Vizet a fürdőhöz az északi szerviz úton keresztül egy táglából falazott csatornán vezettek a helyreállított *thermae maioresból.*[79] Ennek a csatornának egy rövid szakaszát a Mithraeum nyugati zárófala mellett találtuk meg. Az elhasznált vizet a kis fürdő nyugati oldalánál épített É–D-i csatorna vezette el déli irányba – feltehetőleg felhasználva a korábbi, az udvart körbevevő csatorna DK-i szakaszát is – a *via sagularis* nagy vízgyűjtő csatornájába.

A 4. sz. elején a tribunus ház negyedik periódusában az épület ÉNy-i traktusában működő hypocaustumos helyiség átjáróit befalazzák,[80] csak egyes helyiségeit lakhatják. Kissé eltérő tájolással az ott talált kőanyag felhasználásával hevenyészett épületeket emelnek. A romok között fokozatosan megjelennek a sírok.[81] A hadsereg és az itt maradt lakosság az időközben megépült *későrómai erőd* területére vonult vissza a 4. sz. első harmadában.[82]

Az összefoglalás előtt rövid áttekintést adunk a már rendelkezésünkre álló leletanyagból a Tribunus Laticlavius ház mithraeumának falfestményéről (Madarassy Orsolya), az állatcsont maradványokról (Vörös István) és a Tribunus Laticlavius ház amphora leleteiről (Bezeczky Tamás), valamint sigillata forgalmáról (Gabler Dénes tollából).

MADARASSY ORSOLYA

A TRIBUNUS LATICLAVIUSOK HÁZA AZ AQUINCUMI 2–3. SZ-I LEGIOTÁBORBAN

A MITHRAEUM FALFESTMÉNYE

A tribunusház festett mithraeuma a pannoniai provinciális művészet eddg egyedülálló alkotása.

A szentély É-i pódiumán állt az alapítókő, háttal a szentélyfalnak döntve, fölötte a falba süllyesztve helyezték el a központi kultuszképet, a bikaölést ábrázoló reliefet.[83] A Ny-i pódium mellett 30 cm magas kő posztamens került elő – a kígyós oltár bázisa. (6. kép 1)

A kövek beállítása után fogtak hozzá a szentély festéséhez. A kultuszképet és az alapítókövet először rózsaszínű, téglaporos, terrazzószerű alapvakolattal erősítették a falhoz – a többi rész alapvakolatában nincs téglapor –, majd a szokásos technikával dolgoztak tovább: két-három réteg összedolgozott simítóvakolat, 0,5–1 mm festőréteg, erre al fresco festés. Valószínűleg a fallal egyszerre festették a köveket is.[84] A kígyós oltáron a mellékjelenetek színével megegyező festésnyomok vannak, az alapítókő oldalain fehér meszelés. A falfestmény a szentély elfalazása után omlott le, lábazati része in situ került elő (6. kép 2–3).

1980 óta sikerült rekonstruálni az É-i szentélyfal képének szerkezeti vázlatát[85] (7. kép). Az alapítókő két oldalán levő mellékjelenetekben a Mithras-legenda stációit festették meg. A K-i képsort sikerült teljesen összeállítani, a Ny-i képsor még töredékes. Megvan a kultuszkép fölötti középmező indítása, ennek alapján kiszámítható a központi relief mérete, alakja, valamint a középmező barlangjelenetét lezáró ív magassága.

A K-i képsor mellett egy fehér, bekeretezett tábla található, bekarcolt vízszintes csíkokkal, felül 75 cm hosszú stukkópárkánnyal díszítve, a stukkópárkány fölött stilizált virággirland. A tábla alatt és mellett a fal sima, fehér.

A munka a mai napig nem zárult le.[86] Hátra van még a Ny-i képsor teljes összeállítása. Megnehezíti a válogatást, hogy a falnak ezt a részletét a már megszikkadt vakolatra festették, az eredeti al fresco technika itt többnyire al seccoba megy át, így a darabok meglehetősen kopottak. A szentély Ny-i részén levő újkori pince beásása pedig valószínűleg a töredékek egy részét meg is semmisítetette.

Összeállításra vár még a középmező, a fal felső lezárása pedig majd a mithraeum mennyezetének rekonstrukciójához nyújthat támpontot. Helyükre kell illeszteni a K-i vonalkázott tábla közelében előkerült, bekarcolt kurzív feliratos, fehér töredékekeket is.

Az in situ talált részletek alapján építhető fel a kompozíció szerkezeti vázlata. Az alapítókő K-i oldalán a bikán lovagló Mithras alakját látjuk (6. kép 3). A Ny-i képsor alján, a bikalovaglással azonos magasságban üres fehér mező található. (6. kép 2) A K-i teljes képsor alapján következtethető ki a Ny-i töredékes jelenetsor helye (7. kép).

Hasonló mellékjelenetes ábrázolással[87] Pannoniában[88] eddig nem találkoztunk. Az Al-Duna vidék (Moesia, Dacia, Thracia) mithraeumaiban[89] a kompozíció általában négyzetes, a Mithras Petrogenitus ábrázolás a központi Mithras Tauroktonos jelenet jobb oldalába van beépítve, bal oldalon a – lovaglás – Transitus jelenetpár foglal helyet, az oltárkép alsó részén pedig az investitura, caena mystica és az ascensio.[90]

Az aquincumi mithraeum párhuzamait Róma, Italia, Syria és a Ny-i provinciák Mithras-kultuszában kell keresni.[91] Itt a mellékjelenetek három oldalról veszik körül a Tauroktonos jelenetet, a történet bal felől indul, a Mithras Petrogenitus ábrázolás általában bal oldalon áll, a Mithras-Sol ciklus pedig jobboldalt.[92]

Ha a Mithras-legenda képi megfogalmazásait vizsgáljuk,[93] egyes jelenetek általánosan közkedveltek, mások csak egy-egy mithraeumban fordulnak elő. Nincs meghatározva a mellékjelenetek száma, sorrendjük is mutat némi variációt. Az egyes jeleneteket csoportosítva elkülöníthetők bizonyos nagyobb ciklusok, melyek nem egyenlő fontosságúak, egyes elemek akár el is hagyhatók, s mindig az adott közösség dönti el, hogy a legenda melyik részét hangsúlyozza (lásd táblázat[94]).

I. Kosmogónia[95]

Ez szinte a legnagyobb variációt mutató ciklus. Nem feltétlenül szükséges eleme a legendának, részben vagy akár teljes egészében elhagyható.[96] A II. ciklus kibővítése az ősidők felé, mitológiai párhuzamokkal, melyek a Mithras legendához asszociálhatók.[97]

II. Genesis

A legenda tulajdonképpeni kezdete, alapciklus. Mindenhol megtalálható, sorrendje, ikonográfiája kötött. Teljes formájában három elemből áll: – Gigantomachia – fekvő Saturnus-Oceanus – Mithras Petrogenitus.[98]

Az aquincumi mithraeum Ny-i töredékes jelenetsorának középső jelenete Mithras Petrogenitus ábrázolása. A fölötte levő töredék – sárga, ferdén futó ruharedők – Saturnus-Oceanus fekvő alakjává egészíthető ki (10. kép 1).

Mivel általában a teljes ciklust ábrázolják,[99] töredékünket valószínűleg megelőzte a gigantomachia jelenete, így az a bal oldali 2–3 képmezőbe helyezhető el.

LELŐHELY CIMRM. SZÁM	I. KOSMOGONIA	II. GENESIS	III. IUVENTUS	IV. AGON I A	V. AGON I B	VI. MITHRAS-SOL	VII. MYSTERIUM	VIII. APOTHEOSIS	IX. KOSMOS NEOS
DURA 42	SATURNUS IUPPITER	GIGANTOMACHIA SATURNUS-OCEANUS M. PETROGENITUS	× ×	VÍZCSODA	LOVAGLÁS TRANSITUS	INVESTITURA	CAUTES-CAUTOPATES	CAENA	—
MARINO SCHWERTHEIM Abb. 41	—	GIGANTOMACHIA SATURNUS-OCEANUS M. PETROGENITUS	—	—?	LOVAGLÁS TRANSITUS	INVESTITURA DEXIOSIS (VÍZCSODA?)	—	—	—
BARBERINI 390	—	GIGANTOMACHIA SATURNUS-OCEANUS M. PETROGENITUS	—	VÍZCSODA	TRANSITUS	INVESTITURA (M. ATLAS) DEXIOSIS	—	ASCENSIO CAENA	—
NERSAE 650	—	GIGANTOMACHIA SATURNUS-OCEANUS M. PETROGENITUS	—	—	LOVAGLÁS	INVESTITURA DEXIOSIS	—	—	—
SAARBURG 966	SATURNUS ÉS IUPPITER	GIGANTOMACHIA SATURNUS-OCEANUS M. PETROGENITUS	×	VÍZCSODA EKPYROSIS	LOVAGLÁS TRANSITUS	DEXIOSIS	—	CAENA	—
HEDDERNHEIM 1083	—	GIGANTOMACHIA SATURNUS-OCEANUS M. PETROGENITUS	M. ARATOR M. DENDROGENES	VÍZCSODA	TRANSITUS	INVESTITURA ADORATIO	—	ASCENSIO	—
DIEBURG 1247	ÁLLATOK → ?	SATURNUS-OCEANUS M. PETROGENITUS	M. ARATOR M. FRUGIFER	EKPYROSIS	TRANSITUS LOVAGLÁS TRANSITUS	—	TRIPLASIOS MITHRAS	CAENA ASCENSIO	—
NEUENHEIM 1283	ATLAS	SATURNUS-OCEANUS ← S. ÉS IUPPITER M. PETROGENITUS	M. FRUGIFER M. DENDROGENES	VÍZCSODA TAURUS	TRANSITUS LOVAGLÁS TRANSITUS	—	—	ASCENSIO	—
OSTERBURKEN 1292	KHAOS ATLAS ÉS TELLUS PÁRKÁK S. ÉS IUPPITER	GIGANTOMACHIA SATURNUS-OCEANUS M. PETROGENITUS	M. FRUGIFER	TAURUS VÍZCSODA	TRANSITUS LOVAGLÁS	INVESTITURA DEXIOSIS	—	ASCENSIO M. VENATOR CAENA	—
MAULS 1400	—	GIGANTOMACHIA SATURNUS-OCEANUS M. PETROGENITUS	M. ARATOR M. ATLAS	—	LOVAGLÁS × TRANSITUS	ADORATIO ? → INVESTITURA DEXIOSIS	—	ASCENSIO CAENA	—
(VIRUNUM) 1430	—	GIGANTOMACHIA SATURNUS-OCEANUS M. PETROGENITUS	× 2 ALAK ? CAUTES-CAUTOPATES	VÍZCSODA	—	INVESTITURA DEXIOSIS	—	ASCENSIO	TELLUS ÉS SATURNUS ISTENEK
AQVINCVM	—	[GIGANTOMACHIA] SATURNUS-OCEANUS M. PETROGENITUS	FRUGIFER	[VÍZCSODA]	[TRANSITUS]? LOVAGLÁS	ADORATIO INVESTITURA DEXIOSIS	CAUTES-CAUTOPATES-SOL	ASCENSIO	ISTENEK VAGY PLANETÁK ?

III. Iuventus

Ebben a ciklusban a fiatal Mithras mint vegetációs jellegű kultúrhérosz szerepel. A ciklus akár egészen el is hagyható, egyes elemei:[100] Mithras Dendrogenes, Mithras Frugifer, Mithras Arator lazán kapcsolódnak, szinonim jellegűek.[101]

Az aquincumi Ny-i képsor harmadik töredékén (4. képmező) Mithras Frugifer alakját látjuk (10. kép 1).

IV. Agón A.[102]

Átmeneti ciklus, a fiatalkor lezárása, a bikakaland kezdete. Legtöbbször csak egyetlen jelenettel,[103] a vízcsoda ábrázolásával szerepel.

Feltehetőleg az aquincumi Ny-i képsor is a vízcsoda jelenetével folytatódott (5. képmező rekonstrukciója.) (7. kép).

V. Agón B.[104]

Alapciklus, jóformán mindenhol megtalálható. Két eleme a bikalovaglás és a Transitus.[105]

Dura, Marino, Saarburg mithraeumaiban a ciklus sorrendje: Lovaglás – Transitus. Más kompozíciók esetében a ciklus egyetlen jelenetből áll, Nersae – csak lovaglás Barberini, Heddernheim – csak Transitus.

Neuenheim és Dieburg mithraeumaiban viszont a ciklust három jelenettel ábrázolják:[106]

– Mithras a vállán cipeli a bikát
– Mithras lovagol a bikán
– Mithras a bikát hátsó lábainál fogva húzza maga után (hagyományos Transitus ábrázolás[107])

Ennek alapján a Transitus *között* történik a lovaglás, avagy a lovaglás a Transitus egyik fázisa,[108] így a két jelenet szinonim, sorrendje egymással felcserélhető.

Az aquincumi K-i képsor alsó jelenete (7. képmező) (8. kép 5) a bikalovaglás ábrázolása. A legenda így is teljes, de ha a Ny-i képsort még egy jelenettel egészítjük ki (6. képmező), ide helyezhetjük el a Transitust.[109]

VI. Mithras és Sol[110]

Alapciklus, ikonográfiája meglehetősen kötött. Általában két jelenettel ábrázolják:[111]

– ún. „investitura" jelenet. Mithras frígiai sapkát vagy a bika lapockáját emeli az előtte térdelő Sol feje fölé.
– Mithras és Sol kézfogása – dexiosis jelenet.

Aquincumban a bikalovaglás után három jelenet következik (8. kép 1):

– Stilizált dombocskán (globus?) Sol Mithras előtt térdel, Mithras oldalán kardhüvely.[112]
– Investitura-jelenet. Hagyományos ábrázolás.
– Dexiosis-jelenet, oltárral. Hagyományos ábrázolás.

Nersae mithraeumában a ciklus első jeleneténél Sol térdel az oltár előtt, a dexiosist és a fegyverek felajánlásának mozzanatát[113] mintegy összevonva. Heddernheim investitura jeleneténél Mithras is, Sol is áll, majd a Mithras előtt térdelő Sol ábrázolása következik.

Dura Europos egy jelenetbe sűríti össze a ciklus történetét.

Ha az investitura jelenet alkalmával Mithras kezében tartott tárgy a bika lapockája vagy combja, a jelenetre egyértelműen csak a bikaölés után kerülhet sor. De ha ez a tárgy frígiai sapka, akkor is valamilyen kultusszal kapcsolatos cselekemény ábrázolása.[114]

A bikaölés utáni eseményre utal Dura freskóján a lecsúszott sugárkorona,[115] mely párhuzamba állítható caena mystica jelenet sugárkorona-tropeum elemével.[116] A Barberini freskó pedig az investitura és a dexiosis *közé* helyezi a Mithras–Atlas jelenetet, ahol Mithras ruhájának kék színe egyértelműen a már megdicsőült Deus Invictus szimbóluma.[117]

Ha a ciklus a bikaölés után következik,[118] az aquincumi jelenetsor értelmezése:

– Sol köszönti a győzedelmes Mithrast – adoratio (8. képmező) (8. kép 4)
– investitura (9. képmező) (8. kép 3)
– dexiosis (10. képmező) (8. kép 2)

VII. Mysterium[119]

A Mithras–Sol ciklust követő aquincumi jelenet értelmezése meglehetősen problematikus (11. képmező) (9. kép 4). – Cautes és Cautopates egyik kezüket magasba emelik, másikkal valamit tartanak, középen ruhátlan térdelő alak kerek tárggyal.

A jelenet pontosabb leírását megnehezíti, hogy a simítóvakolat ezen a ponton hígabb volt, száradás közben meghúzódott, az al fresco technika itt is al seccoba megy át.

Hasonló jelenettel csak Dura Europosban találkozunk,[120] ahol Cautes és Cautopates a bika bőrét tartja, mintegy előkészítendő a caena mystica asztalát. Elképzelhető, hogy az aquincumi Cautes–Cautopates pár kezében tartott tárgy is a bikabőr sematikus rajza. A térdelő ruhátlan alak valószínűleg Sol, feje körül halvány sugárkorona vehető ki.[121] A kezében tartott kerek tárgy (patera?) más mithraeumokban Cautes-Cautopates attribútumaként szerepel.[112]

Feltehetőleg valamely, a kultusszal[123] összefüggő beavatási jelenet, misztikus újjászületés ábrázolását látjuk.[124]

VIII. Apotheosis

Alapciklus, a legenda befejezése a világmegváltó bikaölés és a kultusz megalapítása után Mithras megdicsőülése, apotheosisa. Két eleme van:

– ascensio – Mithras mennybemenetele a napkocsin,
– caena mystica – a kultikus lakoma.[125]

Az eredeti caena még a barlangban zajlik, a frissen leölt bika tetemén,[126] után következik a mennybeszállás, ezt ábrázolja Dieburg, máshol viszont a mennyben örökké tartó és a közösségben megjelenített kultikus lakoma misztérium jellegét hangsúlyozzák, így a caena az ascensio mögé kerül.[127] A két jelenet egymás szinonimája is lehet. Az aquincumi falfestmény következő jelenete az ascensio (12. képmező) (9. kép 3).

IX. Kosmos neos

Egyes mithraeumok[128] a legendát kibővítik a Mithras apotheosisa után helyreállt világrend valamilyen

szimbolikus ábrázolásával. Ezt a gondolatot fejezi ki az aquincumi zárójelenet is (13. képmező)[129] (9. kép 1).

A jelenet töredékes, istenek ülnek egy áldozati lakoma mellett.[130] Az alakok közül csak Mercurius azonosítható, mellette szakállas férfi. (Iuppiter? Mars?) Az alakok száma hétre egészíthető ki, tehát lehetséges, hogy a planeták szimbolikus ábrázolása.[131] A kérdés eldöntéséhez biztos támpontot még az utolsó alak attribútuma sem nyújt, a kalapács egyaránt jelölheti Vulcanus–Pluto[132] (istenek), de Saturnus–Hiems alakját is (planeták).[133]

A mellékjelenetek és a kultuszkép fölött elhelyezkedő középmező még összeállítása vár. Valószínűleg a központi jelenet barlangja folytatódik – ismétlődik, a töredékekből eddig csak a barlang szélének indítását sikerült megtalálni (9. kép 1).

Hiányzik a Tauroktonos-relief, melyet feltehetőleg az újkori pince beásásával bolygattak meg. Elképzelhető a kő másodlagos bépítése, felbukkanása. Az Óbudán eddig előkerült szórvány Mithras-reliefek közül csupán egyetlen töredék[134] egészíthető ki a kívánt méretre, rekonstrukciós vázlatunkhoz munkahipotézisként ezt használtuk (10. kép 2).

A szentélyfal jobb oldalán stukkópárkánnyal kiemelt, megvonalazott fehér tábla található. A táblakeret helyét a simítóvakolatba mélyített szabadkézi karcolás jelezte, a vízszintes vonalakat a festőréteg felhordása után, vonalzó segítségével karcolták a falba.

A táblát beletervezték a kompozíció egészébe, stukkóval, virággirlanddal kiemelték. A vízszintes karcolások valamilyen kultikus szöveghez szolgálhattak segédvonalakként, talán a szertartás változó részeit írhatták fel rá.

A falfestmény egyrétegű, javításnak, kiegészítésnek semmi nyoma, a szentély elfalazása után helyben omlott le.

Az egész kompozíció kissé aszimmetrikus, a K-i oldal kazettái jóval magasabbak, a Ny-i képsor alján üres fehér mező található. Ezt az aszimmetriát a Ny-i pódium előtt álló kígyós oltár magyarázza. A falat csak a kövek beállítása után festették, így az oltár *mögé* már nem került jelenet, képe szervesen beleépült a kompozícióba. Ez viszont datálja a falfestmény keletkezését, így a mithraeum felszentelésének időpontját: a szentélyfal a L C PIUS MARCELLINUS által állított oltárral egykorú.

VÖRÖS ISTVÁN

A TRIBUNUS LATICLAVIUSOK HÁZA AZ AQUINCUMI 2–3. SZ-I LEGIOTÁBORBAN

A MITHRAEUM ÁLLATCSONT-LELETEI

Az aquincumi légióstábor praetentúrájában 1978–1979-ben került feltárásra az i.u. 2–3. sz.-i Tribunus Laticlaviusok háza. Az ásatás során a Tribunus ház mithraeuma és egyéb helyiségei kerültek elő,[135] amelyekben nagy számú – 944 db – állatcsontmaradvány is volt. A Tribunus ház közelében feltárt Via principalis kora római rétegeiből, illetve járószintjéről kevés – 96 db – állatcsontlelet került begyűjtésre.[136]

Az ásatás vallástörténeti és archaeozoológiai szempontból is legértékesebb állatcsont-leletegyüttese a mithraeumból került elő: 6 háziállat – a *szarvasmarha* (Bos taurus L.), a *juh* (Ovis aries L.), a *kecske* (Capra hircus L.), a *sertés* (Sus scrofa dom. Gray), a *házityúk* (Gallus domesticus L.) és a *házilúd* (Anser domesticus L.); 4 vadászott állatt – az *őstulok* (Bos primigenius Boj.), a *gímszarvas* (Cervus elaphus L.), az *őz* (Capreolus capreolus L.) és a *mezei nyúl* (Lepus europaeus Pall.); valamint eltérő méretű *halak* (Pisces sp. indet.) (l. táblázat).

A mithras szentély területéről került begyűjtésre továbbá még 5 folyami kagylóhéj (Unio sp. indet.), és 1 *éti osztriga* (Ostrea sp.) héj (21. kép 2–3).

A gondosan begyűjtött állatcsontanyag topográfiai és sztratigráfiai megoszlásának a vizsgálata a mithraeumban végzett szertartás egyes részleteire adhat közvetett adatokat.

I. Az állatcsontanyag rövid leírása

1. Tribunus Laticlavius ház

1.1. Mithraeum

1.1.1. Az É-i falnál álló oltárok tövében:

– az alapító oltárkő előtt:
sertés: 1 db – mt sin. V.
mezei nyúl: 5 db – atlas, 4 vert. lumbales.
– az alapító oltárkő Ny-i oldalánál:
szarvasmarha: 2 db – jobb és bal oldali félbehasított homlokrész a szarvcsapokkal.
– az alapító oltárkőtől Ny-ra, a Kígyós oltár posztamense mögött:
szarvasmarha: 10 db – 1 os ph. I., 3 os ph. II., 2 os ph. III., 4 os sesamoideum.
sertés: domináns
– az alapító oltárkőtől Ny-ra, a Kígyós oltár posztamense előtt:
sertés: 1 db – corp. mandibulae sin. fr.
– az alapító oltárkőtől Ny-ra, a Kígyós oltár alól:
szarvasmarha: 6 db – 6 costa fr. (5 db-on vágási nyomok ,1 db durván csiszolt, faragott).
juh: 3 db – jobb oldali arckoponya (maxilla fr., dp^3), os ph. I.
sertés: domináns
házilúd: 20 db
mezei nyúl: 1 db – pelvis sin. fr.

A Kígyós oltár mögött és alatt 181 db sertésmaradvány volt elhelyezve. A sertéscsontanyag anatómiai megoszlását a 2. táblázat tartalmazza.

– az alapító oltárkőtől Ny-ra, a Kígyós oltár mellett:
házityúk: 248 db – 10 agykoponya, 6 praemaxilla fr., 6 mandibula, 32 vert. cervicales, 3 vert. thoracales, 6 lumbosacrale, 4 sternum fr., 3 clavicula, 16 coracoideum (7 sin. – 9. dext.), 17 scapula (11 sin. – 6 dext.), 15 humerus (7 sin. – 7 dext.), 9 radius (4 sin. – 5 dext.), 6 ulna (4 sin. – 2 dext.), 19 cmc (9 sin. – 8 dext.), 16 pelvis (3 sin. – 6 dext.), 25 femur (14 sin. – 11 dext.), 17 tibiotarsus (7 sin. – 8 dext.), 4 os ph. I., 2 os ph. II., 2 os ph. III.
hal: 11 db
– az alapító oltárkő K-i oldalán, téglafelületről:
sertés: 8 db – 6 costa fr., scapula fr., ulna dext. fr.
– K-i pódium előtt:
sertés: 40 db – praemaxilla fr., 2 vert. thoracales, 16 costa fr., 2 humerus sin., radius sin., radius dext. prox. fr., 3 carpale, 4 mc., 5 os ph. I., 1 os ph. II., 4 os ph. III.
házityúk: 84 db – 8 mandibula (4 sin. – 4 dext.), 2 vert. cervicales, 26 costa fr., 6 clavicula fr., 3 humerus (2 sin. – 1 dext.), 1 coracoideum, 4 radius (1 sin. – 3 dext.), 6 ulna (3 sin. – 3 dext.), 4 cmc. (2 sin. – 2 dext.), 1 sternum, 4 pelvis fr., 1 lumbosacrale, 4 femur (2 sin. – 2 dext.), 4 tibiotarsale (1 sin. – 3 dext.), 8 fibula fr., 2 tmt.

A mithras szentély É-i falánál álló oltárok tövében előfordul háziállat csontmaradványok fajok szerinti megoszlása:

	db	%
házityúk	332	55,05
sertés	230	38,15
házilúd	20	3,32
szarvasmarha	18	2,98
juh	3	0,50
	603	100,00

2. Táblázat. A sertésmaradványok anatómiai megoszlása (db)

	oltár	Mithraeum Szentély	Előtér	Trib. ház	Via princ.
agykoponya	11	1	–	–	–
frontale	2	–	1	2	–
maxilla	6	–	4	2	2
mandibula	7	4	4	2	2
fog	–	7	5	2	34
	26	12	14	6	37
csigolya	61	1	3	–	1
borda	41	21	8	12	12
	102	22	11	12	13
scapula	4	1	3	–	–
humerus	8	2	3	1	1
radius	8	–	1	1	1
ulna	9	–	1	–	–
carpus	10	–	–	–	–
metacarpus	9	2	1	1	–
	48	5	9	3	2
pelvis	5	1	1	1	1
femur	4	2	3	2	1
tibia	3	1	2	–	–
fibula	2	2	1	–	–
astragalus	2	–	–	–	–
calcaneus	–	–	–	–	–
tarsus	2	1	–	–	–
metatarsus	5	–	–	–	1
	23	7	7	3	4
os ph. I.	9	1	2	–	–
os ph. II.	9	–	–	–	–
os ph. III.	10	–	–	–	1
	31	1	2	–	1
Összesen:	230	47	43	24	57

1.1.2. Szentély területe:

– Elfalazott fülke belsejéből:

szarvasmarha: 9 db – 2 bal és 1 jobb oldali félbehasított homlokcsont a szarvcsapokkal, szarvcsap fr., 3 costa fr., vert. thoracalis fr., mt diaph. (csiszolt).

sertés: 15 db – I sup., 12 costa fr., scapula fr., fibula fr.

házityúk: 1 db – tibiotarsus fr.

– A szentély Ny-i oldalán levő tűzhelyből:

kecske: 5 db – jobb oldali szarvcsap, corpus mandibulae sin., mc dext. fr., 2 tibia diaph. fr.

sertés: 2 db – I inf., fibula fr.

házityúk: 3 db – 1 cmc., 2 tmt.

mezei nyúl: 2 db – sacrum, mt. dext. V.

hal: 1 db.

– A szentély különböző helyéről – az említetteken kívül – a következő állatcsontmaradványok kerültek még elő:

szavasmarha: 39 db,

sertés: 30 db,

juh: 11 db,

kecske: 2 db

házityúk: 8 db – scapula fr., sternum fr., 2 radius fr., 2 tibiotarsus fr., 2 tmt.

őstulok: 1 db – bal oldali szarvcsap (1. táblázat) (22. kép 5)

gímszarvas: 2 db – femur dist. fr., astragalus.

őz: 1 db – metatarsus dext. diaph. (csiszolt).

hal: 6 db

folyami kagyló: 5 héjdarab

éti osztriga: 1 héjdarab

A mithras szentély – oltár kerület nélküli – területén előforduló háziállat csontmaradványok fajok szerinti megoszlása:

	db	%
házityúk	12	9,6
sertés	47	37,6
szarvasmarha	48	38,4
kiskérődző	18	14,4
	125	100,0

1.1.3. Mithraeum előtér

A mithraeum bejárati részén a terrazzópadló fölötti rétegekben, illetve a K-i fal melletti pusztulási rétegekben csak *szarvasmarha, sertés* és *juh* maradványai

3. Táblázat. A szarvasmarhamaradványok anatómiai megoszlása (db)

	oltár	Mithraeum szentély	előtér	Trib. ház	Via princ.
szarvcsap	–	9	3	7	1
frontale + szarvcsap	2	8	1	11	–
agykoponya	–	–	5	1	–
maxilla	–	–	2	–	–
mandibula	–	1	1	2	3
nyelvcsont	–	–	1	–	–
fog	–	2	5	–	1
	2	20	17	21	5
csigolya	–	3	3	–	2
borda	6	8	12	3	1
	6	11	15	3	1
scapula	–	2	1	–	3
humerus	–	–	1	–	3
radius	–	–	3	1	–
ulna	–	–	–	–	–
carpus	–	–	–	–	–
metacarpus	–	3	1	–	–
	–	5	6	1	6
pelvis	–	1	7	–	–
femur	–	5	1	–	–
tibia	–	5	2	1	1
astragalus	–	–	–	–	–
calcaneus	–	–	–	–	–
tarsus	–	–	–	–	–
metatarsus	–	1	5	1	2
	–	12	15	2	3
os sesamoideum	4	–	–	–	–
os ph. I.	1	–	2	1	–
os ph. II.	3	–	–	–	–
os ph. III.	2	–	–	–	–
	10	–	2	1	–
Összesen:	18	48	55	28	17

4. Táblázat. A kiskérődzők maradványainak anatómiai megoszlása (db)

	oltár	Mithraeum szentély	előtér	Trib. ház	Via princ.
szarvcsap	–	2*	1	1	1*
frontale + szarvcsap	–	–	1	–	1*
maxilla	1	1*	1	1	–
mandibula	–	1*; 2	1	3	–
fog	1	1	–	–	–
	2	7	4	5	2
csigolya	–	3	2	–	–
scapula	–	1	–	–	3
humerus	–	2	1	–	–
radius	–	–	–	1	2
carpus	–	–	–	–	1
metacarpus	–	2*	1	–	1
	–	5	2	1	7
pelvis	–	1	1	–	1
femur	–	–	1	–	4
tibia	–	2*	2	–	6
os ph. I.	1	–	–	–	–
Összesen:	3	18	12	7	20

* = kecske maradvány; a többi mind juh maradvány

voltak. Sem baromfiak, sem egyéb vadászott állatok csontjai az 1979-es ásatási anyagban nem fordultak elő (1. táblázat).

Az előtérben előforduló háziállat csontmaradványok fajok szerinti megoszlása:

	db	%
szarvasmarha	55	50,0
sertés	43	40,0
juh	12	10,0
	110	100,0

1.2. Tribunus Laticlavius ház, egyéb

A Tribunus ház mithraeum melletti helyiségeiből kevés állatcsont került elő, mindösszesen 70 db (1. táblázat). Itt fordul csak elő *ló*maradvány (=4 db – I dext. sup., mandibula oralis db, M_3 dext., os ph. III. sin ant.). *Házityúk*nak 4 db maradványa volt a leletanyagban (2 humerus fr., ulna fr., tibiotarsus fr.). Az *őstulok*nak egy jobb oldali szarvcsapja (23. kép 5), a *gímszarvas*nak 2 agancságvég darabja került elő.

2. Via principalis

A Tribunus laticlavius háztól É–ÉNy-ra húzódó Via Principalis feltárt rétegeiből és a járószintjéről csak háziállatok maradványai kerültek elő. (1. táblázat, 22. kép 1–4 és 23. kép 1–4)

A négy gazdasági haszonállaton *(szarvasmarha–juh–kecske–sertés)* kívül egy kis testméretű kutya bal oldali radius-ulna töredéke is előkerült.

A háziállatok csontmaradványainak anatómiai megoszlását a 2., 3. és a 4. táblázatok tartalmazzák.

II. A mithraeum állatcsontmaradványainak archaeozoológiai értékelése

A Tribunus laticlavius ház feltárt részéből *944 db* állatcsont került elő, amelyből *874 db* a mithraeum területéről származik. (1. táblázat)

1. Az állatok közül a mithraeumban a legtöbb csontmaradványa a *házityúknak* volt, 344 db 41,05%. A házityúk maradványok 96,5%-a a mithras szentély É-i falánál álló Kígyós oltár mellett (248 b) és a K-i pódium előtt (84 db); illetve a 9,6%-a (12 db) a szentély egyéb területén került elő. A Kígyós oltár mellett elhelyezett házityúk maradványok 2 juvenilis és 14 adultus életkorú egyedektől származnak. Ezek közül 4 tojó és 4 kakas. A házityúkok kis testméretű fajtához tartoztak. A baromfimaradványok anatómiai megoszlása aszimmetrikus; elsősorban a fej, a szárny és a lábak csontjai fordulnak elő. Feltűnően kevés a csigolyák, a csontos mellkas/medence és az ujjpercek száma.

2. A csontmaradványok között második helyen a *sertés* áll; 320 db 38,18% (1. táblázat). A sertésmaradványok 72%-a a mithras szentély É-i falánál álló Kígyós oltár körül (181 db), illetve az alapító oltárkő mellett (49 db) volt; 14,6%-a 47 db a szentély egyéb területén; és 13,4%-a 43 db az előtérben fordult elő.

A Kígyós oltár köré 7 sertés egyed feje, mellkas részlete és a mellső lába; illetve 3 sertés egyednek a feje, mellkas részlete, mellső- és hátulsó lába volt elhelyezve (2. táblázat). A sertések fejét hosszában kettéhasították, az oltárok mellé félbehasított fejeket (koponya, mandibula) helyeztek el. A sertések életkor megoszlása: 4 neonatus, 1 inf. (3-4 hónapos), 1 inf. (8-10 hónapos), 2 juvenilis (1,4-2 éves) és 2 adultus korú. Az alapító oltárkő K-i oldalánál 1 neonatus, 1 inf. (6-8 hónapos) és 1 adultus életkorú sertés maradványa volt.

Az oltárok körzetében izolált (az állkapcsokból eltávolított) alsó vagy felső caninus nem került elő.

A mithras szentélyben 5, az előtérben 4 sertés egyed dominánsan lapocka-comb testrészből származó maradványa volt (2. táblázat). Életkor megoszlásuk: 2 inf. (8-10 hónapos), 6 juvenilis (1,4-2 éves) és 1 adultus korú. Az isolált caninusok száma 9 db. (21. kép 1)

A sertések kis testméretű fajtához tartoztak.

3. A csontmaradványok között harmadik helyen a *szarvasmarha* található; 121 db 14,46% (1. táblázat). A mithras szentély É-i falánál álló Kígyós oltár mögött 12, alóla 6 db maradványa került elő. Az összes szarvasmarha maradványnak csupán 2,98%-a.

A szarvasmarhacsontok 38,4%-a 48 db a szentély egyéb területéről, 50%-a 55 db az előtérből származnak.

A Kígyós oltár körül a szarvasmarhának csak lehasított homlokcsontos szarvcsapjai, ujjpercei, illetve vágott borda darabjai voltak. Erről a területről sem csigolyák, sem a húsos régió, sem az ún. száraz régió csontjai nem fordultak elő (3. táblázat).

A mithras szentély és az előtér betöltésében a nagy számú homlokcsontos (9 db) és az arról levágott (12 db) szarvcsapok (21. kép 1–4. és 22. kép 1–4) mellett bordák, és elsősorban a hátulsó lábakról származó húsos régió csontjai kerültek elő (3. táblázat). A szentély és az előtér szarvasmarha csontmaradványainak az anatómiai megoszlása azt sejteti, hogy ezek a maradványok másodlagos helyen felhalmozódott konyhai hulladékok.[137] Nagy valószínűséggel megállapítható, hogy ezek a szarvasmarha leletek nem tartoznak a mithras kultusz áldozati állatainak maradványai közé.

A Kígyós oltár körül 1 juvenilis (1-1,5 éves), és 2 adultus; a szentélyben és az előtérben 3 juvenilis (1-1,5 éves), 2 subadultus (3-3,5 éves) és 14 adultus korú szarvasmarha maradványa volt.

A hosszában kettéhasított szarvasmarha koponyák morfológiája alapján megállapítható, hogy a fejélük magas és csúcsos volt; a szarvcsapok életkortól, nemtől és fajtától függően erősen eltérőek (brachyceros, primigenius típusú) és méretben is különböznek egymástól (5. táblázat, 21–22. kép).

4. A csontmaradványok között negyedik helyen a *kiskérődzők* találhatók: 33 db, 3,93% (1. táblázat). Legkevesebb maradványa 0,5%, 3 db az oltároknál; 14,4%-a, 18 db a szentély területén és 10,9%-a, 12 db az előtérben volt.

A Kígyós oltár alatt csak egy arckoponya töredéke és egy ujjperc volt (4. táblázat); hasonlóan a szarvasmarhához (3. táblázat) a juh esetében is csak a fej és egy ujjperc maradványa fordult elő. A szentélyben és az előtérben mellső és hátulsó húsos régió csontjai is megtalálhatók.

A szentélyben a juhok mellett 1 juvenilis (1-1,5 éves) és 1 adultus korú kecske 7 csontlelete is előkerült.

A juhok életkor megoszlása: a Kígyós oltár alatti egyed inf. (8-10 hónapos); a szentélyben és az előtérben 1 inf. (6-8 hónapos), és 7 adultus korú egyed maradványa volt.

A juhok szarvcsapjai „tőzegjuh" és „rézjuh" típusúak; a kecske szarvcsapja egyenes, enyhén befelé csavarodó. A juhok eltérő testméretű fajtákhoz tartoztak.

5. Táblázat. Szarvasmarha és őstulok szarvcsap mérete (mm)

	hossz.	horizont. átm.	vertikális átm.	basis körméret	
1. dext.	300	84	60	240	Sz.
2. sin. frontale	260	69	57	200	Sz.
3. sin. frontale	215	60	44	165	E.
4. sin. frontale	205	58	45	163	Sz.
5. dext.	200	66	52	195	Th.
6. dext.	200	53	42	150	Vp.
7. dext. frontale	195	51	40	190	Sz.
8. sin.	160	58	41	205	Th.
9. dext.	160	45	38	135	Th.
10. dext.	155	55	43	150	Th.
11. sin. frontale	153	48	40	142	Sz.
12. sin. frontale	135	42	35	125	Th.
13. dext.	120	—	—	—	Sz.
14. sin. őstulok =	475	87	75	250	Sz.
15. dext. őstulok =	410	82	76	245	Th.
16. sin.	—	84	60	230	Th.
17. sin. frontale	—	79	56	220	Ol.
18. sin. frontale	—	64	47	180	Sz.
19. dext. frontale	—	63	46	176	Ol.
20. dext. frontale	—	59	44	166	Th.
21. dext. frontale	—	58	46	170	Th.
22. dext. frontale	—	57	46	170	Th.
23. dext. frontale	—	57	46	170	Th.
24. dext.	—	57	—	—	Sz.
25. sin. frontale	—	55	43	155	Th.
26. dext. frontale	—	55	43	155	Th.
27. sin frontale	—	50	42	140	Th.
28. sin.	—	49	40	140	Sz.
29. sin. frontale	—	47	38	137	Th.
30. sin. frontale	—	45	36	130	Th.
31. sin. frontale juv.	—	37	31	110	Th.

Ol. — oltár, Sz. — szentély, E. — előtér, Th. — Tribunus ház, Vp. — Via principalis

5. A mithras szentélyben a Kígyós oltár alatt 5 *házilúd*nak 20 — elsősorban végtag — csontmaradványai kerültek elő (2,38%).

III. Áldozati állatok

A Tribunus laticlavius ház területén folytatott régészeti ásatás dokumentációiból is jól rekonstruálható a ház pusztulása, illetve, hogy a középkori rétegek és az újkori építkezések hol és meddig bolygatták meg az épületegyüttest és benne a mithraeumot is.

Hogy a mithraeum állatcsontleletei közül mi tekinthető áldozati állatok maradványainak; és mi tartozik az épületegyüttes felhagyása utáni törmelékkel, feltöltéssel másodlagos helyen felhalmozódott hulladék, szemét anyaghoz, nem könnyű eldönteni.

Az eddig feltárt magyarországi mithraeumok állatcsontmaradványai — a tárgyalt kivételével — nem ismertek, de külföldi adatok sem közöltek.

Az 1882–84 között Erdélyben feltárt várhelyi (Sarmizegetusa, Hunyad megye, ma Románia) mithraeumból előkerült állatcsontleleteket Téglás Gábor ismertette. Szerinte a csontok között a *„tulok* váztöredékei, fogai" vannak leginkább képviselve; ezután következnek a *juh,* a *kecske* és a *disznó* maradványai. A sertéseknek sok az állkapocs- és fogtöredéke. Van *őz* és *gímszarvas*agancs. A madárcsontok között a *házityúk* és a *„rucza félék"* maradványait lehetett elkülöníteni.[138]

Véleményem szerint az aquincumi légióstábor mithraeumában áldozati állatok maradványainak csak a mithras szentély É-i falánál álló oltárok körzetében — dominánsan a Kígyós oltár körül — előkerült állatcsontleleteket tekinthetjük (1. táblázat). Hogy ezek kö-

zött van-e másodlagosan odakerült állatcsont is, egyelőre nem dönthető el.

Mithras szentély oltár-kerület állatcsont leletei:

	egyed	db
házityúk	16	332
sertés	13	230
házilúd	5	20
szarvasmarha	3	18
juh	1	3
mezei nyúl	1	6
hal		11

A neonatus és az infantilis életkorú egyedek tanúsága szerint az állatok leölése és elfogyasztása augusztus–szeptember vagy december–január hónapban történhetett. Ez utóbbi esetben fel kell tételezni a sertések évenkénti többszöri ellését.

Természetesen további vizsgálatoknak kell választ adni arra a kérdésre is, hogy a mithras szentélyben elfogyasztott és/vagy felajánlott (?) baromfi, sertés – és esetleg a szarvasmarha, juh és a mezei nyúl – áldozati állatok maradványai miért és hogyan maradtak a szentélyben.

A mithraeum területéről, de újkori beásással bolygatott rétegben egy teve (Camelus sp.) foga volt, datálása egyelőre kérdéses.

BEZECZKY TAMÁS

A TRIBUNUS LATICLAVIUSOK HÁZA AZ AQUINCUMI 2–3. SZ-I LEGIOTÁBORBAN

AMPHORÁK

A tribunus ház területén kiásott leletanyagban számos amphora töredék került elő. A különböző amphorákban bort, olajat, olajbogyót és halmártást tároltak és szállítottak. Az élelmiszerek fogyasztásáról nyert információk itt is megegyeznek azzal, melyet Pannonia más területein eddig megismertünk. Bár egyelőre a teljes leletanyagnak csak egy részét tanulmányoztuk, az azonban megállapítható, hogy a különféle borokat és az olívaolajat az Kr. u. 1. század közepétől kezdve folyamatosan fogyasztották az aquincumi tábor katonái.

A következőkben az amphora csoportokat egykori tartalmuk alapján vizsgáljuk.

A Dressel 2–4 amphorákat két fültöredék (24. kép 1–2) képviseli. Ezek anyaguk és formai jellemzőik alapján olyan edények részei, melyek Itáliában és Dél-Galliában készülhettek és a helyi borokat tartalmazták. Használatuk az 1. század közepétől a 2. század első negyedéig mutatható ki.[139]

Az égeikumból származó borok két amphora típusban és különböző időpontokban érkeztek Aquincumba is: a rhodosiak (24. kép 3–4; 25. kép 1–3.), az 1. században,[140] a Kapitän II. típusúak (26. kép 1–3; 27. kép 4) a 2. század végén és a 3. században.[141] Olyan boros amphorákat, melyek *csak* a 2. századra jellemzőek, egyelőre nem ismerünk Aquincumból.

Strabontól tudjuk, hogy az É-itáliai bort fahordókban is szállították Pannoniába.[142] Az óbudai gázgyár területén kútbélésül felhasznált hordók kerültek elő.[143] A rajtuk talált feliratokból kiderült, hogy a bennük talált vámmentes áru (bor) a II. adiutrix legió kórháza számára érkezett.

Az adriai partvidéken termelt olívaolajat a Dressel 6B amphorákba (267. kép 1–3; 5, 28) csomagolták.[144] Az 1. század legfontosabb műhelyei az Istriai-félszigeten működtek. Az i. sz. 2. század első harmada után – több mint száz éven keresztül – a baeticai olaj érkezett Aquincumba a gömb alakú, Dressel 20 amphorákban (29. kép).

Kimutatható még két olyan típusú amphora is az anyagban, melyekben a rómaiak által különösen kedvelt élelmiszerek érkeztek: az olajbogyó és a halszósz.

A Schörgendorfer 558 amphorák (30. kép 1–2) töredékei a tábor más részein is megtalálhatók,[145] az ebben tárolt olajbogyó fogyasztására az 1. század közepétől van bizonyítékunk.[146]

A hispaniai halmártásokat Pelichet 46 amphorák tartalmazzák (30. kép 3), melyek a Flavius kortól a 2. század elejéig voltak használatban.[147]

Katalógus

Dressel 2–4

1. Fültöredék, ltsz.: 89.7.3.
   Lh.: D. III. 79–81. pontokról, 200–220 cm mélyről; világos vöröses barna (5 YR 6/4), m = 19 cm, k = 5,8 × 3 cm; 24. kép 1.
2. Fültöredék, ltsz.: 89.7.4.
   Lh.: D. II. É-i rábontás; vörös (2.5 YR 5/6), m = 10,2 cm; k = 4,8 × 2,5 cm; 24. kép 2.

Rhodosi típus

3. Nyak-, has-, fültöredék, ltsz.: 89.7.5.
   Lh.: D. II. 78–83. pontokról, 200–220 cm mélyről, vöröses sárga (5 YR 6/6), m = 13,5 cm, k = 3 × 2,8 cm; 24. kép 3.
4. Nyaktöredék, ltsz.: 89.7.6.
   Lh.: D. II. É-i rábontás, 220–240 cm mélyről; vöröses sárga (5 RY 6/6); m = 6 cm; 24. kép 4.
5. Fültöredék, ltsz.: 89.7.7.
   Lh.: E. I. 79–81. pontokról, 230–250 cm mélyről; világos vörös (2.5 YR 6/8); m = 10,5 cm; k = 2,8 cm; 25. kép 1.
6. Fültöredék, ltsz.: 89.7.8.
   Lh.: D. IV. 20–22. pontokról; világos vörös (2.5 YR 6/8); k = 3,3 cm; 25. kép 2.
7. Aljtöredék, ltsz.: 89.7.9
   Lh.: D. II. az első kút mellől, tegulás omladékos rétegből; világos vörös (2.5 YR 6/8); m = 28,7 cm; 25. kép 3.

Kapitän II. (Niederbieber 77, Ostia VI.)

8. Nyak-, fültöredék, ltsz.: 89.7.10.
   Lh.: D. V. 6–10. pontokról, 200–220 cm mélyről; vörös (10 R 5/8); m = 13,5 cm, k = 5 × 3,1 cm; 26. kép 1.
9. Fültöredék, ltsz.: 99.7.11.
   Lh.: D. V. 8–12. pontokról, 240–260 cm mélyről; vörös (10 R 4/8–5/8); m = 9,4 cm, k = 4,8 × 2,9 cm; 26. kép 2.
10. Aljtöredék, ltsz.: 89.7.12.
    Lh.: D. II. 45–48. pontokról, 240–255 cm mélyről; sárgás vörös (5 YR 5/6), m = 11,5 cm, fá = 5,3 cm; 26. kép 3.
11. Aljtöredék, ltsz.: 89.7.13.

Lh.: D. II. 58–60. pontokról, 230–250 cm mélyről; sárgás vörös (5 YR 5/8); m = 7,3 cm, fá = 4,7 cm; 27. kép 4.

Dressel 6B

12. Peremtöredék, ltsz.: 89.7.14.
Lh.: D. VI. a pincétől É-ra, 200–250 cm mélyről; vöröses sárga (5 YR 7/8); m = 5,8 cm, szá = 15,5 cm, v = 2,3 cm; 27. kép 1.
13. Peremtöredék, ltsz.: 89.7.15.
Lh.: D. VI. a pincétől É-ra; vöröses sárga (5YR 6/6); m = 7,8 cm; szá = 15 cm; v = 2,3 cm; 27. kép 2.
14. Fül-, aljtöredék, ltsz.: 89.7.16.Lh.: D. VI. a pincétől É-ra, 230–260 cm mélyről; világos vörös (2.5 YR 6/8); fá = 6 cm, k = 3,8 × 2,6 cm; 28. kép.
15. Nyak-, fültöredék, ltsz.: 89.7.17.
Lh.: D. II. 78–83. pontokról, 200–220 cm mélyről; vöröses sárga (5 YR 7/8); m = 6,8 cm; 27. kép 3.
16. Kisméretű aljtöredék, ltsz.: 89.7.18.
Lh.: D. I. 79–83. pontokról: vörös (2.5 YR 5/6); m = 3,6 cm, fá = 3,3 cm; 27. kép 5.

Dressel 20

17. Peremtöredék, ltsz.: 89.7.19.
Lh.: D. IV. 18–20. pontokról, 230–260 cm mélyről, hamus törmelékből; kívül – nagyon halvány barna (10 YR 8/3), belül – vörös (10 R 5/6) – világos barnás sárga (10 YR 6/2); m = 5,3 cm, szá = 16 cm, v = 3,2 cm; 29. kép 1.
19. Peremtöredék, ltsz.: 89.7.20.
Lh.: D. II. 60–65. pontokról, 190–260 cm mélyről; kívül – nagyon halvány barna (10 YR 7/3), belül szürke (10 YR 6/1); m = 5,3 cm, szá = 16 cm, v = 4,2 cm; 29. kép 2.
19. Nyak-, fültöredék, ltsz.: 89.7.21.
Lh.: E. I. 79–81. pontokról, 230–250 cm mélyről; kívül – rózsaszín (7.5 YR 8/4), belül – vöröses sárga (5 YR 6/6); m = 11,5 cm, k = 4,6 × 4,8 cm; 29. kép 3.

Schörgendorfer 558

20. Fültöredék, ltsz.: 89.7.22.
Lh.: E. I. a nagy csatornára merőleges kis csatornából; világos barna – rózsaszín (7.5 YR 6/4–7/4); m = 6,2 cm, k = 5,2 × 2,7 cm; 30. kép 1.
21. Has-, fültöredék, ltsz.: 89.7.23.
Lh.: E. I. 79–81. pontokról, 230–250 cm mélyről; vöröses sárga (5 YR 6/6); m = 10 cm, há = 32 cm; 30. kép 2.

Pelichet 46

22. Fültöredék, ltsz.: 89.7.24.
Lh.: D. II. 80–83. pontokról, 180–200 cm mélyről; bevonat – rózsaszín (7.5 YR 7/4), belül – világos vörös (2.5 YR 6/8); m = 10,9 cm; 30. kép 3.

Nem azonosítható típusok

23. Nyak-, fültöredék, ltsz.: 89.7.25.
Lh.: D. IV. 25–26. pontokról; vöröses sárga (5 YR 6/8); m = 14,2 cm, k = 2,9 × 2,7 cm; 31. kép 1.
24. Nyak-, fültöredék, ltsz.: 89.7.26.
Lh.: D. III. 79–81. pontokról, a K-i zárófaltól K-re, 220–240 cm mélyről; nagyon halvány barna (10 YR 7/4); m = 12,7 cm, k = 2,6 cm; 31. kép 2.
25. Aljtöredék, ltsz.: 89.7.27.
Lh.: D. II. 0–1. pontokról, 180–200 cm mélyről; világos vörös (2.5 YR 6/6); m = 6,5 cm; fá = 3,5 cm; 31. kép 3.
26. Aljtöredék, ltsz.: 89.7.28.
Lh.: D. VI. a pincétől É-ra, 230–260 cm mélyről; barna (7.5 YR 5/4); m = 13,8 cm, fá = 4 cm; 31. kép 4.

Amphora dugók

27. Ltsz.: 89.7.29.
Lh.: D. II. 34–38. pontokról, földes törmelékes rétegből, 220–250 cm mélyről; vöröses sárga (5 YR 6/6); m = 8,5 cm; 32. kép 1.
28. Ltsz.: 89.7.30.
Lh.: D. II. 83–85. pontokról, 200–210 cm mélyről; rózsaszín (7.5 YR 8/4); m = 9,1 cm; 32. kép 2.
29. Ltsz.: 89.7.31.Lh.: D. VI. a pincétől É-ra; világos vörös (2,5 YR 6/8), m = 7,2 cm; 32. kép 4.
30. Ltsz.: 89.7.32.
Lh.: D. IV. 13. pontról, a két fal közötti részről; világos vörös (2,5 YR 6/6); m = 3,4 cm; 32. kép 3.
31. Ltsz.: 89.7.33.
Lh.: D. II. 36–40. pontokról; vöröses sárga (5 YR 7/6); m = 6,3 cm; 32. kép 6.
32. Ltsz.: 89.7.34.
Lh.: BDK-i Ny-i oldaláról, 180–210 cm mélyről; nagyon halvány barna (10 YR 8/4); m = 6 cm; 32. kép 5.

Rövidítések

Lh = lelőhely
m = magasság
szá = peremátmérő
k = fülkeresztmetszet
fá = fenékátmérő
há = hasátmérő

GABLER DÉNES

A TRIBUNUS LATICLAVIUSOK HÁZA AZ AQUINCUMI 2–3. SZ.-I LEGIOTÁBORBAN

TERRA SIGILLATÁK

A feltárások során talált sigillaták nemcsak az egyes építési periódusok időrendjének meghatározásához nyújtanak segítséget, hanem – minthogy ezúttal először közölhetünk egy nagyobb, hiteles ásatásból származó sigillata-anyagot a 2–3. századi legióstábor területéről – leleteink a castra legionis sigillata-spektrumára, ezen keresztül a fazekasáru utánpótlásának, interprovinciális kapcsolatainak rendszerére engednek következtetni.

A Föld u.–Vörösvári út találkozásánál 1978–1979-ben végzett ásatások során előkerült sigillaták számát – a feldolgozás befejezése előtt – egyelőre még csak becsülni tudjuk. Az első anyagválogatás során 160 darabot vehettünk fel; ebből itt a legjelentősebb és a legjellemzőbb típusokat ismertetjük. A legkésőbbi példányt, egy terra sigillata chiara tányér töredékét már korábban közöltük.[148]

A leletek leírása

1. Ohlenroth Abb. 3,3 = Goudineau 39 formájú tányér aljtöredéke a peremrész indításával. Narancsvörös felülete kopott, a bevonat pikkelyszerűen pattogzó.
   Vö. *Petru* 1972, Taf. IX. 81; *Scheffenegger–Zabehlichky* 1986, Abb. 4.2.3; *Kaba* 1963, 274, 14. kép 6.
   Póvidéki áru ún. Fabrikat D
   Claudius-Vespasianus/Titus kori
   Lh.: D. II. 1–3. pont, középkori égett folt mellől, 280–310 cm (bolygatatlan réteg a via principalis alatt) (33. kép 1).
2. Drag. 24/25 = Ohlenroth Abb. 3,8 = Goudineau 38 formájú tálka aljtöredéke lábalakú O · S · P bélyeggel. A bélyegtípus kisebb, mint *Vágó* 1977, Abb. 5. Vö. *Oxé-Comfort* 1636; *Donati* 1979, 58. sír 15, 239–240. Agyaga sárgás, felülete homogén, narancsvörös.
   Póvidéki áru ún. Fabrikat A_2 [149]
   Nero–Titus/Domitianus uralkodásának eleje Lh.: D. VI., a pincétől délre, 190–210 cm (33. kép 2).
3. Drag. 35 formájú tálka pereme, ezen – barbotin technikával felvitt – stilizált liliom (*Scheffenegger–Zabehlicky* 1986, Abb. 4.7.4). Formájához l. *Gabler,* AAH. 34 (1982) Abb. 19,11; AAH. 33 (1981) Abb. 32,11. Közeli párhuzama: *Póczy K.,* AÉ 79 (1952) XXII.t.10 (a polgárvárosi közfürdő laconiuma).
   Észak-itáliai áru
   Késő-Flavius-Traianus kori
   Lh.: E. II. 32–38. pont, agyagos réteg, 200–250 cm (33. kép 3).
4. Drag. 35/36 = Wiesinger 15b formájú tálka peremtöredéke, rajta – barbotin technikával felvitt – stilizált szőlőfürt. A díszítés kopott; csak nyomokban látható. Vö. *D. Gabler,* AAH 31 (1979) Abb. 22,6.
   Észak-itáliai áru
   Késő-Flavius-Traianus kori
   Lh.: D. II., északi rábontás, 220–240 cm (33. kép 4).
5. Drag. 35/36 = Wiesinger 15b formáju tálka peremtöredéke, ezen – barbotin technikával felvitt – stilizált liliom. Felülete kopott, pattogzó.
   Észak-itáliai áru
   Késő-Flavius-Traianus kori
   Lh.: D. II., 39. pont előtti kiszedett fal betöltése, 200–270 cm (33. kép 5).
6. Drag. 36 formájú tál peremtöredéke, ezen – barbotin technikával felvitt – stilizált szőlőfürt részlete. Agyaga porózus, felülete kopott, pikkelyesen pattogzó.
   Észak-itáliai áru
   Késő-Flavius-Traianus kori
   Lh.: D. VI. pincétől délre, a 2–3. sz.-i legióstábor aggerjének feltöltése.

Dél-galliai sigillaták

7. Drag. 37. formájú tál (panna) oldaltöredéke. A reliefmezőt csillag alakú díszekben végződő hullámvonalak tagolják metopékra; a középső mezőt Andráskeresztszerűen osztották hullámvonalakkal. Balra szatír szőlőfürttel (Osw. 596 = Déch. 323), a középső mezőben egy-egy S alakban meghajló indán levél; az alsó háromszögben mákfejben végződő hármas tag (*Knorr* 1919, Taf. 52,34; *Karnitsch* 1959, Taf. 20,2). A jobb oldali mezőben madár (Osw. 2174; *Knorr* 1919, Taf. 52,11), alatta hattyú (Osw. 2286 = Hermet pl. 28/68) látható. A reliefmezőt hullámvonalak közt levélfüzérből álló fríz zárja (*Knorr* 1919, Textb.12; *Knorr* 1910, Taf. 1,15; *Vanderhoeven* Taf. 89, 750).
   La Graufesenque-i áru Mascuus köre
   Domitianus kori
   Lh.: a beton DK szegélyétől 255–285 cm (33. kép 7).
8. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke, ezen tojásfüzér (*Knorr* 1919, Taf. 57,19 = *Planck* 1975, Taf. 102,4), alatta hullámvonal. A reliefmezőt csillag alakú díszben végződő hullámvonal osztja metopékra; a jobb oldaliban koszorút tartó Victoria keze látható (Osw. 808 b).

La Graufesenque-i áru Mercato, Mascuus, Cornutus köre
Domitianus kori
Lh.: E. II. 48. pont, újkori kút beásása mellől, 320–340 cm (33. kép 8).

9. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke, ezen tojásfüzér (*Knorr* 1919, Taf. 57,19 = *Planck* 1975, Taf. 102,4), alatta vízszintes vonalnak látszó hullámvonal. Az egyes tagok sokszor használt pecsétlővel készültek, némileg a formatálból való kivétel során is megsérülhetett a tojássor; a díszítés ezért elmosódott. A reliefmezőben szatír ? részlete.
La Graufesenque-i áru Mercato köre
Domitianus kori
Lh.: B. DK rész, a szelvény nyugati feléből, fekete, törmelékes réteg, 210–255 cm (33. kép 9).

10. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke. A reliefmezőt csillag alakú díszben végződő hullámvonalak osztják metopékra; a középsőben táncoló szatír (Osw. 646, Hermet 42; *Jacobs* 1912, 8; *Knorr* 1919, Taf. 25,1) – jobbra szőlős szatír (Osw. 597). A reliefmezőt hullámvonalak közt levélfüzérből álló fríz zárja (*Knorr* 1919, Taf. 57,12; *Jacobs* 1912, 11; *Planck* 1975, Taf. 102,9).
La Graufesenque-i áru Mascuus, Cornutus köre
Domitianus kori
Lh.: B. DK rész, a szelvény nyugati feléből, fekete, törmelékes réteg, 210–255 cm (33. kép 10).

11. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke, ezen tojásfüzér (Hofmann E.; *Walke* 1965, Taf. 7,1; *Planck* 1975, Taf. 105,3).
Banassac-i áru Natalis köre
Traianus – korai Hadrianus kori
Lh.: B. DK rész, a szelvény nyugati feléből, fekete, törmelékes réteg, 210–250 cm (33. kép 11).

12. Drag. 37 formájú tál aljtöredéke talpgyűrűvel. A reliefmezőből csak a zárófríz részlete maradt meg; ebben két horizontális vonal közt kettős levelek sora látható – vö. *Knorr* 1910, Taf. III.3; *Walke* 1965, Taf. 8,3; *Walke* 1968, Taf. 31,9.
Banassaci áru Natalis köre
Traianus – korai Hadrianus kori
Lh.: D. II. 80–83. pont, agyagos, törmelékes réteg, 200–210 cm (34. kép 12).

Középgalliai áru

13. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke. A reliefmezőben levels fa (Rogers N.9), levél (Rogers H.185) és futó párduc (Osw. 1459).
Lezouxi áru Butrio, Priscus, Pugnus stb. díszítőelemeit használó Hadrianus–Antoninus kori fazekas
Lh.: D. II. 83–85. pont, a szelvény déli oldalán, 180–200 cm, a 83. pont előtti fal keleti oldalán (34. kép 14).

14. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke, ezen tojásfüzér (Rogers B.74), alatta gyöngysor. A képmezőben szabad stílusban elhelyezett állatok sora; balra párduc (Osw. 1504), jobbra futó szarvas (Osw. 1720), balra ugró párduc (Osw. 1533), alatta szarvas (< Osw. 1822 Q), majd ismét a futó párduc (Osw. 1504). Az egyes állatalakok közt levelek láthatók (CGP Fig. 163, 71; Fig. 165,3).
Lezouxi áru Butrio, Quintilianus, Anunus II díszítőelemeit használó Hadrianus–Antoninus kori fazekas
Lh.: D. II. 80–83. pont, agyagos, törmelékes réteg, 200–210 cm (34. kép 13).

15. Drag. 37 formájú tál apró töredéke, ezen gyöngysoros osztótagok által határolt metopéban jobbra tartó hippocampus (Osw. 52 = Déch. 367 CGP Fig. 158,22).
Lezouxi áru Cinnamus köre
Antoninus Pius–Marcus Aurelius kori (140–175).
Lh.: D. II. 80–84. pont, 160–180 cm (34. kép 15).

16. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke, ezen tojásfüzér (*Karnitsch* 1959, Taf. 65,3), alatta gyöngysor. A reliefmezőben gyöngysoros metopéosztás; a jobb oldali mezőben balra tartó vaddisznó (Osw. 1676) koszorúban (Rogers E. 21).
Lezouxi áru Cinnamus köre
Antoninus Pius–Marcus Aurelius kori (155–175)
Lh.: E. II. 10–12. pont, 220–240 cm (34. kép 16).

17. Drag. 37 formájú tál peremtöredéke, ezen tojásfüzér (Rogers B.206), amelyet gyöngysor kísér. A reliefmezőben ülő oroszlán ? részlete (Osw. 1369).
Lezouxi áru Paternus
Antoninus Pius–Commodus kori
Lh.: E. II. 27. pont előtti kutatóárok, 260–310 cm (34. kép 17).

Rheinzaberni áru

18. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke, ezen szfinksz (Ri-Fi T. 176 = Osw. 859).
Cobnertus III, Firmus I, BFA, Cerialis I, Mammilianus készletéhez tartozó motívum.
Antoninus Pius–Septimius Severus kori
Lh.: D. V. 8–10. pont, törmelékes réteg, 200–220 cm (34. kép 18).

19. Drag. 37. formájú tál perem- és oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (Ri-Fi E.2), alatta gyöngysoros osztás (Ri-Fi 0,258), amely lent virág alakú dísztagban (Ri-Fi P.99) végződik. Tőle balra girland (Ri-Fi KB.123), benne elmosódott figurális elem (futó kutya?). Jobbra maszkon álló Mars (Ri-Fi M.75) és tagolt koszorúban (Ri-Fi K.48) Amor (Ri-Fi M.115) látható. Hasonló díszítésrendszerű; Ludovici VI. Taf. 81,3.
Comitialis II
Késő-Antoninus kori
Lh.: D. II. 30–35. pont, kevert réteg, 180–200 cm (34. kép 19).

20. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke, ezen tojásfüzér (Ri-Fi E.25), alatta mákfejhez hasonló dísztag (Ri-Fi P.120). Díszítésrendszeréhez l. *Karnitsch* 1955, Taf. 16,2; *Ruprechtsberger* 1978, Taf. 19,2.
BFA vagy az E. 25–26 tojásfüzéres típusok mestere
Marcus Aurelius–Septimus Severus kori
Lh.: D. II. 12–13. pont, kiszedett fal, 330 cm (34. kép 20).

21. Drag. 37. formájú tál oldaltöredéke, ezen tojásfüzér (Ri-Fi E.25). A reliefmezőben függőleges és diagonális osztás gyöngysorral (Ri-Fi 0,263). Az alsó háromszög alakú mezőben tagolt koncentrikus körök (Ri-Fi K.59). Díszítésrendszeréhez l. Ludovici VI. Taf. 131,18 F; *Karnitsch* 1959, Taf. 154,8.
Pupus–Iuvenis II.
Severus kori
Lh.: D. II. 78–80. pont, a szelvény déli oldalán, homokos, törmelékes réteg, 200–220 cm (34. kép 21).

22. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke. A reliefmezőt lent lezáró vonal felett függőleges osztó-gyöngysor (Ri-Fi P.145). Balra kettős kör részlete (Ri-Fi K.20). Díszítésrendszerét l. Ludovici VI. Taf. 110,14.
Comitialis VI, Belsus II, Belsus III, Respectus, Florentinus motívumkincsében egyaránt megtalálható díszítőelemek
korai Severus kori
Lh.: D. II. 60–65. pont, sóderes, tö nelékes réteg, 220–240 cm (34. kép 22).

23. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke. A reliefmezőt lezáró vonal felett dísztagok (Ri-Fi 0.186) és kettéágazó, ívelten visszahajló végű díszag (Ri-Fi 0.156).
Ianuarius II
Severus kori
Lh.: D. II. 65–70. pont, kevert réteg, 200–210 cm (34. kép 23).

24. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke. A reliefmezőt lezáró vonal felett dísztagon (Ri-Fi 0,174) támasztótag (Ri-Fi 0,186), ezen kettős ívből álló árkádok (Ri-Fi KB.74). A jobb oldali árkád alatt Amor (Ri-Fi M.115a). Díszítésrendszerét l. *Ruprechtsberger* 1978, Tf. 3,5–6.
Ianuarius II
Severus kori
Lh.: D. IV. 14–16. pont, 200–240 cm (34. kép 24).

25. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke, ezen tojásfüzér (Ri-Fi E.62).
Mammilianus, Firmus II, Reginus II, Lupus, Pervincus egyaránt használta ezt a pecsétlőtípust
Késő-Antoninus–Severus kori
Lh.: D. II. 52–65. pont, 190–220 cm (34. kép 25).

26. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke, ezen tojásfüzér (Ri-Fi E.42). A képmezőben kettős kör (Ri-Fi K.20a) részlete látható.
Julius I-Lupus
Késő-Severus kori
Lh.: D. IV. 10–14. pont, 200–240 cm (35. kép 26).

27. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke, ezen tojásfüzér (Ri-Fi E.44). A reliefmezőben szarvas (Ri-Fi T.99) részlete látható kettős körben (Ri-Fi K.19a). A kör és a tojásfüzér közt levéldísz (Ri-Fi P.30a).
Victor I.
Késő-Severus kori
Lh.: E. II. 32. pont előtti kiszedett fal, a via principalis legfelső, törmelékes rétegének bontásából (35. kép 27).

28. Drag. 18/31 formájú tányér alja VI . TORINVSF bélyeggel. Facsimile: Lud. V. 233 n. Victorinus áruja gyakori Aquincumban, l. Torma K.: AÉ 4 (1884) 10; *Kuzsinszky B.:* BpR II (1890) 138, *Kuzsinszky B.:* BpR XI (1932) 378. A bélyeg gyakori Pannonia többi lelőhelyén is – vö. *Gabler D.:* AÉ 91 (1964) 103.
Severus kori – keltezéséhez l. *H. G. Rau:* Mitteil. d. Hist. Vereins der Pfalz 75 (1977) 52.
Lh.: D. IV. 22–24. pont, 240 cm (35. kép 28).

29. Drag. 31 = Lud Sa formájú mély tányér oldaltöredéke. Formáját vö. *Oswald-Pryce* 1920 pl. XLVI. 13.
Antoninus kori
Lh.: D. IV. 1–4. pont, a szelvény keleti oldalán, barna törmelékes réteg, 160–190 cm.

30. Drag. 32 formájú tányér töredéke. Fala ívelt, pereme behúzott – vö. *Oswald-Pryce* 1920 pl. LXIII. 9. Aquincumi párhuzamait l. *D. Gabler:* AAH 28 (1976) Abb. 19, 13.
1. sz. második fele – 3. sz. első harmada
Lh.: D. IV. 14–16. pont, 200–240 cm).

31. Drag. 32 formájú tányér aljtöredéke CARVSFEC bélyeggel. Facsimile: *Juhász* XLIV.t.55; Lud.V.211a. A töredék alján bekarcolt NV felirat.
2. sz. második fele – 3. sz. első évtizedei
Lh.: D. IV. 7–10. pont, a fal keleti oldalán, 200–240 cm (35. kép 31).

32. Drag. 32. formájú tányér aljtöredéke CARVS[FEC] bélyeggel. Facsimile: Lud.V. 211a.
2. sz. második fele – 3. sz. első évtizedei
Lh.: D. II. 49–50. pont, 200–290 cm (35. kép 32).

33. Lud. Tb formájú tányér peremtöredéke rövid oldalfallal. Vö. *D. Gabler:* AAH 28 (1976) Abb. 20,10.
1. sz. második fele – 3. sz. eleje
Lh.: D. II. 49–50. pont, 200–290 cm (35. kép 33).

34. Drag. 54 = Lud. V. VMk = Niederbieber 1/24 c = Gose 10/164 formájú gömbhasú olla töredékei. A vállrész enyhe törése alatt barbotin technikával felvitt, szív alakú levélben végződő inda és arról leágazó kacsok láthatók. Az indát pontsor kiséri. Vö. *Oswald-Pryce* 1920, pl. LXXIX. 12; *Mikl-Curk* 1969, T. I. 9; *Ruprechtsberger* 1980, Abb. 18.4; *Brukner* 1981, T.17,7; Juhász LVIII t.6.
Késő-Antoninus–Severus kori
Lh.: A mithraeum alapítókövétől nyugatra, a kígyós oltár postamense mögött (35. kép 34).

Westerndorfi áru

35. Drag. 30 formájú edény oldaltöredéke, ezen tojásfüzér (Kiss 4.t. 1 c = Kellner 2).
Comitialis csoport
Commodus–Septimius Severus kori
Lh.: E. II. 39. pont előtti kiszedett fal betöltése (35. kép 35).

36. Drag. 37 formájú tál peremtöredéke, ezen tojásfüzér (Kiss 4.t. 1 = Kellner 2 ?).
Comitialis csoport
Commodus–Septimius Severus kori

Lh.: D. IV. 1–4. pont, a szelvény keleti oldalán, barna törmelékes réteg, 150–190 cm (35. kép 36).

37. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke. A reliefmezőt lezáró kettős vonal felett heros (Kiss 5.t.9 = Hefner 1), mellette és alatta dísztagok (Kiss 6.t.63).
Helenius köre
Severus kori
Lh.: D. II. 40. pont előtti fűtőcsatorna betöltése (35. kép 37).

38. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke, ezen tojásfüzér (Kiss 5.t.6); a képmezőben heros (Kiss 5.t.9 = Hefner 1).
Helenius köre
Severus kori
Lh.: D. V. 8–10. pont, törmelékréteg, 200–220 cm (35. kép 38).

39. Drag. 37 formájú tál peremtöredéke. A peremsávon R]IPANVS F bélyeg – l. Streitberg Abb. 6,3.
Helenius köre
Severus kori
Lh.: D. II. 49–50. pont, 200–290 cm (35. kép 39).

40. Drag. 33 formájú pohár vastag falú aljtöredéke umboszerűen kialakított középrésszel. Vö. *Kellner* 1968, Abb. 12,8.
Severus kori
Lh.: B. délkeleti rész, a szelvény nyugati oldala, fekete, törmelékes réteg, 180–210 cm (35. kép 40).

Pfaffenhofeni áru

41. Drag. 30 ? formájú tál oldaltöredéke. Ezen tojásfüzér (Pf. 1) – a reliefmezőben elmosódott dísztag (szarvas? Pf. 23) és tagolt kör (Pf. 11)
Helenius stílusa
Caracalla – 3. sz. közepe
Lh.: D. VI. a pincétől északra, K–Ny-i beásásból, valószínűleg kiszedett római csatorna, 240–320 cm (35. kép 41).

Margumi (ún. „sisciai") áru

42. Drag. 37 formájú tál oldaltöredéke. Fent tojásfüzér (Nagy 306, 1. kép); a tojástagok közt hosszúkás levél (Nagy 307, 2. kép; 318, 18. kép). A reliefmezőben rozetták sora – (*Bjelajac* 1987, Fg. 2,1; Fig. 2,11). Díszítésrendszeréhez l. *Rutkowski* 475, Fig. 6; *Vasić 1982–83, 108; Bjelajac 1987,* 468, Fig. 2,10. Agyaga porózus, világossárga, bevonata halványvörös.
Hadrianus–Antoninus Pius kori
Lh.: D. II. 38–39. pont, égett, agyagos, törmelékes réteg, 310–320 cm (35. kép 42).

A terra sigillata-anyag értékelése

Anyagunk legkorábbi darabja egy Ohlenroth 3 = Goudineau 39 típusú tányér aljtöredéke. A forma gyakori Pannoniában, de a meredek, függőleges falhoz közel levő, rovátkolásokkal tagolt gyűrű (ún. Strichelring) már jóval ritkábban található meg. Darabunk jó párhuzamai ismeretesek Seebruckból,[150] Lentiából,[151] Asconából,[152] Emonából[153] és Carnuntumból.[154] A típus nem ismeretlen Aquincumban sem; hasonló töredék került elő a legkorábbi tábor környékén, a Király fürdőnél végzett ásatás során.[155] A forma az 1. század folyamán többször változott; főként falának és talpgyűrűjének magasságában, arányában tapasztalhatunk eltéréseket. A magasabb, profilált falú edények főként a Magdalensbergről ismertek. Ezek Claudius koriak, míg a miénkhez közel álló, a talpgyűrű felé fokozatosan vastagodó aljú tányérok az 1. század harmadik negyedére tehetők.[156] Az 1. sz. példány a magdalensbergi anyag elemzése során megfigyelt, különböző minőségbeni sajátságokat mutató csoportok közül a D áruhoz (Fabrikat D) sorolható. Edényünk *Észak-Itália* valamelyik egyelőre még nem lokalizált műhelyéből származtatható. Itáliában a század végéig gyártják az Ohlenroth 3. formát,[157] tartományunkba azonban csak a 80-as évek elejéig szállítják ezt az árufajtát.[158] A típus Észak-Itálián kívül Raetiában,[159] Noricumban,[160] Pannoniában és Moesia Superiorban[161] terjedt el. Az aquincumi példány a 2–3. századi légiostábor via principalisa alatt, bolygatatlan rétegben került elő. A 2. sz. darabon a legkésőbbi póvidéki fazekasok egyikének Q · S · P. mesternek bélyege látható. Késői működésére abból következtethetünk, hogy áruja a Magdalensbergen nem található meg, ugyanakkor a késői madranoi temetőben az itáliai vállalkozók edényei közül egyedül az övé lelhető fel.[162] Domitianus uralkodásánál semmiképpen sem keltezhető korábbra egy általa jelzett Ohlenroth 2 típusú tányér, amely Drobetában került elő.[163] Q · S · P Aquileián keresztül elsősorban Noricumban és Pannoniában, valamint a Taurinum (Torino)-tól északra fekvő területeken értékesíthette áruját. (36. kép) Az aquincumi edény Ohlenroth 8 = Goudineau 38 formájú. Ez a típus Tiberius–Claudius korában tűnik fel Itáliában, így Luniban és Sutriban, ahol ez a leggyakoribb sigillata forma. Gyártása Itáliában az 1. sz. végéig követhető.[164]

Az aquincumi anyagban több példány képviseli a Drag. 35/36 = Wiesinger 15a formát. Az ide sorolható edények átmérője 7–13 cm között ingadozik, faluk vékony, formájuk a félgömbhöz közelítő, keskeny peremük ívelten hajlik ki. Leggyakoribb díszük a párosával, egymással szemben elhelyezett stilizált liliom ill. szőlőfürt. A legiotáborban előkerült töredékek jó párhuzama Zalalövőről és a carnuntumi canabae ásatásaiból[165] ismeretes. A kisebb átmérőjű csészék a hasonló díszítésű Drag. 36 = Wiesinger 15b formájú tányérokkal alkothattak készletet a síregyüttesek tanúsága szerint.[166] Anyagunkban ehhez a formához köthető a 4. sz. darab; peremén lekopott stilizált szőlőfürttel. Egy nagyobb, szélesebb peremű töredék (6. sz.) a tábor aggerjának feltöltésében került elő. Ezeknek a barbotindíszű edényeknek a minősége általában nem éri el a korábbi póvidéki sigillatákét, noha agyaguk jellemzői szerint azokkal azonos műhelyekben készülhettek.[167] A korábbi póvidéki árutól eltérően ezeken bélyeg sohasem található; kivételként említhető két tálka a soldunoi temetőből L.S.S ill. S.O.P bélyeggel.[168] Időrendjükkel kapcsolatban már korábban megfigyelhettük, hogy általában későbbi síregyüttesekben találhatók, mint az applikált díszű itáliai darabok, ezért gyártásuk kezdetét a Flaviusok korára tettük:[169] a többi itáliai típusnál jóval nagyobb elterjedésük, valamint Traianus kori rétegekben való feltűnésük alapján pedig feltéte-

leztük, hogy a barbotinos itáliai sigillatákat Traianus koráig szállították a Duna-vidékre. Ezt a feltevést igazolták a soldunoi temető adatai, ahol – ugyanúgy mint az emonai síregyüttesekben – az applikált díszű póvidéki sigillatákat tartalmazó 10 sírban nincs barbotin dszű áru, más 10 síregyüttesben viszont csak ezek a típusok találhatók meg együtt, ami azt jelenti, hogy párhuzamos gyártásuk csak nagyon rövid ideig tarthatott (Vespasianus uralkodásának végén?) Traianus koráig tartó forgalmukat igazolja továbbá a Traianus korában provinciává szervezett Daciában egy Gilauban talált sigillata is.[171] Itáliában a 2. sz. közepéig használhatták ezeket a tálkákat.[172]

A póvidéki sigillata nem ritkaság Óbudán a Hercules villa és a Selmeci u. közti területen;[173] ezek a Nero-korai Flavius kori darabok az óbudai alatáborok[174] területén vagy környékén, tehát azok auxiliaris vicusaiban tűnnek fel. Az egymást rövid időn belül követő alatáborok közül a délit a 73 évi felirat keltezi.[175] Az applikált díszű észak-itáliai sigillaták számát növelik az újabban talált darabok a Búvár utcában,[176] a Laktanya utcában,[177] a Vörösvári u. 22. sz. ház telekén,[178] valamint a Flórián téren, a thermae maiores nyugati zárófala és a via principalis találkozásánál végzett feltárások[179] anyagai. A Föld u.–Vörösvári u. kereszteződésénél előkerült töredékek feltehetően a 73-ban épült alatábor vicusához tartozó telepobjektumok egyikének anyagához köthető.

A *dél-galliai* példányok közt a korai Drag. 29 formájú tál nem található meg. A legkorábbi, Drag. 37 típusú darabok sem keltezhetők a Domitianus uralkodása előtti időszakra, jó részük ugyanakkor későbbre sem. Leggyakrabban Mascuus (7. sz.), Cornutus (10. sz.) és Mercato (9. sz.) la graufesenque-i fazekasok edényei találhatók meg anyagunkban; valamennyit már eddig is ismertük Aquincumból.[180] Ezek a Domitianus kori töredékek valószínűleg az első legiostáborral hozhatók kapcsolatba,[181] melynek déli része éppen a Föld u.–Vörösvári u. környékére lokalizálható. Az elmúlt évtizedekben végzett feltárások ugyan a korábbi legiotábor alaprajzára ill. belső beépítésére vonatkozóan kevés újabb eredményt hoztak,[182] lényeges azonban ezek közül a Nagy T. által megfigyelt cölöpszerkezet.[183] A 11–12. sz. darabok a banassaci manufaktúrában készültek, mindkettő a Natalis körhöz attribuálható. Ez az officina még Hadrianus uralkodásának elején is működhetett.[184] Termékeivel már valószínűleg a későbbi, a 2–3. századi legiostábort láthatták el. Talán ide szállíthatták a legkésőbbi észak-itáliai barbotinos sigillaták egy részét is.

A *közép-galliai* manufaktúrák valószínűleg már Hadrianus korától szállítottak árut az aquincumi legiotáborba. Az egyik, Hadrianus–korai Antoninus kori fazekas, Butrio díszítőelemei a 13–14. sz. darabokon ismerhetők fel,[185] bár nincs kizárva, hogy ezeknek pecsétlőit a későbbi, Antoninus kori fazekasok is használták. Butriohoz való attribuálásuk mellett szól mindamellett az a tény, hogy ennek a vállalkozónak áruja Aquincumban, Vindobonában, Carnuntumban vagy Sallán egyaránt fellelhető.[186]

A 15–16. sz. edények Cinnamus üzeméhez köthetők. Az officina belső időrendjének finomítását B. Hartley kísérelte meg.[187] E kronológiai csoportosítás szerint a 16. sz. darab a legkésőbbi, 155–175 közötti időszakra keltezhető csoportba sorolható. Még későbbi Paternus áruja, amely jóval ritkábban lelhető fel Pannoniában.

A *rheinzaberni* áru teszi ki a legiostábor sigillataanyagának nagy részét, ugyanúgy mint a többi pannoniai lelőhelyen. A rajnai gyártmányok korai csoportjához köthető darabokat eddig nem találtuk meg a tribunus laticlavius épület környékén: igaz, hogy az erősen töredékes példányok gyakran nehezen határozhatók meg. A 18. sz. darab ritka figurális díszítőeleme, a szfinksz főként a korai periódusban működő fazekasok motívumkincsében található meg, de használja a 200 táján működő Mammilianus is.[188] A Bernhard-féle osztályozás szerint az Ib csoportba sorolható a Comitialis II (19. sz.) áru,[189] ami azt jelenti, hogy az Ib–IIa-c csoport időrendi határain belül (160/170–210/220) Comitialis működését a kezdődátumhoz közelítő időpontra kellene tennünk. Ennek a nagy vállakozónak 5 különböző helyen volt kisebb-nagyobb filiáléja. Trieri officináját i. sz. 160–180 közti időszakra keltezte I. Huld-Zetsche,[190] ebből azonban nem következik, hogy rheinzaberni üzeme nem működhetett később is.[191] Míg korábban H. J. Kellner a Comitialis V sorozathoz attribuálható töredéket a böhmingi tábor égésrétegében való felbukkanása miatt 175 előtti időpontra keltezte,[192] újabban Th. Fischer az Ib csoportot teljes egészében a markomann háborúk utáni időszakra tette, mivel ilyen típusú áru a böhmingihez hasonlóan a markomannok által elpusztított Regensburg–kumpfmühli táborban alig található. A Marcus háborúkkal kapcsolatba hozható égésrétegek pannoniai anyagában Comitialis árujával eddig sehol sem találkoztunk, ezért mi is arra következtetünk, hogy a Comitialis csoport szállítmányai valószínűleg 175/178 után kerülhettek Pannoniába. Az aquincumi darab stratigráfiai helyzete a keltezés kérdéséhez kevés segítséget nyújt. A 20–22, 25. sz. edények a nagy IIa–b csoportba sorolhatók a Bernhard-féle osztályozás szerint. Ezt a csoportot újabban a 190–210 közötti időszakra keltezik,[193] ami tökéletes összhangban van az eddigi pannoniai megfigyelésekkel. Jóformán valamennyi eddig közölt leletanyagban a rheinzaberni IIa–c csoport jelentős számbeli túlsúlyát figyelhettük meg (Salla, Poetovio, Carnuntum és főként Aquincum),[194] ami azt jelenti, hogy a rajnai áru túlnyomó többsége az Antoninusok uralkodásának legvégére ill. Septimius Severus korára tehető, azaz a tartomány gazdasági életének konjunktúra időszakára. E keltezés érthetővé teszi, hogy miért éppen ez az áru leggyakoribb a provinciában, így az aquincumi legiostáborban is. A Julius I sorozathoz attribuálható 26. sz. darab valamivel későbbi időpontra keltezhető. Julius az I. sorozat gyártását 210 körül kezdhette; működése azonban még a Severus koron belüli időszakra tehető.

A 22–23. sz. töredékek Januarius II-hoz attribuálhatók. Ennek a fazekasnak működését az újabb kutatás egészen késői időpontra keltezte; a Bernhard-féle osztályozás tipológiai jegyek alapján a IIIa csoportba

sorolta,[195] azaz 210/220 utánra tette, ezzel szemben Bittner és I. Huld-Zetsche ismét a legkorábbi csoporthoz kötötte ezt a típust,[196] minthogy a legkorábbi mesterek, így Reginus I árujával számos egyezést mutat. A 24. sz. darabbal mi is igazolhatjuk ezeket az egyezéseket, amelyekre már különben E. Ruprechtsberger egy évtizeddel ezelőtt felhívta figyelmünket.[197] Bár a motívumegyezések kétségkívül fennállnak, mi mégis az I. csoport időrendi határánál (148/153–160) későbbi keltezést javasolnánk, minthogy Januarius II áruja sohasem található meg a markomann háborúkkal kapcsolatba hozható égésrétegekben, így ha a 3. sz.-i keltezést nem is fogadjuk el, 170/178 utáni működése valószínűnek látszik.[198]

A legkésőbbi rheinzaberni sigillata Victor I-hez attribuálható, akit egyértelműen a IIIb csoportba sorolhatunk. Működése már a 230–245 közti időszakra tehető.[199]

A díszítetlen áru közt a Drag. 31 = Lud. Sa ill. a Drag. 32 formáju (29. sz.), valamint Lud. Tb típusú tányérok találhatók (33. sz.). Három edénytöredéken látható névbélyeg; ezek közül a Pannoniában és Aquincumban egyaránt gyakori VI[C]TORINVS F bélyegű (28. sz.) ismét a Severus kori csoportba utalható.[200] Ennek a fazekasnak árját ismertük már a polgárvárosból és a gázgyári fazekastelepről. Két töredéken a CARVS FEC bélyeg található. Carus feltehetően késő-Antoninus–Severus kori fazekas; edényeit Brigetioból ismerjük. Viszonylag ritka Pannoniában a Lud.V VMk = Niederbieber 24 c formájú gömbhasú palack. Anyagunkban mind a vésett üvegedényt utánzó (Glasschliffverzierung), mind a barbotindíszes változat megtalálható. A barbotinos (34. sz.) vázának több töredéke került elő különböző lelőhelyeken. Díszítéséhez több pannoniai és noricumi lelőhelyről ismerünk párhuzamot. A forma fellelhető a cambodunumi sigillata-depotban, amelyet a 160-as évek végére tehetünk,[201] így a késői Antoninus kor és a niederbieberi párhuzamok alapján a Severus kor egyaránt számításba vehető.

A westerndorfi sigillaták közt mind a Comitialis csoporthoz, mint a Helenius körhöz attribuálható darabok megtalálhatók. A Comitialis officina termékei kétségtelenül a legkorábbiak; ő lehetett a manufaktúra alapítója, aki 180 körül kezdhette el a sigillata-gyártást az Inn-menti műhelyben.[202] Árujának az átlagosnál jobb minősége is erre a korai időszakra utal.[203] A mi darabjainkon ez nem észlelhető; mindkettő (35–36. sz.) kopott és rossz minőségű, egyáltalán nem mutatja a Comitialis csoport megszokott minőségi jegyeit. Valószínű, hogy keltezésüknél a 2. század utolsó évtizedein kívül a 3. század eleje is számításba vehető. Erre mutat az is, hogy Pfaffenhofenben egy 3. század első harmadára tehető betöltés anyagában még számos Comitialis edény került elő, ugyanakkor Helenius és Onnio táljait csak csekély számú anyag képviselte.[204] Helenius eleinte Comitialis üzemében dolgozott mint korongoló[205] ill. formatálkészítő[206] fazekas; önálló üzeme már Septimius Severus ill. utódainak korára tehető,[207] annyival is inkább, mivel a Rheinzabernben végzett újabb ásatások stratigráfiai megfigyelései szerint Helenius rajnai officinája is legkorábban 200 táján kezdhetett működni, de inkább egy-két évtizeddel később.[208] A 39. sz. darabon látható R]ipanus perembélyeg Helenius táljain szokott előfordulni.

A westerndorfi gyártmányok közt díszítetlen sigillatákat is találhatunk.

A 41. sz.-hoz hasonló pfaffenhofeni sigillata már számos alkalommal került elő Aquincumban;[209] a darab abban az officinában készült, amely Helenius westerndorfi pecsétlőit ill. formatáljait használta tovább a 3. században. Ennek jellegzetes és a legnagyobb csoportjait a Pf.1 tojásfüzéres tálak alkotják. Gyártásuk Helenius westerndorfi működésénél későbbi időpontra tehető, a pfaffenhofeni manufaktúra eszerint 210 körül kezdhetett sigillatákat gyártani.[210] Míg Westerndorf a 233. évi alemann betörés során elpusztult, Pfaffenhofenben 260 tájáig folytatódhatott a sigillata-gyártás.[211]

A 42. sz. darab ritkaság, az ún. „sisciai" műhelyből származtatható; gyárát B. Rutkowski Margumba (Moesia Superior) lokalizálta.[212] A lokalizálás 20 évvel ezelőtt még egyetlen egy formatáltöredék lelőhelyén alapult; ma már Margumból és környékéről több ilyen leletet ismerünk.[213] A felsőmoesiai műhely (esetleg műhelyek?)[214] a helyi piacon kívül Dacia[215] és Moesia inferior[216] ellátására rendezkedett be. Alkalmilag Pannoniába is eljutottak ezek a gyártmányok (37. kép), pótolva az átmenetileg hiányzó galliai árut.[217] Aquincumban újabb margumi sigillaták a canabae északi részén kerültek elő.[218] A legiostábor leletei közt viszont ezúttal először közölhetjük e balkáni műhely áruját.

A manufaktúra időrendjére vonatkozóan a singidunumi ásatások hoztak értékes megfigyeléseket, ahol a polgárvárosban (Donji Grad) Hadrianus éremmel keltezett szint felett került elő margumi sigillata, ugyanakkor itt terminus ante quem adatot egy 141–161 között vert Faustina érem szolgáltatott.[219] Eszerint a műhely keltezésénél Hadrianus uralkodásának vége–Antoninus Pius uralkodásának eleje jöhet számításba, nagyjából tehát az az időpont, amelyet Nagy L. javasolt, s amelyet más, tipológiai megfigyelések is megerősítettek.[220]

KOCSIS LÁSZLÓ

A TRIBUNUS LATICLAVIUSOK HÁZA AZ AQUINCUMI 2–3. SZ-I LEGIOTÁBORBAN

ÖSSZEFOGLALÁS

A nagy mennyiségű leletanyag kiértékelése és feldolgozása jelenleg is tart. Kiemelve és megvizsgálva[221] az érem és terra sigillata leletcsoportot, a tribunus ház alaprajzában is részben megfigyelhető periodizáció alakult ki. Ez a periodizáció nemcsak a tribunus laticlavius ház korszakolásához ad támpontokat, de a legiostábor e részének időrendjéhez is.

Köztudomású, hogy a régészeti jelenségek, rétegek kiértékeléséhez az előkerülő pénzek és más jól datálható tárgyak (sigillata, amphora, pecsételt díszű kerámia, egyes fegyvertípusok stb.) adnak megfelelő támpontokat az ásató régésznek. Ezért ezeknek a leleteknek a stratigráfiai helyzete és annak pontos dokumentálása és nyilvántartása különösen fontos feladat.

Az ásatások során azonban sajnos az érmeknek csak egy része köthető bolygatatlan réteghez, a többség általában bolygatott rétegből, vagy szórványként kerül nyilvántartásba.[222] Így az utóbbi érmeknek a numizmatikai értékén túl alig van datáló értéke és ezért a feldolgozásnál nem vették figyelembe, kizárták az értékelésből.

Az utóbbi időben azonban ez az eddig holt leletanyag is értékelhetővé vált.[223] E matematikai-statisztikai módszer segítségével a másodlagos helyről, szórványként előkerülő pénzek is bevonhatók egy-egy terület periodizációjának meghatározásába.

A program az előkerülő érmek gyakoriságát vizsgálja és rajzolja fel egy hisztogramba, ahol az „x" tengelyen az évek és a császárok uralkodása szerepel. Az „y" tengelyen pedig az egységnyi időre eső pénz van feltüntetve. Itt minden pénznek egyforma nagyságú terület felel meg. A felület nagysága pedig mindig a vizsgált pénzmennyiség arányában egy-egy hisztogrammban más és más lehet. Pl. a tribunus ház pénzforgalmának a hisztogrammjában, amiben 74 db pénzt vettünk alapul, egy pénznek 30 mm^2 felület felel meg. Ha egy, egy évre keltezhető penzünk van, ez a grafikonunkban egy 3×10 mm-es oszlopban jelenik meg, míg egy pl. 10 éves pontossággal meghatározható érem egy fekvő 3×10 mm-es téglalapban. Egy-egy időszak pénzeinek területe így összeadódik és ily módon alakul ki a területre jellemző pénzforgalmi görbe.[224]

A tribunus házból a feltárások során 74 db pénz került elő.[225] Ezt hasonlítottuk össze egyrészt Aquincum teljes publikált[226] pénzforgalmával, másrészt a tribunus ház egyelőre 240 db-os sigillata anyagával[227] (38. kép 1.).

Ha vetünk egy pillantást a tribunus laticlavius ház területének éremforgalmi hisztogrammjára (38. kép 2.), rögtön szembetűnik a görbe négy oszlopa. Ez felnagyítva, részletekre bontva mutatja a vizsgált terület pénzforgalmát. Ez a négy oszlop értelmet részben Aquincum pénzforgalmával való összehasonlításban nyer (39. kép1–2.).

A területen Vespasianus alatt jelenik meg az első jelzés a római jelenlétről.[228] Az aquincumi görbén van már egy korábbi is, ami Nero idejében[229] jelez római jelenlétet. A tribunus ház területén ez az I. periódus Vespasianus idejére tehető.[230] Ez a leletanyag nagyjából a via principalis vonalától keletre jelöli e korai település helyét. Objektumot itt még nem azonosítottunk hozzá.

A II. periódus[231] a grafikonon az 1. tömbön belül három csúccsal szerepel. E periódus nyomait csak a via principalis nyugati oldala alatt és az út alatt, valamint a keleti oldala mentén tártuk fel. Ezek a jelenségek azt jelzik, hogy a korai 1. századi légiostábor közelebb volt a Dunához. Tájolási rendszerében azonos a későbbi 2–3. századi táborral. Korát a grafikonunkon is kirajzolódó görbe 1. század 80-as évei és az 1. század vége közé tehetjük. Három épületet azonosítottunk hozzá a fentebb megjelölt területen. Az épületek – feltehetőleg kaszárnyák – kő főfalakkal, agyagtéglákból és sövényfalakból készült osztófalakkal épültek meg (3. kép 2–3.).

Ezt a periódust és az előzőt is a tribunus laticlavius ház területén csak a kísérő leletanyag jelzi a ház építését megelőző tereprendezés miatt.[232]

Ennek a Domitianus kori II. periódusnak egy hatalmas árvíz vet véget az 1–2. század fordulóján. Az árvíznek a via principalis alatt és az út nyugati oldalán a 15–20 cm-es hordalékát több helyen is megtaláltuk (3. kép 4.). A terület III. periódusában a legiostábor megközelítőleg 200 m-es nyugatra eltolása után[233] épül meg maga a tribunus laticlavius ház. Az épületet többször tatarozták, a tetőzetet javítgatták, amelynek számos, az itt állomásozó leg. II. Ad., leg. IIII. Fl. és Leg. X. G. bélyeges tegula[234] típus a bizonyítéka.

A Markoman háborúk idején a tribunus laticlavius ház területén megszűnik a pénzforgalom, ezzel szemben a sigillaták száma gyarapodott.[235]

A háborús károk helyreállítása Commodus idején, majd a császárlátogatás egy újabb periódust jelez a pénzforgalomban a 2. század végén és a 3. század elején.

A IV. periódus a Mithras templom kialakításával, tehát a tribunus ház egy részének átalakításával jelenik meg. A mithraeumból 11 érem került napvilágra, ebből hét érem értékelhető a templommal összefüggésben.[236] A mithraeum alapításának idejéből származhat Commodus kopott pénze, ami az alapító kőtábla előtti padlóról került elő. A fennmaradó hat érem a templom

pusztulási ill. planírozási rétegéből való. Ezek közül két Probus verdefényes állapotban van, míg Gallienus és Aurelianus érmék kopottak, ami valószínűsítheti azt, hogy Probus uralkodása alatt, vagy közvetlenül utána történt a mithraeumot befogadó épületrész pusztulása.

Az V. periódusban a 3. század második felében zajló germán–szarmata háborúk után[237] a házat átalakítják és az udvar északi részén több helyiséges fürdőt hoznak létre.[238] A grafikonon ábrázolt kiugrás II. Claudius alatti infláció miatt ilyen méretű.

A VI. periódus már a 4. század, mialatt a közelben, a Dunaparton megépül a későrómai erőd. A tribunus ház egyes helyiségeit még használhatják csaknem az egész 4. század folyamán. Négy pénzforgalmi csúcs is jelzi, hogy a későrómai erőd előterét még lakják. Majd fokozatosan megjelennek a sírok[239] és a felmorzsolódott lakosság is a későrómai erőd területére vonul vissza.[240]

Rövidítések

AAnt	Acta Antiqua
AAH	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
Acta RCRF	Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum
A. E.	L'Année Épigraphique
AntHung	Antiquitas Hungarica
AÉ	Archaeológiai Értesítő
ArchKözl	Archaeológiai Közlemények
AV	Archeolozki Vestnik
Baldacci 1967	*P. Baldacci:* 'Alcuni aspetti dei commerci nei territori Cisalpini' in Centro Studi e Documentazione sull' Italia Romana. Atti 1. Milano–Varese, 1967–68, 7–50.
BAR	Brittish Archeological Reports, Oxford
Barbieri 1952	*G. Barbieri:* L'albo senatorio de Septimo Severo a Carino (193–285) Roma 1952.
Barkóczy 1964	*L. Barkóczy:* The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian. AAH 16 (1964), 304–305.
Behn 1928	*F. Behn:* Das Mithrasheiligstum zu Dieburg. Römische-Germanische Forschungen 1928.
Bernhard 1981	*H. Bernard:* Zur Diskussion um die Chronologie Rheinzaberner Relieftöpfer. Germania 59 (1981) 86.
Bezeczky 1987	*T. Bezeczky:* Roman amphorae from the Amber Route in Western Pannonia. BAR International Series No. 386. (1987.)
Bittner–Huld-Zetsche 1986	*F. K. Bittner–I. Huld–Zetsche:* Zur Fortsetzung der Diskussion um die Chronologie der Rheinzaberner Relieftöpfer. BVbl 51 (1986) 252.
Bjelajac 1987	*Lj. Bjelajac:* Imitation of terra sigillata with Relief Decoration from Singidunum. Acta RCRF 25–26 (1987) 465–479.
BpR	Budapest Régiségei
BRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission.
Brukner 1981	*O. Brukner:* Rimská keramika u jugoslovenskom delu provincije Panonije (Roman Ceramic Ware in Yugoslav part of the Province of Lower Pannonia). Diss. et monogr. 24. Beograd 1981.
Buchi 1974	*E. Buchi:* Commerci delle amfore „istriane" Aquileia Nostra 45/46 (1974–75) 431–444.
BTM	Budapesti Történeti Múzeum
BVbl	Bayerische Vorgeschichtblätter
Campbell 1968	*L. A. Campbell:* Mithraic iconography and ideology. Leiden 1968.
Carre 1985	*M. B. Carre:* Les amphores de la Cisalpine et de L'Adriatique au début de L'Empire. MEFRA 97 (1985) 207–245.
CGP	*J. A. Stanfield–G. Simpson:* Central Gaulish Potters. London 1958.
Christlein–Czysz–Kellner–Garbsch–Schröter 1976	*R. Christlein–W. Czysz–J. Garbsch–J. Kellner–P. Schröter:* Die Ausgrabungen 1969–1974 in Pons Aeni. BVbl 41 (1976) 70–79.
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum
CIMRM	*M. J. Vermaseren:* Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae. Haga 1956–1960.
Cumont 1975	*F. Cumont:* The Dura Mithraeum. Mithraic Studies I. (1975) 151–211.
Degrassi 1952	*A. Degrassi:* I fasti consolari dell' Impero Romano del 30 avanti Cristo al 613 dopo Cristi. Roma 1952.
Déch	*J. Déchlette:* Les vases céramiques ornés de la Gaule romaine. Paris 1904.
DissPann	Dissertationes Pannonicae

Dobó 1968 — *A. Dobó:* Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus. Die provinciale Verwaltung. Budapest 1968.

Donati 1979 — *P. Donati:* La necropoli romana di Solduno. Catalogo dei materiali. Quaderini d'informazione. Bellinzona 1979.

Dressel 1989 — *H. Dressel:* Amphorae. CIL XV. 2. Pars III. (1899)

Fitz 1959 — *J. Fitz:* Der Besuch des Septimius Severus in Pannonien im Jahre 202 – uz. AAH 11 (1959) 237–263.

FÖ — Fundberichte aus Österreich.

Fremersdorf 1951 — *F. Fremersdorf:* Figürlich geschliffene Gläser. Eine Kölner Werkstatt des 3. Jahrhunderts. Berlin 1951.

Fundmünzenbericht — *K. Bíró-Sey–V. Lányi:* Fundmünzenbericht 1978, 1979, 1980, 1982. AAH. 33 (1981), 34 (1982), 35 (1983), 37 (1985).

Gabler 1976 — *D. Gabler:* Die Sigillaten vom Gebiete der Hercules-Villa in Aquincum, mit einem Anhang von I. Wellner. AAH. 28 (1976) 3–77.

Gabler 1977 — *D. Gabler:* A dunai limes 1–2 századi történetének néhány kérdése. AÉ. 104 (1977) 145–175.

Gordon 1980 — *R. L. Gordon:* Panelled complications. JMS 3. (1980) 200–227.

Goudineau 1968 — *Chr. Godineau:* La céramique arétine lisse Fouilles de Bolsena. 4. MEFR suppl. 6. Paris 1968.

Grace 1961 — *V. R. Grace:* Amphoras and the ancient vine trade. American School of Classical Studies at Athens, Excavations of the Athenien Agora. No.6. Princeton 1961.

Grünewald 1983 — *M. Grünewald:* Die Funde aus dem Schutthügel des Legionslagers von Carnuntum. (Die Baugrube Pingitzer). RLiÖ XXXII (1983) 11.

Hefner 1863 — *J. v. Hefner:* Die römische Töpfer in Westendorf. Oberbayerisches Archiv 22 (1863) 1–96.

Hermet 1934 — *F. Hermet:* La Graufesenque. (Condatomagus) Paris 1934.

Hofmann 1968 — *B. Hoffmann:* Oves et marques des potiers de Banassac (Fouilles 1961–1964). Acta RCRF 8 (1966) (1968), 23–44.

Jacobs 1912 — Sigillata funde aus einem röm. Keller zu Bregenz. Jb für Altertumskunde 6, (1912).

JMS — Journal of Mithraic Studies

JDÖMusVereins — Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines, Linz

JRGZ — Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums

Juhász 1955 — *Gy. Juhász:* Die Sigillaten von Brigetio. Diss. Pann. ser. II. 3. (1955).

Kaba 1963 — *Kaba M.:* Római kori épületmaradványok a Király fürdőnél. (Römerzeitliche Baureste beim Király Bad.) BpR XX (1963) 260.

Kapitän 1961 — *G. Kapitän:* Schiffsfrachten antiker Baugesteine und Architekturtiele von den Küsten Ostsiziliens. KLIO, 39 (1961). 276–318.

Karnitsch 1959 — *P. Karnitsch:* Die Reliefsigillata von Ovilava (Wels, Oberösterreich). Schriftenreihe des Institutes für Landeskunde von Oberösterreich 12. Linz 1959.

Kellner 1981 — *H. J. Kellner:* Die Bildstempel von Westendorf. Comitialis und Jassus. BVbl 46 (1981) 121–189.

Kérdő–Németh 1986 — *K. Kérdő–M. Németh:* Zur Frage der Besatzung von Aquincum in 1. Jh. Studien zu den Militärgrenzen Roms III. Vorträge des 13. Internationalen Limeskongresses. Aalen 1983. Stuttgart 1986. 387–

Kiss — *Kiss K.:* A westendorfi terra sigillata gyár mesterei és kronológiája. AÉ ser. 3. 7–9 (1946–1948) 216–274.

KLIO — KLIO. Beiträge zur Alten Geschichte (Berlin)

Kocsis 1986 — *L. Kocsis:* Ein neugefundener römischer Helm aus dem Legionslager von Aquincum. Studien zu den Militärgrenzen Roms III. Vorträge des 13. Internationaler Limeskongresses. Aalen 1983. Stuttgart 1986. 350–354.

Knorr 1910 — *R. Knorr:* Die verzierten Sigillata Gefäße von Rottenburg-Sumelocenna. Stuttgart 1910.

Knorr 1919 — *R. Knorr:* Töpfer und Fabriken verzierter Terra Sigillata des ersten Jahrhunderts. Stuttgart 1919.

Kuzsinszky 1889 — *Kuzsinszky B.:* A legújabb aquincumi ásatások 1887–1888. BpR I. (1889)

Kuzsinszky 1932 — *Kuzsinszky B.:* A gázgyári római fazekastelep Aquincumban. BpR XI (1932)

Lud. V.	*W. Ludovici:* Katalog meiner Ausgrabungen in Rheinzabern. V. (1927) 277–
Lud. VI.	*W. Ludovici:* Katalog Rheinzabern VI. Tafelband bearbeitet von H. Ricken. Darmstadt 1942.
Mazzeo-Saracino 1985	*L. Mazzeo-Saraciono:* Terra sigillata nord-italica. Enciclopedia dell'arte antica e orientale. Atlante delle forme ceramiche II. Ceramica fine romana nel bacino mediteraneo. (Tardo ellenismo e primo impero.) Roma 1985, 202–
MEFR	Mélanges de l'École Française de Rome.
MEFRA	Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École Française de Rome.
Mikl-Curk 1969	*I. Mikl-Curk:* Terra sigillata in sorodne vrste keramike iz Poetovija. (Terra sigillata und ähnliche Keramikgattungen aus Poetovio.) Diss. 9. Ljubljana 1969.
Mócsy 1974	*A. Mócsy:* Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire. London–Boston 1974.
Mócsy 1983	*A. Mócsy:* Nomenclator provinciarum Europae-Latinarum et Galliae Cisalpinae cum indice inverso. Dissertationes Pannonicae. ser. III. Vol. 1. Budapest 1983.
Nagy 1945	*Nagy L.:* Egy sisciai terra sigillata gyár termékei Aquincumban. (Prodotti di una fabrica di terra sigillata di Siscia ritrovati ad Aquincum.) BpR XIV (1945) 305–
Nagy T. 1943	*Nagy T.:* Budapest Története 1/2 Budapest 1943.
Nagy T. 1973	*Nagy T.:* Budapest Története I. Budapest 1973.
Niederbieber	*F. Oelmann:* Die Keramik des Kastells Niederbieber. Mat. zur röm-germanischen Keramik. 1. Frankfurt am Main 1914.
Ohlenroth	*L. Ohlenroth:* Italische Sigillata mit Auflagen aus Rätien und dem römischen Germanien. BRGK 24–25 (1934–1935), 234–254.
Oswald–Pryce 1920	*F. Oswald–D. Pryce:* An introduction to the Study of Terra Sigillata treated from chronological Standpoint. London 1920.
Osw.	*F. Oswald:* Index of Figure Types on Terra Sigillata (1937) rep. London 1964.
Oxé–Comfort 1968	*A., Oxé–H. Comfort:* Corpus Vasorum Arretinorum. A Catalogue of Signatures, Shapes and Chronology of Italian Sigillata. Antiquitas III/4. Bonn 1968.
Panella 1973	*C. Panella:* Appunti su un gruppo di anfore della prima, media e tarda etá Imperiale. Ostia III, (1973). 460–633.
PWRE	Paulys Realenciklopädie der Klassischen Altertumswissenschaft. Stuttgart
Peacock 1977	*D. P. S. Peacock:* Roman amphorae: typology, fabric and origin, Coll. de L'École Française de Rome 32. (1977). 261–278.
Peacock 1986	*D. P. S. Peacock*: Amphorae and the Roman economy. London 1986.
Pekáry 1953	*Pekáry T.:* Aquincum pénzforgalma. AÉ 80 (1953) 106–114.
Petru 1972	*S. Petru*: Emonske nekropole (odkrite med leti 1635–1960). Katalogi in monogr. 7. Ljubljana 1972.
Pf.	*H. J. Kellner:* Die Sigillata Töpferei in Pfaffenhofen am Inn und ihr Formenschatz Germania 42 (1964) 80–91.
PIR	Prosopographia Imperii Romani I., II., III., IV.
Planck 1975	*D. Planck:* Arae Flaviae I. Neue Untersuchungen zur Geschichte des römischen Rottweil. Forsch. und Berichte zur Vor- und Frügesch. in Baden-Württemberg. Stuttgart 1975.
Póczy–Németh–Szirmai–Kocsis 1986	*K. Póczy–M. Németh–K. Szirmai–L. Kocsis:* Das Legionslager von Aquincum. Studien zu den Militärgrenzen Roms III. Vorträge des 13. Internationalen Limeskongresses. Aalen 1983. Stuttgart 1986. 398–403.
Redő–Somogyi 1986	*Redő F.–Somogyi P.:* A datáló érem. Numizmatikai közlöny 84–85 (1985–1986) 35–43.
RIU	Die Römischen Inschriften Ungarns
Ritterling 1927	*E. Ritterling:* Pannonia Inferior helytartói (Legati pro praetore) Traianustól kezdve. AÉ 41 (1927) 77–84.
RLiÖ	Der Römische Limes in Österreich
Ri-Fi	*H. Richen–Ch. Fischer:* Die Bilderschüsseln der römischer Töpfer von Rheinzabern. Materialien zur röm.-germ. Keramik 7. Bonn 1963.

Rogers 1974 — *G. Rogers:* Poteries sigillées de la Gaule centrale. I. Les motifs non figurés. XXVIII. supl. a'Gallia. Paris 1974.

Ruprechtsberger 1978 — *E. M. Ruprechtsberger:* Reliefverzierte Sigillata aus dem Ennser Museum. Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines 123/I. Linz 1978. 9–103.

Ruprechtsberger 1980 — *E. M. Ruprechtsberger:* Terra Sigillata aus dem Ennser Museum II. Beitr. zur Landeskunde von Oberösterreich. Hist. Reihe. I. 7. Linz 1980.

Rutkowski 1968 — *B. Rutkowski:* A Fragment of a Mould for Decorated Sigillata from Margum. Acta RCRF 10 (1968)

Scheffenegger–Zabehlicky 1986. — *S. Scheffenegger–Zabehlicky:* Italische Terra sigillata. Carnuntum. Canabae legionis. Die Ausgrabungen auf der Flur „Mühläcker" in Bad Deutsch Altenburg. 1986. 37–56.

Schögendorfer — *A. Schörgendorfer:* Die Römerzeitliche Keramik der Ostalpenländer. Wien 1942.

Schwertheim 1979 — *E. Schwertheim:* Mithras, seine Denkmäler und sein Kult. Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte. 1979.

Streitberg 1973 — *G. Streitberg:* Namenstempel und Stempelmarken Westendorfer Sigillatatöpfer. BVbl 38(1973) 132–152.

Strabon — *Strabon:* Geographia

Tchernia–Zevi 1972 — *A. Tchernia–F. Zevi:* Amphores vinaires de Campanie et de Tarraconaise á Ostie. Coll. de L'École Française de Rome 10 (1972) 35–67.

Tóth 1965 — *Tóth I.:* Megjegyzések Mithra pannoniai kultuszának történetéhez. Antik Tanulmányok XII/1. (1965) 86–90.

Turcan 1976 — *R. Turcan:* The date of the Mauls relief. JMS I. (1976) 68–76.

Vágó 1977 — *E. B. Vágó:* Die oberitalisch-padanischen Auflagen-Sigillata in Transdanubien. AAH 29 (1977) 77–

Vanderhoeven 1978 — *M. Vanderhoeven:* Terra sigillata aus Südgallien. Die reliefverzierten Gefäße III. Funde aus Asciburgium 7. Duisburg 1978.

Vasić 1984 — *M. Vasić* Cezava-Castrum Novae. Starinar N. S. 33–34 (1982–1983) 1984, 91–122.

Vermaseren 1965 — *M. J. Vermaseren:* Mithras-Geschichte eines Kultes. Stuttgart 1965.

Walke 1965 — *N. Walke:* Das römische Donaukastell Straubing Sorviodorum. Limesforschungen 3. Berlin 1965.

Walke 1968 — *N. I. Walke:* Reliefsigillata von Gauting. BRGK 46–47 (1965–1966) 1968, 77–

Wiesinger 1942 — *F. Wiesinger:* Überblick über die padanischen Auflagen Sigillata im Landes Museum Klagenfurt. Carinthia I. 132 (1942) 76–

Jegyzet

1. Lásd a legutóbbi összefoglalót: *Póczy–Németh–Szirmai–Kocsis* 1986. 398–403.
2. *Zolnay L.:* BpR XXIII (1973) 265.; *Nagy T.:* BpR XXIV (1976) 411.; *Póczy K., Kocsis L.:* 31 (1978) B/17 41–42; és RFüz 32 (1979) 65/12 40.;
3. *Kocsis L.:* BpR XXV (1984) 40. 465.; *Facsády R. A.:* BpR XXV (1984) 57. 468.; *Kocsis L.:* BpR XXV (1984) 58. 468.; *Szirmai K., Németh M.:* BpR XXV (1984) 80. 471.; *Facsády R. A.:* AÉ 105 (1978) B/8 277.; *Kocsis L.:* AÉ 107 (1980) 28. 243.; *Kocsis L.:* AÉ 110 (1983) 25–5. 294.
4. A legiotábor Petrikovits II. típusába tartozik, de a tribunus ház a vindonissai tribunus házhoz áll közel. *H. v. Petrikovits:* Die Innenbauten römischen Legionslager während der Prinzipatzeit. (1975) Abb. 6.64.; Itt mondok köszönetet Héjjas Pál mérnöknek a rekonstrukciós rajzokért, Czirjákné Málik Éva alaprajzaiért és Molnár Ilona fotóiért.
5. Két római hosszmértéket azonosítottunk a tribunus ház alaprajzán: 80 × 53 gradus, vagy 135 × 90 cubitus. *Pecz V.:* Ókori Lexikon II. (1904) 1231–1232.;
6. Ez egyenlő 20 gradussal.
7. Feltehetőleg erről az útról látták el fűtőanyaggal a Thermae Maiores és a tribunus ház praefurniumait is.
8. Feltehetőleg a gradus = 0,74 m volt a tribunus ház alapmodulusa, amelynek egész számú többszörösét számos ponton észlelhettünk. Ebben az esetben 3,5 gradus a bázisok távolsága. A modulustól való eltérés kutatása egy egységen belül építési periódusok szétválasztására és keltezésére adhat lehetőséget.
9. CIL. III 3460, 3463.
10. Lásd a 9., 10., 11. sz. oltárok leírását az alábbiakban.

11. A közfalaknak csaknem mindegyikét ilyen módon építették meg. A praetorium közelében a via principalis nyugati oldalán feltárt „centurio" házban is ilyen közfalak voltak.
12. A téglákat kötőanyag nélkül (pelyva, lótrágya) sárga agyagból préselték; tehát *ez nem volt* vályog tégla.
13. Valószínűleg egy latrinából alakították át. Erre utal a szűk helyiség és a zárófal mögötti nyitott szennyvízcsatorna is.
14. *F. Cumont:* Die Mysterien des Mithra. Leipzig–Berlin 1923. 157.; *M. J. Vermaseren:* Mithras, the Secret God. London 1963. 37.
15. A postamensen több mint valószínű Cautes vagy Cautopates-nek dedikált oltára, vagy szobra állhatott. *Tóth* 1965. 88.
16. Formában és méretben egy olyan kultuszkő töredéke került elő a múlt században Óbudáról, a Majláth u. 51-ből, (CIMRM II. 1796. 238.), ami valószínűleg ebből a mithraeumból származott. Elképzelhető, hogy ezen a területen még egy mithraeummal kell számolnunk. Erre utal az a két oldalról faragott két kultuszképhez tartozó két töredék, amelyeket e helytől nem messze a praetoriumhoz közeli „centurio" ház területén találtunk. *Nagy T.* 1943, 434.; CIL III. 3481; A. E. 1908. 255; CIL III. 3478, 3482, 3477, 10468, 14343^2, 10466.
17. A Mithra Petrogenitus oltároknak is a mithraeumon belül szabott helye van. *Tóth* 1965, 87.
18. Lásd az aquincumi M. Antoninus Victorinus mithraeum petrogenitusát: *Kuzsinszky B.:* A legújabb aquincumi ásatások 1887–1888. BpR I. (1889). 76–77.
19. Minden jel szerint ez az üreg lehetett a mithraeum favissája.
20. A csontok kiértékelését lásd e dolgozat részeként *Vörös I.* tollából.
21. Lásd a 3. sz. oltárt.
22. Az előkerült oltárok közül egyik sem illik a lenyomatba.
23. Lásd a 7. sz. oltárt.
24. A 7. sz. oltár előtt a szemközti keleti podium megszakadt részében állhatott talán az 5. sz. oltár a szentély elfalazását megelőzően. Azért gondolunk az 5. sz. oltárra, mert a keleti podiumrésznek itt egy 8–10 cm magasságu postamensszerű falazata még in situ maradt meg. Ha a 4. sz. és a 6. sz. oltárok magasságát figyelembe véve az oltárok tetejét megközelítőleg egy magasságban képzeljük el, úgy az 5. sz. oltár a postamens magasságával együtt egy szintre kerül a 4. vagy a 6. sz. oltár tetejével.
25. A mithraeum elfalazása összefügghet a 3. század második felében zajló háborús eseményekkel és a hadsereg átszervezésével, ami érinthette a tribunus laticlaviusi méltóságot is.

    A templomból származó érmek és rétegviszonyok alapján a mithraeum pusztulása Probus uralkodása előtt, vagy alatt következhetett be.
26. Az elfalazás mögött került napvilágra az eredetileg is a helyén maradt 1., 2. és 3. oltár, valamint az elfalazást megelőzően ide áthelyezett 4., 5. és a 6. sz. oltárok, amelyek eredetileg a keleti pódium mellett állhattak.
27. Itt mondok köszönetet Sipos Enikő restaurátornak a tál konzerválásáért és restaurálásáért.
28. Mikroszkopikus vizsgálattal meghatározható volt, hogy a tál mintakincse véséssel készült. A mélyebben vésett részekben jól látszanak a megmunkáló szerszám nyomai.
29. A bika archaeo zoologiai leírása Vörös István nyomán a következő: A *fej* a törzshöz képest rövid. A szarv hatalmas lant alakú, vékony. A fejél széles, rajta a homlokszőrök három fürtbe, csigába ábrázolt. A homlok széles, domború; az arcél kissé ívelt. Az orca és az állkapocs telt, az utóbbi éles körvonallal jelzett. A fül nagy, keskeny, hosszú.

    A *nyak* magasan torkolt, a szügy sekély, a járomél mélyen hajlott.

    A *törzs* hosszú és sekély, a lágyékban magasan felhúzott hassal. A hát mélyen hajlott. Az ágyék hosszú és horpadt. A mar erősen kiemelkedő, a farbúb hegyes, kiálló. A far csapott. A farok hosszú, végén bojttal.

    A *végtagok* jól izmoltak; a váll függőleges, meredek. A végtagok magasan és jól nyakaltak. A lábtő és a csánk vastag. A boka és a csüd duzzadt, nagy átmérőjű, elgömbölyödő. A hatalmas köröm hosszú és hegyes. Az ivarszerv nem ábrázolt.

    Az állat konstitúciója, másodlagos ivarjellege alapján valószínűsíthető, hogy az ábrázolt állat fiatal korában ivartalanított bika, azaz ökör.

    Az állat robusztus alkatú, erős csontozatú heterogén összbenyomású, túltenyésztett fajta.

    A realisztikus szarvasmarha ábrázolás egyedi, szélsőségesen eltér mind a római, mind a provinciák szarvasmarha ábrázolásaitól.
30. A szarvasmarha takarmányozásához: *M. Porcius Cato:* De agri cultura Bp. 1966. Akadémia Kiad. 27., 35., 37., 54., 60., fej.; *M. Terentius Varro:* Rerum rusticarum libri tres. Bp. 1971. Akadémia Kiad. I. könyv 31,5 és 32,2 fej.
31. A növény meghatározásáért Dr. Gombos Zoltán kertészmérnöknek tartozom köszönettel.
32. *Fremersdorf* 1951, 4. tábla.
33. *D. B. Harden:* The Wint Hill Hanting bowl and Related glasses. Journal of Glass studies II. (1960) 45–83.
34. A kutatás a 2. század végére, a 3. századra datálja ezt a formát. Lásd: *C. Isings:* Roman Glass from dated finds. Arhaeologica Troiectina. II. (1957). 96. B típus, 114–115. old.; *L. Barkóczi:* Pannonische Glasfunde in Ungarn. Bp. 1988. 25. típus 64–66. old.; *Fremersdorf* 1951, 13–14 tábla 25. old.
35. *Fremersdorf* 1951, 4. tábla.
36. Az üvegtál a mithraeum alapítása és megszűnése, elfalazása közötti időben, tehát 202–260-as évek között készülhetett. Az időszak ante quemje a 260-as évek barbár betörései, és az oltárok elrejtése, míg post quemje nem szükségszerűen kell

hogy a mithraeum alapításához kötődjön. E téma még további kutatásokat igényel, amit jelen dolgozatunk jellege miatt nem itt, hanem egy későbbi időpontban végzünk el.

37. *L. Kocsis.:* Zur Periodisierung des Hauses von Tribunus Laticlavius im Legionslager von Aquincum. Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum. RLiÖ 36/2 (1990) 709–713. Lásd még: Das römische Budapest. Munster/Lengerich (1986) 200, 207., az AAH. Mócsy András emlékkötetben, Feliratos kövek az aquincumi 2–3. századi légióstábor tibunus laticlavius házának mithraeumából címmel AAH XLI (1989) 81–92.
38. A falfestmény restaurálása jelenleg is tart. Leírását és értelmezését lásd e dolgozatban Madarassy Orsolya tollából.
39. Például *Cassius Clemens,* aki a 2. század végén lehetett volna a leg. II. Ad. tribunus laticlaviusa, azonban ennek nem találtuk nyomát. PIR II. No. 489, p. 114.
40. *E. Ritterling* 1927, 77.; Jelen dolgozatunknak nem célja eldönteni, hogy e nevek mögött egy vagy két személy húzódik-e meg. Azonban tény az, hogy L. Cassius Pius Marcellinus a CIL III. 13371 és a CIL VI. 32327_{10} számú feliratokon fiatalemberként jelenik meg, míg L. Cassius Marcellinus a CIL III. 10470 és a CIL VI. 32328_{140} számú feliratokon javakorabeli, karrierjének csúcsán álló férfiként szerepel.
41. A tribunatus és a consulatus közötti időszak csak nagyon óvatos megközelítéssel becsülhető, mert ez az időszak egyénenként változhatott. Lásd ehhez: *Fitz J.:* L. Cassius Pius Marcellinus. = AAnt 8 (1960) 406–415.
42. Lásd ehhez a 4. sz. oltár feliratát.
43. Septimius Severus trónra kerülésével terjednek el birodalomszerte a keleti kultuszok és vallások. A katonaság különféle kiváltságokat kap és talán ennek keretén belül hozhattak létre egy mithraeumot a táboron belül. *Nagy T.* 1943. 434.; *Fitz* 1959. 237–263.
44. A tribunus laticlavius ház udvarán egy IOM-nak állított oltárt találtunk és nagy mennyiségű szarvcsapot, ami egy szent helyre, áldozó helyre enged következtetni. Lásd a 9. sz. oltár leírását.
45. A császárlátogatás alkalmával több Mithras tiszteletére állított oltárt ismerünk Pannoniából: CIL III 4539, 4540, 15184^4, *Fitz* 1959. 263. old.
46. A meglehetősen ritka Acmazo(n) névhez lásd a CIL V. 5749.; A. E. (1983) 163.; *Mócsy* 1983. 3.; *H. Solin:* Epigraphische Forschungen in Rom und Umgebung (1975) 665.; Ezen adatokért Szilágyi Máriának és Fitz Jenőnek tartozom köszönettel, akiknek ezúton is köszönöm sokoldalú segítségüket.
47. Lásd a Victorinus mithraeum petrogenitusát: *Kuzsinszky* 1889. 76–77. old.
48. *Fitz J.:* L. Cassius Pius Marcellinus. AAnt 8 (1960) 406–415.; és egy újabb mű, ahol a szerző 198-ra teszi tribunatusát: *Fitz J.:* Tribuni Laticlavii in Pannonien. = Tituli 4 (1982) 329.
49. *Barbieri* 1952, No 124, p. 34.; *Degrassi* 1952, 60. 164.; PIR II. 516. 121.; *Dobó* 1968. 82.
50. *Nagy T.* 1973, I. 116.; *Póczy–Németh–Szirmai–Kocsis* 1986. 400. old.
51. Egy phrig bilinguis szöveg említi Asclepios Patert: *Campbell* 1968. 242.
52. *Mócsy* 1983. 22.
53. Lásd a 24. sz. jegyzetet.
54. *Barbieri* 1952, No 298, p. 73.; *Degrassi* 1952. 55 és 195.; PIR IV. 554. 273.
55. Csaknem ugyanilyen stilizált babérlevéllel díszítették a Victorinus mithraeum oltárainak párkányát is. Így valószínűleg egy kőfaragó műhelyből és egyidőben készülhettek. Lásd ehhez: *Kuzsinszky* 1889. 78.
56. Ez a feloldás azt sugallja, hogy *Sex. Decimius Verus Barbarus* is közreműködött a mithraeum létrehozásánál azzal, hogy valamilyen területet engedett át, vagy rendezett be a Győzhetetlen Mithrasnak.

    A felirat keltezésénél itt is két lehetőség adódik: az első szerint *Barbarus* a mithraeum építését megelőzően a tribunus ház udvarán biztosított volna ideiglenes helyet az oltárok elhelyezésére, így állítása megelőzné a feltételezett 202-es alapítási évet. A másik lehetőség szerint *L. Cassius Pius Marcellinus* feltételezett 202. évi hivatalát megelőzően már *Sex. Decimius Verus Barbarus* is részt vett volna a templom létrehozásában a tribunus ház egy szárnyának átengedésével, s így a felirat 200 és 202 között keletkezhetett volna.
57. *Barbieri* 1952, No 76, p. 25.; *Degrassi* 1952, 55. 157.; PIR I. 1517. 313.; *A. Stein:* Die Legaten von Moesien. DissPann 1/11 (1940) 86, 126.; *J. Fitz:* Legati legionum Pannoniae Superioris. AAnt 9 (1961) 159–207.
58. *Aurelius Aliphus*-hoz lásd: *Mócsy* 1983. 14.; *L. Barkóczy* 1964, 59/24, 304–305.; A. E. (1980) 196, 53.; A. E. (1984) 199, 54–55.; A. E. (1978) 119c, 41.; Itáliai eredetű név.
59. CIL III. 3481.; *E. Pintér:* Tudományos Gyűjtemény (1824) 3.21.
60. *Barbieri* 1952. No 427–428, p. 101., No 1136 p., 225.; *Degrassi* 1952. 134, 218.; *Ritterling* 1927. 84.: *Dobó* 1968, 90, 124.
61. *Campbell* 1968. 228.
62. CIL III. 10415, 10424 és BTM 81.7.26.
63. Egy Marti Victoriae Fortunae dedicalt oltár került elő a Laktanya utcában. CIL III. 10436.; *Kuzsinszky B.:* Az aquincumi múzeum kőemlékei. BpR V. (1897) 130.
64. Lares Militares dedicatioju oltárok CIL III. 3460, 3463.
65. *Nagy T.* 1943. 396–397.
66. CIL III. 3460, 3463.
67. *Nagy T.* 1943. 397.; Talán a bázisok is ezt szolgálták.
68. Egy praefectus legionis által a Silvanabusoknak dedicalt oltár ismert Óbudáról a Szentendrei út 34-

ből. *Kuzsinszky B.:* Aquincum Római feliratai III. BpR VI (1899) 109., CIL III. 19394.; Egy másik Scarbantiából ismert. RIU I. 171., CIL III. 14355[11].

69. *Nagy T.* 1943, 388–390.
70. *Nagy T.* 1943, 397.
71. Lucilianus cognomenhez: CIL XVI. 132.; *Barkóczy* 1964, 349.; Porolissumból jött Pannoniába.
72. Lásd pl. a 11. sz. oltár feliratát.
73. A felirat 2. sorában is van már egy elírás.
74. Lucilla – női név, meglehetősen ritka. Lásd: CIL III. 14548. Dalmatiából való oltárkövön és a Vindobonából származó sírkövön CIL III. 14360.; A mi esetünkben valószínűleg egy rabszolganőről lehet szó.
75. *Nagy T.* 1943, 402–403.
76. CIL III. 10399.
77. *Mócsy* 1983, Agape női név.; *H. Solin:* Die griechischen Personalnamen in Rom. Berlin–New York (1982) 1191.
78. *T. Nagy* 1973, 104.; *K. Szirmai:* Das Straßennetz des Legionslager von Aquincum im 2. und 3. Jahrhundert. Studien zu den Militärgrenzen Roms. Vorträge des 13. Internationalen Limeskongresses, Aalen 1983. Stuttgart (1986) 426.
79. *Póczy–Németh–Szirmai–Kocsis* 1986, 400.; *Alföldi A.* BpR XIII (1943) 489.; CIL III. 3525 = 10492.
80. Lásd a 11. sz. oltár leírását.
81. *Póczy–Németh–Szirmai–Kocsis* 1986, 402.
82. *R. A. Facsády:* BpR XXIV (1976) 145–152.
83. Dura Europos mithraeumában találkozhatunk hasonló technikai megoldással. *Cumont* 1975, 165–169, pl. 23.
84. Hasonlóképpen mint Dura Europosban. *Cumont* 1975, 167–169.
85. A munka első szakaszát Illés János–Illés Jánosné Szentesi Róza festő-restaurátorok végezték. Az 1986-ban kiállított rekonstrukciós másolatot B. Tóth Klára festő-restaurátor készítette. Munkájukért ezúton mondunk köszönetet. – Das römische Budapest. Münster (1986) 782. Taf. 39.
86. A jelen tanulmányban közölt eredmények a munka végső lezárásáig bizonyos mértékben még módosulhatnak.
87. Az alcsúti (CIMRM 1740) és a sárkeszi Mithras korong *(Nagy T.:* A sárkeszi Mithraeum és az aquincumi Mithra-emlékek. BpR XV (1950) 46–119), tipológiailag más csoportba sorolhatók. *Gordon* 1980, 201–204.
88. *Kuzsinszky* 1889, 82–83. A polgárvárosi M. Antoninus Victorinus mithraeum szentélyének feltárásánál falfestmény-töredékekről tesz említést. A tribunus ház mithraeumának ismeretében elképzelhető, hogy Aquincum körzetében több festett szentély is létezhetett.
89. CIMRM 1920, 1935, 1958, 1972, 1975, 2000, 2018, 2034, 2036, 2037, 2050, 2052, 2062, 2159, 2171, 2181, 2182, 2187, 2202, 2214, 2225, 2226, 2338 stb.
90. *Campbell* 1968. passim., *Gordon* 1980, 200–203.
91. Festett: CIMRM 42, 390, Schwertheim 1979. Abb. 41.; Kő: CIMRM 321, 650, 723, 729, 966, 1083, 1137, 1161, 1225, 1247, 1283, 1292, 1294, 1301, 1359, 1400, 1430, 1510, 1579.
92. *Campbell* 1968, passim., *Gordon* 1980, 200–203.
93. *Gordon* 1980, 216–218.
94. *A Gordon* 1980, tipológiájában felsorolt mithraeumok közül kihagytam: a CIMRM 723, 729, 1161, 1225, 1294, 1301, 1359, 1510, 1579 töredékes darabokat, továbbá Rückingen (CIMRM 1137) és Quadraro (CIMRM 321) minthraeumait, mivel itt a kultusz sajátos, csak egy-egy közösségre jellemző megfogalmazásával állunk szemben. Virunum (CIMRM 1430) csak a legenda elejéhez (I–II ciklus) és végéhez (VI–VIII–IX ciklus) veendő figyelembe.
95. *Gordon* 1980 A M D H G I típusok.
96. Csak CIMRM 1283, 1292.
97. CIMRM 1283. Mithras-Atlas itt mint praeexistens istenség szerepel.
98. *Gordon* 1980, B C E típusok.
99. Dieburg első jelenete felfogható a teremtés előtti káoszállapot – vagy elemek harca – sajátos képi megfogalmazásának is. Ez esetben ugyanazt a mondanivalót ábrázolja, mint a gigantomachia. *Behn* 1928. 11.
100. *Gordon* 1980, L BB FF típusok.
101. A Mithras-Atlas jelenet nem sorolható egyértelműen egyik ciklushoz sem. Előfordulásai: Mauls – iuventus, Neuenheim – kosmogónia (Deus praeexistens), Barberini – Sol-Mithras ciklus között (Deus Invictus).
102. *Gordon* 1980, AA GG O típusok.
103. Bizonyosan csak Nersae mithraeumából hiányzik, Marino és Mauls esetében vitatható.
104. Az egész agón ciklust (A + B) egységesen ábrázolja Osterburken, a jobb fölső sarokba, Luna alakja köré csoportosítva a Taurus-vízcsoda – lovaglás – Transitus jeleneteket.
105. *Gordon* 1980, P R típusok.
106. *Gordon* 1980, Q P R típusok.
107. Pl. CIMRM 77, 1168 stb.
108. Ezt a lehetőséget támasztja alá Mauls, ahol a lovaglás és a Transitus között eredetileg még egy jelenet szerepelt. *Gordon* 1980, fig. 2., *Turcan 1976.*
109. Így a lovaglás – Transitus jelenetpár a kultuszkép két oldalán helyezkedne el. Hasonló elhelyezés figyelhető meg Marino és Mauls mithraeumaiban.
110. *Gordon* 1980, U S W típusok.
111. Mauls mithraeumában a ciklus első jelenetének értelmezése vitatott. *Vermaseren* (CIMRM) és *Gordon* 1980, fig. 2., a vízcsoda ábrázolásának tartja; *Turcan* szerint a fegyverek felajánlásának jelenete. JMS I. (1976). 74. n. 7.
112. Gordon U típusára utaló mozzanat.
113. *Gordon* 1980 U/W.
114. *Vermaseren* 1965, 77.
115. Osterburken investitura ábrázolása. Az adoratio mozzanatához *Cumont* 1975, 175–176.
116. CIMRM 1083 R, 1137 R.
117. CIMRM 390.

118. Osterburken mithraeuma is erre utal, ahol a Mithras-Sol ciklust az ascensio és a caena jelenetpár fogja közre.
119. Az aquincumi ábrázolás alapján tarthatjuk a Mithras-Sol ciklus zárójelenténeknek is.
120. Gordon *1980. T típus.*
121. B. Tóth Klára festő-restaurátor megállapítása.
122. CIMRM 71 – Tauroktonos jelenetnél;
782 – caena jelenetnél;
1301 – születés utáni jelenetnél;
1137 – ?
123. Talán erre utal Dieburg kultuszképén az agón ciklus után következő Triplasios Mithras ábrázolás, mely megint a misztériumról mond el valamit – itt a kultusz tartalmáról, Dura és Aquincum esetében pedig a rítus lefolyásáról.
124. Mauls mithraeumának vitatott jelenete talán szintén így értelmezhető. Ez esetben a „mysterium" ciklus nem önálló, a Mithras-Sol ciklus részének kell tekinteni.
125. *Gordon* 1980, X V típusok.
126. L. 89. jegyzet.
127. CIMRM 390, 1292, 1400.
128. Mellékjelenetben: CIMRM 1430, 1137.
129. Az aquincumi mithraeum mellékjelenetei így írhatók le Gordon tipológiája szerint:
Bal oldal: (felülről lefelé) B C E FF O R?.
Jobb oldal: (alulról felfelé) P U' S W T' X TT'.
130. Ikonográfiailag elképzelhető lenne a caena mystica ábrázolása is, erre utalhat a tripus, a trapedza megléte, az asztal zöld színe, mely összevág a lovaglás-jelenet bikaábrázolásával. Viszont az asztal körül hét hely van, a caena ábrázolásoknál pedig csak Mithras és Sol ülnek az asztalnál, a többiek felszolgálnak. (Barberini-freskó) A központi alak attribútuma töredékes, csak annyi biztos, hogy szakállat visel, tehát nem lehet Sol, akinek a caena mystica jelenetben a központi helyet kell elfoglalnia.
131. Istenek: pl. CIMRM 1292, 1430.; planetákkal: pl. CIMRM 1727, 693.
132. Osterburken
133. *Behn* 1928, abb. 25., Vulcanus p. 25–28.
134. BTM. Ltsz.: 64.11.78. CIMRM 1796.
135. Topográfiai helye: Budapest, III. ker. Föld u.–Vörösvári u. sarka. Az ásatás régészeti leletegyüttesét és értékelését Kocsis László közli ugyanebben a kötetben.
136. Az 1978–1979-es ásatás állatcsont leletanyagából csak a Mithraeum és a közvetlen környezetéből előkerült maradványok kerültek most dokumentálásra.
137. *I. Vörös:* The animal bones from the Late La Téne and Roman settlement of Szakály–Réti földek. In.: *Gabler, D.–Patek, E.* and *I. Vörös:* Studies in the Iron Age of Hungary. BAR Internat. Ser. 144. Oxford, 1982. 129–179.; *I. Vörös:* Történeti zoológia–archaeozoológia. Régészeti Továbbképző Füzetek 2. Vizsgálatok csontokon. Magyar Nemzeti Múzeum 1983 (1984), 15–28.
138. *Téglás G.:* A sarmizegetusai mithraeum állati csontjai. In.: *Király P.:* A sarmizegetusai mithraeum. Függelék. ArchKözl 15 (1886). p. 129.
139. A Borostyánkő úti leletek keltezése megegyezik azzal, amit *Tchernia-Zevi* 1972, az ostiai anyagra meghatározott.
140. *Peacock* 1977, 270.
141. *Peacock* 1986, 194. elfogadja *Panella* 1973, keltezését, *Grace* 1961. 37. ábra a 3. század közepére datálja, *Kapitän* 1961, 296. sköv.
142. *Strabon* V.1.2. és V.1.12.
143. *Kuzsinszky* 1932, 71. sköv.
144. *Bezeczky* 1987, 6–21., *Buchi* 1974, *Baldacci* 1967, *Carre* 1985, 219–225.
145. *Bezeczky* 1987. Pl. 13. 28 p.
146. A magdalensbergi leletek között csak néhány töredék mutatható ki, a zalalövői ásatásokon claudius kori rétegből kerültek elő ilyen darabok.
147. *Peacock* 1986. 123.
148. *D. Gabler:* „Nordafrikanische Sigillaten" in Pannonien. Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője. 16 (1982) 322.
149. Sajátosságait részletesen leírja *Grünewald* 1983, 11.
150. *H.-J. Kellner–G. Ulbert:* Das römische Seebruck. BVbl 23 (1958) 73, Abb. 12, 13.
151. *P. Karnitsch*: Die Kastelle von Lentia. Linzer Arch. Forschungen IV. 2. (1972) Taf. I.6.
152. *F. Ronchetti-Butti–S. Biaggio-Simone* in: Ascona. La necropoli romana. Quaderni d'informazione 12. Bellinzona (1987) 95, tomba 6.
153. *S. Petru:* Emonske nekropole. Katalogi in monografije 7. Ljubljana (1972), Taf. IX. 81.
154. *S. Zabehlicky:* Italische Terra sigillata in: Carnuntum. Canabae legionis. Die Ausgrabungen auf der Flur „Mühläcker" in Bad Deutsch Altenburg, zusammengestellt anläßlich der 14. Int. Limeskongresses in Bad Deutsch Altenburg. (1986) Abb. 4,2,3; 37–56., *Grünewald* 1983, Taf. 2,9.
155. *Kaba M.:* Római kori épületmaradványok a Király fürdőnél (Römerzeitliches Baureste beim Király Bad). BpR XX (1963) 274, 14. kép 6.
156. *Mazzeo Saracino* 1985, 202.
157. Ibidem
158. *Gabler D.–Lőrincz B.:* A dunai limes 1–2. századi történetének néhány kérdése. AÉ 104 (1977) 147–
159. *W. Krämer:* Cambodunumforschungen 1953. Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte 9. Kallmünz (1957) 89, Nr. 10–16, 18–20.
160. Lentián kívül Ovilava, vö. *Karnitsch* 1959, 80, Nr. 5–6, 11–12; Magdalensberg *M. Schindler–S. Scheffenegger:* Die glatte rote Terra sigillata vom Magdalensberg. Kärntner Museumsschriften 62. Klagenfurt (1977) Taf. 63, 1–13; Taf. 83, 3–9.
161. *D. Bojović:* Rimska keramika Singidunuma. Kat. Muzej grada Beograda 8. Beograd (1977) 63, Nr. 1.
162. *M. Fransioli:* La necropoli Madrano. Ann. della Società Svizzera di Preistoria 47 (1958–1959) 74.

163. *D. Tudor:* Oltenia romana. Bucuresti (1958), 70; *Gh. Popilian:* Ceramica romana din Oltenia. Craiova (1976), pl. I. 1.
164. *M. P. Lavizzari Pedrazzini:* in: Scavi di Luni II. Relazione delle campagne di scavo 1972–1973–1974. Roma (1977) 131. A Q.S.P bélyeges sigillaták dunavidéki elterjedéséhez l. *Gabler D.:* Az importált terra sigillaták forgalma Pannoniában. AÉ 91 (1964) 96; Carnuntum: *M. Kandler–S. Zabehlicky* in: Studien zu den Militärgrenzen Roms III. Vorträge des 13. Internationalen Limeskongresses. Aalen 1983. Stuttgart (1986) 343, Abb. 4,12–13; Siscia: *R. Makjanić:* Acta RCRF 25–26 (1987) 230, Noricumban: *W. Alzinger:* Kleinfunde von Aguntum aus den Jahren 1950 bis 1952. Beiträge zur römerzeitlichen Bodenforschung in Österreich. I. Wien (1955). Taf. I. 2; *A. Gattringer:* Traismauer FÖ 13 (1974) 117.
165. *D. Gabler:* Terra sigillata in: Römische Forschungen in Zalalövő 1979. AAH 33 (1981) Abb. 32,11; Römische Forschungen in Zalalövő 1980–1981. AAH 34 (1982) 348, Abb. 19,11.
166. *Mazzeo-Saracino* 1985, 207.
167. *Gabler D.–Balla M.–Bérczi J.–Keömley G.:* Terra sigillaták eredetének meghatározása neutronaktivációs analitikai módszerrel. AÉ 113 (1986) 34.
168. *P. Donati:* Locarno. La necropoli romana di Solduno. Bellinzona 1979, 175.
169. *D. Gabler:* Terra sigillata in: Römische Forschungen in Zalalövő 1975. AAH 29 (1977) 239.
170. Traianus kori rétegben való előfordulásához l. *D. Gabler:* Terra sigillata in: Römische Forschungen in Zalalövő 1976. AAH 30 (1978) 406. A soldunoi temetőben az alábbi sírokban találtak applikált díszű északitáliai sigillatákat: Ba 4, Ba 6, Ba 8, Ba 9, K.6, 56.1, 56.2, 58.12, 58.13, 58.15. Barbotindíszes sigillaták az alábbi sírokban kerültek elő: C 26, J 25, 57.4, 57.10, 58,16, 58.18, 58.19, 58.20, S.1, N.3. A kétfajta áru együtt csak a Ba 2 és az 58.17 sírokban került elő.
171. *D. Isac:* Terra sigillata de la Gilau. Potaissa (1982) pl. IV. 31.
172. *Mazzeo Saracino* 1985, 207.
173. A póvidéki sigillaták aquincumi lelőhelyeihez l. *D. Gabler:* Die Sigillaten vom Gebiete der Hercules Villa in Aquincum (mit einem Anhang von I. Wellner). AAH 28 (1976) 22, 77, Abb.25.
174. *Németh–Kérdő* 1986, 387.
175. *E. Tóth–G. Vékony:* Beiträge zu Pannoniens Geschichte im Zeitalter des Vespasian. AAH 22 (1970) 133–161; *Németh–Kérdő* 1986, 384–387.
176. *Gabler D.:* Terra sigillaták az aquincumi canabae északi részén feltárt épületmaradványokból. AÉ 112 (1985) 113.
177. Madarassy O. ásatása 1987. Az adat felhasználásáért ezúton mondok köszönetet az ásatónak.
178. Pető M. ásatása. Az adat felhasználásáért ezúton mondok köszönetet az ásatónak.
179. *Kocsis L.:* 1. századi sisak az aquicumi legióstáborból. BpR XXV (1984) 229.
180. *Nagy L.:* Az aquincumi ókeresztény cella trichora a Raktár utcában. Budapest 1939, 57, 35. kép; *Nagy T.:* Az albertfalvai romanizált eraviszkusz telep emlékanyaga. AntHung 3 (1949) 59, 8. kép 1.; *D. Gabler:* Die Sigillaten vom Gebiete der Hercules Villa in Aquincum. AAH 28 (1976) 25; Terra sigillaták az aquincumi canabae északi részén feltárt épületmaradványokból. AÉ 112 (1985) 113.
181. *J. Szilágyi*: Aquincum. PWRE suppl. XI. (1968) 61–129, különösen 81. *T. Nagy:* The frontier of Pannonia as reflected by recent research. Roman Frontier Studies. 1967, 147. Fig. 78.
182. *Póczy K.:* Aquincumi kutatások (1973–1982) és a városi ásatások problémái. AÉ 113 (1986) 20.
183. *Nagy T.:* Das zweite Lager der legio II Adiutrix in Aquincum. Studien zu den Militärgrenzen Roms II. Vorträge des 10. Internationalen Limeskongresses in der Germania inferior. Bonn–Köln 1977, 360.
184. *D. Gabler:* Terra sigillata in: Römische Forschungen in Zalalövő 1976. AAH 30 (1978) 406–408.
185. Gabler *1976, 28.*
186. Ibidem. L. még *D. Gabler:* Terra sigillata in: Römische Forschungen in Zalalövő 1977. AAH 31 (1979) 383.
187. *B. R. Hartley:* The Roman Occupation of Scotland: The Evidence of Samian Ware. Britannia 3 (1972) 49; The Roman Fort at Cramond, Edinburgh. Excavations 1954–1966. Britannia 5 (1974) 200.
188. *H.-J. Kellner:* Beiträge zum Typenschatz und zur Datierung von Westerndorf und Pfaffenhofen. Zur Sigillata Töpferei von Westerndorf IV. Das Bayerische Inn–Oberland 35 (1968) 55.
189. *Bernhard* 1981, 87. Az általa meghatározott csoportok abszolút időrendjéhez l. *B. Oldenstein-Pferdehirt:* Zur Sigillatabelieferung von Obergermanien. JRGZ 30 (1983) 367.
190. *I. Huld-Zetsche:* Der Großunternehmer Comitialis. Communicationes. RCRF vol. 2. (1972) Nr. 19, 89.
191. *Bittner–Huld-Zetsche* 1986, 252.
192. *H.-J. Kellner:* Raetien und die Markomannenkriege. BVbl 30 (1965) 163 – bár a régebbi ásatások anyagának kronológiai szempontú értékelése stratigráfiai megfigyelések hiányában aligha lehetséges.
193. *Th. Fischer:* Zur Chronologie der römischen Fundstellen um Regensburg. BVbl 46 (1981) 71. A IIa–b csoport keltezéséhez l. *Bittner–Huld-Zetsche* 1986, 253.
194. *D. Gabler:* Einige Besonderheiten der Verbreitung der Rheinzaberner Sigillaten in Pannonien. BVbl 52 (1987) 88–90.
195. *Bernhard* 1981, 86 – korábban Januarius II. működését későbbi időpontra keltezte. *H.-G. Simon:* Das Kleinkastell Degerfeld in Butzbach. Saalburg Jb. 25 (1968) Anm. 72.
196. *Bittner–Huld-Zetsche* 1986, 255.

197. *E. M. Ruprechtsberger:* Zum Typenschatz des Terra Sigillata-Töpfers Januarius (II) von Rheinzabern. JOÖMusVereins 123/1. Linz 1978, 28.
198. *D. Gabler:* Einige Besonderheiten der Verbreitung der Rheinzaberner Sigillaten in Pannonien. BVbl 52 (1987) 78.
199. *Bittner–Huld-Zetsche* 1986, 253.
200. *H.-G. Rau:* Die römische Töpfer in Rheinzabern. Mitt. des Hist. Veriens der Pfalz 75 (1977) 52.
201. *W. Czysz:* Der Sigillata-Geschirrfund von Cambodunum-Kempten. Ein Beitrag zur Technologie und Handelskunde mittelkaiserzeitlicher Keramik. BRGK 63 (1982) 336.
202. *H.-J. Kellner:* Die Sigillata Töpfereien von Westerndorf und Pfaffenhofen. Kleine Schriften zur Kenntnis der römischen Besetzungsgeschichte Südwestdeutschlands 9. Stuttgart 1973, 20.
203. *H.-J. Kellner:* Beiträge zum Typenschatz und zur Datierung von Westerndorf und Pfaffenhofen. Zur Sigillata Töpferei von Westerndorf IV. Das Bayerische Inn–Oberland 35 (1968) 48.
204. *Christlein–Czysz–Garbsch–Kellner–Schröter* 1976. 70, 77.
205. Ibidem 78.
206. *H.-J. Kellner:* Die Bildstempel von Westerndorf. Comitialis und Jassus. BVbl 46 (1981) 175.
207. Ibidem. L. még *H.-J. Kellner:* Die raetische Sigillata Töpfereien und ihr Verhältnis zu Westerndorf. Zur Sigillata Töpferei von Westerndorf III. BVbl 27 (1962) 1963, 129.
208. *F. Reutti:* Tonverarbeitende Industrie in römischen Rheinzabern. Vorbericht für die Grabungen der Jahre 1978–1981. Germania 61 (1983) 59–60.
209. *D. Gabler:* Die Sigillaten von Pfaffenhofen in Pannonien. AAH 30 (1978) 137.
210. *H.-J. Kellner:* Die Sigillata Töpferei in Pfaffenhofen am Inn und ihr Formenschatz. Germania 42 (1964) 91.
211. *Christlein–Czysz–Garbsch–Kellner–Schröter* 1976, 79.
212. *B. Rutkowski:* A Fragment of a Mould for decorated Sigillata from Margum. Acta RCRF 10 (1968) 18–20.
213. *Lj. Bjelajac:* Nalazi imitacije reljefne terra sigillatae sa Beogradske Tvrodove. Godisnjak grada Beograda 27 (1980) t.IV.
214. *Lj. Bjelajac* 1987. 476.
215. *Gh. Popilian:* La céramique sigillée d'importation découverte en Oltenie. Dacia 17 (1973) 211, pl. XI; *D. Isac–M. Rusu–C. L. Baluta:* Descoperiri de terra sigillata la Apulum. Apulum 17 (1979) 250–251.
216. *A. Dimitrova-Milceva:* Einfuhrkeramik in Novae aus den westlichen Provinzen des Römischen Reiches. Acta RCRF 19–20 (1979) 296, 299, Taf. I.13 (Ratiaria, Novae).
217. *Nagy L.:* Egy sisciai terra sigillata gyár termékei Aquincumban (Prodotti di una fabbrica di terra sigillata di Siscia ritrovati ad Aquinco). BpR XIV (1945) 305–331.
218. *Gabler D.:* Terra sigillaták az aquincumi canabae északi részén feltárt épületmaradványokból. AÉ 112 (1985) 116.
219. *Lj. Bjelajac* 1987, 475.
220. *D. Gabler:* Der Einfluß der südgallischen Sigillaten auf die pannonischen Töpfereien. AV 26 (1975) 1976, 150.
221. Az érmek és a terra sigillata forgalmának kiértékelésére a Régészeti Intézetben rendelkezésre álló gép segítségével tettünk kísérletet. E munka támogatásáért és a sok tanácsért és segítségért Redő Ferencnek és Muzsik Gyulának tartozom köszönettel.
222. *Redő-Somogyi* 1986, 35–36.
223. Ua. 36–43.
224. Az érmek meghatározhatóságuk és kopottságuk, valamint egyes császárok uralkodási intervallumának függvényében különbözőek. (Lehetnek 1 évre, de 15–20 évre datálható érmek is.) Ezért egy ilyen hisztogrammban sok hegyes kiemelkedés lenne, ami indokolatlanul megnövelné egy-egy uralkodó időszakára eső pénzforgalmi csúcs magasságát; pl. Nerva, akinek a legrosszabb esetben is két éves pontossággal datálható a pénze, pedig nem jelent fontosabb periódust, mint pl. Traianus időszaka, akinek a pénzét esetleg csak 15–20 éves pontossággal keltezhetjük. Ezért a hisztogramm görbéjét szándékosan eldurvítottuk, simítottuk. A simítás mértékét 8 évben (ez lehet az érmek meghatározhatóságában az átlag) szabtuk meg. Lásd bővebben: *Redő-Somogyi* 1986, 37–39.
225. Ezek az érmek a *K. Bíró–Sey, V. Lányi:* Fundmunzenbericht 1978, 1979, 1980, 1982 sorozatban a AAH 33 (1981) 34 (1982), 35 (1983), 37 (1985) évfolyamaiban jelentek meg az alábbi sorszámok alapján: évszám, sorszám:
1978: 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 117, 119, 121, 122, 123, 132,
1979: 38, 39, 42, 44, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 78, 84, 86, 88, 92, 93, 96, 98, 99, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 110, 111, 112, 114, 118,
1980: 89, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 101, 102,
1982: 104, 110, 116.
226. *Pekáry T.:* Aquincum pénzforgalma. AÉ 80 (1953) 106–114.
227. A terra sigillaták leírását és értékelését lásd e közlemény mellékleteként Gabler Dénes tollából.
228. A grafikonban i. e. 32–31-ben megjelenő jelzést egy Antonius kopott legiós denárja okozta, ami korábban került a területre. Lásd: az 1982 104-es érmet.
229. *Nagy T.* 1973, 90., *Mócsy* 1974, 86., *Póczy–Németh–Szirmai–Kocsis* 1986, 398.
230. *Nagy T.* 1973, 113., *Kérdő–Németh* 1986., *Kocsis L.* BpR XXV (1984) 232.; *Kocsis L.* 1986, 353.; *Póczy K.* BpR XXIV (1976) 13–14.; *Szirmai K.* BpR XXIV (1976) 91–105.; *Nagy T.* AAH 23 (1971) 72.; *Nagy T.* AE 98 (1971) 270.; *Nagy T.:* Das zweite Lager der Legio II. Adiutrix in Aquincum (Óbuda). Studien zu den Militärgrenzen Roms. II. Vortrage des 10. Internationalen Limeskongres-

ses in der Germania Inferior. Köln (1977) 360.; *Gabler* 1977, 145–147.; *Mócsy* 1974, 86.

231. *Mócsy* 1974, 86.; *Gabler* 1977, 150.; *Kocsis* 1986, 353.; *Nagy* 1973, 90.; *Kocsis L.:* BpR XXV (1984) 232.; *Póczy–Németh–Szirmai–Kocsis* 1986, 398.; *Alföldy G.:* Die Truppenverfeilung der donaulegionen am Ende des I. Jahrhunderts. AAH 11 (1959) 141.; *Szirmai K.* AÉ 107 (1980) 198.
232. Lásd Bezeczky T. és Gabler D. idevonatkozó megállapításait e közleményben.
233. *Nagy T.* 1973, 115.
234. A téglabélyegek vizsgálata feltehetőleg hozzá fog járulni az épület árnyaltabb korszakolásához, amit egy későbbi összefoglaló során végzünk el.
235. Ez a jelenség feltétlenül összefügg a háborús viszonyokkal; nevezetesen a pénzforgalom, a kereskedelem és a kézműipar működése feltételének romlása egyrészről, másrészt a háborús pusztítások során nyilván több sigillata kerül a földbe. Hasonló jelenség mutatható ki a sigillata forgalomban az 1. század végén és a 2. század 30-as éveiben is (38/1. kép).
236. Lásd az 1979 39, 57, 58, 64, 65, 67, 71, 72, 74, 86, 118 érmeket.
237. *Nagy T.* 1973, 104.; *Szirmai K.:* Das Straßennetz des Legionslager von Aquincum im 2. und 3. Jahrhundert. Studien zu den Militärgrenzen Roms. Vorträge des 13. Internationalen Limeskongresse, Aalen (1983) Stuttgart (1986) 426.
238. Vesd össze a 19–20. képpel.
239. *Póczy–Németh–Szirmai–Kocsis* 1986, 402.
240. Lásd 82. jegyzet.

LÁSZLÓ KOCSIS

DAS HAUS DER TRIBUNI LATICLAVII AUS DEM LEGIONSLAGER VOM 2–3. JH. IN AQUINCUM (Vorbericht)

Als Ergebnis der in den beiden Grabungssaisonen der Jahre 1978–79, sowie im Laufe der anhand des Umbaus des Flórián-tér (Óbuda) durchgeführten Fundrettungen haben wir den nördlichen Teil des Hauses der *tribuni laticlavii* des Legionslagers vom 2–3. Jh. freigelegt und identifiziert.

Das Gebäude hat ein Ausmass von 59,5×39,5 m. An seiner Westseite trennt es von der *via principalis* eine 14,8 m breite taberna. Im Süden grenzt es an die *via sagularis,* während es im Norden durch einen in ost-westlicher Richtung verlaufenden Serviceweg abgeschlossen wird. Im Osten trennt es ein 3,4 m breites Gässchen vom Hause eines vermutlich anderen Tribuns.

Der Hof des Gebäudes ist an drei Seiten, im Süden, Westen und Osten mit einem 11,1 m breiten, von Norden hingegen mit einem 12,2 m breiten, ebenerdigen Gebäuderkern umgeben. Der Hof ist durch einen rundum verlaufenden, gedeckten Gang und neben dem Gangeländer mit einem ziegelverkleideten Regenwasser-Ableitungskanal umgeben. In nordwestlichen Teil des Baues wurde mittels eines *Praefurniums* erst mit *Hypocaustum*-Heizung, dann nach Durchleitung der Warmluft mittels eines Heizkanalsystems in mehreren Räumen geheizt.

An der nordöstlichen Seite des Gebäudes wurde zu Beginn des 3. Jahrhunderts durch Umbau von fünf früheren Räumen ein Mithraeum errichtet.

Der Tempel weist in der Richtung von Norden nach Süden ein Innermass von 4,4×14 m auf. Sein Eingang war an der Südseite. Die Vorhalle ist 4×2,8 m gross. Das Podium an der Ostseite ist 55 cm breit und 45 cm hoch, es ist in der Querachse in einer Länge von 1,7 m unterbrochen, sich dann fortsetzt, um sich der Nordwand des Heiligtums angliedernd fast bis zum nördlichen Podium zu reichen.

Auf diesem Teil des Podiums wurden die heiligtumsgründenden Steintafeln untergebracht. An der Westseite ist das Podium 1,5 m breit, hinsichtlich seiner Höhe stehen uns keine Angaben zur Verfügung.

Am weissgetünchten Verputz der westlichen Wand des Sanktuariums waren auf einem 24 cm breiten Feld zwischen einem gelben und bordeauroten Streifenpaar aufeinanderfolgend Szenen aus dem Leben des Mithras gemalt. Die mythische Geschichte geht von links aus, führt über den „Schlangenaltar" des Petrogenitas und findet ihre fortsetzung an der Wandmalerei der Ostseite von unten nach oben. Der Kultustein fehlt. Ursprünglich umrahmte das Wandbild den Gründungsstein und den auf diesem untergebrachten Kultstein. An seiner ursprünglichen Stelle fanden wir den gleichzeitig mit der Einrichtung des Mithraeums errichteten Petrogenitas-Altar, dessen Oberteil fehlt. Der Altar und die Nordwand des Sanktuariums weisen eine einheitliche Komposition auf. Hinter dem Petrogenitus-Altar fanden wir einen Hohlraum *(favisaet),* aus dem eine Menge von Tierknochen zum Vorschein kamen. Unter anderen 322 Hühner, 230 Schweine, 20 Hausgänse, 18 Rinder, 3 Schafe, 6 Feldhasen.

Das Heiligtum wurde über ein halbes Jahrhundert lang benützt, dann wurden die grösseren Altäre vor die Steintafel des Gründers gestellt und der nördliche Teil des Heiligtums mit Lahmziegeln vermauert.

Hinter der Vermauerung kam eine an mehreren Stellen zerbrochene gelblich grüne gravierte Glasschüssel mit einem Durchmesser von 205 mm, einer Höhe von 4–5 mm zum Vorschein. Der Boden des

Gefässes füllt das gravierte Bild eines nach links blickenden, mit dem rechten Bein nach vorne schreitenden, weidenden Stieres aus. Hinsichtlich ihrer Form und ihres Musters dürfte es sich um das Erzeugnis von Kölner Glaswerkstätten handeln.

Hinter der Vermauerung fanden wir im Mithraeum den Gründungsaltarstein vermutlich des *tribunus laticlavius L. Cassius Pius Marcellinus* (Altar N. 1.), und nebenan, an seiner ursprünglichen Stelle, der den „Schlangen-Petrogenitus" darstellenden bemalten Altar des *L. C. Pius Marcellinus* (Altar Nr. 2.).

Ebenfalls an seinem ursprünglichen Ort legten wir in einer im westlichen Podium ausgestalteten kleinen Nische einen Altar frei, der hier schon sekundär benutzt wurde, ursprünglich der Gottheit *Asklepios* gewidmet war und zu diesem Zweck übermalt wurde (Altar Nr. 3.).

Hinter der Vermauerung kam auch der hier schon an seiner Zweitstelle befindliche Altar zum Vorschein, der vom *tribunus laticlavius C. Iulius Lepidus Tertullus* errichtet wurde (Altar Nr. 4.).

Die weiteren beiden Altäre wurden ebenfalls hinter der Vermauerung freigelegt, hier auch an ihrem sekundären Ort. Der Altar des *tribunus laticlavius C. Minucius Ticidianus Annius Faustus* (Altar Nr. 5.), bzw. des *tribunus legionis Sex. Decimius Verus Barbarus* (Altar Nr. 6.).

In den Trümmern des Tempels nächst dem westlichen Podium wurde der Altar des *tribunus laticlavius Lucius Aurelius Gallus* ans Tageslicht gebracht (Altar Nr. 7.).

Vermutlich aus diesem Mithraeum stammt der Altarstein des *tribunus laticlavius Tib. Pontius Pontianus,* der im vorigen Jahrhundert in Verlust geraten war (Altar Nr. 8.).

Im nordwestlichen Teil des Hofes neben einer Basis fanden wir den dem I.O.M. errichteten Altarstein des *tribunus laticlavius C. Marius Etruscus Galianus* (Altar Nr. 9.), der wahrscheinlich aus dem den Laren der Soldaten geweihten Heiligtum stammt.

An der Nordseite des Hofes kam ein zweiseitig beschrifteter Altar an die Oberfläche, der den *Silvanabus* gewidmet war (Altar Nr. 10.). Der linksseitige Text ist unauslegbar.

Aus der Einmauerung eines Durchganges stammt ein Altar mit der Dedikation *Fortunae sanctae* aus der späten Antike (Altar Nr. 11.).

Das Tribunenhaus wurde nach den germanisch-sarmatischen Kriegen der 260er Jahre umgebaut. Im nördlichen Teil des Hofes wurde ein aus 4–6 Räumen bestehendes kleines Bad errichtet, das eine Laufkanalheizung hatte. Das Wasser leitete man von den restaurierten *thermae maiores* durch einen gemauerten Kanal zum Bad.

Im. 4. Jh. war ein Grossteil des Gebäudes bereits verfallend, nur einige Räume waren bewohnt. Die Durchgänge wurden vermauert. Aus den Steinen dieser Ruinen wurden einigermassen anders orientierte improvisierte Bauten errichtet.

Die Restaurierung und Auswertung des im Hause des *tribunus laticlavius* freigelegten Fundmaterials ist zur Zeit noch im Gange. Nach Untersuchung der uns zur Verfügung stehenden Münzen und Sigillata der Amphora können wir behaupten, dass die Soldaten des Legionslagers von Aquincum aufgrund der Amphorafunde schon vom 1. Jh. an verschiedene Weine und Olivenöl regelmässig gewonnen haben. Die Amphorafunde kamen hauptsächlich aus einem Raum der im südwestlichen Teil des Tribunushauses ausgestalteten Taberne in grösserer Zahl zum Vorschein. Vom Aeral des Legionslagers in Aquincum publizieren wir zum ersten Mal eine aus einem umfangreichen Material ausgewählte Sigillata-Funde. Die ältesten von diesen, die appliziert geschmückten norditalienischen Bruchstücke können mit den auxiliaris vicus nächst dem Alalager aus der Zeit Vespasianus, während die späteren, samt den südgallischen Gefässen mit den Legionslager aus der Zeit des Domitianus in Zusammenhang gebracht werden.

Die späteren, Rheinisch-Westendorfer Sigillata bzw. die aus Moesien können schon mit dem Legionslager des 2–3. Jahrhunderts, mit den verschiedenen Perioden des Hauses des tribunus laticlavius in Verbindung gebracht werden. Im Laufe der Freilegungen kamen im Tribunushaus 74 Münzen zum Vorschein. Diese haben wir einerseits mit dem gesamten publizierten Geldumlauf von Aquincum, anderseits mit dem einstweilen aus 240 Stück bestehenden Sigillatamaterial des Tribunshauses verglichen. Den Vergleich haben wir auf mechanischer Weise, mit dem Histogram der die Häufigkeit der Münzen anzeigenden Kurve durchgeführt. Bei der Auswertung der Geldumlaufkurve zeigte sich die Periodisierung der zum Teil auch im Grundriss des Tribunshauses beobachtet werden kann. Diese Periodosierung bietet einen Anhaltspunkt sowohl zur Periodenbestimmung des Hauses des tribunus laticlavius, wie auch zur Chronologie dieses Teiles des Legionslagers.

ORSOLYA MADARASSY

DAS HAUS DER TRIBUNI LATICLAVII AUS DEM LEGIONSLAGER VOM 2–3. JH. IN AQUINCUM

WANDGEMÄLDE DES MITHRASHEILIGTUMS

Seit 1980 gelang es uns das System der Komposition des Altarbildes zu rekonstruieren. In den Nebenszenen an beiden Seiten des Grundsteines wurden die Stationen der Mithras-Legende abgebildet. Die Reihenfolge des östlichen Bildstreifens ist komplett, die des Westlichen noch fragmentarisch.

Die Szenenreihe fängt in der linken oberen Ecke an, verläuft auf der linken Seite von oben nach unten. Das *1. Bildfeld,* vermutlich die Darstellung der Gigantomachia, fehlt.

2. Bildfeld: Saturnus-Oceanus. Gelbe, schräg laufende Gewandfalten, zu einer liegenden Männergestalt ergänzbar.

3. Bildfeld: Mithras Petrogenitus.

4. Bildfeld: Mithras Frugifer. Der junge Mithras ist mit einer ärmellosen grünen Tunika bekleidet und trägt eine phrygische Mütze am Kopf; seinen Arm streckt er nach stilisiertem grünen Laub aus.

Eine oder zwei Szenen fehlen (Wasserwunder und Transitus), die Legende setzt sich in der östlichen Bilderseihe von unten nach oben fort.

7. Bildfeld: Mithras am Rücken des Stieres.

8. Bildfeld: Adoratio. Sol unterwirft sich kniend dem Mithras euf einem stilisierten Hügel (Globus?).

9. Bildfeld: Investitura.

10. Bildfeld: Dexiosis. Sol und Mithras schlissen ein Bündnis über einem brennenden Opferaltar.

11. Bildfeld: Mysteriumdarstellung (Einweihungsszene?). Cautes und Cautopetes heben die eine Hand hoch, mit der anderen Hand halten sie einen Gegenstand (vielleicht den Stierbalg); in der Mitte kniet eine nackte Figur, wahrscheinlich Sol, mit einer blassen Strahlenkrone um das Haupt.

12. Bildfeld: Aseensio. Himmelfahrt des Mithras im Viergespann.

13. Bildfeld: Kosmos neos. Symbolische Darstellung der nach dem Sieg von Mithras wiederhergestellten Weltordnung. Gottheiten sitzen beim Opfermahl. Die Zahl der Figuren läßt sich auf sieben ergänzen; möglicherweise handelt es sich um die Planeten der Tage der Woche.

Im Mittelfeld, oberhalb des Kultbildes und der Nebenszenen, setz sich die Darstellung der Mithras-Höhle des Zentralbildes fort. Aus den Bruchstücken gelang es uns bisher nur den Anfbng des Randes der Grotte zusammenzustellen.

An der rechten Seite des Kultbildes befindet sich eine mit Stuckgesims und Blumengirlanden hervorgehobene linierte weiße Tafel. Die waagrechten Einritzungen konnten als Hilfslinien zu irgendeinem Text dienen. Vielleicht wurden darauf die variablen Teile der Zeremonie aufgeschrieben.

Die Wandmalerei ist einschichtig, Spuren von Ausbesserungen oder Ergänzungen sind nicht vorhanden; nach Abmauerung des Heiligentums stürzte sie am Ort in sich ein.

Die ganze Komposition ist etwas asymmetrisch. Die Kasetten der Bildszenen der Ostseite sind höher, am Unterteil des westlichen Bildstreifens befindet sich ein leeres weißes Feld. Diese Asymmetrie wird durch den von einer Schlange umwundenen Altarstein erklärt, der vor dem westlichan Podium stand. Die Wand wurde erst nach der Aufstellung der Altäre bemalt, so verschmolzen Steinreliefs, Steinaltäre, Stuckdekor und Wandmalereien organisch in eine einzige Kompositi-on. Das Entstehen der Wandmalerei, bzw. der Zeitpunkt der Einweihung des Heiligtums könnte daher vom Altar des L C MARCELLINUS datiert werden.

ISTVÁN VÖRÖS

DAS HAUS DER TRIBUNI LATICLAVII AUS DEM LEGIONSLAGER VOM 2–3. JH. IN AQUINCUM

DAS TIERKNOCHENMATERIAL DES MITHRÄUMS

Anläßlich der in der Prätentur des Aquincumer Legionslagers in den Jahren 1978–79 durchgeführten Ausgrabungen wurde das Mithräum des Tribunus-Hauses freigelegt. In Mithräum waren Tierknochenreste (neben den Altären, im Heiligtum, im Vordergrund), in den nahen Räumen und auf dem Gehniveau der Via principalis vorhanden. Die Tierarten sind die folgenden: Rind, Schaf, Ziege, Schwein, Pferd, Hund, Huhn, Gans, Auerochs, Rothirsch, Reh, Feldhase, Fische, Muschel und Auster (Taf. 1.).

Die anatomische Verteilung der Haustierreste stellen Tab. 2., 3., 4. dar, die Maße der Hornzapfen der Rinder und Auerochsen gibt Tab. 5. an.

Von religionsgeschichtlichem und archäozoologischem Gesichtspunkt aus kam der Wertvollste Tierknochenfundkomplex aus dem unmittelbaren Bereich des Altars des Mithrasheiligtums: neben dem Gründungsaltar und den Schlangen-Altarsteinen zum Vorschein. Diese Knochenfunde können wir als Überreste von Opfertieren betrachten. Diese sind die folgenden:

Huhn	16 Tiere	332 St.
Schwein	13 Tiere	230 St.
Gans	5 Tiere	20 St.
Rind	3 Tiere	18 St.
Schaf	1 Tier	3 St.
Feldhase	1 Tier	6 St.
Fisch		11 St.

Die Neugeborenen und im infantilen Lebensalter stehenden Einzeltiere beweisen, daß es zu ihrer Abschlachtung und Aufopferung im August-September und/oder im Dezember, Januar gekommen sein dürfte. In diesem letzteren Fall kann auch ein jährlich öfterer Wurf bei den Schweinen vorausgesetzt werden.

TAMÁS BEZECZKY

DAS HAUS DER TRIBUNI LATICLAVII AUS DEM LEGIONSLAGER VOM 2–3. JH. IN AQUINCUM

AMPHOREN

Das im Gebiet des Tribunus-Hauses erschlossene Fundmaterial enthielt zahlreiche Amphorenfragmente. In den verschiedenen Amphoren wurden Wein, Öl, Oliven und Fischsoße gespeichert und geliefert. Die über die Konsumierung von Lebensmitteln gewonnenen Informationen stimmen auch hier damit überein, was uns schon aus verschiedenen Gebieten Pannoniens bisher bekannt war. Obwohl wir vorläufig nur einen Teil des ganzen Fundmaterials untersucht haben, kann aber schon jetzt festgestellt werden, daß die verschiedenen Weine und das Olivenöl von den Soldaten des Lagers von Aquincum von der Mitte des 1. Jh. n. Chr. kontinuierlich konsumiert wurden.

Im folgenden werden die Amphorengruppen aufgrund ihres einstigen Inhaltes untersucht.

Die Amphoren Dressel 2-4 sind von zwei Henkelfragmenten (Abb. 24, 1–2) repärsentiert. Diese bilden ihrem Material und ihren Formmerkmalen nach Teile von solchen Gefäßen, die wahrscheinlich in Italien und in Südgallien hergestellt worden sind und die dortigen Weine enthalten haben. Sie wurden erweislich von der Mitte des 1. Jh. bis in das erste Viertel des 2. Jh. gebraucht.[139]

Die aus dem Ägäikum stammenden Weine kamen in zwei Amphorentypen und zu verschiedenen Zeitpunkten nach Aquincum: die von Rhodos (Abb. 24 3–4; Abb. 25, 1–3) im 1.Jh.,[140] die vom Typ Kapitän II (Abb. 26, 1–3; Abb. 27,4) zu Ende des 2. Jh. und im 3. Jh.[141] Amphoren für Wein, die nur für das 2. Jh. charakteristisch sind, kennen wir aus Aquincum vorläufig noch nicht.

Von Straben Wissen wir, daß norditalischer Wein wurde nach Pannonien auch in Holzfässern befördert.[172] Auf dem Gelände der Gasfabrik zu Óbuda kamen als Brunnenverschalung verwendete Fässer zum Vorschein.[143] Aus ihren Inschriften geht es hervor, daß die in ihnen gefundene zollfreie Ware (Wein) für das Lazarett der legio II adiutrix bestimmt war.

Das im adriatischen Küstengebiet angebaute Olivenöl wurde in Amphoren Dressel 6B (Abb. 267, 1–3; 5,28) geliefert.[144] Die wichtigsten Werksätten des 1. Jh. befanden sich auf der istrischen Halbinsel.

Nach dem ersten Drittel des 2. Jh. n. Chr. kam das Öl – mehr als hundert Jahre lang – nach Aquincum aus Baetica in Kugelamphoren Dressel 20 (Abb. 29).

Es können im Material auch noch zwei solche Amphorentypen nachgewiesen werden, in welchen die von den Römern besonders beliebten Lebensmittel: die Oliven und Fischsoße gekommen sind.

Fragmente von Amphoren von Typ Schörgendorfer 558 (Abb. 30, 1–2) kamen auch in anderen Teilen des Lagers zu Licht[145] und dafür, daß in diesen zum Verbrauch Oliven gespeichert wurden, liegen uns von der Mitte des 1. Jh. Beweise vor.[146]

Die hispanischen Fischsoßen enthielten die Amphoren Pelichet 46 (Abb. 30, 3), die von der Zeit der Flavier bis zum Beginn des 2. Jh. in Gebrauch waren.[147]

DÉNES GABLER

DAS HAUS DER TRIBUNI LATICLAVII AUS DEM LEGIONSLAGER VOM 2–3. JH. IN AQUINCUM

TERRA SIGILLATA

Die anläßlich der im Legionslager des 2–3. Jh., im Haus des tribunus laticlavius in den Jahren 1978–1979 durchgeführten Erschließungen zum Vorschein gekommenen Sigillaten lassen auf die Nachschubweise der Töpferware für die *castra legionis* und auf das System ihrer interprovinziellen Beziehungen schließen.

Die ältesten, norditalischen Sigillaten können auf die neronische bzw, frühflavische Zeit datiert werden; sie tauchen vor allem auf dem Gelände der ala-Lager von Óbuda oder in ihrer Umgebung, in ihren auxiliaren Lagerdörfern (vici) auf. Die bei der Kreuzung der Föld-Str. – Vörösvári Str. gefundenen Bruchstücke lassen sich an einem der zum Vicus des vermutlich im Jahre 73 errichteten ala-Kastells gehörenden Siedlungsobjekte knüpfen.

Der größere Teil der südgallischen Sigillaten (Nr. 7, 9–10) wurde in der Domitianuszeit in der Manufaktur von La Graufesenque erzeugt; diese Schüsseln können wahrscheinlich mit dem ersten Legionslager in Verbindung gebracht werden, dessen südöstliche Ecke gerade auf die Umgebung des Grabungsgeländes lokalisiert werden kann. In den ersten Jahrzehnten des 2. Jh. kam die Tafelware aus der Töpferei von Banassac (Nr. 11–12) in das Legionslager, sodann lieferten zur Zeit hadrianisch-antoninischen die mittelgallischen Manufakturen ihre Ware nach Aquincum.

Der größte Teil des Sigillatamaterials des Lagers wurde in Rheinzabern erzeugt. Die überwiegende Mehrheit der rheinischen Waren kann auf das letzte Jahrzehnt der Antoniner bzw. auf die Regierungs des Septimus Severus, d. h. auf die Blütezeit des Wirtschaftslebens der Provinz datiert werden. Die Menge der Rheinzaberner Ware zur Severuszeit zeigt das Anwachsen der Bedeutung des Imports in der Konjunkturzeit. Aus der rheinischen Manufaktur kamen zahlreiche Sigillatentypen nach Aquincum zwischen den Jahren 190–230/245, unter anderen die geschliffene Glasgefäße nachahmenden Flaschen oder die barbotinverzierten Vasen. Neben den Produkten der Rheinzaberner Manufaktur erscheinen im Legionslager verhältnismäßig häufig die auf die letzten Jahrzehnte des 2. bzw. auf das erste Drittel des 3. Jh. datierbaren Waren der Westerndorfer Manufaktur, hingegen zeigen die Sigillaten aus Pfeffenhofen im Verhältnis zu den übrigen Fundorten Aquincums eine geringere Zahl.

Eine Seltenheit ist die aus der sog. Werkstätte von „Siscia" stammende Relief Schüssel, deren Werkstätte (Werkstätten) wir in Margum und seiner Umgebung lokalisieren können. Unter den Funden des Legionslagers können wir diesmal zuerst die Ware eines balkanischen Töpferzentrums mitteilen. Bei ihrer Datierung kann das Ende der Herrschaft von Hadrianus bzw. die Regierungszeit des Antoninus Pius in Betracht kommen.

Abbildungen

Abb. 1. Grundriss des Hauses des Tribunus Laticlavius, im Legionslager aus dem 2–3 Jh. (Zeichnung von Frau Éva Czirják Málik.)

Abb. 2. Rekonstruktionsskizze des Hauses des Tribunus Laticlavius im Legionslager aus dem 2–3 Jh. (Zeichnung von Pál Héjjas.)

Abb. 3. 1. Offener Abflusskanal an der östlichen Abschlussmauer des Tribunus Hauses; 2–3. Frühe Siedlungsspuren unter der via principalis; 4. Frühe Siedlungsspuren und Hochwasserspuren unter der via principalis; 5. Lage des Altars Nr. 7. während der Erschliessung; 6. Lage des eingemauerten Altars Nr. 11. während der Erschliessung.

Abb. 4. Ausgrabungsphoto vom Mithräum.

Abb. 5. Grundriss des Mithräums. (Zeichnung von Frau Éva Czirják Málik.)

Abb. 6. 1. Das Sanctauraium des Mithräums von Süden; 2. Die eingebaute Gründungssteintafel, und Fragment einer Wandmalerei „in situ"; 3. Der nördliche Teil des Podiums mit der eingebauten gesiegelten tegula und die Lage des Fragmentes der Wandmalerei an der östlichen Seite „in situ", dem Bruchstück der auf dem Stier reitenden Mithras-Figur.

Abb. 7. Rekonstruktonsskizze der Wandmalerei an der nördlichen Wand des Mithräums. (Zeichnung von Orsolya Madarassy.)

Abb. 8. 1. Die unteren Szenen an der östlichen Seite der Wandmalerei; 2. Detail der Wandmalerei Bildfeld 10. – dexiosis; 3. Detail der Wandmalerei Bildfeld 9. – investitura; 4. Detail der Wandmalerei Bildfeld 8. – adoratio; 5. Detail der Wandmalerei Bildfeld 7. – Stierreiten.

Abb. 9. 1. Obere Szenen an der östlichen Seite der Wandmalerei; 2. Detail der Wandmalerei Götter – Planeten; 3. Detail der Wandmalerei Bildfeld 12. – ascensio, Himmelfahrt des Mithras; 4. Detail der Wandmalerei Bildfeld 11. – Cautes und Cautopates.

Abb. 10. 1. Fragmente des westlichen Teils der Wandmalerei: Bildsfeld 2. – Saturnus – Oceanos, Bildfeld 3. – Mithras Petrogenitus, Bildfeld 4. – Mithras Fruigifer; 2. Fragment des Kultsteines in Budapest, Majláth G. 54.

Abb. 11. 1. Innenteil der Glasschüssel Ausmass 2/3; 2. Die Glasschüssel seitlich Ausmass 2/3.

Abb. 12. Zeichnung der Glasschüssel (Gezeichnet von L. Kocsis).

Abb. 13. 1. Inschrift Nr. 1.: Zeichnung der Inschrift des Gründungssteinstafel; 2. Inschrift Nr. 1.: Die Gründungssteintafel; 3. Inschrift Nr. 2.: Zeichnung der Inschrift des Schlangenaltars; 4. Inschrift Nr. 3.: Der Schlangenaltar von vorne.

Abb. 14. 1. Inschrift Nr. 2.: Die rechte Seite des Schlangenaltars; 2. Inchrift Nr. 2.: Der Schlangenaltar von hinten; 3. Zeichnung der Inschrift Nr. 3.; 4. Inschrift Nr. 3.

Abb. 15. 1. Zeichnung der Inschrift Nr. 4.; 2. Inschrift Nr. 4.; 3. Zeichnung der Inschrift Nr. 5.; 4. Inschrift Nr. 5.

Abb. 16. 1. Zeichnung der Inschrift Nr. 6.; 2. Inschrift Nr. 6.; 3. Zeichnung der Inschrift Nr. 7.; 4. Inschrift Nr. 7.

Abb. 17. 1. Zeichnung der Inschrift Nr. 9.; 2. Inschrift Nr. 9.; 3. Zeichnung der Inschrift Nr. 11.; 4. Inschrift Nr. 11.

Abb. 18. 1. Zeichnung der ersten Inschrift des Altars Nr. 10.; 2. Erste Inschrift des Altars Nr. 10.; 3. Zeichnung der Inschrift an der linken Seite des Altars Nr. 10.; 4. Inschrift an der linken Seite des Altars Nr. 10.

Abb. 19. Grundriss des Tribunus Hauses aus der späten Römerzeit. (Zeichnung von Éva Czirják Málik.)

Abb. 20. Rekonstruktionsskizze des Tribunus Hauses. (Zeichnung von Pál Héjjas.)

Abb. 21. 1. 6 links- und 7 rechtsseitige untere Schweineeckzähne; 2. Austerschale, äussere Fläche; 3. Austerschale, innere Fläche.

Abb. 22. 1–4. Linksseitiger Rinderhornzapfen; 5. Rechtsseitiger Auerochsenhornzapfen.

Abb. 23. 1–4. Rechtsseitiger Rinderhornzapfen; 5. Rechtsseitiger Auerochsenhornzapfen

Abb. 24. 1–2. Henkelteil des Typs Dressel 2–4.; 3–4. Halsteil des Typs Rhodos.

Abb. 25. 1–2. Henkelteil aus Rhodos; 3. Bruchteil eines Amphorenbodens des Typs Rhodos.

Abb. 26. 1. Amphorenbruchteil des Typs Kapitän II.; 2–3. Amphorenhenkelbruchteil des Typs Kapitän II.

Abb. 27. 1–2. Amphorenrandbruchstück des Typs Dressel 6B; 3. Amphorenhals-, Henkelbruchstück des Typs Dressel 6B; 4. Amphorenbodenbruchstück des Typs Kapitän II.; 5. Amphorenbodenbruchstück des Typs Dressel 6B.

Abb. 28. Amphorenhenkelbruchteil und Amphorenbodenbruchstück des Typs Dressel 6B.

Abb. 29. 1–2. Amphorenrandbruchstück des Typs Dressel 20.; 3. Amphorenhals-, Henkelbruchstück des Typs Dressel 20.

Abb. 30. 1. Amphorenhenkelbruchstück des Typs Schörgendorfer 558.; 2. Amphorenkörper-, Henkelbruchstück des Typs Schörgendorfer 558.; 3. Amphorenhenkelbruchstück des Typs Pelichet 46.

Abb. 31. 1–2. Amphorenhals-, Henkelbruchstück; 3–4. Amphorenbodenbruchstück.

Abb. 32. 1–6. Amphorenpfopf.

Abb. 33. 1–5. Sigillata aus Italien; 7–11. Südgalalische sigillata.

Abb. 33. 12. Südgallische sigillata; 13–17. Mittelgallische sigillata; 18–25. Sigillata aus Rheinzabern.

Abb. 35. 26–28; 31–34. Sigillata aus Rheinzabern; 35–40. Sigillata aus Westerndorf; 41. Sigillata aus Pfaffenhofen; 42. Sog. „siscia"-Ware aus Margum.

Abb. 36. Verbreitung der Waren des Meisters Q·S·P aus der Po-Gegend in Norditalien und den Donauprovinzen. (S. Anmerkung 164. Zeichnung von Frau M. Dévai Wolsky.)

Abb. 37. Das Verbreitungsgebiet der Produkte der sog. „siscia"-Werkstatt in Margum. (Zu den Kartenangaben d. Anmerkungen 212–217. Zeichnung von Zs. Kucogi.)

Abb. 38. 1. Sigillata und Geldumlauf des Tribunus--Hauses; 2. Geldumlauf des Tribunus-Hauses.

Abb. 39. 1. Geldumlauf von Aquincum und des Tribunus-Hauses. 2.1 Geldumlauf von Aquincum nach Pekary und dem Fundmünzenbericht.

Képjegyzék

1. kép. A 2–3. sz.-i legiostábor Tribunus Laticlavius házának alaprajza.
2. kép A 2–3. sz.-i legiostábor Tribunus Laticlavius házának rekonstrukciós vázlata.
3. kép 1: Nyitott szennyvízcsatorna a tribunus ház keleti zárófalánál; 2–3: Korai településnyomok a via praincipalis alatt; 4: Korai településnyomok és az árvíz nyomai a via principalis alatt; 5: A 7. sz. oltár helyzete a feltárás során; 6: A befalazott 11. sz. oltár helyzete a feltárás során.
4. kép Ásatási fotó a Mithraeumról.
5. kép A Mithraeum alaprajza.
6. kép 1: A Mithraeum szentélye délről; 2: A beépített alapító kőtábla és a nyugati oldalán levő „in situ" falfestmény töredék; 3: A podium északi része a beépített bélyeges tegulával és keleti oldalon levő falfestmény töredék „in situ" helyzete a bikán lovagló Mithras alakjának töredékével.
7. kép A Mithraeum északi falán levő falfestmény rekonstrukciós vázlata.
8. kép 1: A falfestmény keleti oldalának alsó jelenetei; 2: Falfestmény részlet 10. képmező – dexiosis; 3: Falfestmény részlet 9. képmező – investitur; 4: Falfestmény részlet 8. képmező – adoratio; 5: Falfestmény részlet 7. képmező – bika lovaglás.
9. kép 1: A falfestmény keleti oldalának felső jelenetei; 2: Falfestmény részlet, Istenek – Planéták; 3: Falfestmény részlet 12. képmező – ascenxio, Mithras mennybemenetele; 4: Falfestmény részlet 11. képmező Cautes és Cautopates.
10. kép 1: A felfestmény nyugati oldalának töredékei; 2. képmező – Saturnus – Oceanos, 3. képmező – Mithras Petrogenitus, 4. képmező – Mithras Fruigifer; 2: A Budapest Majláth u. 54. sz. alatti kultuszkő töredéke.
11. kép 1: Az üvegtál belseje 2/3 méret; 2: Az üvegtál oldalról 2/3 méret.
12. kép Az üvegtál rajza.
13. kép 1: 1. sz. felirat: Az alapító kőtábla feliratának rajza; 2: 1. sz. felirat: Az alapító kőtábla; 3: 2. sz. felirat: A „kígyós" oltár feliratának rajza; 4: 2. sz. felirat: A „kígyós" oltár elölről.
14. kép 1: 2. sz. felirat: A „kígyós" oltár jobb oldala; 2: 2. sz. felirat: A „kígyós" oltár hátulról; 3: 3. sz. felirat rajza; 4: 3. sz. felirat.
15. kép 1: 4. sz. felirat rajza; 2: 4. sz. felirat; 3: 5. sz. felirat rajza; 4: 5. sz. felirat.
16. kép 1: 6. sz. felirat rajza; 2: 6. sz. felirat; 3: 7. sz. felirat rajza; 4: 7. sz. felirat.
17. kép 1: 9. sz. felirat rajza; 2: 9. sz. felirat; 3: 11. sz. felirat rajza; 4: 11. sz. felirat.
18. kép 1: 10. sz. oltár első feliratának rajza; 2: 10. sz. oltár első felirata; 3: 10. sz. az oltár bal oldalán levő feliratának rajza; 4: 10. sz. oltár bal oldalán levő felirat.
19. kép A Tribunus ház alaprajza a későrómai időben.
20. kép A Tribunus ház rekonstrukciós vázlata.
21. kép 1: 6 bal és 7 jobb oldali sertés alsó caninus; 2: Osztrigahéj külső felület; 3: Osztrigahéj belső felület.
22. kép 1–4: Szarvasmarha bal oldali szarvcsap; 5: Őstulok bal oldali szarvcsap.
23. kép 1–4: Szarvasmarha jobb oldali szarvcsap; 5: Őstulok jobb oldali szarvcsap.
24. kép 1: Dressel 2–4 típusú fültöredék; 2: Dressel 2–4 típusú fültöredék; 3: Rhodosi típusú nyaktöredék; 4: Rhodosi típusú nyaktöredék.
25. kép 1: Rhodosi fültöredék; 2: Rhodosi fültöredék; 3: Rhodosi típusú amphora aljtöredék.
26. kép 1: Kapitän II. típusú amphora töredék; 2: Kapitän II. típusú amphora fültöredék; 3: Kapitän II. típusú amphora aljtöredék.
27. kép 1: Dressela 6B típusú amphora peremtöredék; 2: Dressel 6B típusú amphora peremtöredék; 3: Dressel 6B típusú amphora nyak, fültöredék; 4: Kapitän II. típusú amphora aljtöredék; 5: Dressel a 6B típusú amphora aljtöredék.
28. kép Dressel 6B típusú amphora fül és aljtöredék.
29. kép 1: Dressel 20. típusú amphora peremtöredék; 2: Dressel 20. típusú amphora peremtöredék; 3: Dressel 20. típusú nyak, fültöredék.
30. kép 1: Schörgendorfer 558 típusú amphora fültöredék; 2: Schörgendorfer 558 típusú amphora has, fültöredék; 3: Pelichet 46 típusú amphora fültöredék.
31. kép 1: Amphora nyak, fültöredék; 2: Amphora nyak, fültöredék; 3: Amphora aljtöredék; 4: Amphora aljtöredék.
32. kép 1–6: Amphora dugó.
33. kép 1–5: Itáliai sigillata; 7–11: Délgalliai sigillata.
34. kép 12: Délgalliai sigillata; 13–17: Középgalliai sigillata; 18–25: Rheinzaberni sigillata.
35. kép 26–28: Rheinzaberni sigillata; 35–40: Westerndorfi sigillata; 41: Pfaffenhofeni sigillata; 42: Margumi, ún. „sisciai" áru.
36. kép QSP póvidéki mester áruinak elterjedése Észak-Itáliában és a dunai tartományokban. (Az adatokat lásd a 164. jegyzetben.)
37. kép A margumi, ún. „sisciai" műhely gyártmányainak elterjedési területe. (A térkép adataihoz lásd a 212–217. sz. jegyzeteket.)
38. kép 1: A Tribunus ház sigillata és pénzforgalma; 2: A Tribunus ház pénzforgalma.
39. kép 1: Aquincum és a Tribunus ház pénzforgalma; 2: Aquincum pénzforgalma Pekary és a Fundmünzenbericht alapján.

Az 1. kép Czirjákné Málik Éva, a 2. kép Héjjas Pál, az 5. kép Czirjákné Málik Éva, a 7. kép Madarassy Orsolya, a 12. kép Kocsis László, a 19. kép Czirjákné Málik Éva, a 20. kép Héjjas Pál, a 36. kép Dévainé Wolsky M., a 37. kép Kuczogi Zsuzsa rajza.

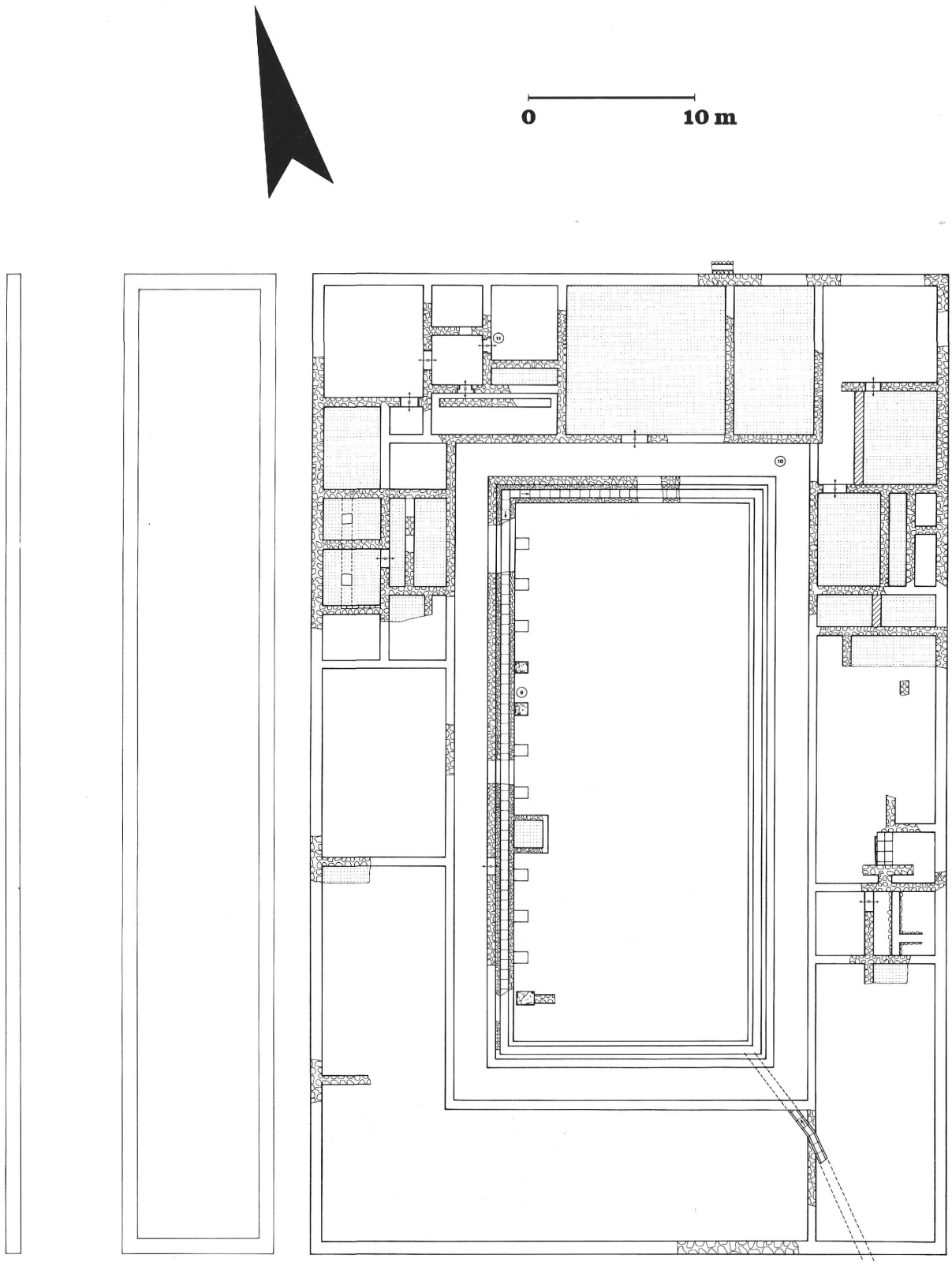

1

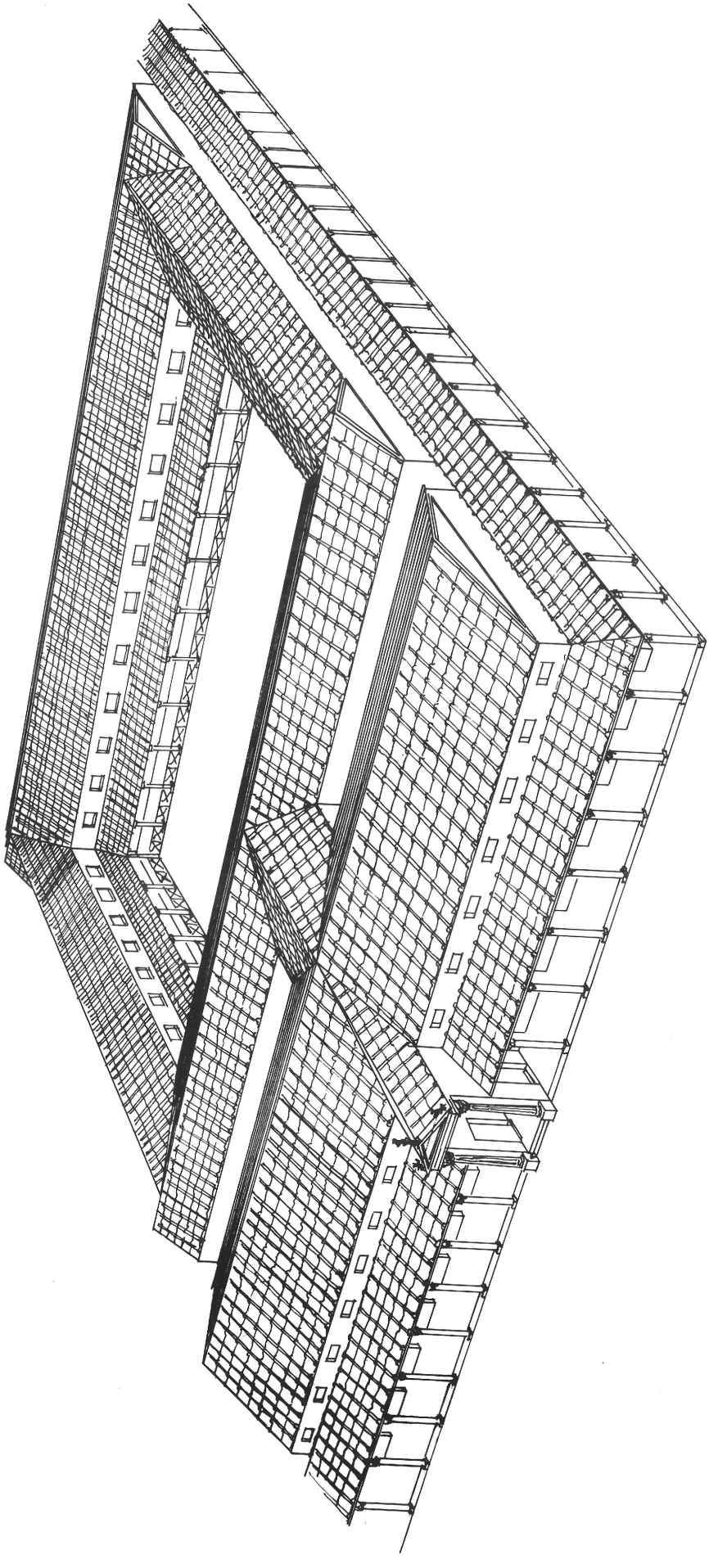

2

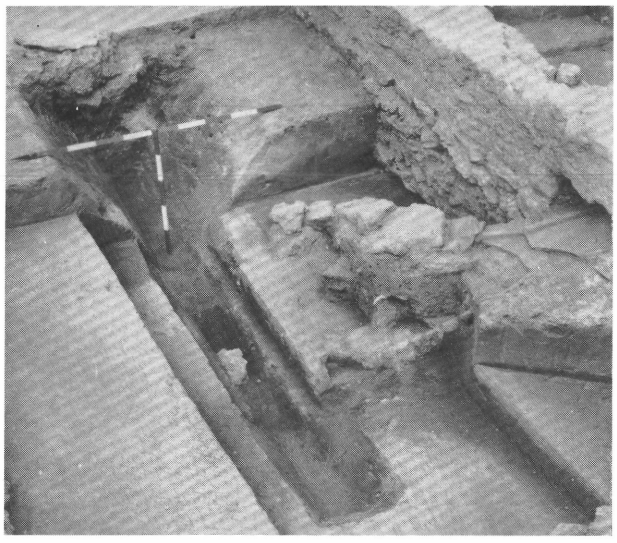

1

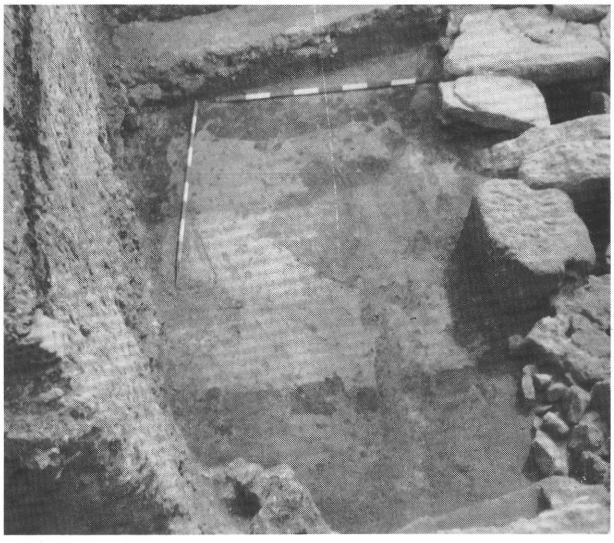

2

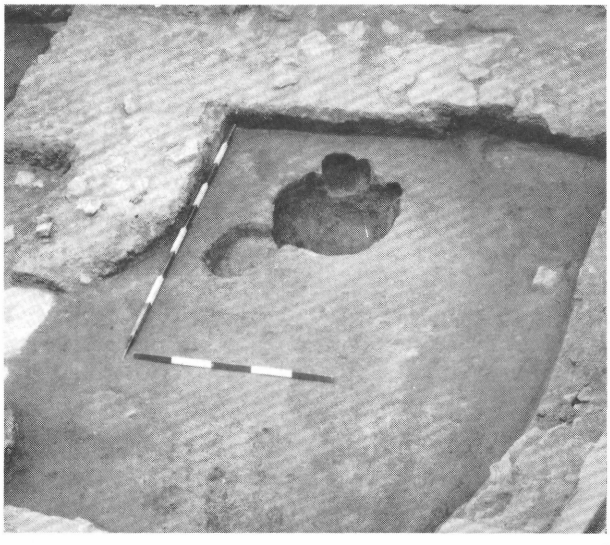

3

4

5

6

4

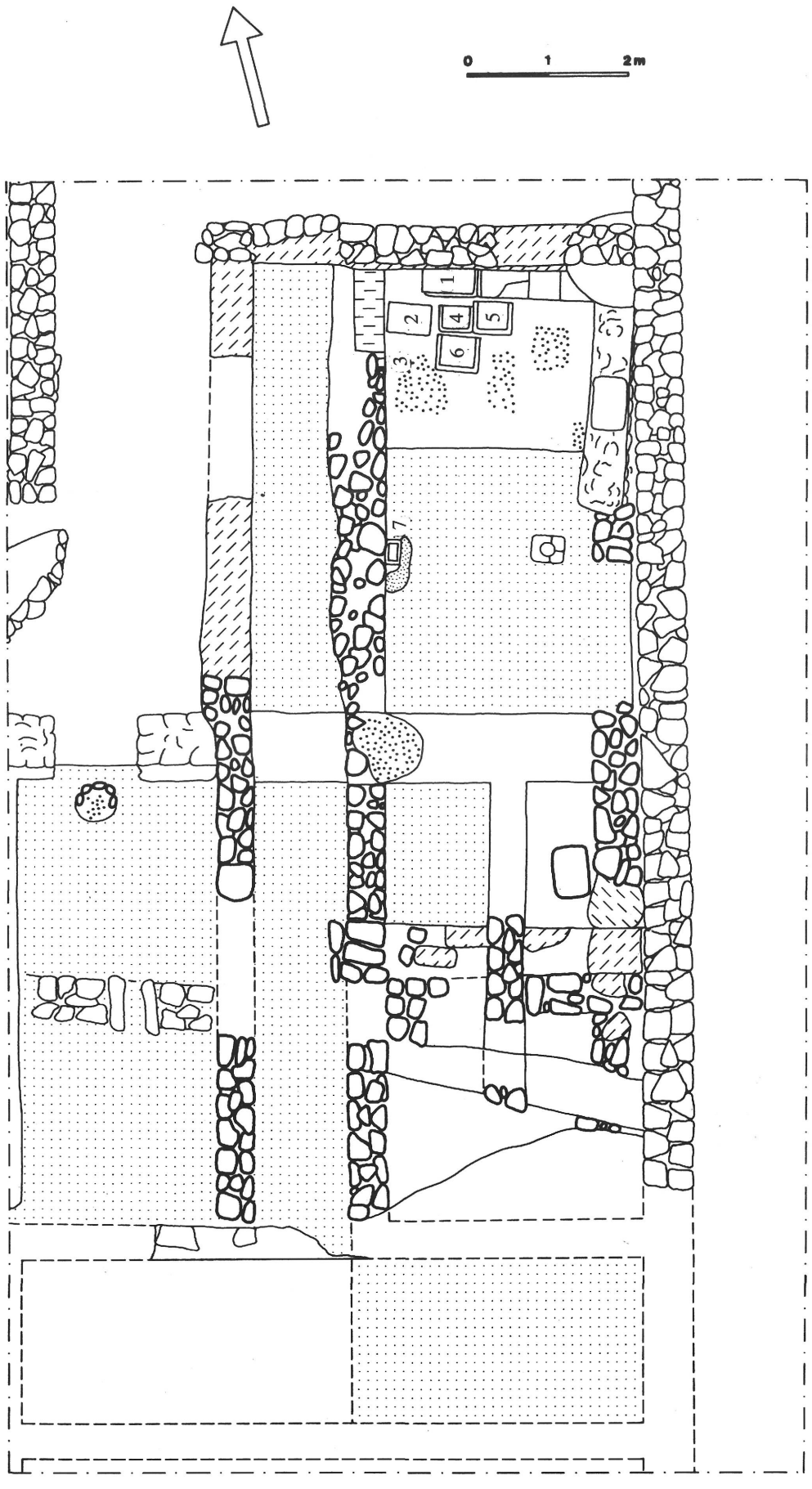

5

1

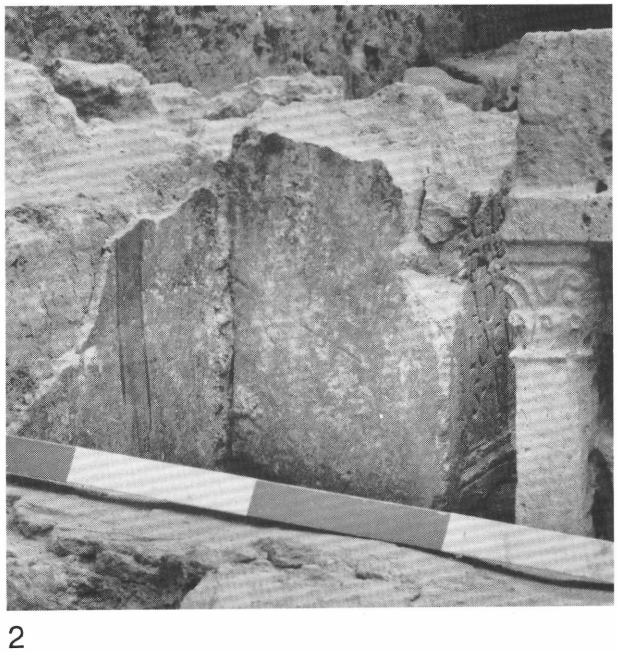

2

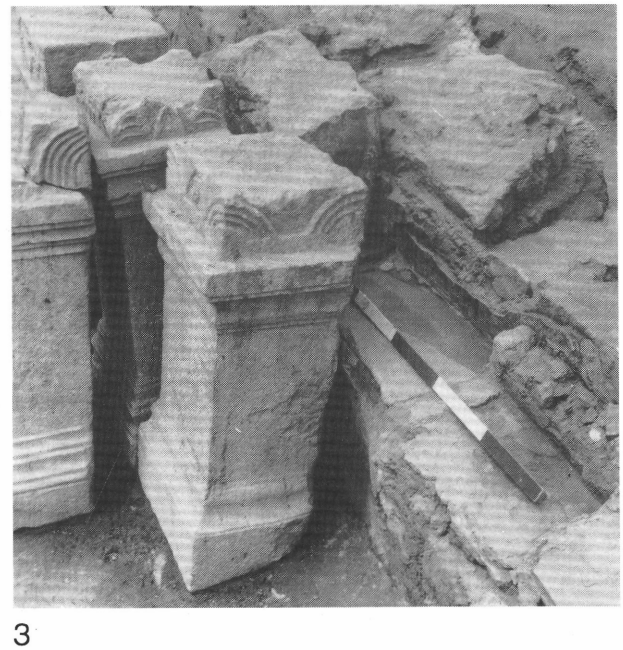

3

6

7

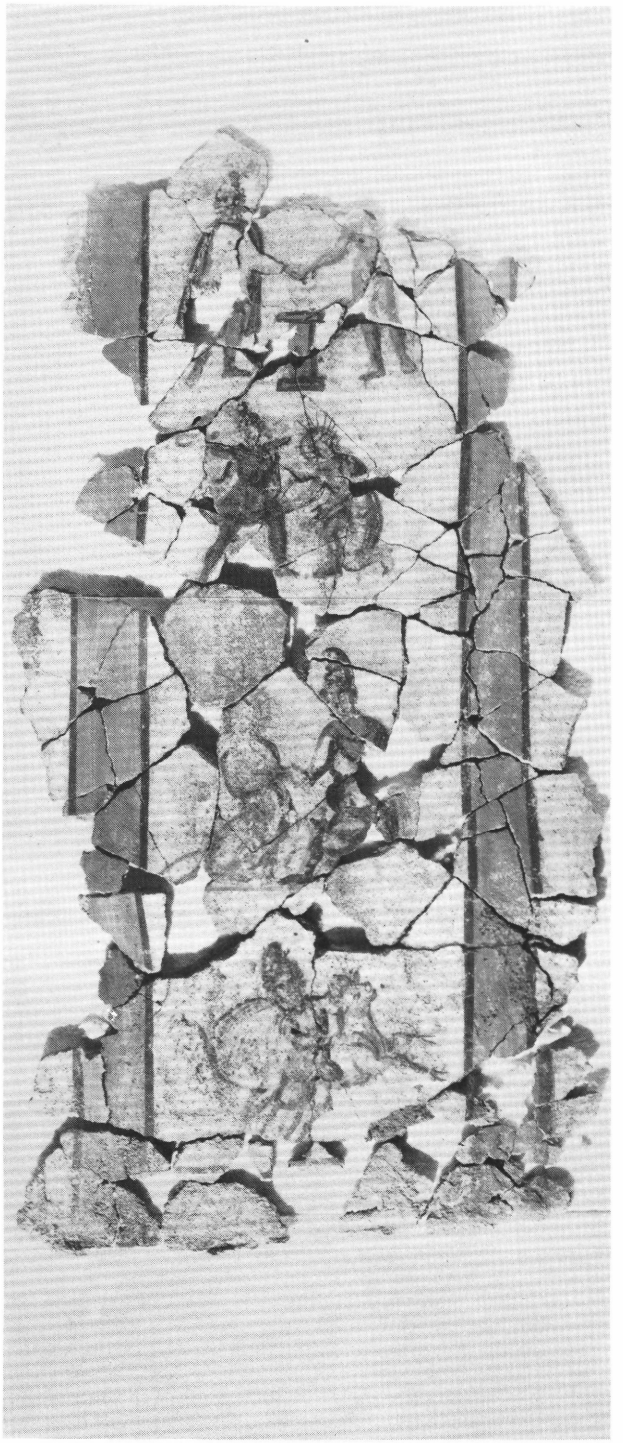

1

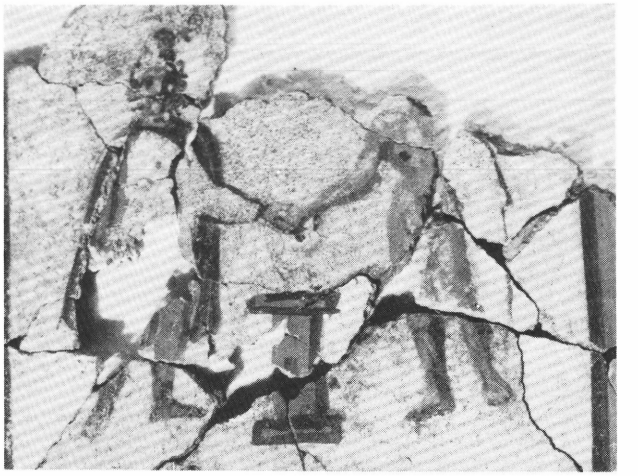

2

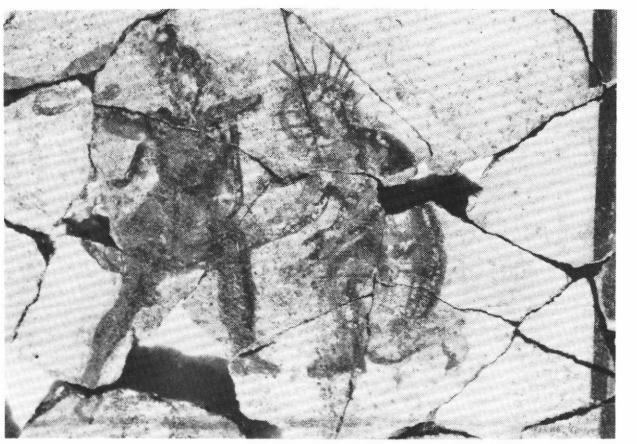

3

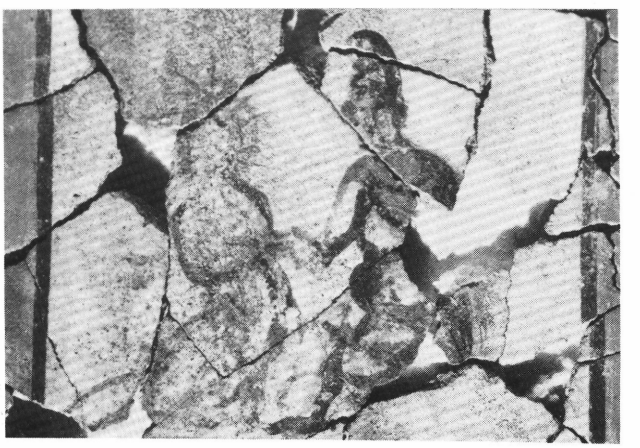

4

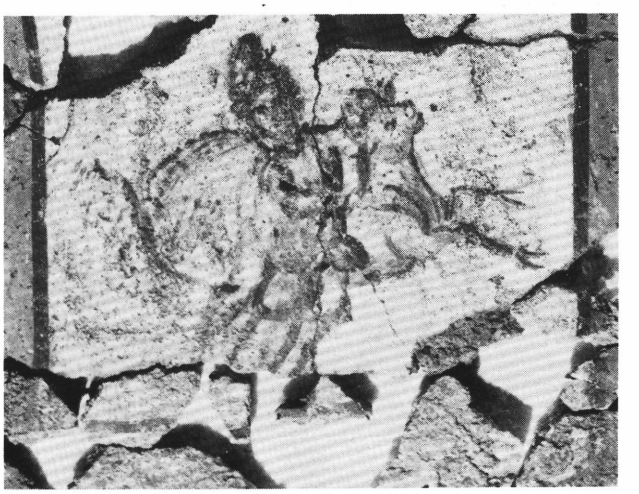

5

8

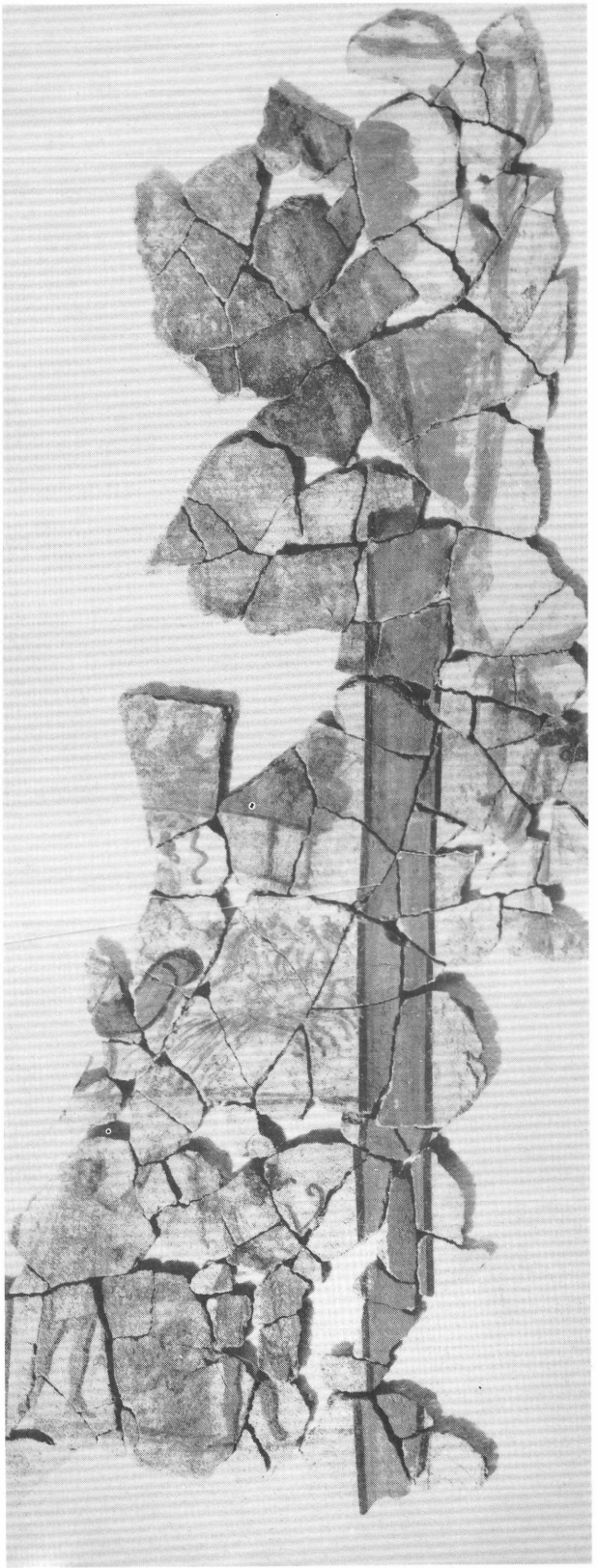

1

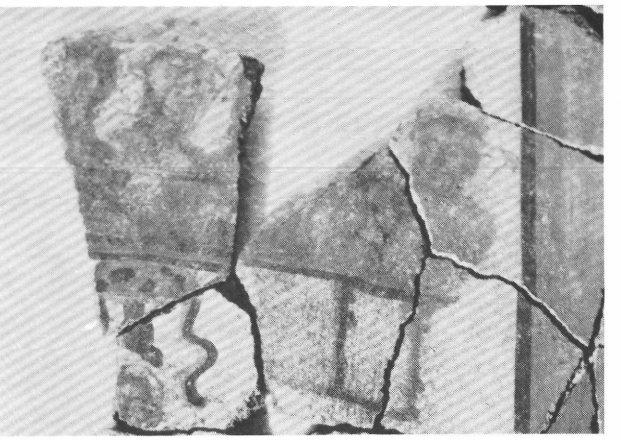

2

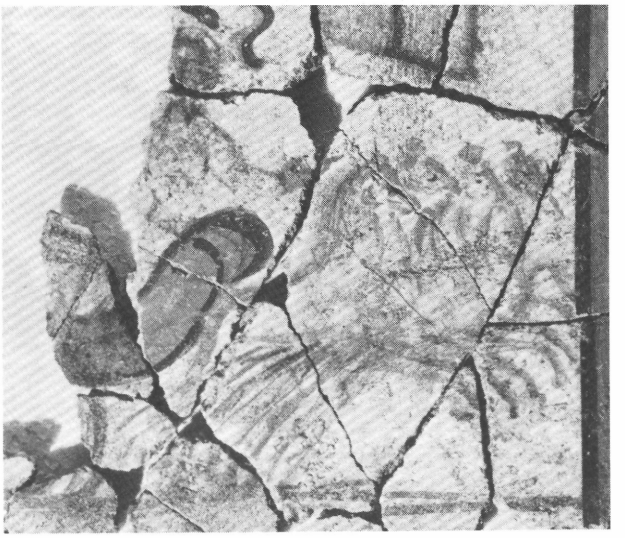

3

4

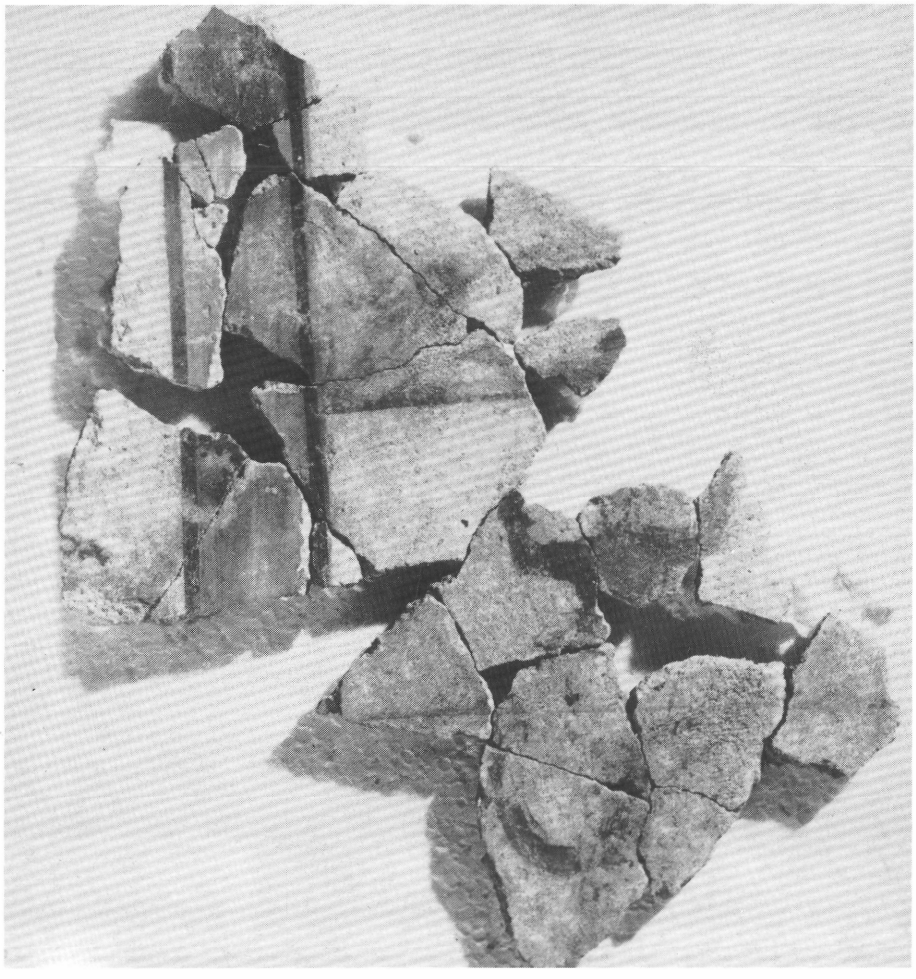

1

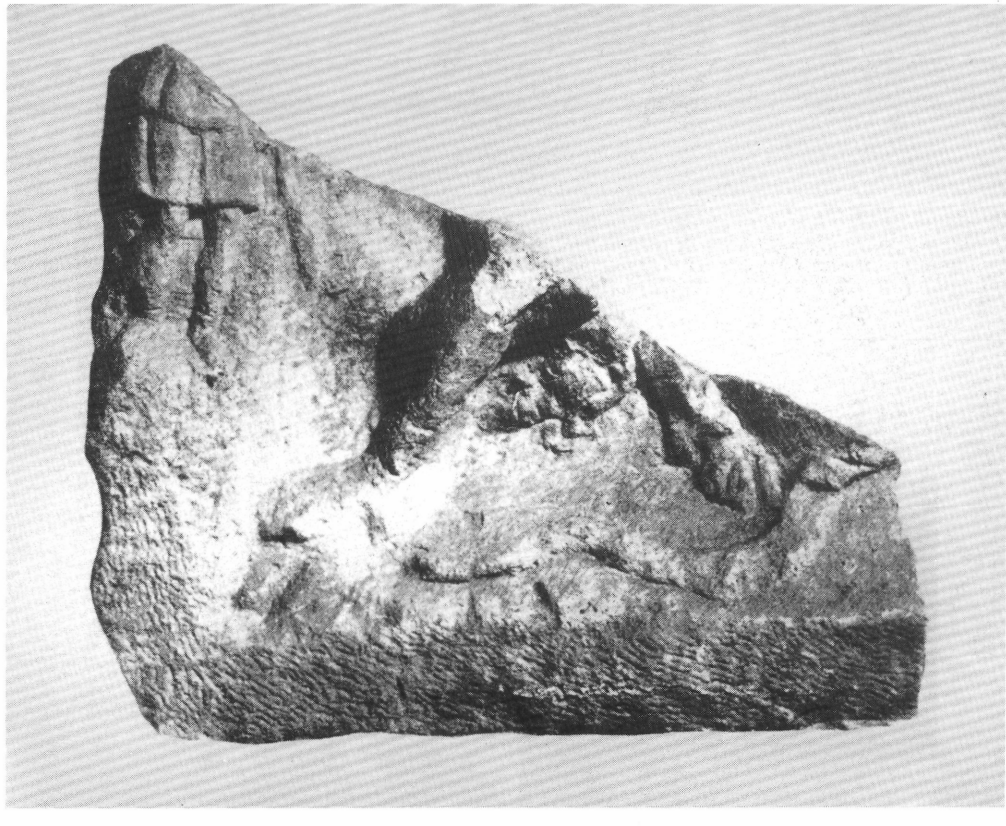

2

10

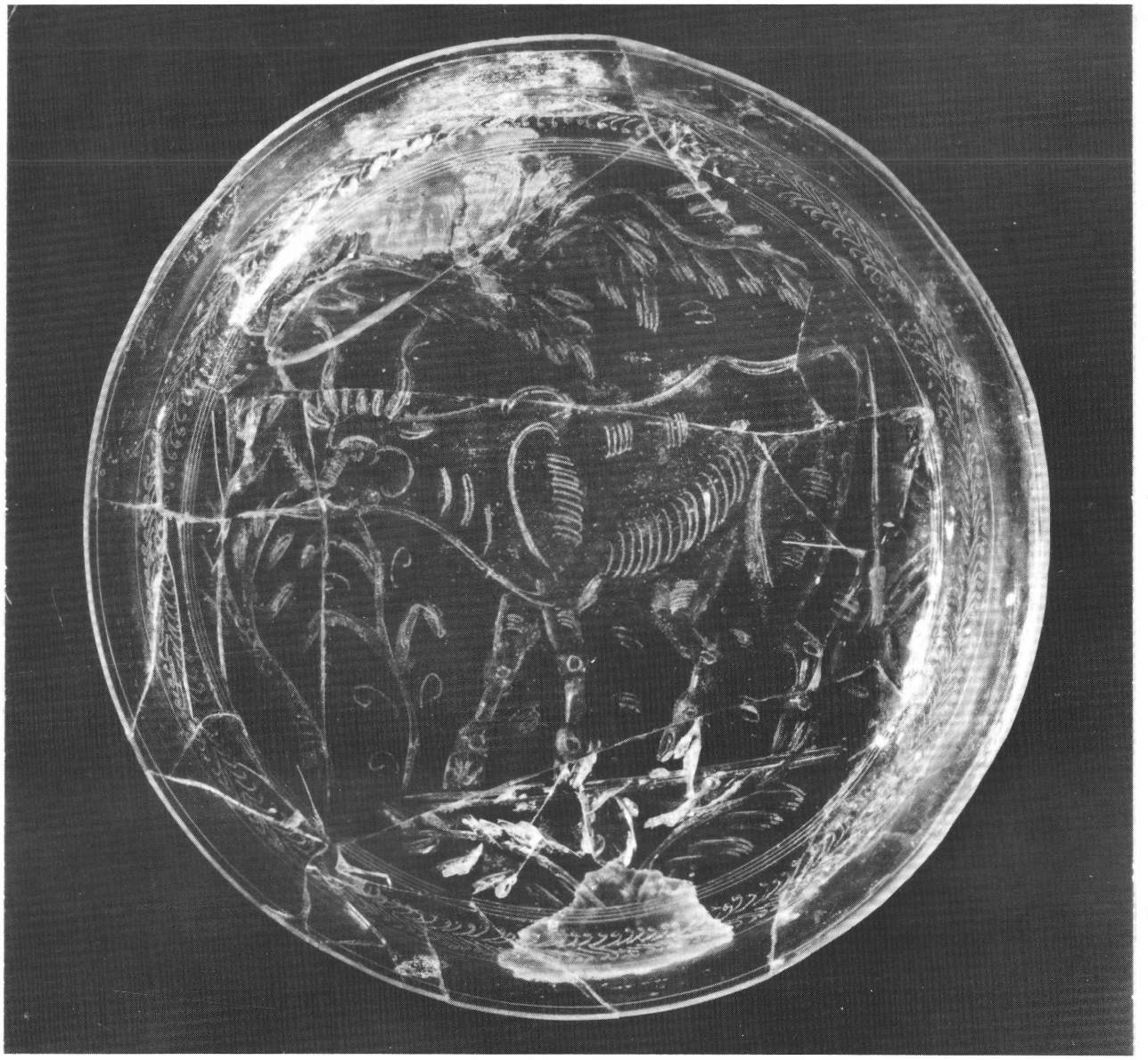

1

2

12

D S I M
CAS SP MARCELLINS
TRIB·LATI·LEG II·
AD·P F·ACMAZO
LOCVM·DEO·CO
S·V·S·L·M·

1

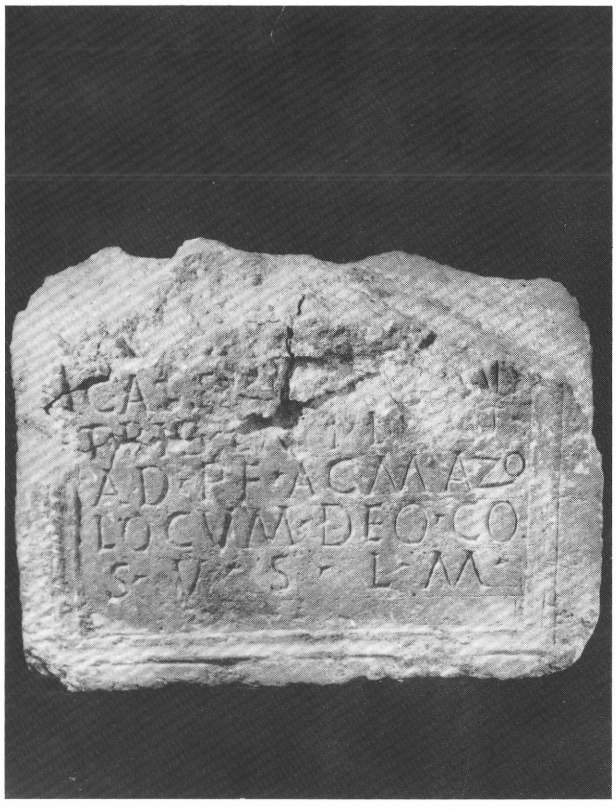

2

D S I M
L·C·PIVS MARCELLINVS

3

4

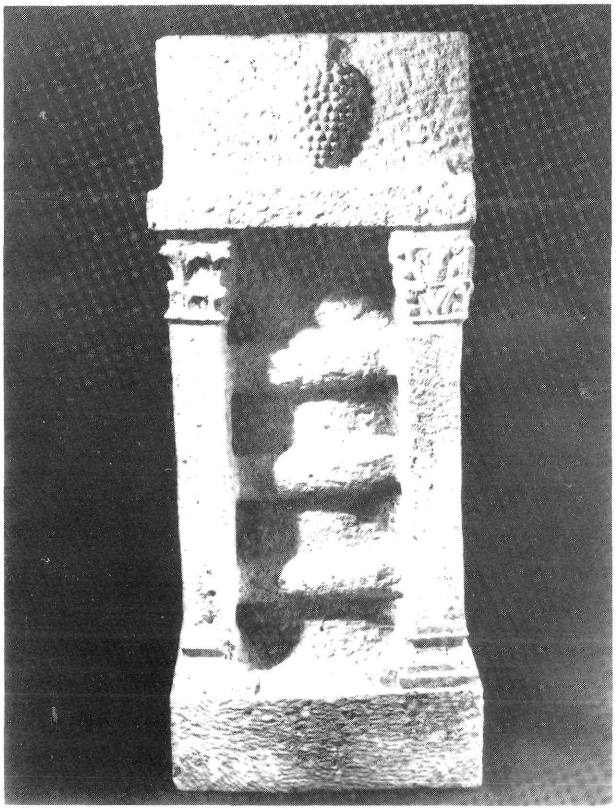

1

2

A C
ΚΛΗΠΙΟ
ΑΝΤΩ
ΝΙΟC
CIAI

3

4

14

SOLI
INVICTO
SAC
C·IVL·CF·ARNE
LEPIDVS·TER
TVLLVS·TR LAT
LEG·II·AD·PF
VOT EXSoL

1

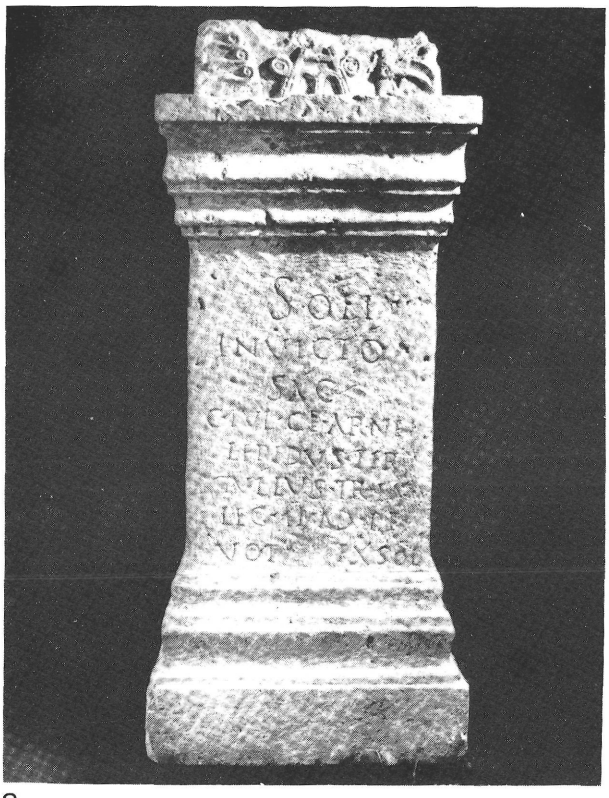

2

SOLIINVICTO
MITRHAE
C·MINVCIVS
TICIDIANVS
ANNIVS FAVS
TVS · TRIB·LAT
LEG·II·ADI·PF
V · S

3

4

·S·I·M·
SEX·DECIM
VS·VERVS
BARBARVS
TR·B·LEGII
ADIGI·PROSA
LVTESVAESVO
RVMEXVO TO

2

INVICTO

MITHRAE
PRO·SAL·L·
NVRGALI
RIBIAT·ICL

NVRELIVSALI
PHVS·POSVI

3

4

I · O · M
MARTI · VIC
TORÆ · AVG ·
ET · LARIBVS
MILITARIBVS
C · MARVS · C · F
GALERVS CVS
GALIANVS · R · B
LATI · CL · LEG · II · AD I
Q · DESIG · EX VOT

1

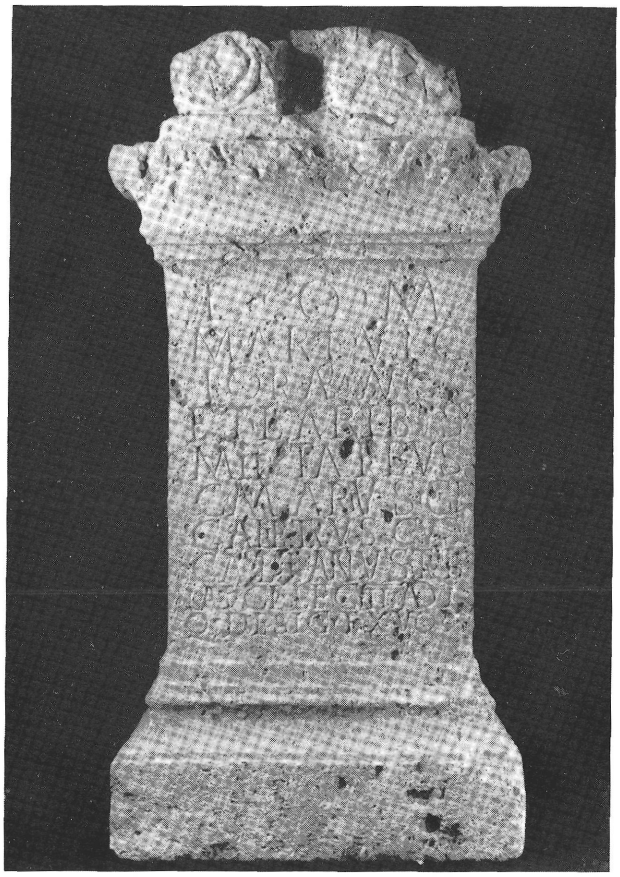

2

FOR
SANC
AGAPA
V S

3

4

17

SILVAN
ABES
LVCILLA

1

2

TA·SVA
NIA·IVE
IA·GRISP
PPO·IV
OLVI

3

4

18

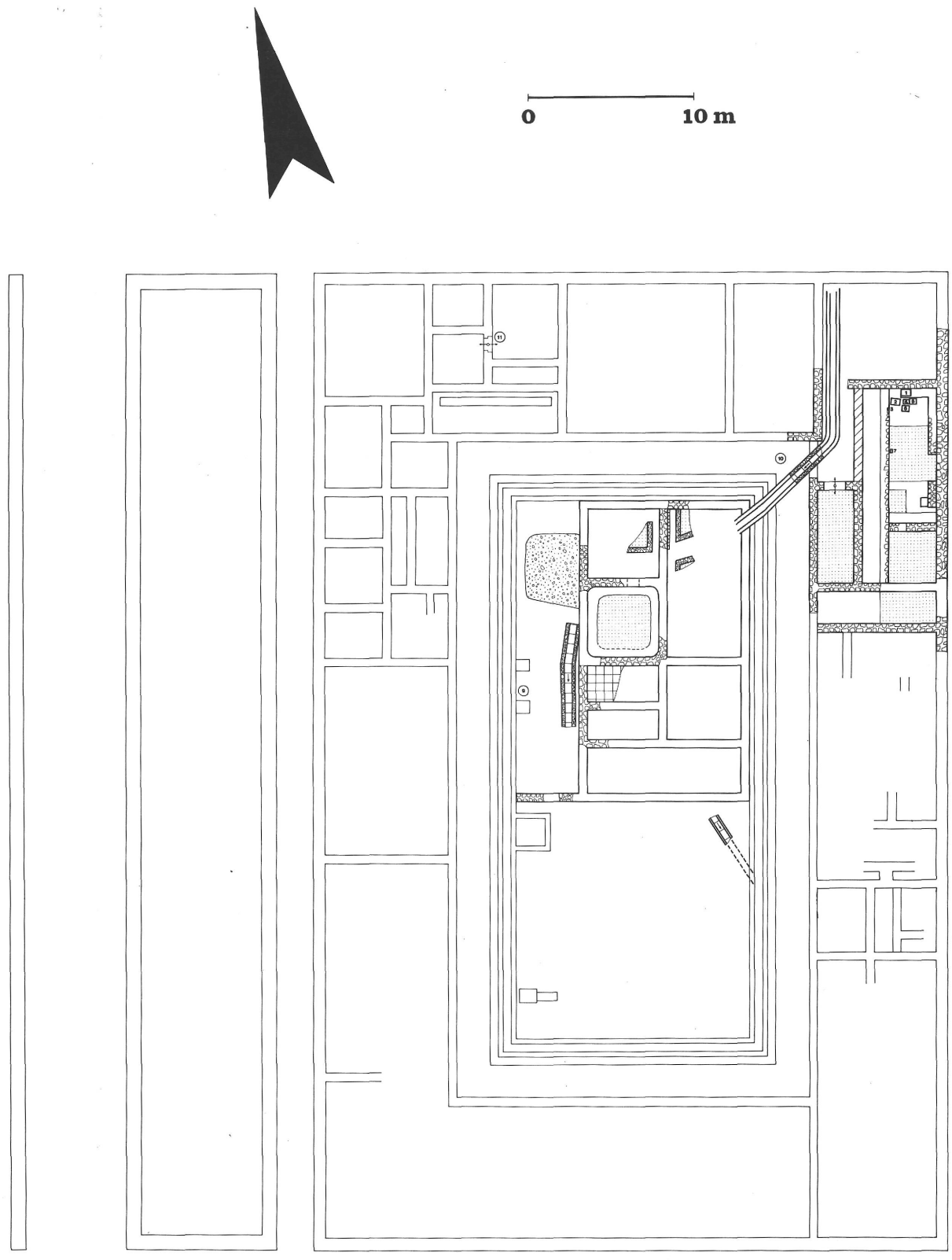

19

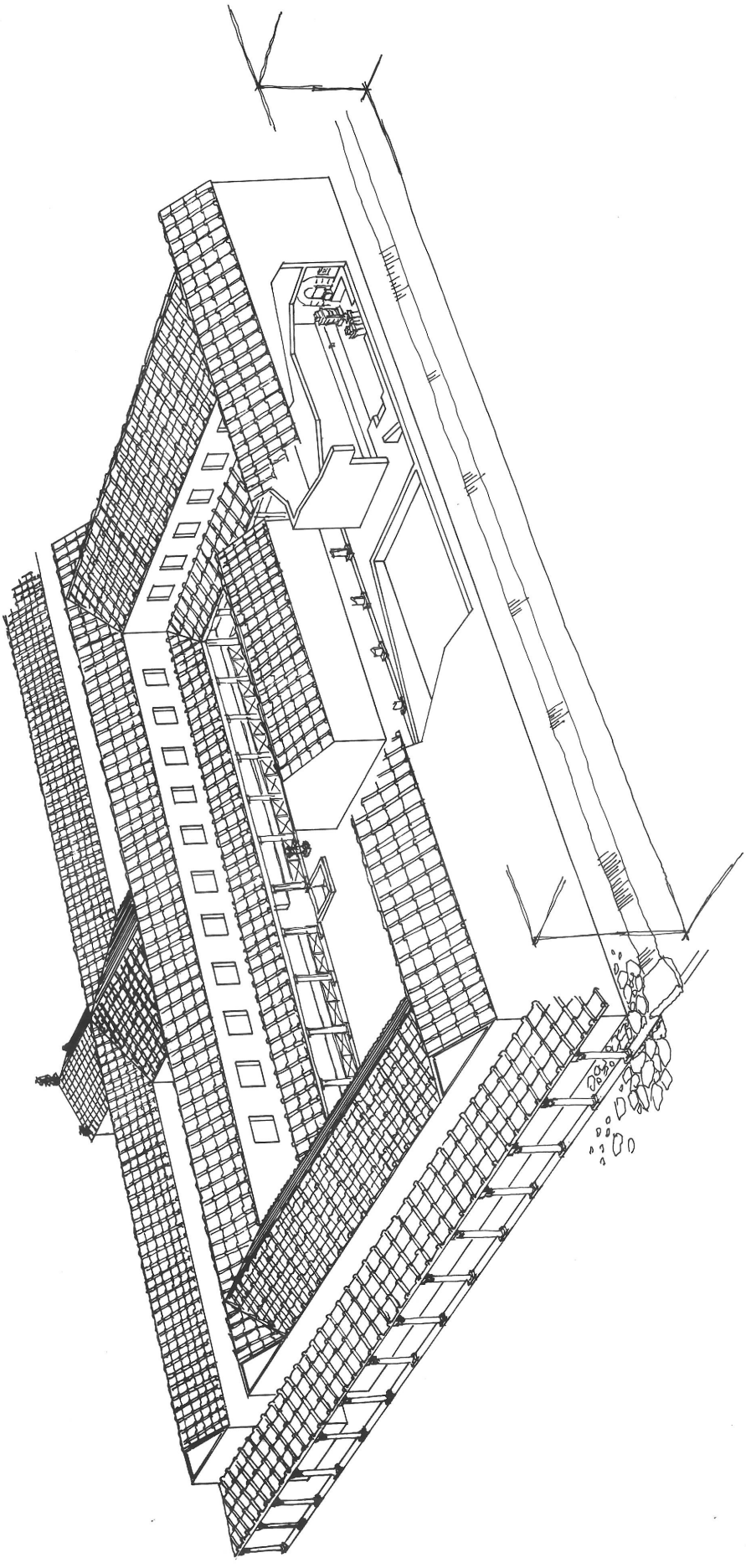

20

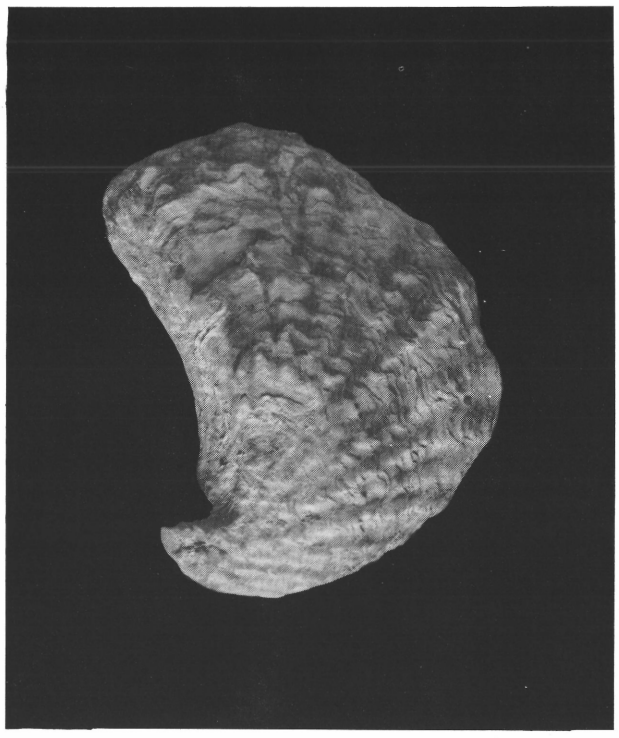

2

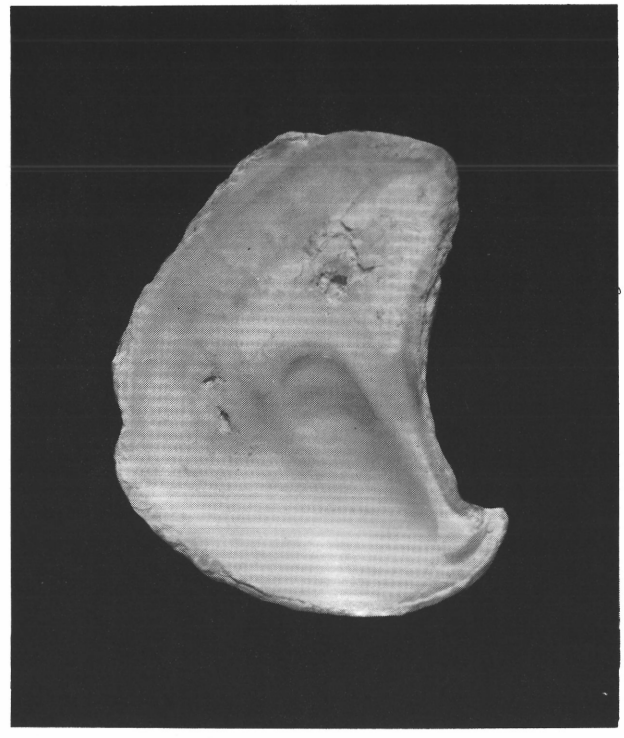

3

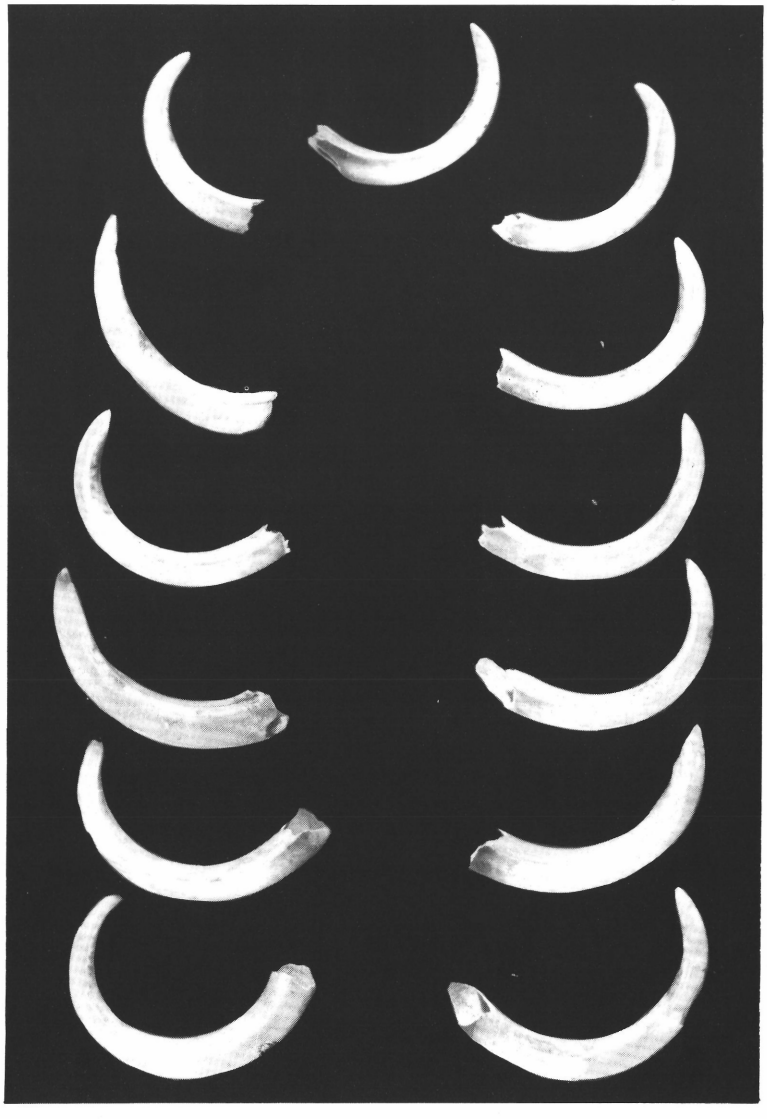

1

22

23

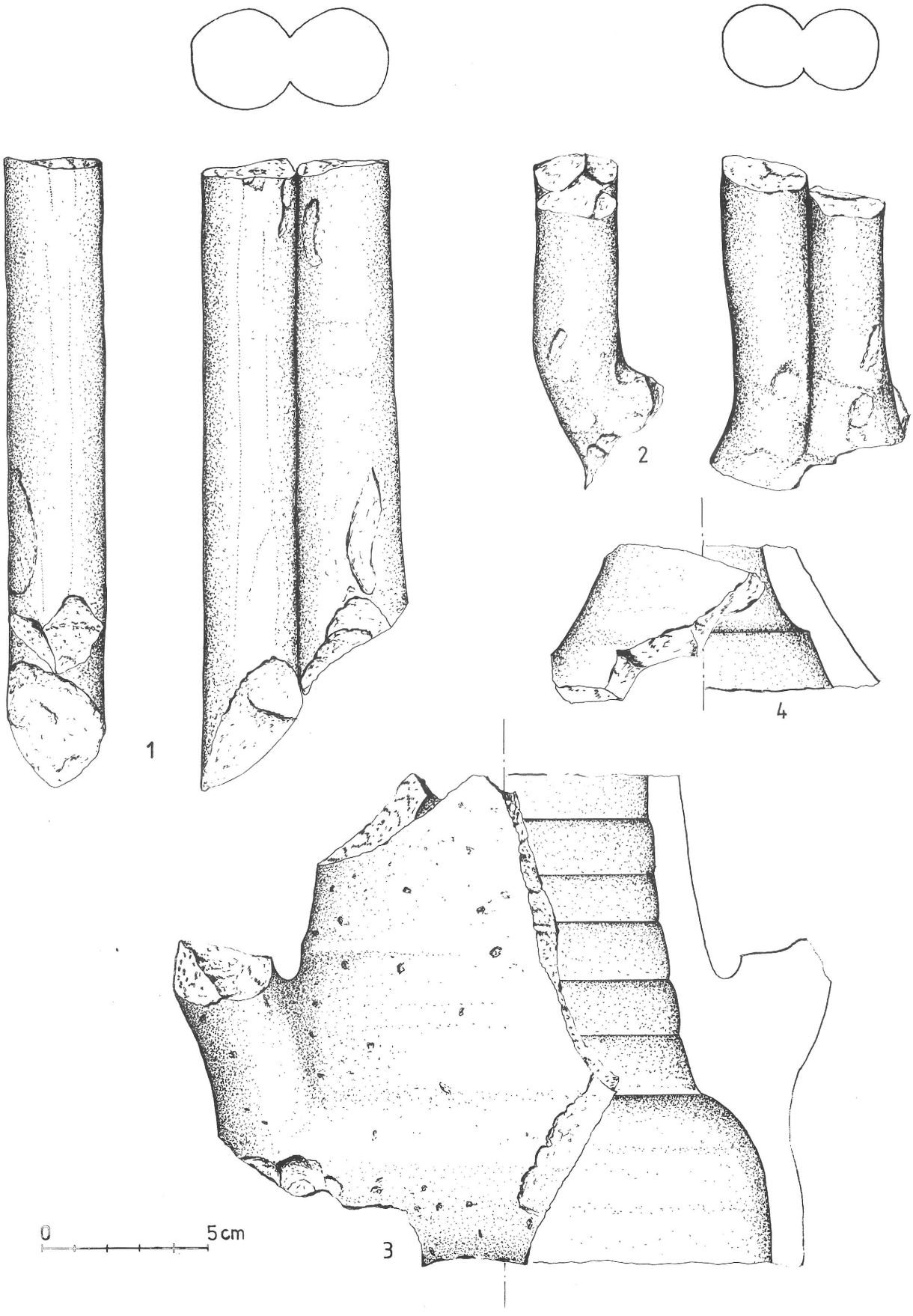

24

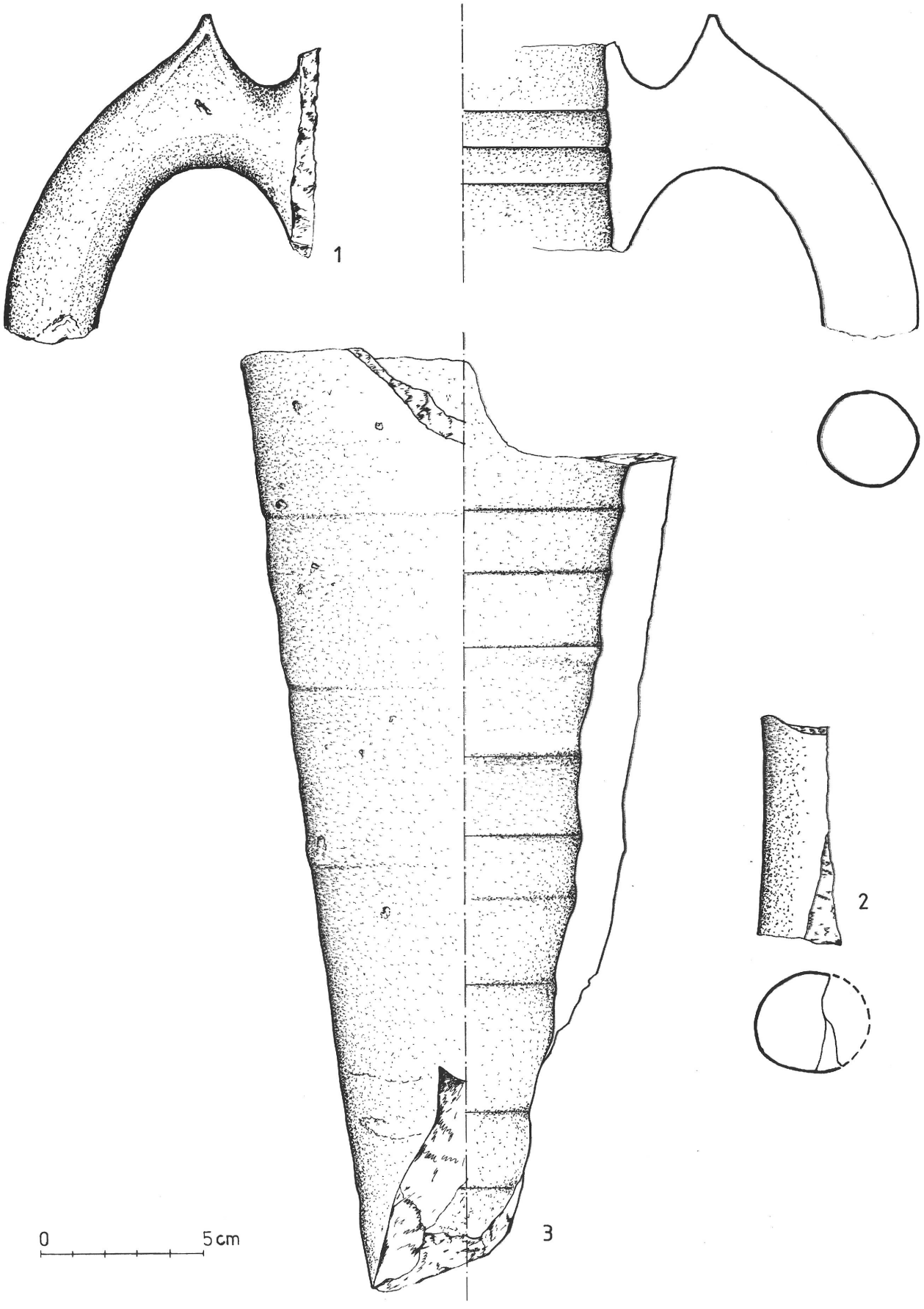

25

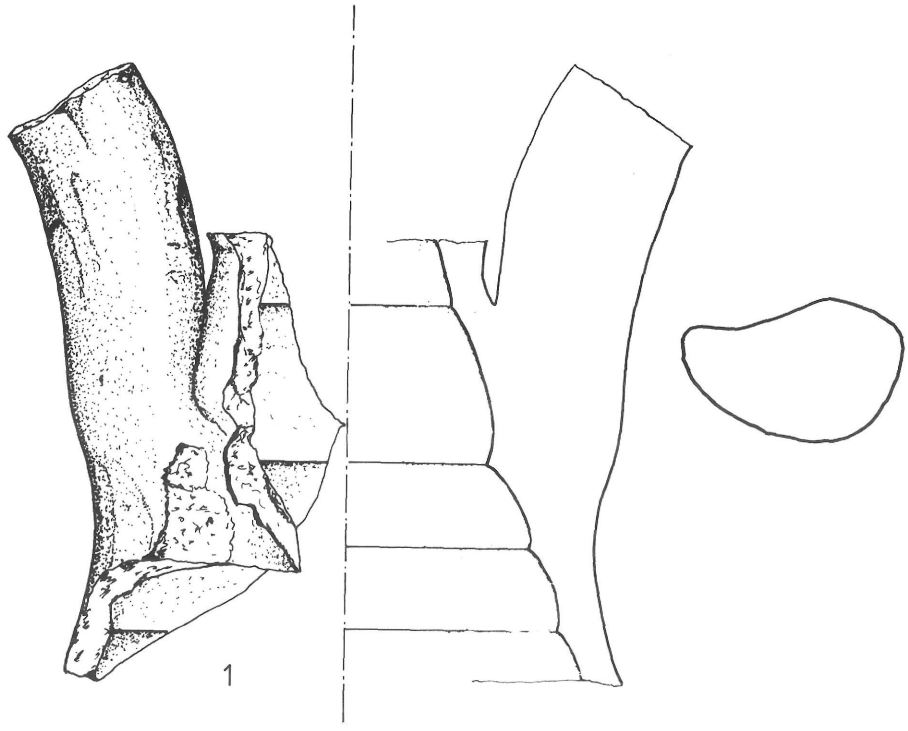

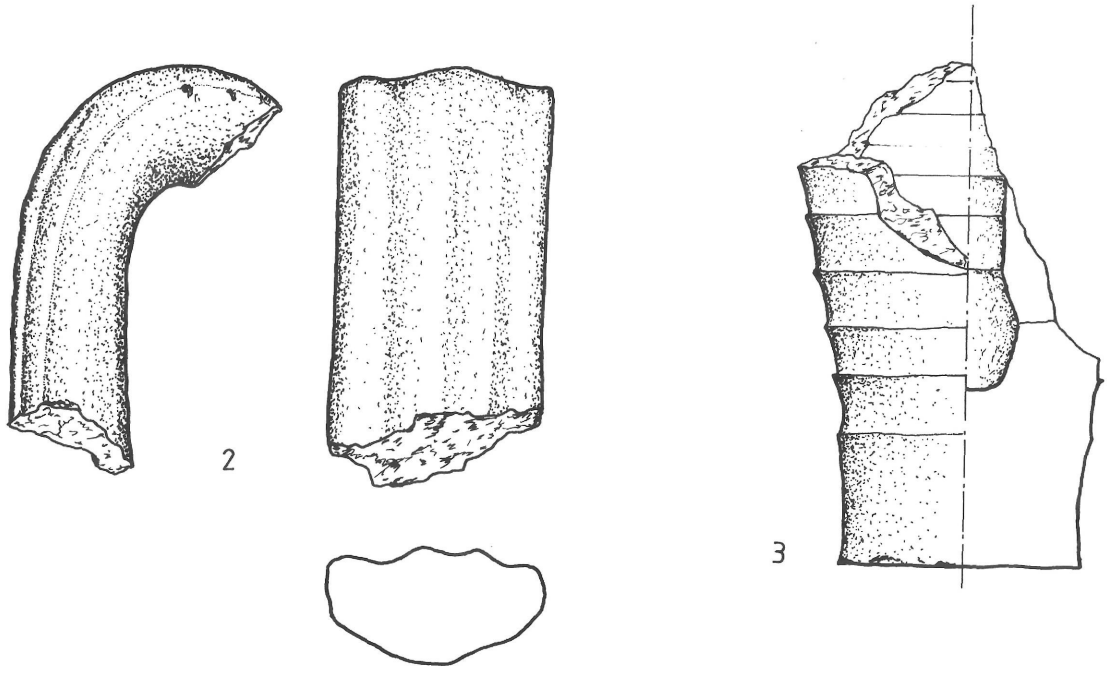

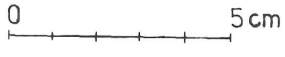

26

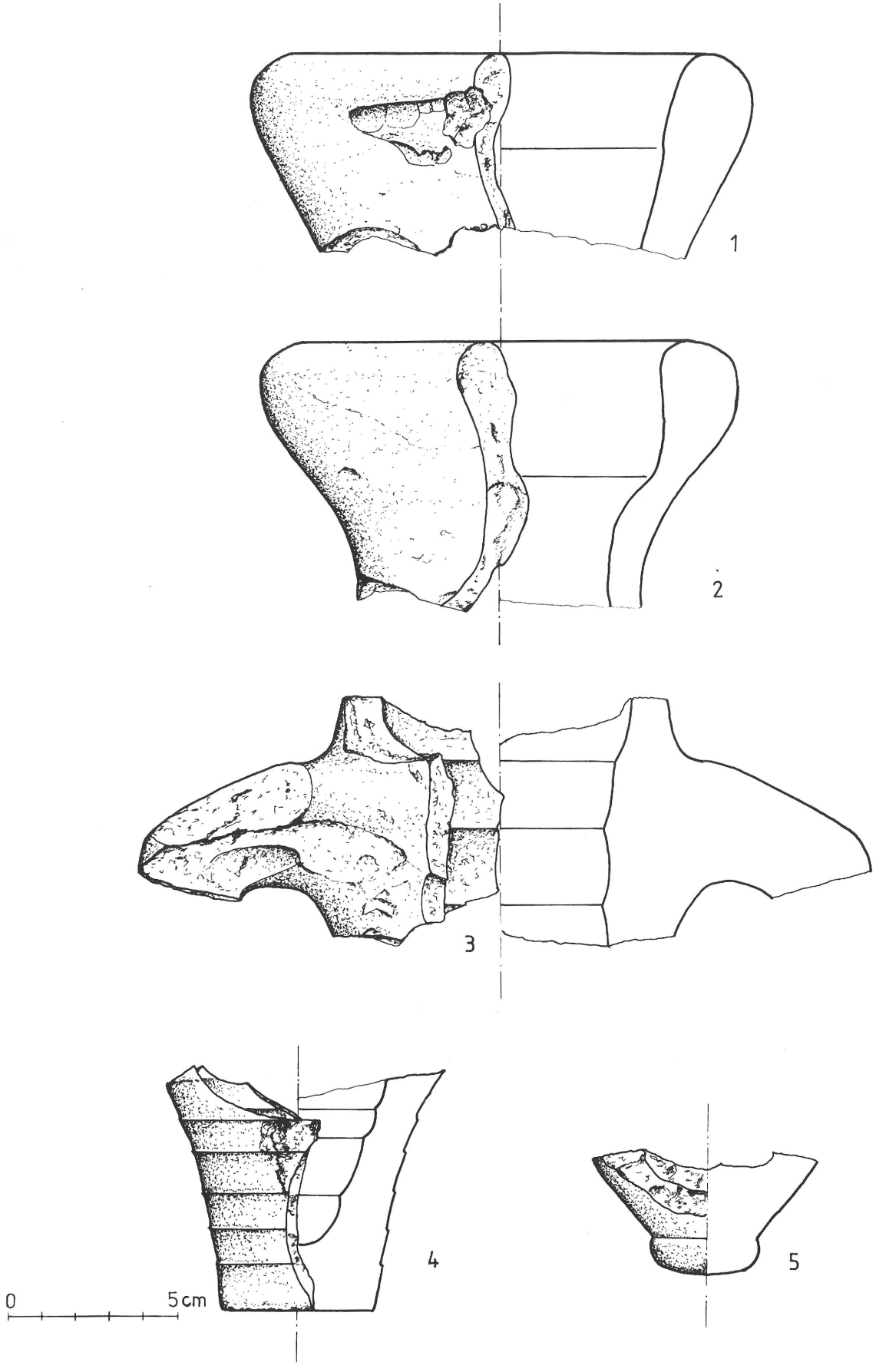
1
2
3
4
5
0
5 cm

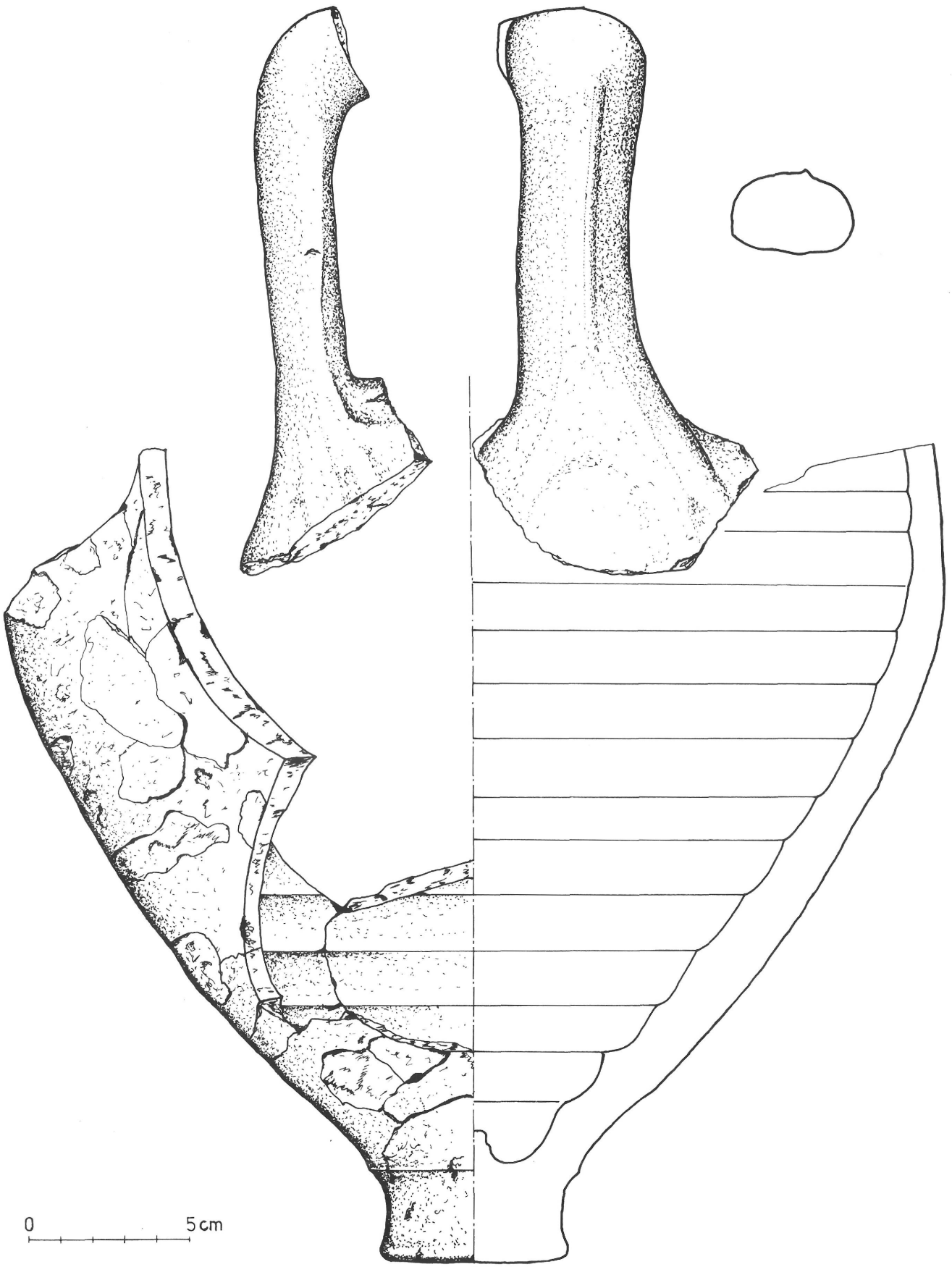

28

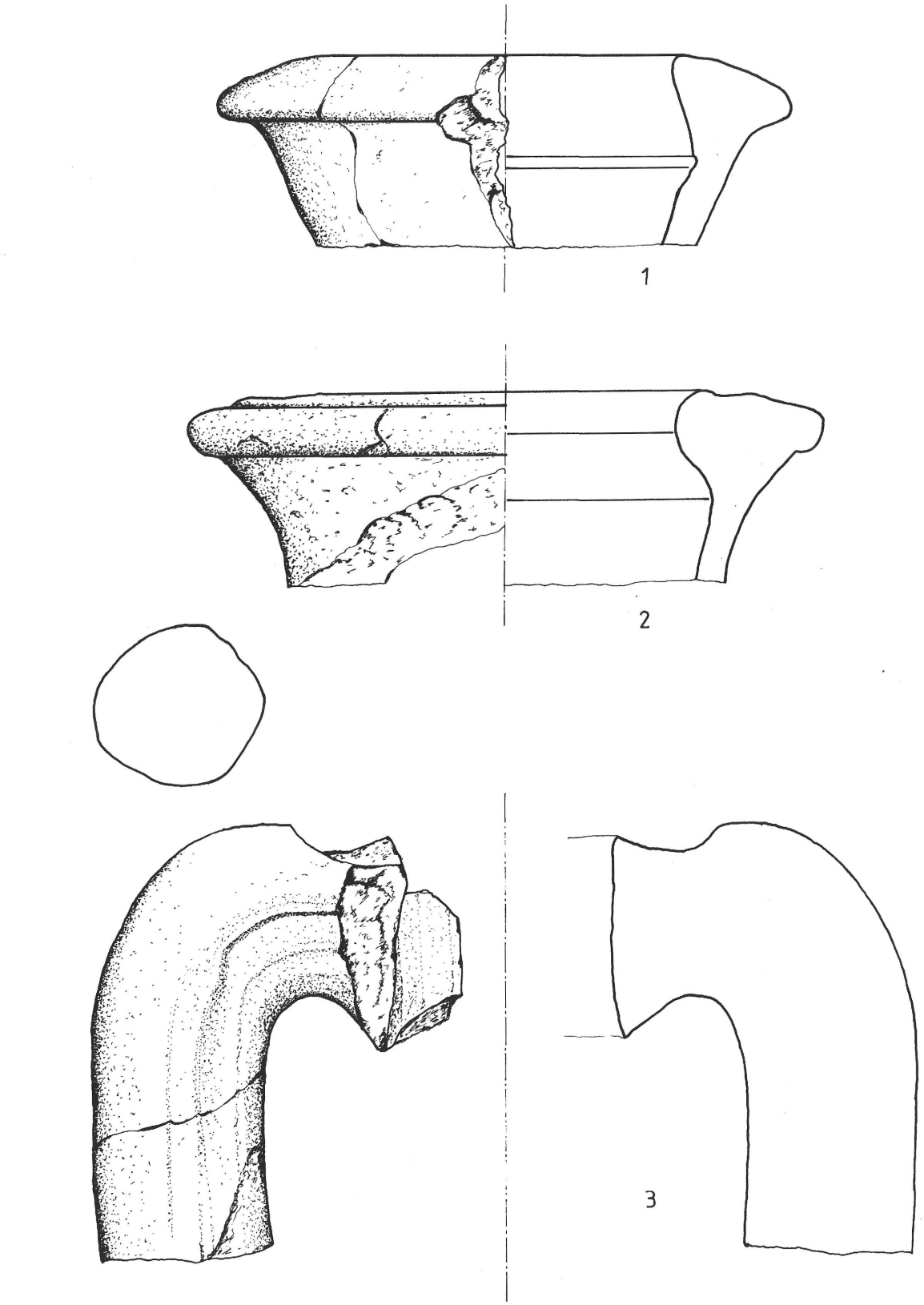
1
2
3
0
5 cm

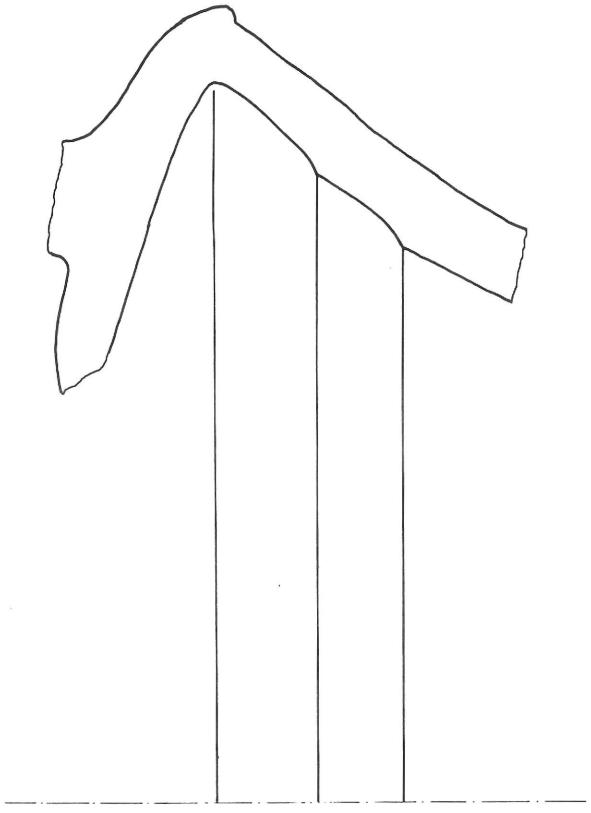

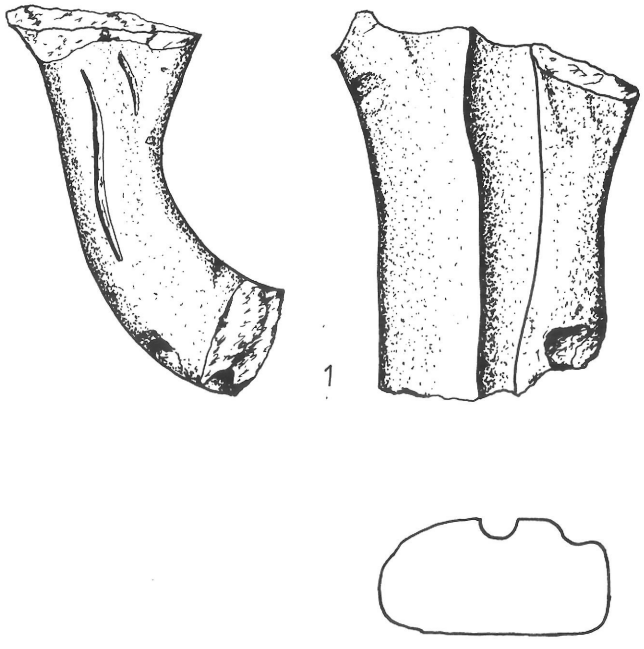

1

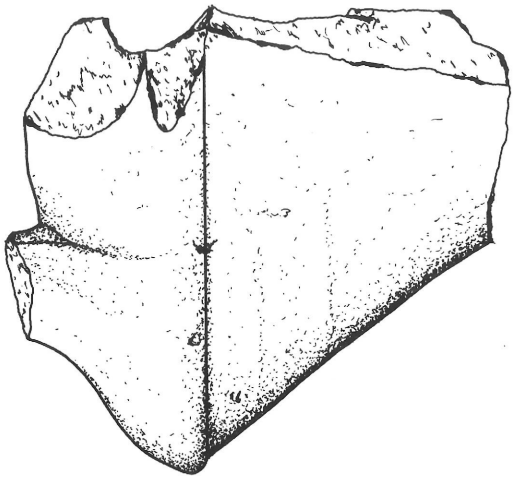

0 5 cm

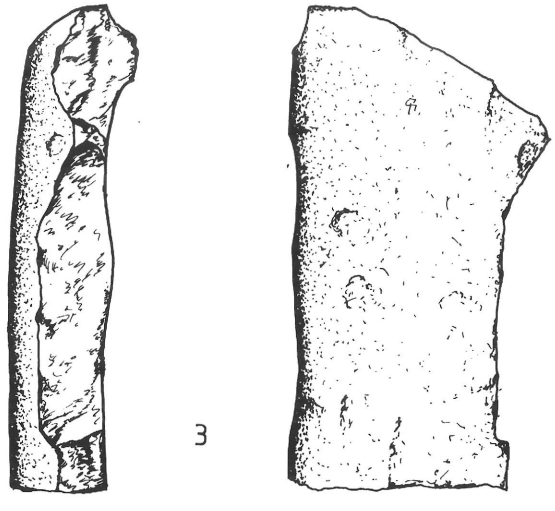

3

2

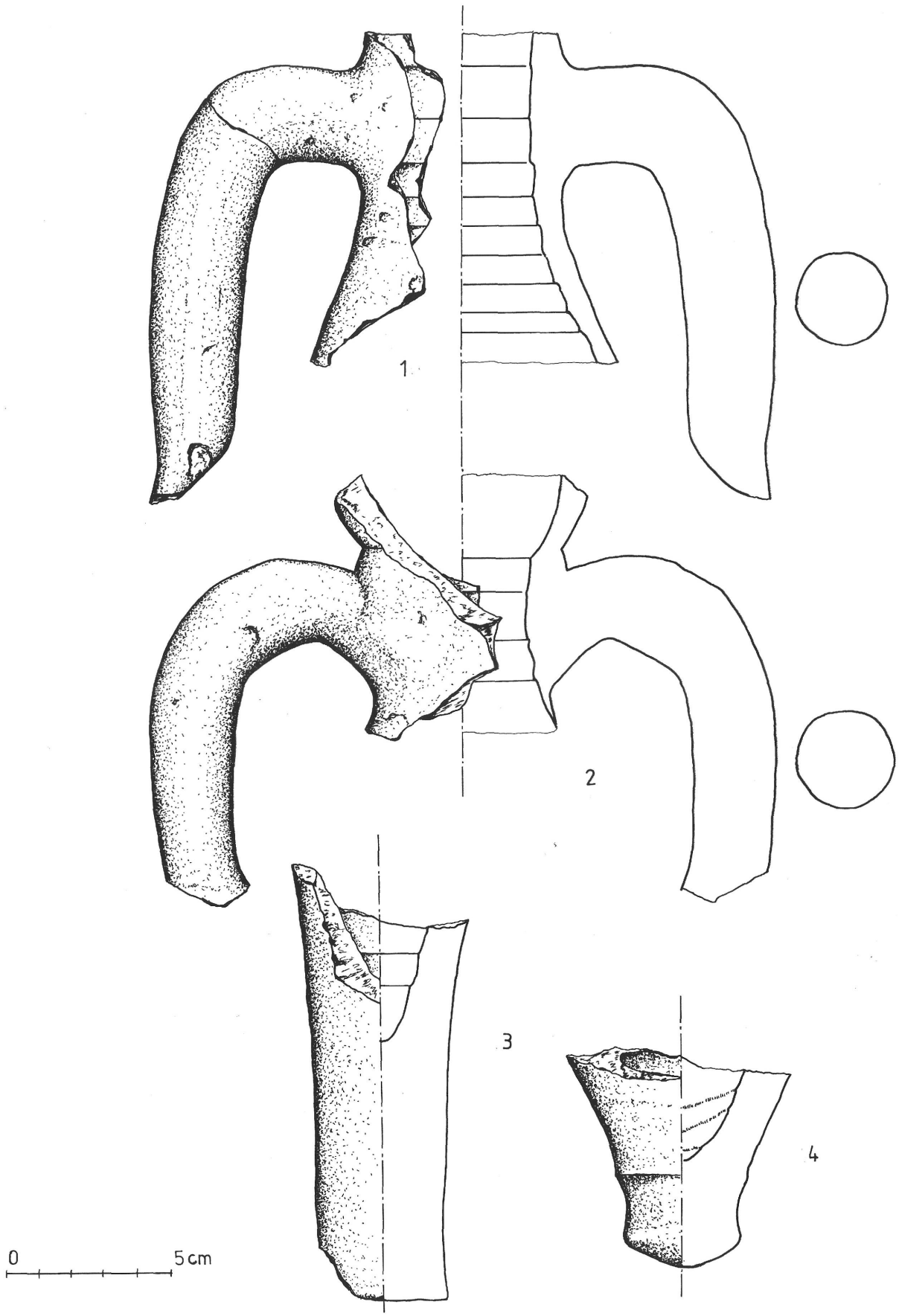
1
2
3
4
0
5 cm

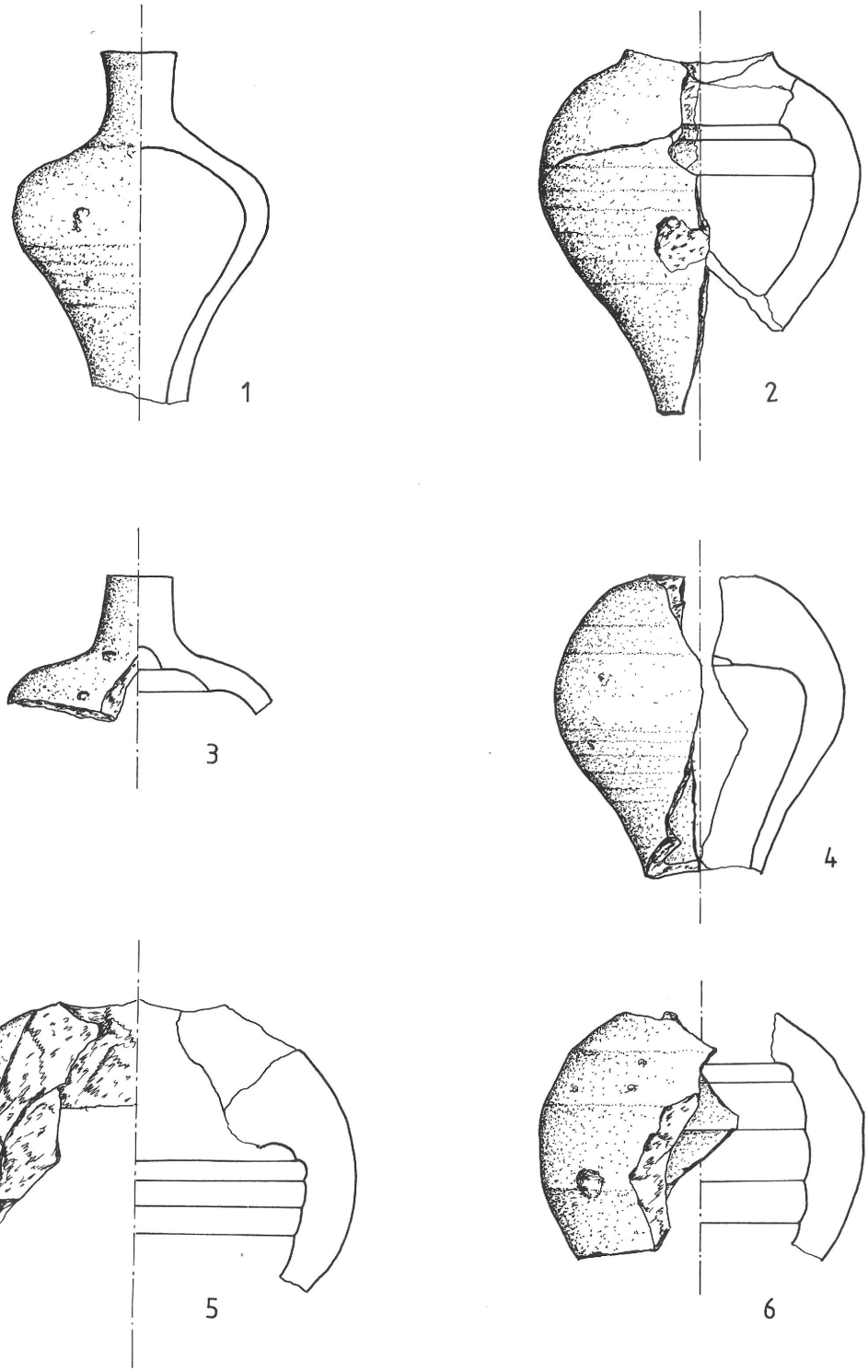
1
2
3
4
5
6
0
5 cm

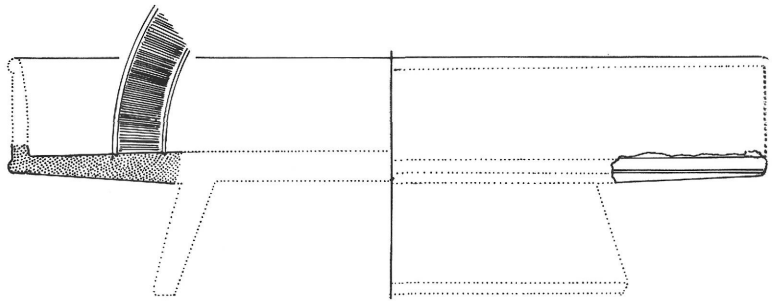

1

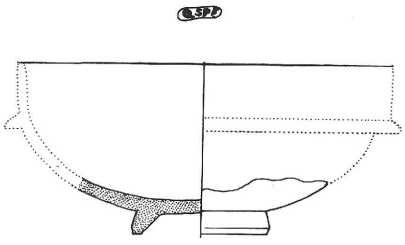

2

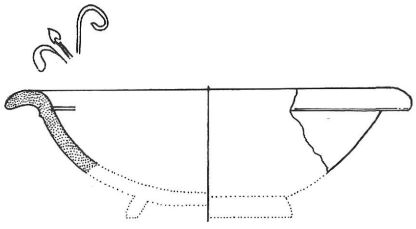

3

0 3

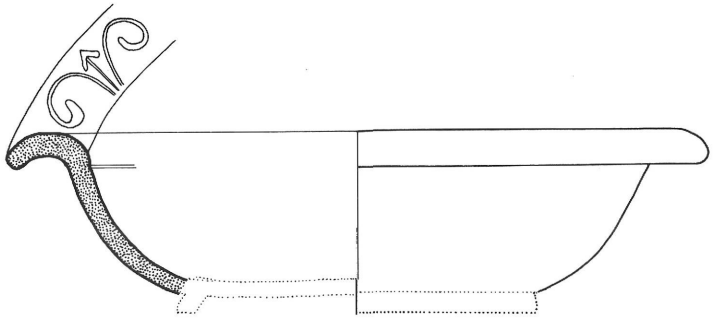

5

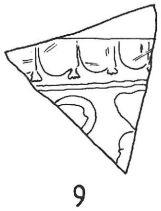

9

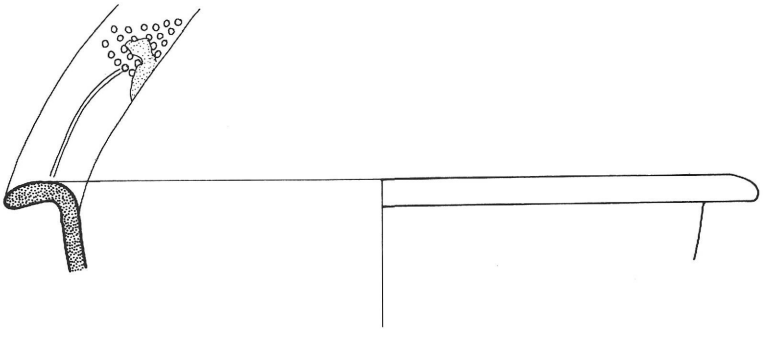

4

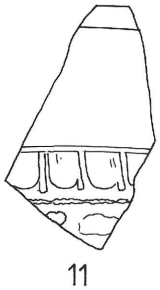

11

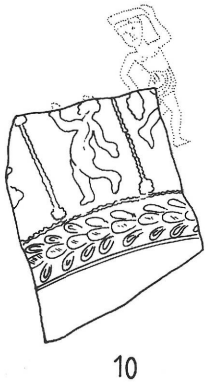

10

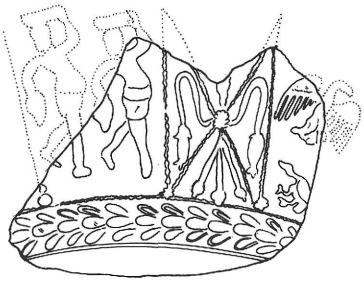

7

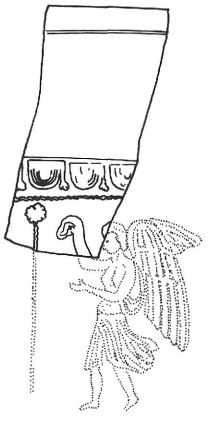

8

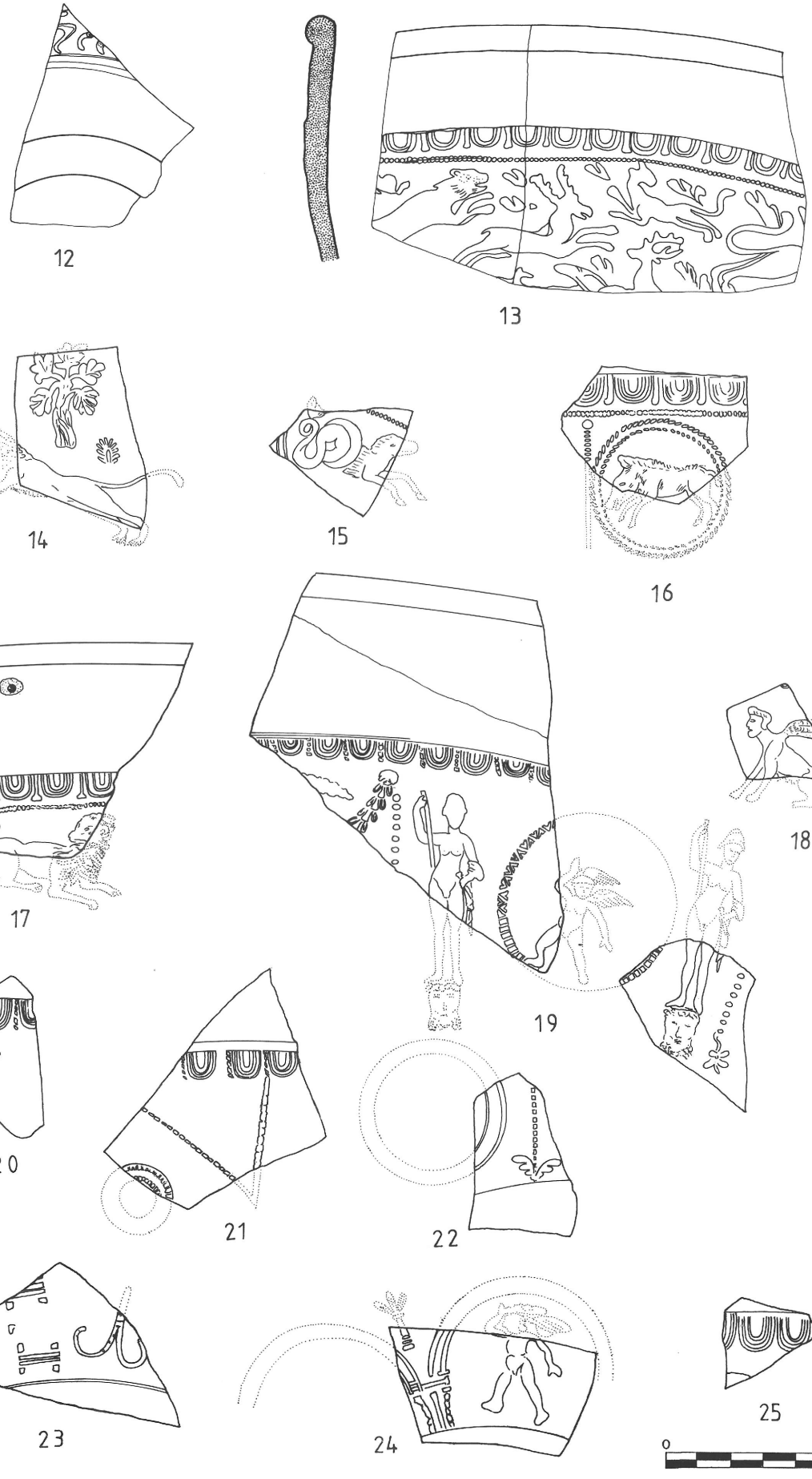
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
0
5cm

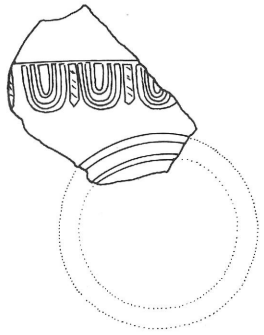

26

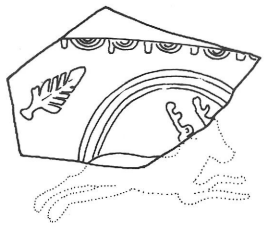

27

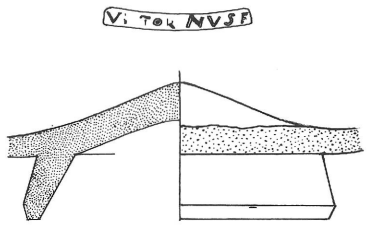

28

32

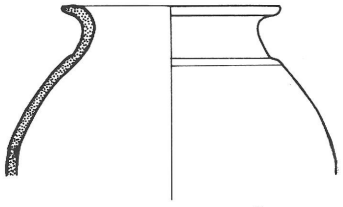

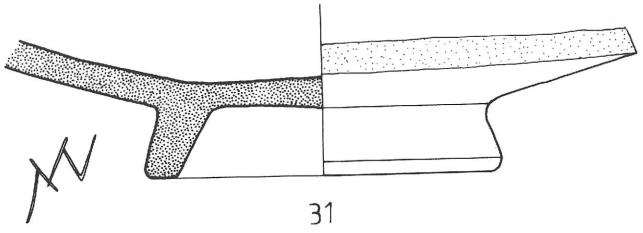

31

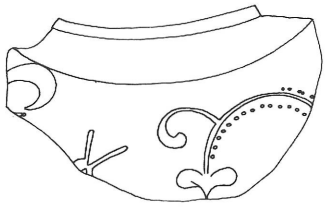

34

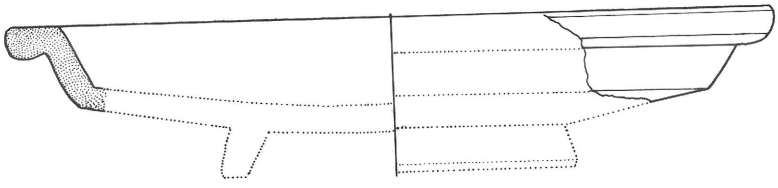

33

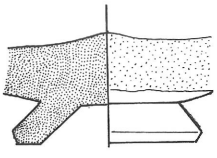

40

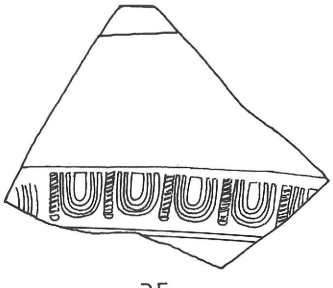

35

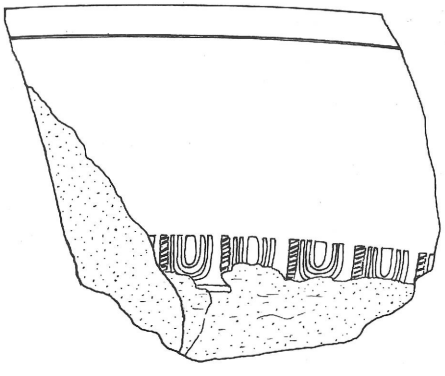

36

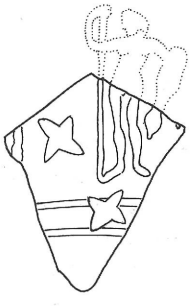

37

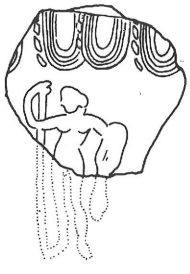

38

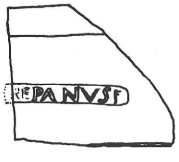

39

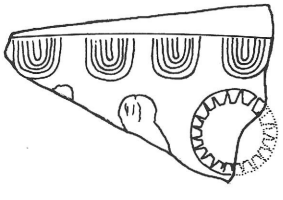

41

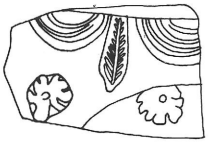

42

0 5cm

BRIGETIO
AQVINCVM
SAVARIA
GORSIVM
NORICVM
VIRVNVM
PANNONIA
Mezőszilas
Sup.
inf.
LVGIO
MVRSA
SISCIA
CIBALAE
BVRGENAE
SIRMIVM
MARGVM
DALMATIA
SINGIDVNVM
MOESIA
NOVAE
SVPERIOR
BONONIA
ROMVLA
Orlea
RATIARIA
NOVAE
INFERIOR
MOESIA
Madara
Boholt
APVLVM
DACIA
Maroskeresztúr
Cristesti
0
100km

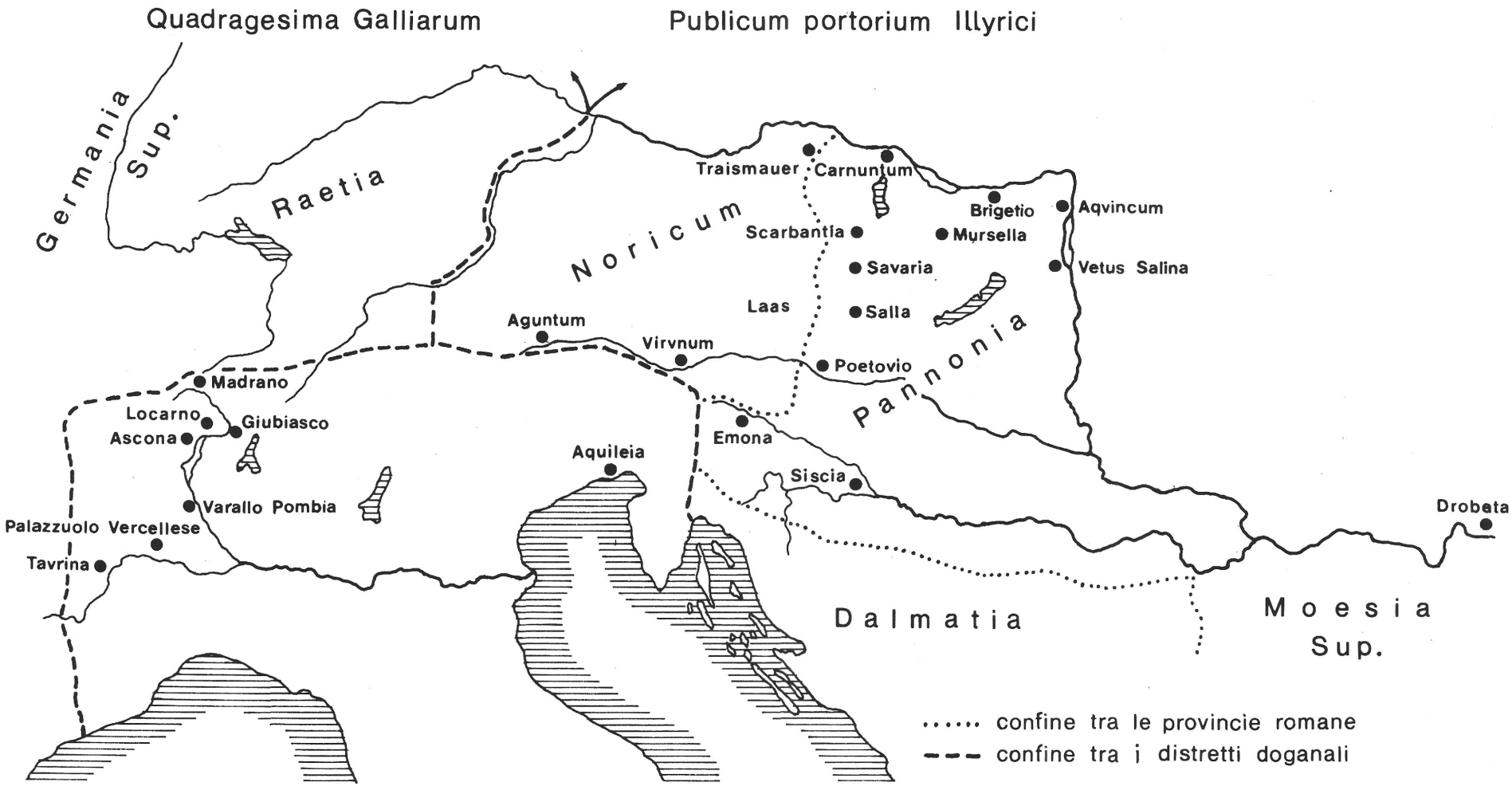
Quadragesima Galliarum
Publicum portorium Illyrici
Germania Sup.
Raetia
Noricum
Pannonia
Dalmatia
Moesia Sup.
Traismauer
Carnuntum
Brigetio
Aqvincum
Scarbantia
Mursella
Savaria
Vetus Salina
Laas
Salla
Aguntum
Virvnum
Poetovio
Madrano
Locarno
Giubiasco
Ascona
Emona
Aquileia
Siscia
Varallo Pombia
Palazzuolo Vercellese
Tavrina
Drobeta
..... confine tra le provincie romane
– – – confine tra i distretti doganali

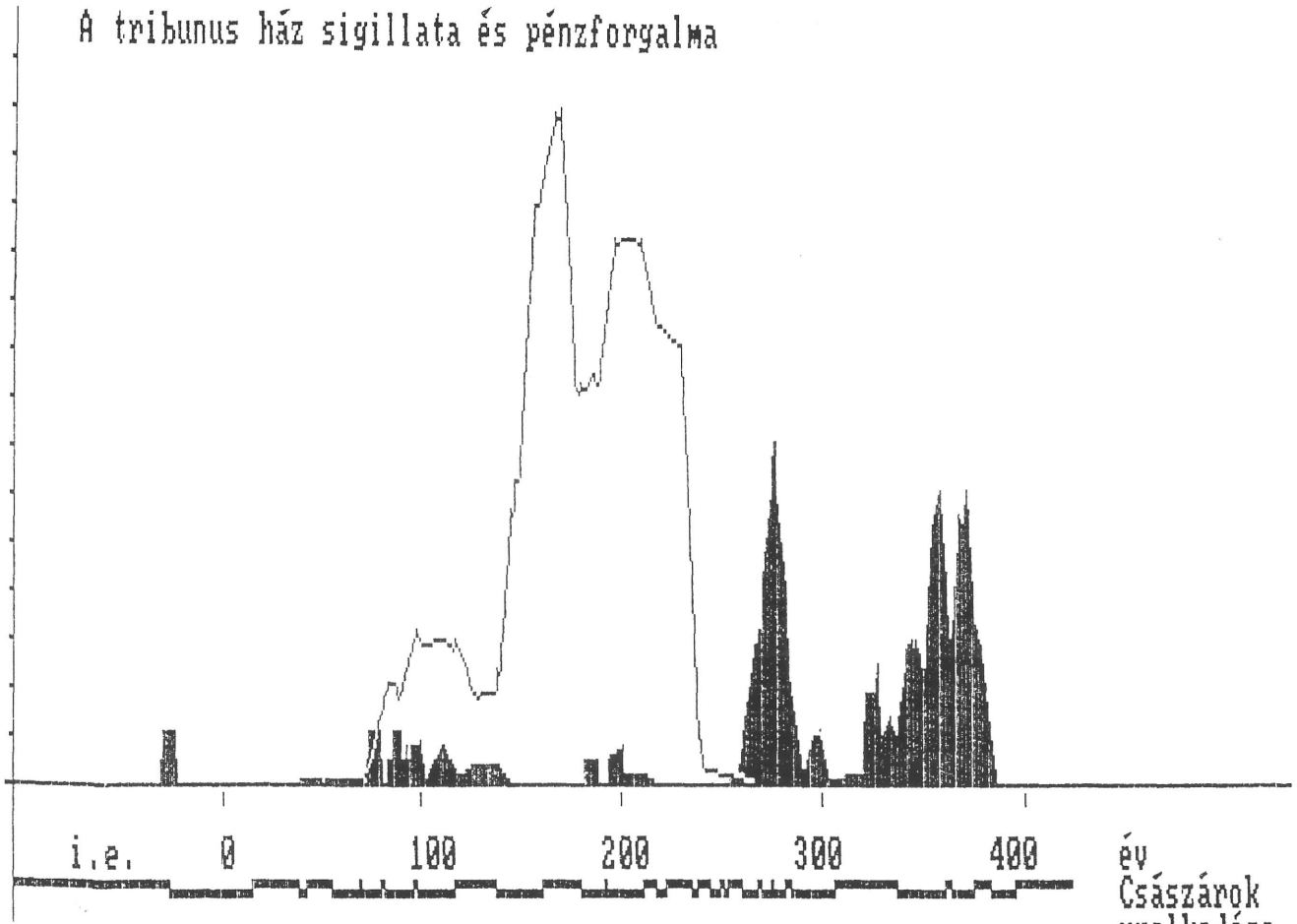
A tribunus ház sigillata és pénzforgalma
i.e.
0
100
200
300
400
év
Császárok
uralkodása

1

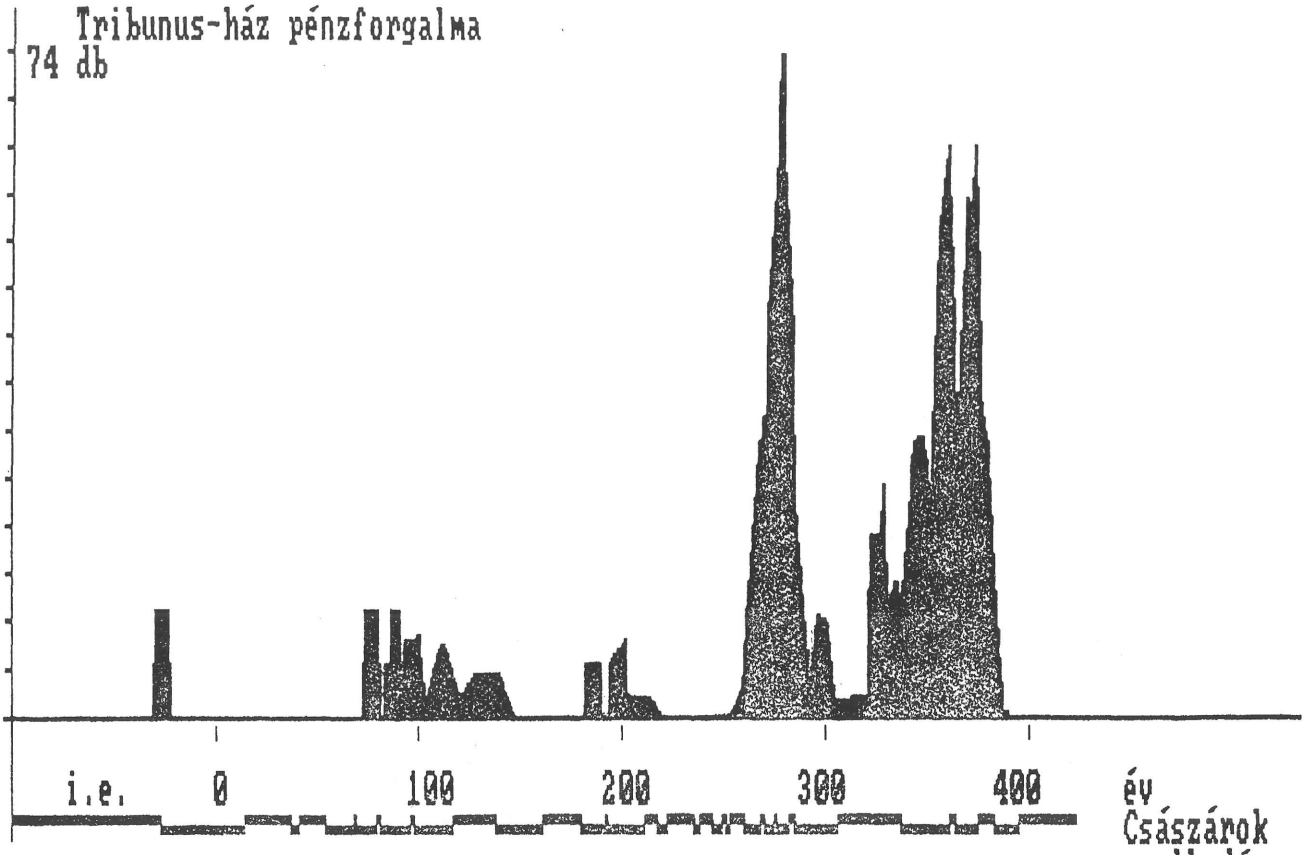
Tribunus-ház pénzforgalma
74 db
i.e.
0
100
200
300
400
év
Császárok
uralkodása

2

Aquincum és Tribunus-ház pénzforgalma
1865 ill. 74 db

1

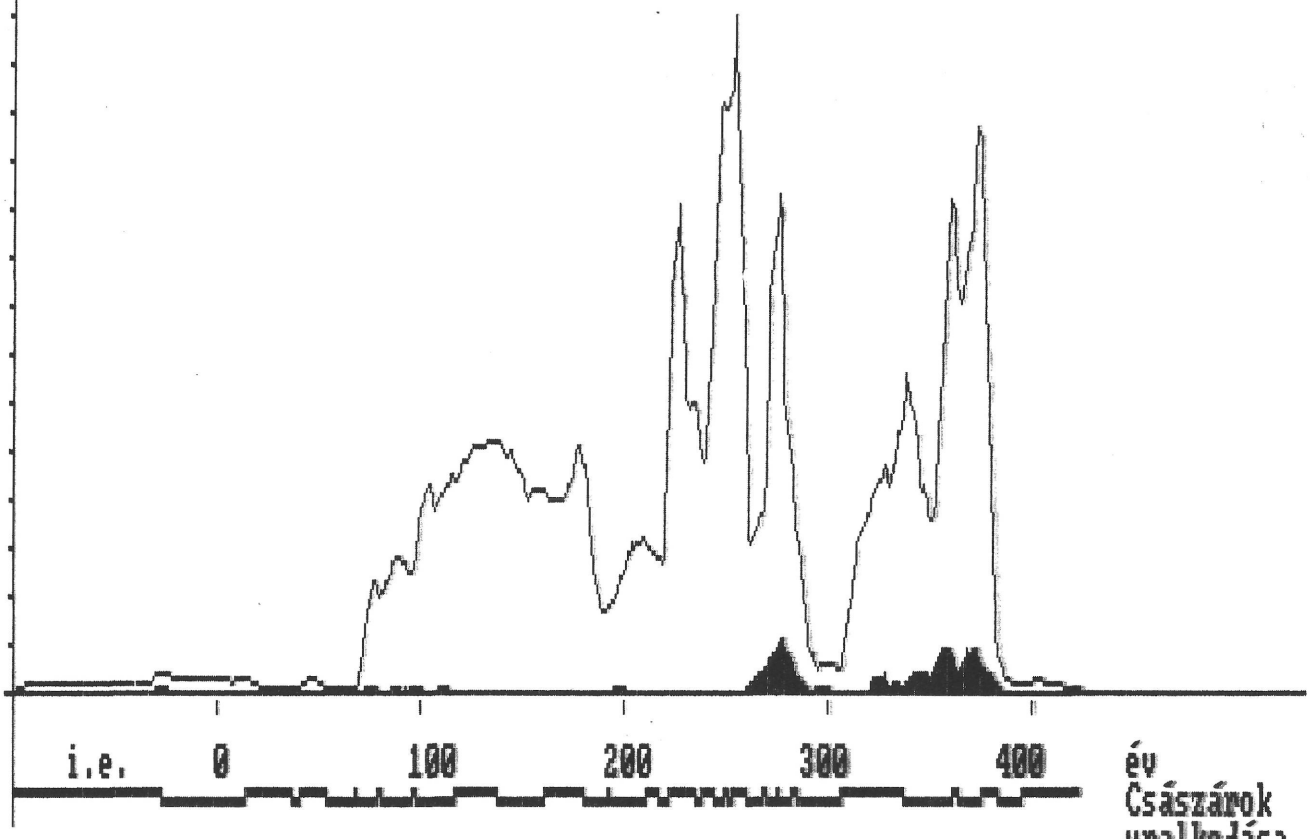

Aquincum pénzforgalma Pekary és a Fundmünzenbericht alapján
1455 ill. 410 db

2

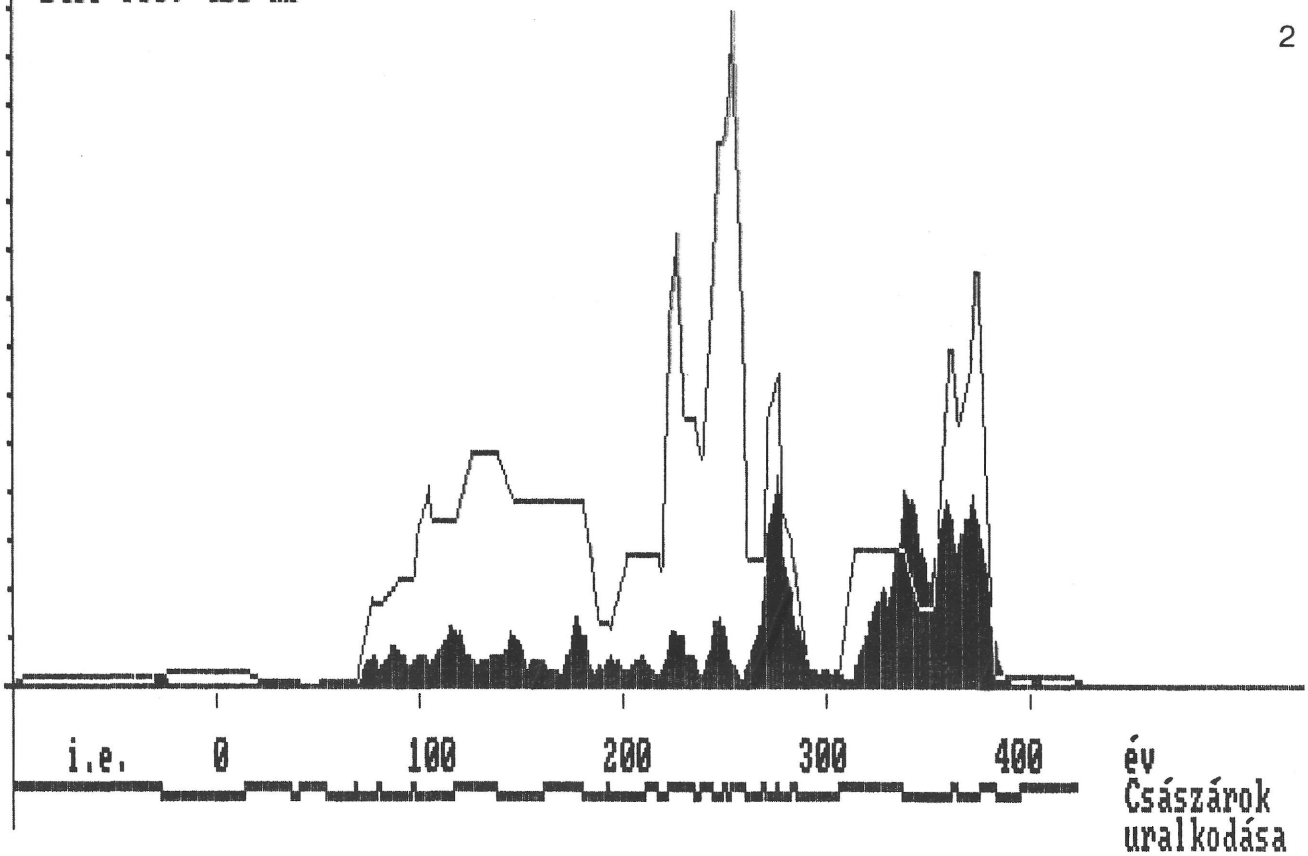

PARRAGI GYÖRGYI

A FOLYAMŐR UTCAI RÓMAI VILLA

1974-ben a Folyamőr utca – Búvár utca közötti területen (1. kép), az Ecetgyár telkén távfűtőárok fektetése közben mozaikpadló része került elő. Az ásatás határait a még működő gyár épületei is megszabták. 1977-ben kerülhetett sor az ásatás folytatására. 1978-tól a villa feltárását Szirmai Krisztina folytatta és fejezte be. Jelen dolgozatban az 1974-ben és 1977-ben végzett kutatás eredményeiről számolunk be (2. kép).

1974-ben 200 cm mélységben, 8×5 méteres felületen különböző irányú falmaradványok jelentkeztek.

1. sz. fal: DK–ÉNy irányú, földbe rakott kövekből falazva, tetejét lapos, hasított kövek borították. Hossza 4 méter (3. kép 1).

2. sz. fal: Az 1. sz. falból kelet felé ágazott le, tégladarabokból, kövekből földbe rakva; feltárt hossza 3 méter, szélessége 45 cm (3. kép 5).

3. sz. fal: a blokk északi végében DK–ÉNy-i irányú, az árokfal alá húzódott (3. kép 3).

4. sz. fal: az árok déli részén, DK–ÉNy-i irányú, agyagtéglákból rakott; hossza 490 cm, szélessége 50 cm. A falak festve és vakolva voltak (4. kép 4).

Az 1. sz. fal Ny-i oldalán piros alapon zöld sávos festés, keleti oldalán vakolás, mely átterjed a 2. sz. fal északi falára. A 2. sz. fal déli oldalán kétrétegű festés, az első réteg pirossal festett háromszög minták között sárga foltos festés, a második rétegű festést fehér alapon piros és zöld keretelő sávok osztják mezőre.

A 4. sz. fal déli oldalán is kétrétegű falfestmány látható. Piros háromszögminták között sárga köralakú foltos festés, a második rétegben fehér alapú mezőt piros, keskeny sávok kereteznek. Festése megegyezik a 2. sz. fal déli oldalának festésével. Ez a festés jelentkezik a blokk DK-i sarkában is.

Az 1., 2., 3. és 4. fal által határolt terület bontása közben falfestménytöredékek és nagyszámú stukkótöredék került elő. A helyiséget állatalakos mozaikpadló borítja. A mozaikpadlóra K–Ny-i irányú fal lett ráépítve szabálytalan alakú kövekből (3. kép 3), mely csatlakozik az 1. sz. falhoz, és a 2. sz. fal folytatásának látszik. A mozaikot keretelő szegély az északi részen a legszélesebb, 130 cm. Legjobb állapotban a mozaik Ny-i széle maradt meg.

A fehér mező után 3 sor sötétkék, 4 sor narancssárga, 5 sor piros kockából keretelő sávok, élére állított háromszögekből álló, narancssárga kockákból kirakott csíkminta húzódik, majd újra sötétkék, fehér, sötétkék kockákból álló sávok után szalagfonatos szegély keretezi a képmezőt. A képmező szélén narancssárga, sötétszürke és fehér kövekből kialakított fonatdíszes medaillonok és ellentétes irányú félkörök váltakoznak (3. kép 2).

A Ny-i szélen északról haladva a következő ábrázolásokat találjuk: balra néző bika (3. kép 4), a következő képmező rongált, balra haladó ló, jobb lábát felemeli (3. kép 6), lépegető vízimadár (3. kép 7), oroszlán hátsó része, mögötte leveles faág (4. kép 1). A két medaillont összekötő mező itt a mozaik belseje felé kiszélesedik, s tovább folytatódhatott. A következő medaillonban szarvas látható (4. kép 3). A keleti oldalona keretelő sávokon kívül a medaillonok töredékei láthatók, az egyikben egy ugró tigris részével (4. kép 5).

A 2. sz. faltól délre, a felület letisztítása után került elő a 2. számú, geometrikus mintával díszített mozaik. Fehér és piros keretelő sáv után fehér színű kövekből kirakott, élére állított háromszögek piros színű négyzeteket zárnak közre (4. kép 2).

A geometrikus mozaik nyugati fala párhuzamosan halad az 1. sz. mozaik keleti falával, a köztük lévő elválasztó fal el van bontva.

A 2. számú mozaik kikerüli a 4. számú falat, úgy folytatódik Ny-i irányban (5. kép). A 2. számú mozaiktól É-ra, a 4. fal és az abból leágazó déli fal között fekete-fehér kockákból kirakott négyzetmintás mozaik került elő (4. kép 4).

Az 1. és 2. fal külső oldalán többszörösen letapasztott agyagréteg jelentkezett, közepén 60 cm átmérőjű vörös átégetett résszel, melyben fasződarabok is voltak. 1977-ben déli és nyugati irányban bővítettük az árkot. Az árok DK-i sarkából DK–ÉNy irányú fal került elő, 470 cm hosszúságban (5. sz. fal), melyből északi és déli irányban egy-egy fal ágazik le.

Az északra leágazó fal beleköt a 4. sz. fal déli leágazásába. Az 5. számú falon három rétegű festést figyelhettünk meg: sárga, piros színű vonal a festés után sötétzöld foltos festés látható. A leomlott vakolat alatt a fal kváderkövekből volt rakva (4. kép 6).

A leágazó fal mellől nagyon sok falfestménytöredék került elő, az egyes darabokon 3 rétegű festéssel. Az egyes darabokon jól láthatók a második vakolatréteg felrakása előtti bemélyítések. Az árok Ny-i oldalán előkerült az 1. sz. mozaikos helyiség fűtőcsatornája. Az 1. sz. mozaikpadlót 20–30 cm vastagságban falfestmény- és stukkótöredék borítja. A közel kétszáz darab stukkótöredék közül az egyes darabok jellemzőit mutatjuk be. A töredékek alapján különválaszthatók: falat lezáró párkányok; jeleneteket szétválasztó oszlop- és pillértöredékek, falfelületet beborító szőlőlevél, szőlőfürt, és figurális ábrázolásokhoz tartozó töredékek.

Párkányok

Párkány része, tojássor-díszítéssel, két szélén piros festéssel (6. kép 1). Párkány sarokrésze, ötös tagolású, a felső sorban akantuszlevélsor, léctag, kanellurázott

párnatag, léctag után az akantuszlevélsor zárja a párkányt. A párkány bal oldali részén befelé forduló, piros festésű falmaradvány látható (6. kép 5). Ugyanennek a párkányrésznek a töredéke (6. kép 5).

Oszloptöredékek

Pálmatörzset formáló oszloptörzsek (6. kép 2). Kanellurázott törzsű féloszlop, bimbó alakú levéldíszben végződik. Bal szélén szőlőlevél és a fal folytatása (6. kép 3) kanellurázott féloszlop töredékei, alján hármas köteggel, fent bimbódíszben végződik, oldalán a falfelület darabjával (7. kép 1). Bimbó alakú oszlopvégződések (6. kép 4). Virágdíszes oszlopfej (7. kép 5).

Szőlőfürtök és levelek nagy számban kerültek elő. A 16 darabból a következőket mutatjuk be:

Szőlőlevél, — a középrészből induló levélerezetet mély bevágással jelezték, a levél végeinél látható a falmezőt keretelő tojássoros párkányrész (7. kép 2). Szőlőlevél, keskeny formájú, szétálló levélvégekkel, mély erezettel (7. kép 3). Mély vonalakkal erezett levél kettős, vastag középrésszel, a levél széle a keretelő léctaghoz csatlakozik. Szőlőfürtök nagyszemű, tömött szemekkel (7. kép 4). Bimbó és szőlőlevél, keretelő léctaggal (8. kép 7).

Figurális ábrázolások

Meztelen férfitorzó, ágyékán szalag, vastag combrész, plasztikus megmintázású (8. kép 9). Meztelen férfialak törzs-, kar- és balralépő lábrésze. Karján s a boka fölött pántokkal (8. kép 3). Meztelen férfialak hasi, comb- és vállrésze, köldökéből kiinduló pántokkal. Vállánál levélminta, mely a vállára is átterjed (8. kép 8). Férfitorzó, kettős körrel jelzett köldökkel, másik alakhoz tartozó combrésszel (8. kép 6). Különböző alakokhoz tartozó láb, comb- és hasi rész, a köldök körül besimítással (8. kép 2). Különböző alakokhoz tartozó váll-, karrészek, pántokkal díszítve (9. kép 3). Női alak torzója, melle kettős körrel jelezve, vállán hátára omló fátyollal (8. kép 10). A kép bal felső sarkában női torzó, melle kettős körrel jelezve, vállán átvetett ruhája. Lábfej része, elálló nagy ujjakkal (8. kép 4). Felső testrésze; vállát a nagyalakú kéz fogja át. Az ujjperecek bemélyítéssel jelezve (9. kép 4). Két különböző figurához tartozó kéz és alsókar töredéke (9. kép 5). Az egyik kezében görbevégű kés, ujjperecei bevágott vonallal jelezve, a másik kezében kosár fülét fogja. Puttófej, léctagokkal keretelt mezőben. Pufók arc, vastag száj, ovális alakú szemforma, hangsúlyos szemöldök, kerek szemgolyók. Mély, bevágott vonalakkal haj keretezi az arcot, mely homloka fölött csomóba kötött (9. kép 1). Puttófej töredéke, ovális arcforma, vastag száj, szeme gyöngysorral keretezve, szemöldöke bevágott vonalkázással jelezve, pontszerű szemgolyó. Haja a homlokán koszorúszerűen körbefut (9. kép 2).

Egyéb díszítőelemek

Ovális keretben gyümölcsábrázolások, az egyikhez levéldísz csatlakozik (10. kép 2). Sás formájú levéldíszek, V alakú bevágással (10. kép 1). Léctagok, az egyes díszítőelemek keretelésére (10. kép 3). A stukkómaradványok — egy dionysos *thiasos* részei lehettek. A töredékek között 5 férfi és 2 női alakot, valamint különböző alakokhoz tartozó kar- és lábrészeket tudtunk megkülönböztetni. A dionysosi mondakörre utal a szőlőlevelek, fürtök és a különböző növényi díszek nagy száma is.

A menet ismétlődő alakokból áll össze, az alakok oldalnézetben vannak ábrázolva, kidolgozásuk egységes, lapos reliefszerű. Kivétel egy férfitorzó (8. kép 9), mely magasságával, kidolgozásával kiemelkedik a többi alak közül. A töredék 50 cm magas, plasztikusan kiképzett, a töredéket fedő vastag gipszréteg is lehetővé tette szoborszerű megmintázását. Feltevésünk szerint Dionysost ábrázolhatta.

A két női alak a menet maenas tagjaihoz tartozott. Gyakran jelenik meg a thiasossal együtt a négy évszak ábrázolása, mint a kisárpási és fenékpusztai sírból előkerült scrinium lemezen[1], vagy a Severus oszlopon[2]. Ezeken az ábrázolásokon Dionysos mindig meztelen. Véleményünk szerint a Folyamőr utcában is a thiasossal együtt jelenik meg az évszakábrázolás, erre utal a 9. kép 5. számú fotón látható, görbevégű kést és kosarat tartó kéz, és a 10. kép 2. fotón szereplő gyümölcsös kosár.

Aquincumban Dionysos univerzális istenalak, a termékenység, a vegetáció istene is, tisztelete a 3 évenként megismétlődő tavaszünneppel is összefüggésben van.[3] A thiasos jelenet ábrázolása a római művészet minden ágában kedvelt volt, s az ábrázolások különösen a Severus dinasztia idején sokasodtak meg, ez összefüggésben van a kelethódító alexandriai gondolat újraéledésével.[4] A táborban talált egyik oltárkövön Hercules illetve Dionysos alakja látható, s a szöveg Alexander Severus keleti hadmenetére is utal.[5] A tábor praetoriumában az egyik oltárt az első centurio emeli.[6] Aquincumban a stukkó mint önálló művészeti ág jelenik meg. Az ábrázolások az egész falfelületet beborították.[7] A figurák 60–80 cm magasak is lehettek. A stukkópárkány gyakran a falfelület közepén húzódik, felette a falfestés folytatódik, mint a 6. kép 1. számú képen látható töredéken. A párkányokon néha egymás alatti mezőkben ismétlődnek az ábrázolások, mint a 6. kép 5. számú fotón látható párkányrészen.[8] A stukkóművészet fejlődésére a szobrászat, a fémművességben használt díszítőelemek is hatással voltak. A 9. kép 1. számú fotón szereplő puttófej hajának kidolgozása a fémedények maszkos ábrázolásaival rokon.[9]

A Folyamőr utcai töredékek megmunkálása között nívóbeli különbségeket láthatunk. A művészien kimunkált darabok mellett elnagyoltan megmunkált darabokkal találkozunk, mint a 8. kép 4. számú fotón látható lábfej és a 9. kép 4. számú fotón látható kéz kidolgozása.

A stukkók ábrázolása rokonságban van a csúcshegyi villa stukkódíszítéseivel, amit Nagy Lajos a 3. sz. első évtizedére keltez.[10]

A mozaikpadló emblémáiban ábrázolt állatalakok közül a párduc, az oroszlán Dionysos kísérői, de a bika, a ló, a madárábrázolás is feltűnik a dionysosi mozaikábrázolásokon. Trierből származó Bacchus-mozaikon fonatdísszel keretezett emblémában oroszlán,

párduc, szarvas látható, az ovális alakú mezőben a négy évszakot ábrázoló nőalak, s középen a fiatal Dionysos látható párduc és puttó társaságában.[11] A másik Trierből származó mozaikon egymást metsző négyzetek veszik körül a nyolcszögű középső emblémát. A fonatdíszes keretben madár, ló, fekvő bika látható.[12] Parlasca a mozaik korát a 3. sz. 20-as éveire keltezi.[13]

A Folyamőr utcai mozaik keleti oldala erősen rongált, de látható, hogy a medaillondíszek a mozaik belseje felé folytatódtak, s egy párduc alakja is megjelenik. A medaillondíszek vehették közre a középső emblémát, amiben valószínűleg Dionysos volt látható, az elképzelt rekonstrukciós rajz alapján[14] (11–12. kép).

A mozaik készítési idejének meghatározásához a következőket vettük figyelembe: A 2. század második felében tűnnek fel a képmezőkkel díszített mozaik szélek. A figurális ábrázolások száma a képmezőn belül is megnő.[15] Különösen a severusi időkre jellemző a több figurális jelenet egymásmellettisége.[16] Az egyes provinciák mesterei már egyéni elrendezéseket, ábrázolásokat alakítanak ki.

Mind az ábrázolásokra, mind a fonatdíszekre a sokszínűség a jellemző. A 2. század második felében az egész mozaikpadlót fehér embléma veszi körül, ami a főjelenet irányában a legszélesebb.[17] A mozaikos helyiség építési idejét az ábrázolás témája, a kivitelezés formai megoldása, s az analógiák alapján a 2. sz. végére tehetjük. A 3. sz. folyamán az épületrészen belül átalakítások folytak, ekkor állíthatták a geometrikus mozaikot. Az 1. sz. mozaikpadlón lévő másodlagos fal egy későbbi átalakítás következménye lehet. A mozaikot határoló falakon megjelenő falfestmények egységes képet mutatnak, egy időben készülhettek, de a többrétegű vakolás is további használatra utal.[18] Mivel a Folyamőr utca – Búvár utca közötti területen feltárt villának az általunk tárgyalt épületrész csak kis részét képezi, megfigyeléseink csak erre a részre vonatkoznak.

A canabae északi részén már eddig is több jelentős épület került feltárásra, melyek mellé most a Folyamőr utcában feltárt villa is csatlakozik.[19]

Rövidítések

AÉ	Archaeologiai Értesítő
AAH	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
BJ	Bonner Jahrbücher, Bonn
BpR	Budapest Régiségei
FA	Folia Archaeologica, Budapest
Hellenkemper 1984	*G. Hellenkemper:* Hofkunst in der Provinz. BJ 184. 1984. 771.
Nagy 1927	*Nagy L.:* A pannóniai–római díszítő rendeltetésű stukkópárkányok. AÉ XLI 1927. 114–132
Nagy 1937	*Nagy L.:* A csúcshegyi római villa Óbudán. BpR XII. 1937. 28–60
Nagy 1942	*Nagy L.:* Budapest az ókorban II. Vallási élet Aquincumban. Budapest története. Budapest, 1942
Parlasca 1959	*K. Parlasca:* Die römischen Mosaiken in Deutschland. Berlin, 1959
Paulovics 1936	*Paulovics I.:* A Dionysos menet (thiasos) ábrázolása a magyarországi római emlékeken. AÉ XLVIII 1935, 54–102

Jegyzet

1. *Paulovics,* 1936, 63.
2. *Kádár Z.:* A szombathelyi bacchikus elefántcsontszobor. FA XIV. 1962. 41.
3. *Nagy* 1942, 418.
4. *Paulovics,* 1936, 56.
5. *Nagy* 1942, 419.
6. *Nagy* 1942, 419.
7. *Nagy* 1937, 55.
8. *Nagy* 1927, 120.
9. *Nagy* 1937, 31; *Parragi Gy.:* BpR XX (1963) 321, 21/b kép.
10. *Nagy* 1937, 60.
11. *Parlasca* 1959, Taf. 40.
12. *Parlasca* 1959, Taf. 34.
13. *Parlasca* 1959, 34.
14. A rekonstrukciós rajzot Málik Éva készítette.
15. *Hellenkemper* 1984, 77.
16. *Hellenkemper* 1984, 85.
17. *I. Wellner:* The Hercules villa in Aquincum. AAH 21. 1969, 255.
18. A falfestményeket egy külön cikkben publikáljuk a restaurálás elkészülte után. Legközelebbi analógia a Helytartópalota 47. számú helyiségének festése. *Póczy K.:* Az aquincumi helytartópalota festése. BpR XVIII. 1958, 117.
19. *Kaba M.:* Az aquincumi parancsnoksági épület belső dekorációja a Laktanya utcában. BpR XVI. 1955, 255–372.

A fényképeket Molnár Ilona, a rajzokat Málik Éva készítette. Munkájukat köszönöm.

GYÖRGYI PARRAGI

RÖMISCHE VILLA IN DER FOLYAMŐR-GASSE

Im Jahre 1974 kam während der Aushebung des Grabens der Fernheizung in dem von der Folyamőr- und Búvár-Gasse umgrenzten Gebiet, der Rand eines Mosaikbodens zum Vorschein. Im Laufe der Grabung öffneten wir einen Block im Ausmass von 8×5 m in dem Mauerreste unterschiedlicher Richtungen freigelegt wurden.

Den Mosaikraum umgrenzten Mauer 1. von O., Mauer 3. von N, Mauer 4, von S. Die Mauern waren aus Stein gebaut, mit Ausnahme von Mauer 4. die aus Lehmziegeln gelegt wurde. Den Rahmen des freigelegten Mosaikfussbodens bildete ein parallel verlaufendes, aus ferbigen Steinen ausgelegtes Linienmuster, dem folgte ein Streifen von auf die Kente gestellten Dreiecken, sodann umrahmte ihn ein Flechtenmuster. Nach dem Umrahmungsstreifen folgten einander runde Medaillons mit halbkreisförmig ausgestalteten Feldern, die Tiere, wie Stier, Pferd, Wasservogel, springender Löwe, Hirsch darstellten. Der östliche Teil befand sich in einem stark zertrümmerten Zustand, mit Verzierungsfragmenten von Medaillons und einem Teil eines springenden Panthers.

Der Mosaikfussboden war mit vielen Stukkoüberresten bedeckt, zwischen denen sich neben Gesimsteilen, Rumpf- und Körperteilen von Säulen, Weintrauben und Traubenblättern, auch Gestaltenfragmente befanden.

Die Stukkoüberreste dürften Teile eines Dionysos Thiasos gewesen sein. Wir konnten 5 Männer- und 2 Frauengestalten unterscheiden, ausserdem kamen auch zu mehreren Gestalten gehördende Bruchteile zum Vorschein.

Auf den Legendenkreis von Dionysos weist die grosse Zahl von Traubenblättern und Weintrauben. Der Dionysos-Kult in Aquincum wuchs um die Wende des 2–3. Jahrhunderts und ebenso auch die Thiasos Darstellungen, welche auf Reliefs und erhabenen Metallmustern erschienen. Der Kult hängt mit der Dionysos Verehrung der Severus Dynastie zusammen.

In Aquincum ist Dionysos Gottheit der Fruchtbarkeit, der Vegetation und steht somit in Zusammenhang mit dem alle 3 Jahre abgehalteten Frühlingsfesten. Wir nehmen an, dass sich die auf den Stukkos befindlichen Darstellungen damit in Zusammenhang gebracht werden können, worauf auch der Obstkorb und das Handfragment mit dem Traubenmesser hinweisen.

Das mittlere Emblem des Mosaikbodens wurde völlig zerstört, so können wir auf dessen Thema nur folgern: wenn wir die auf dem Bildrand dargestellten Tieren, die Begleiter von Dionysos sind mit dem aus den Stukkofragmenten rekonstruierbaren Bild vergleichen, können wir annehmen, dass auch das Emblem mit der Darstellung des Dionysos-Kultes zusammenhängt.

Die Entstehungszeit des Mosaiks haben wir aufgrund folgenden festgestellt. In der 2. Hälfte des 2. Jahrhunderts erscheinen die mit Bildfeldern geschmückten Mosaikränder, und auch die Anzahl der figurativen Darstellungen innerhalb des Bildfeldes nimmt zu. Das Nebeneinander von mehreren figurativen Szenen ist besonders für die Zeit Severus' charakteristisch. Auch die Flechtenverzierungen vermehren sich und werden immer bunter. Die ähnlichen Darstellungen der Mosaiken vin Triere, können auch auf die zwanziger Jahre der 3. Jahrhunderts datiert werden. Auch die Analogien der Stukkos weisen auf den Beginn des 3. Jahrhunderts hin. Aufgrund dieser nehmen wir die Entstehung des Mosaiks mit der Wende des 2–3. Jahrhunderts an.

Der aus geometrischen Quadraten ausgelegter Mosaikfussboden Nr. 2., der auf der Südseite der 2. Mauer zum Vorschein kam, dürfte schon später entstanden sein, indem er die Südmauer (Nr. 4.) des 1. Mosaikfussbodens umgehend weiterläuft.

Im 4. Jh. wurde auf dem Mosaikfussboden sekundär eine Mauer aufgezogen und die Wand zwischen dem 1. und 2. Mosaik ausgehoben.

Von der umfangreichen Villa auf dem Areal der Folyamőr und Búvár Gasse wurde durch die Grabungen 1974 nur ein kleiner Teil freigelegt. Die Bauperioden können erst nach der vollständigen Publikation genau bestimmt werden.

An der Nordseite der canabae kamen schon bisher mehrere bedeutende Villenbauten zum Vorschein, denen schliesst sich der nun erschlossene Villenteil an.

Abbildungen

Abb. 1. Plan der Grabung.

Abb. 2. Plan der Grabung 1974 und 1977.

Abb. 3. 1: Mauer Nr. 1.; 2: Die westliche Seite des Mosaiks mit Medaillonverzierung; 3: Mauer Nr. 3. am Nordrand des Grabens; 4: Stier; 5: Die auf den Mosaikfussboden sekundär gebaute Mauer; 6: Pferd; 7: Wasservogel.

Abb. 4. 1: Löwe mit Ast; 2: Geometrisches Mosaik; 3: Hirsch; 4: Mosaik Nr. 3. an der Südseite der 4. Mauer und die von der 4. Mauer abzweigende Wand; 5: Springender Tiger; 6: Wandmalerei im nordöstlichen Mauerwinkel.

Abb. 5. Zeichnung des Mosaikfussbodens mit Tierfiguren und geometrischen Ornamenten.

Abb. 6. 1: Mit Eierreihe geschmückte Gesimspartie; 2: Palmenstämme darstellende Säulen; 3: Kanellierte Halbsäulenfragmente; 4: Knospenförmige Säulenendungen; 5: Mit Akanthusblättern geschmückte Gesimspartie.

Abb. 7. 1: Halbsäulenfragmente mit Knospenendung; 2: Weintraubenblatt mit Gesimsteil; 3: Weintraubenblatt; 4: Weintrauben; 5: Säulenkopf mit Blumenverzierung.

Abb. 8. 1: Weintrauben; 2: Bauch- und Schulterfragmente; 3: Rumpf einer Männergestalt, Beinteile; 4: Fussteil; 5: Weibliches Torso; 6: Männertorso; 7: Knospe und Weintraubenblatt mit Rahmenleistenteil; 8: Männergestalt mit Blumenverzierung auf der Schulter; 9: Männertorso; 10: Körper einer Frauengestalt.

Abb. 9. 1: Puttokopf in einem umrahmten Feld; 2: Puttokopffragment; 3: Bein- und Schulterfragmente; 4: Auf einer Schulter lastende grosse Hand; 5: Messer und Korbhenkel haltende Hände.

Abb. 10. 1: Blattverzierungen; 2: Obstschüssel; 3: Rahmenleistenteile.

Abb. 11. Rekonstruktion von Rahmenornamenten des Mosaikfussbodens mit Tierfiguren.

Abb. 12. Zeichnung des Mosaikfussbodens mit Tierfiguren.

Képjegyzék

1. kép Ásatás helyszínrajza.
2. kép Az 1974-es és 1977-es ásatás alaprajza.
3. kép 1: 1. sz. fal; 2: Mozaik Ny-i oldala medaillondíszekkel; 3: 3. sz. fal az árok É-i szélén; 4: Bika; 5: Mozaikpadlóra másodlagosan ráépített fal; 6: Ló; 7: Vízimadár.
4. kép 1: Oroszlán faággal; 2: Geometrikus mozaik; 3: Szarvas; 4: A 4. fal déli oldalán a 3. számú mozaik és a 4. falból leágazó fal; 5: Ugró tigris; 6: Falfestmény az ÉK-i falsarokban.
5. kép Állatalakos és geometrikus díszítésű mozaikpadlók rajza.
6. kép 1: Tojássorral díszített párkányrész; 2: Pálmatörzset ábrázoló oszlopok; 3: Kanellurázott féloszlop-töredékek; 4: Bimbó alakú oszlopvégződések; 5: Akantuszlevéllel díszített párkányrész.
7. kép 1: Féloszlop-töredékek bimbós végződéssel; 2: Szőlőlevél, párkány részével; 3: Szőlőlevél; 4: Szőlőfürtök; 5: Virágdíszes oszlopfej.
8. kép 1: Szőlőfürtök; 2: Hasi- és válltöredékek; 3: Férfialak törzse, lábrészei; 4: Lábfej része; 5: Női torzó; 6: Férfitorzó; 7: Bimbó és szőlőlevél keretelő léctaggal; 8: Férfialak, vállánál növényi dísszel; 9: Férfitorzó; 10: Női alak felsőteste.
9. kép 1: Keretelt mezőben puttófej; 2: Puttófej töredéke; 3: Láb- és válltöredékek; 4: Vállra nehezedő nagyalakú kézfej; 5: Kést és kosárfület tartó kezek.
10. kép 1: Levéldíszek; 2: Gyümölcsös tál; 3: Keretelő léctagok.
11. kép Állatalakos mozaikpadló keretdíszítéseinek rekonstrukciója.
12. kép Állatalakos mozaikpadló rajza.

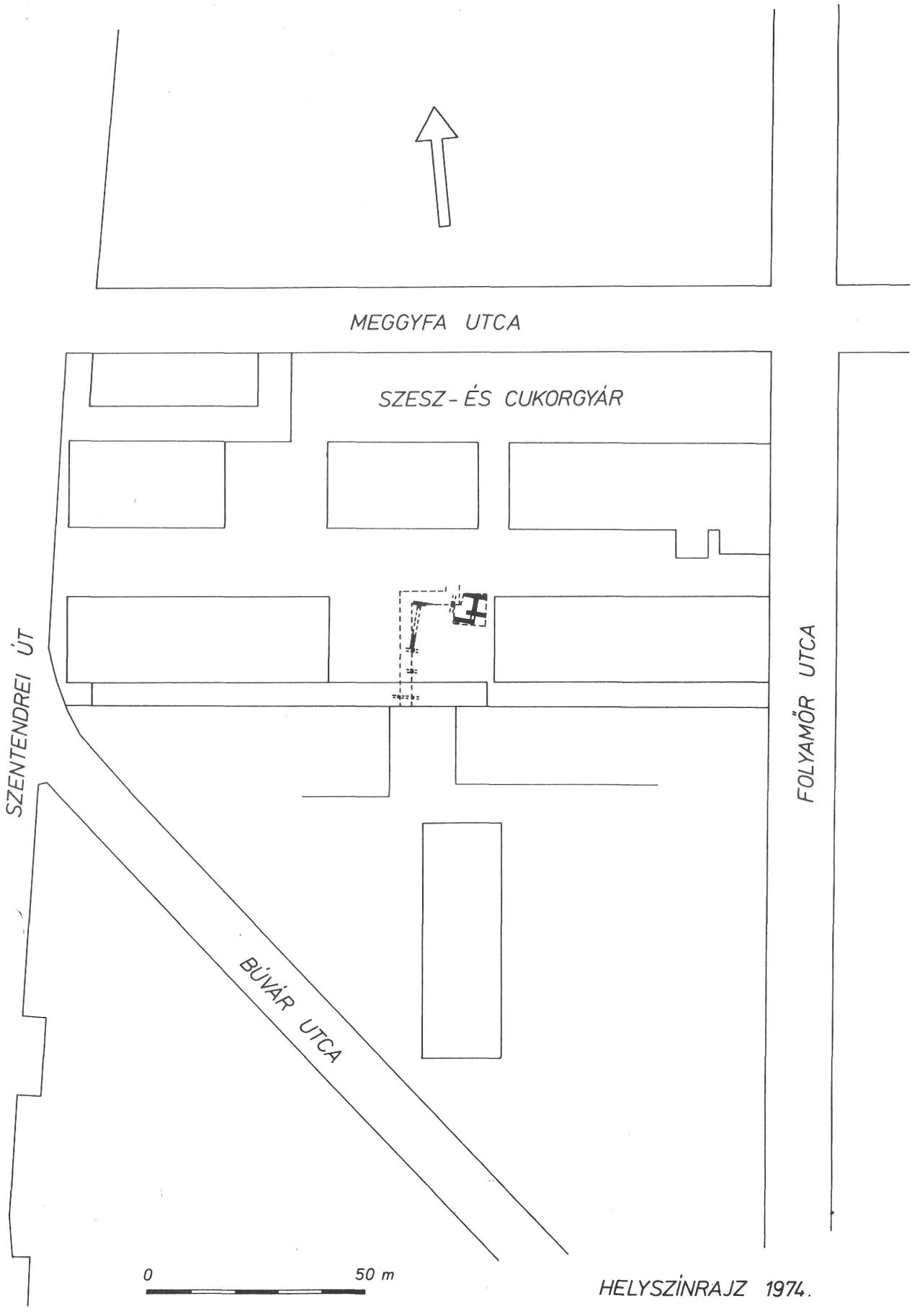

HELYSZÍNRAJZ 1974.

1

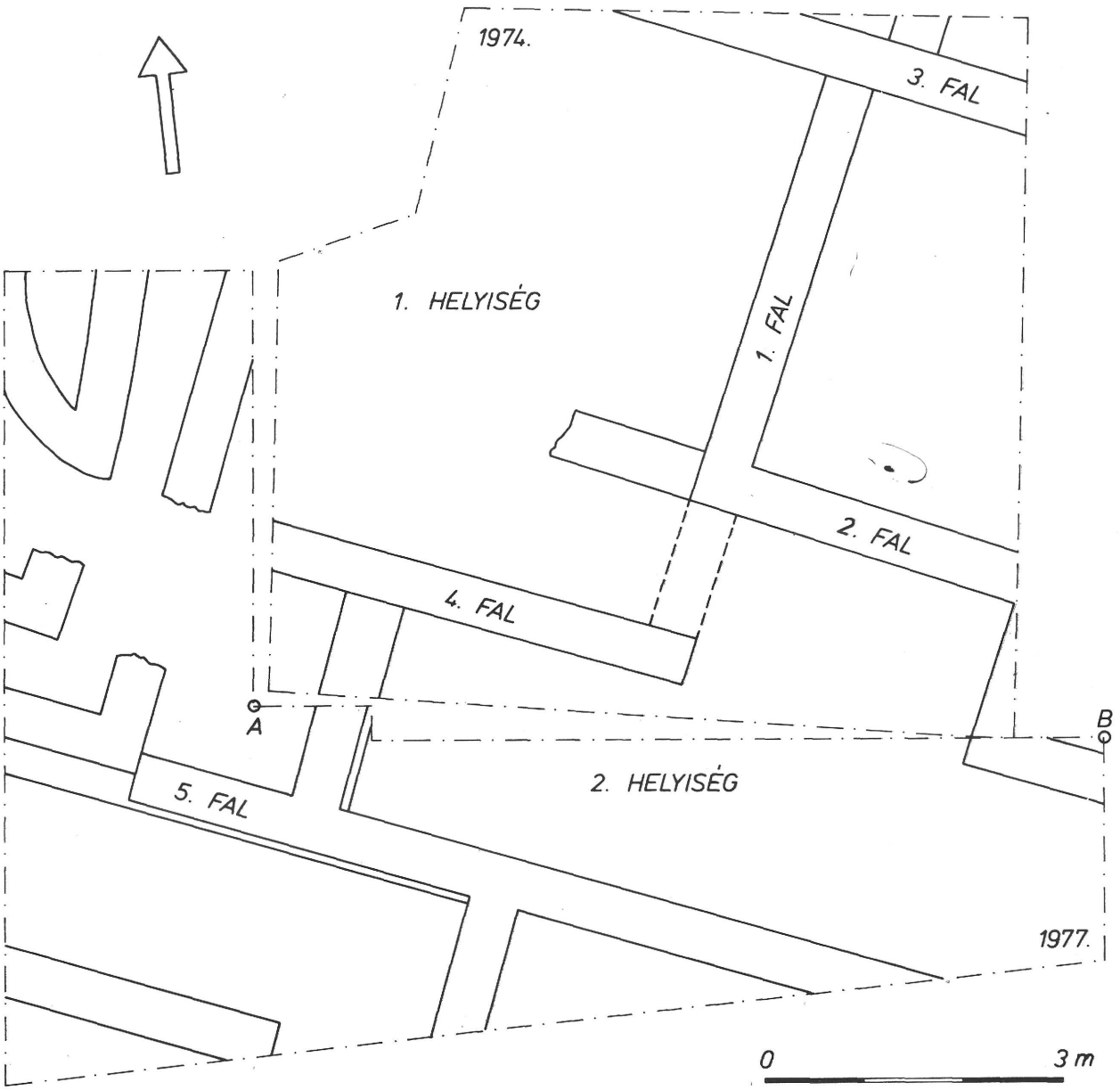

ÁSATÁSI ALAPRAJZ 1974. - 1977.

2

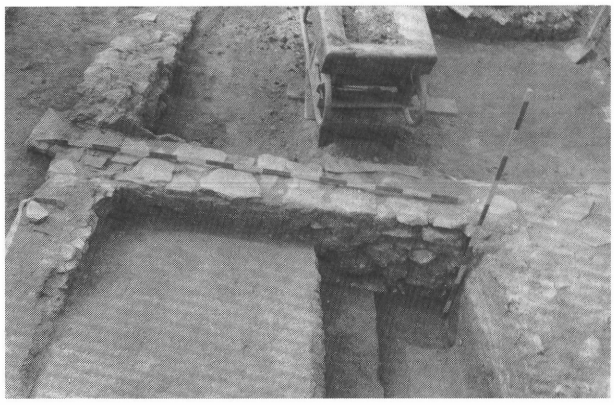

1

2

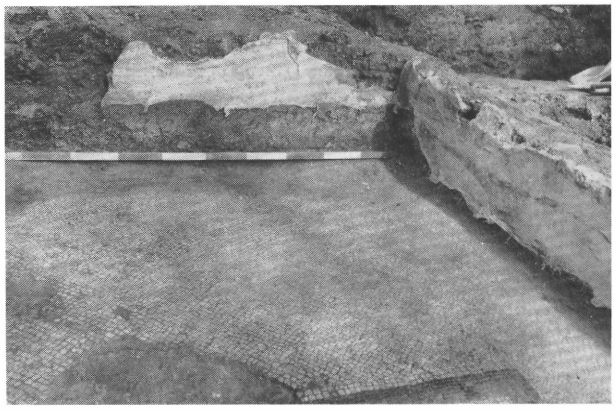

3

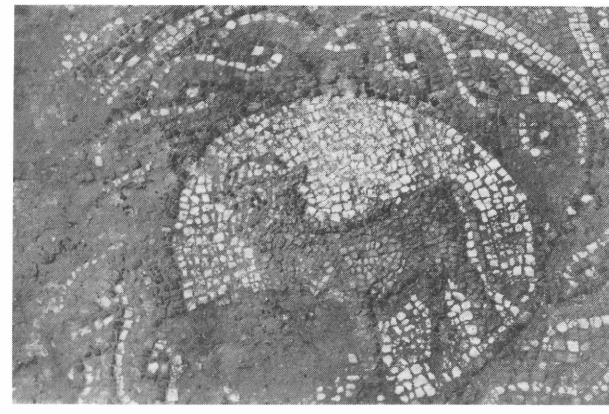

4

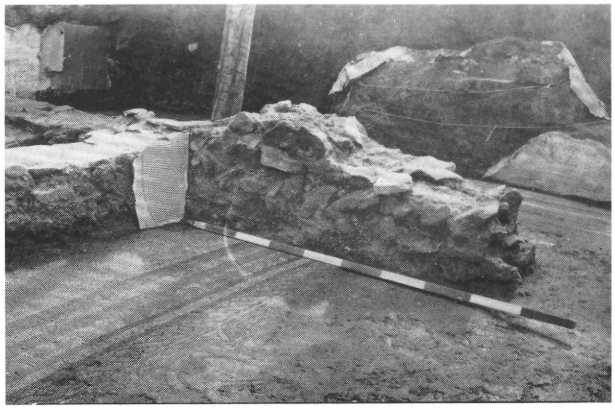

5

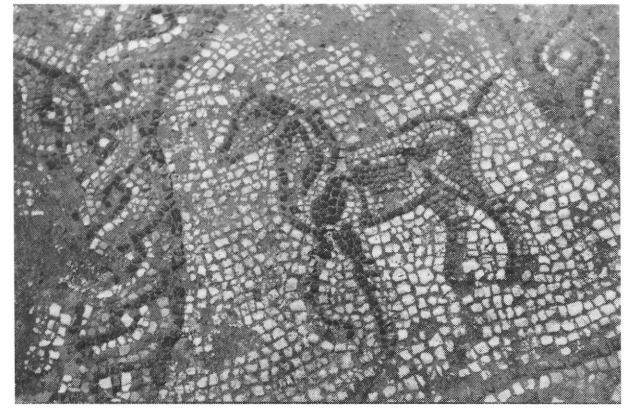

6

7

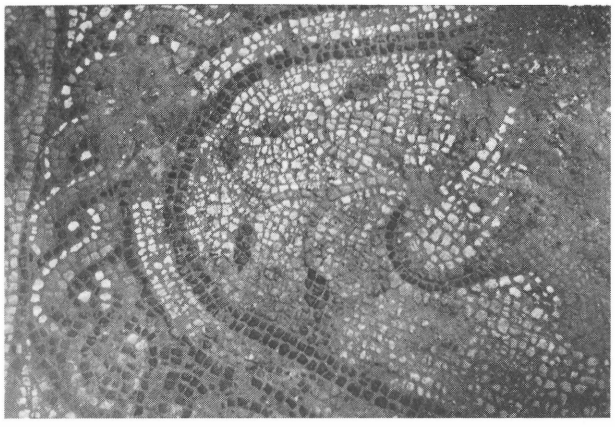

1

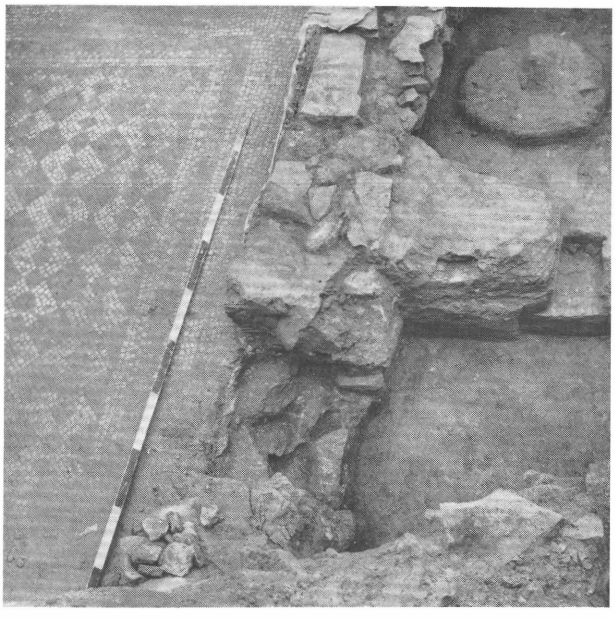

2

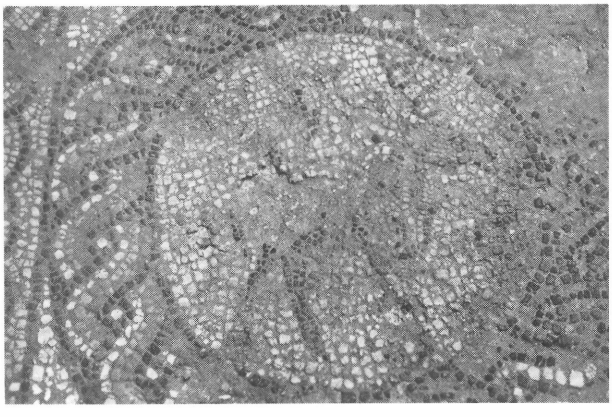

3

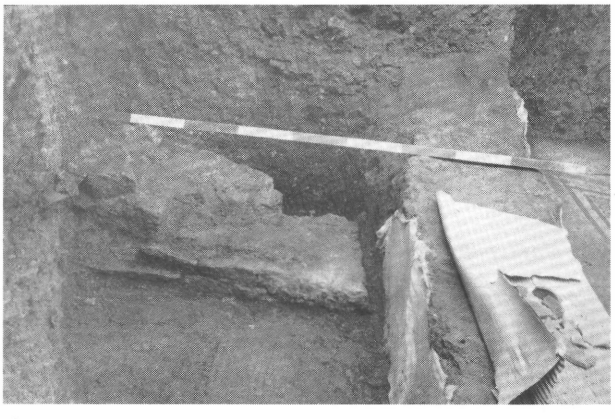

4

5

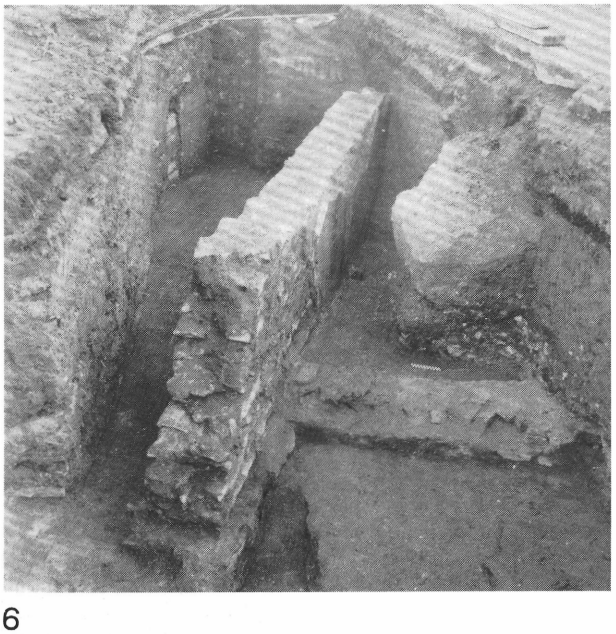

6

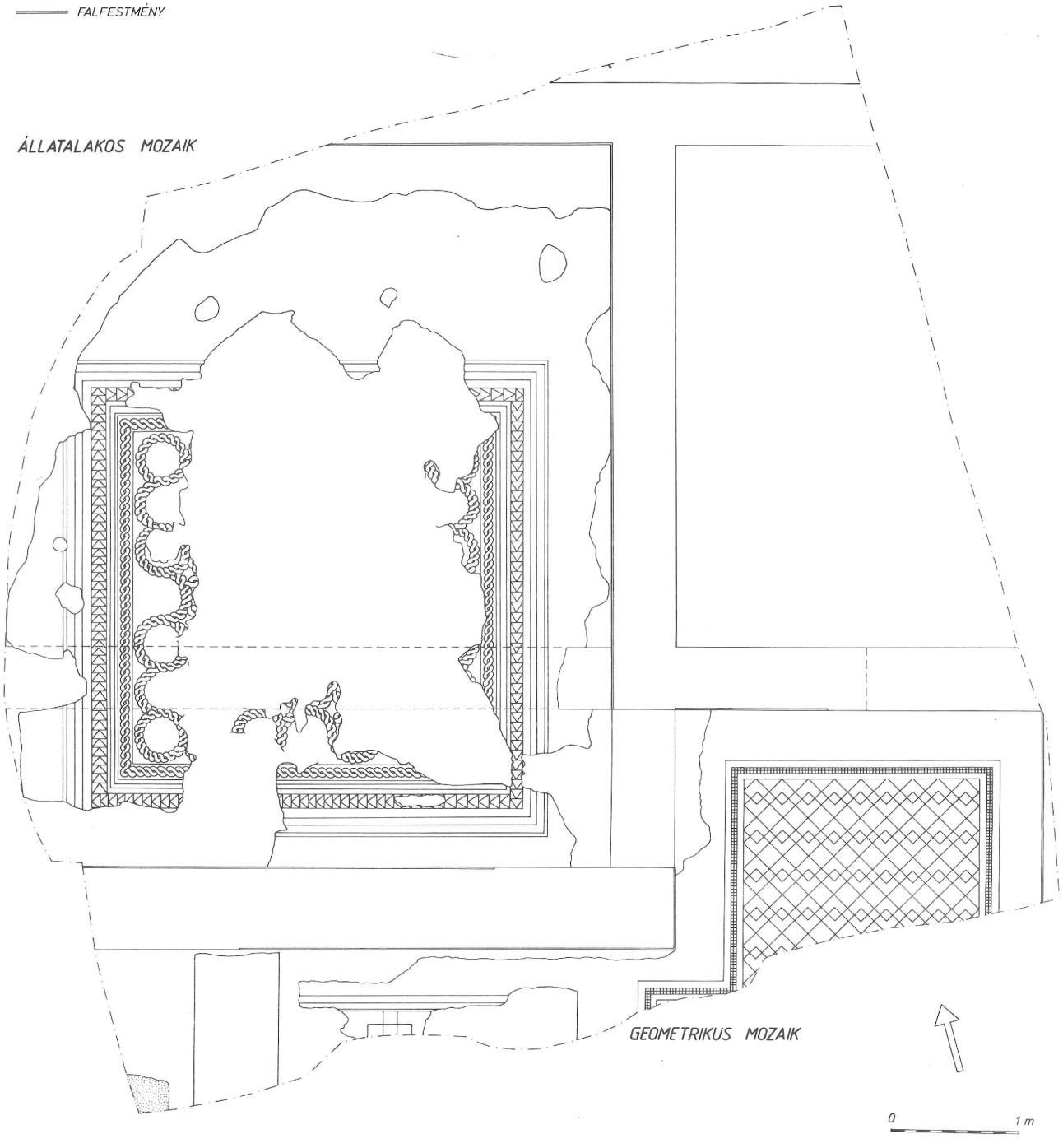

1974-es SZELVÉNY

5

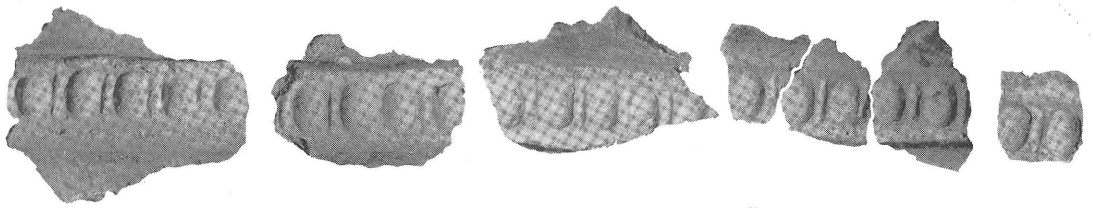

1

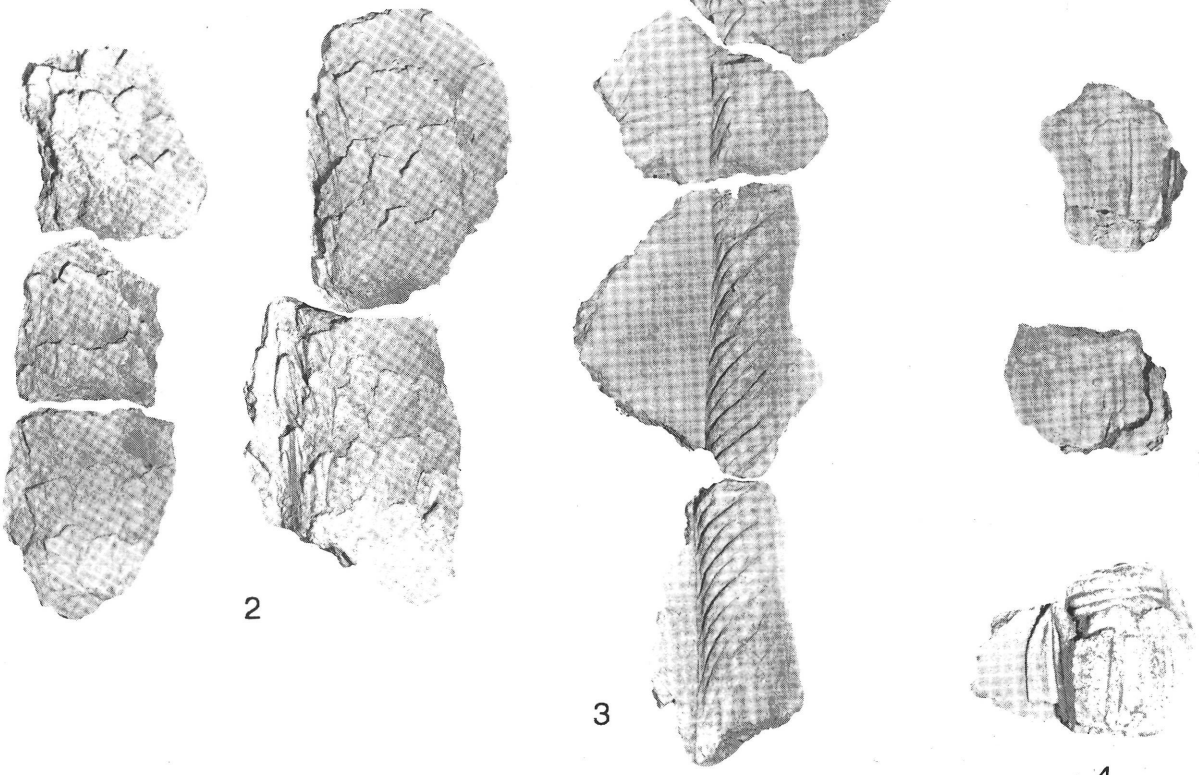

2

3

4

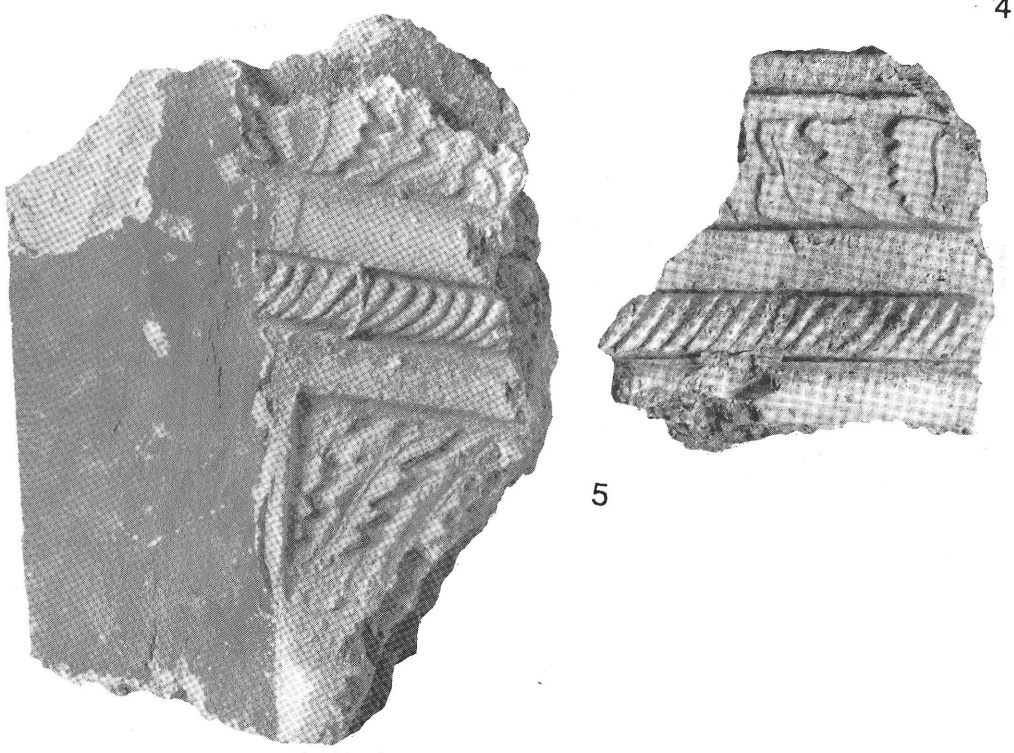

5

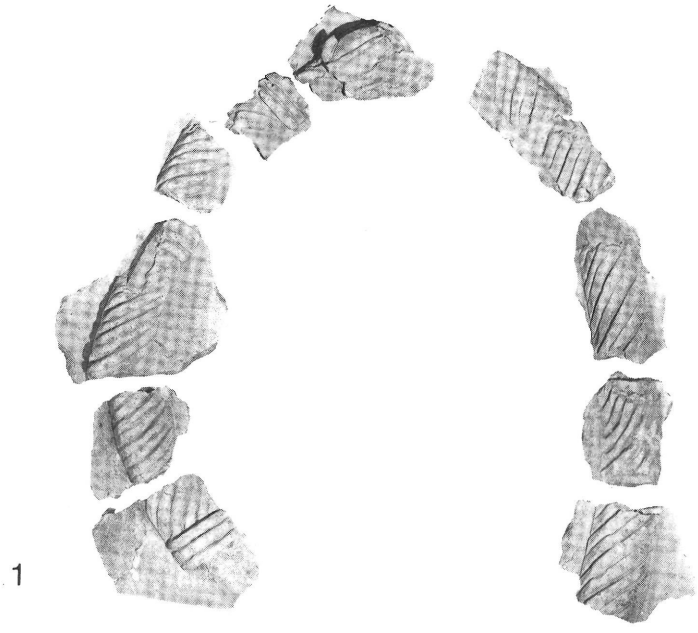

1

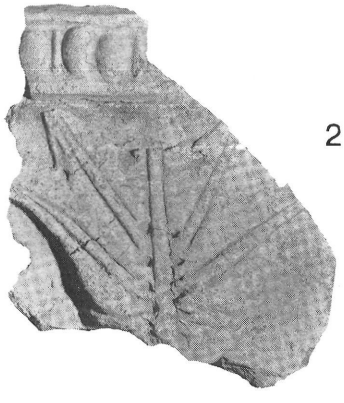

2

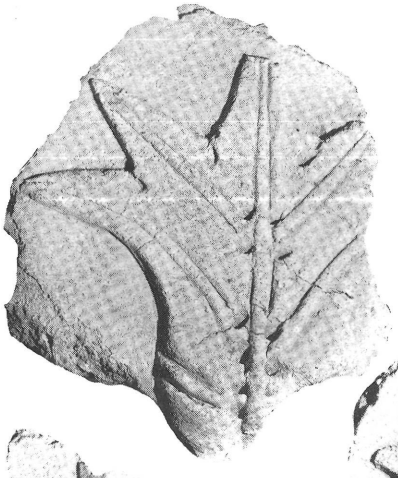

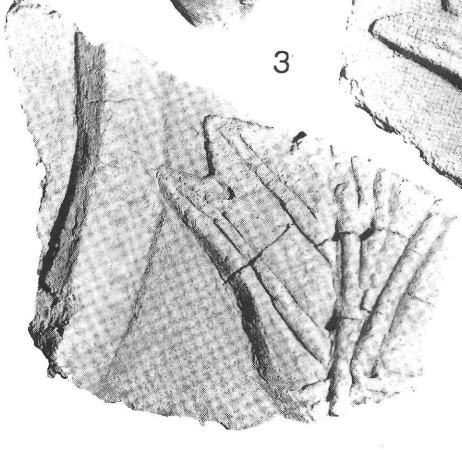

3

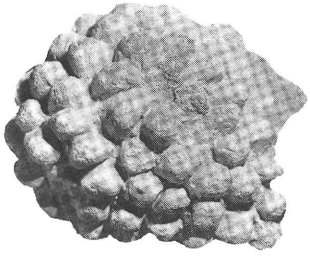

4

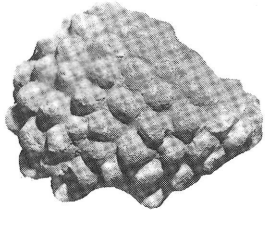

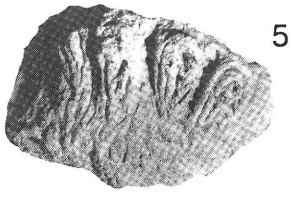

5

7

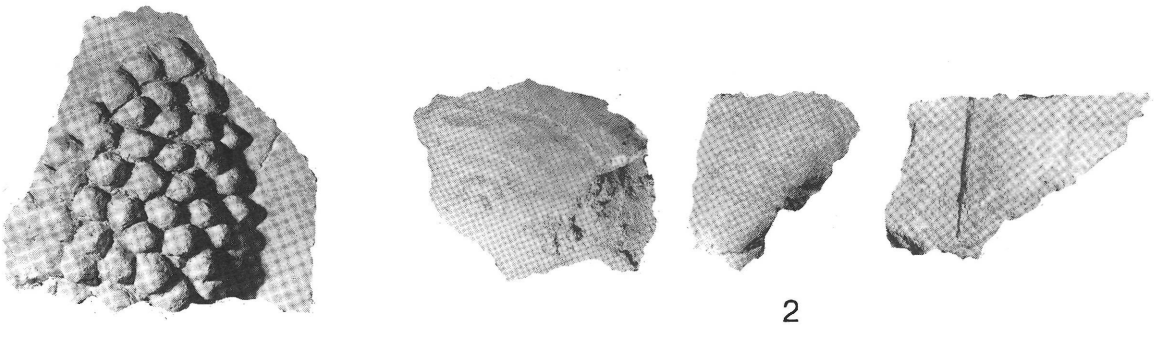

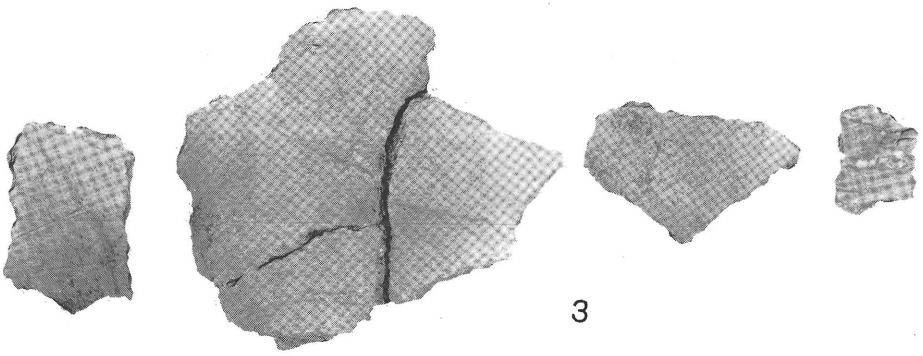

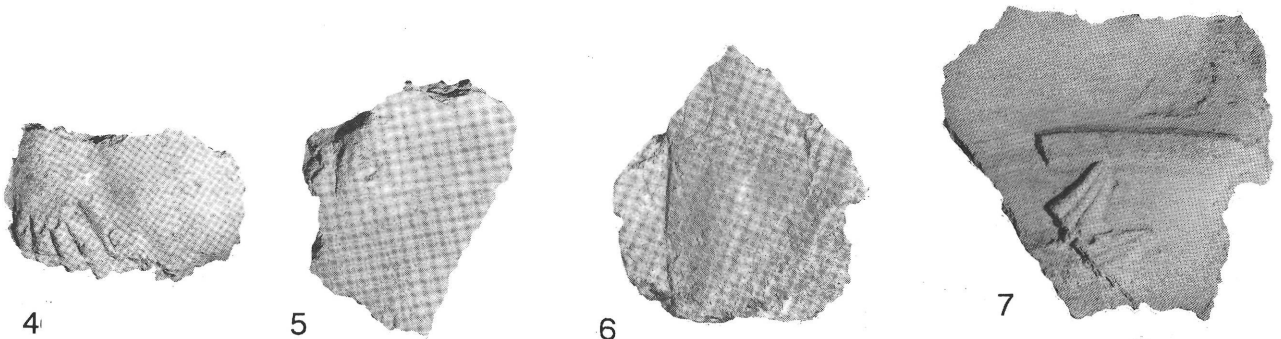

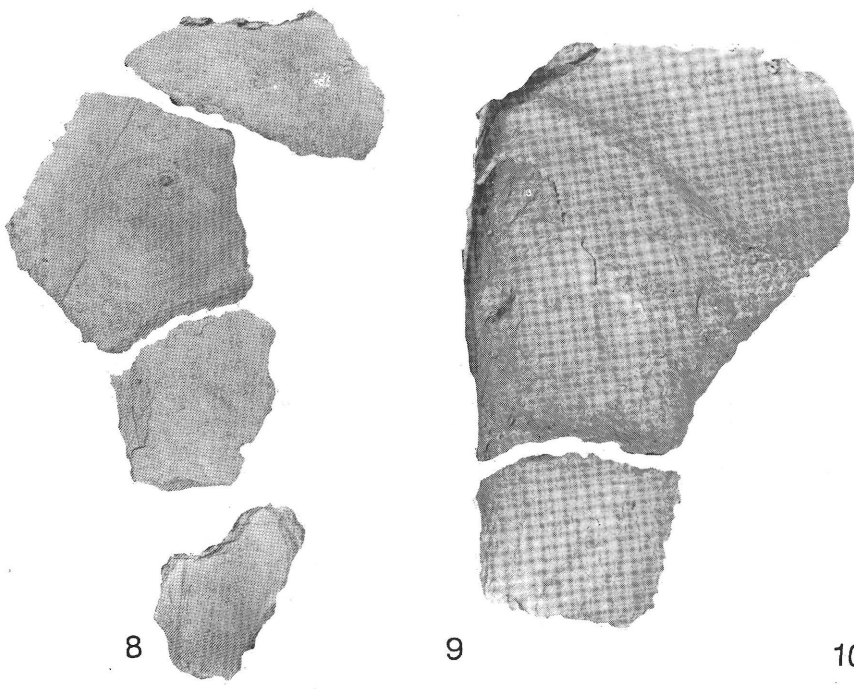

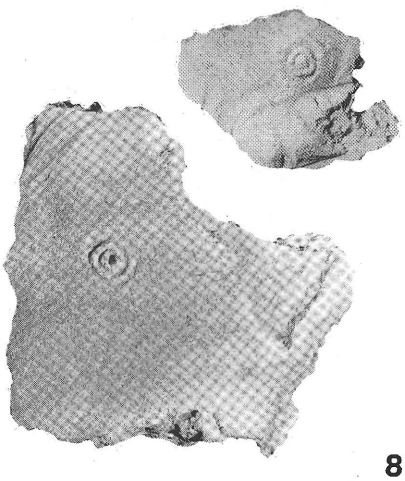

8

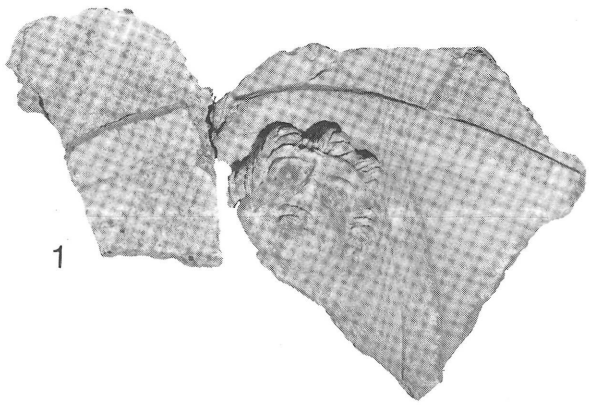

1

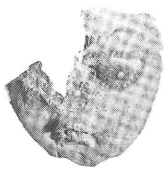

2

3

4

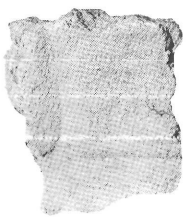

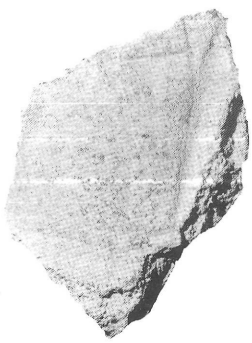

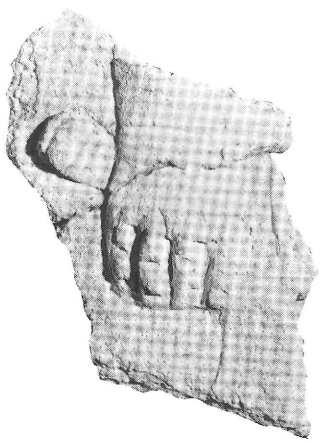

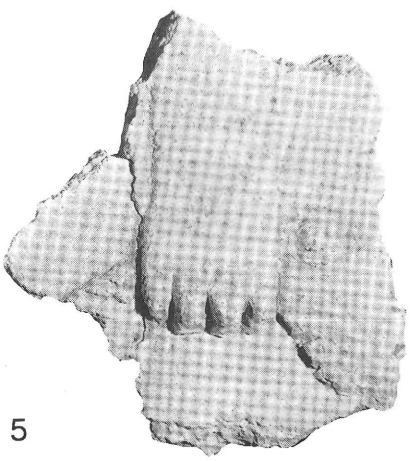

5

9

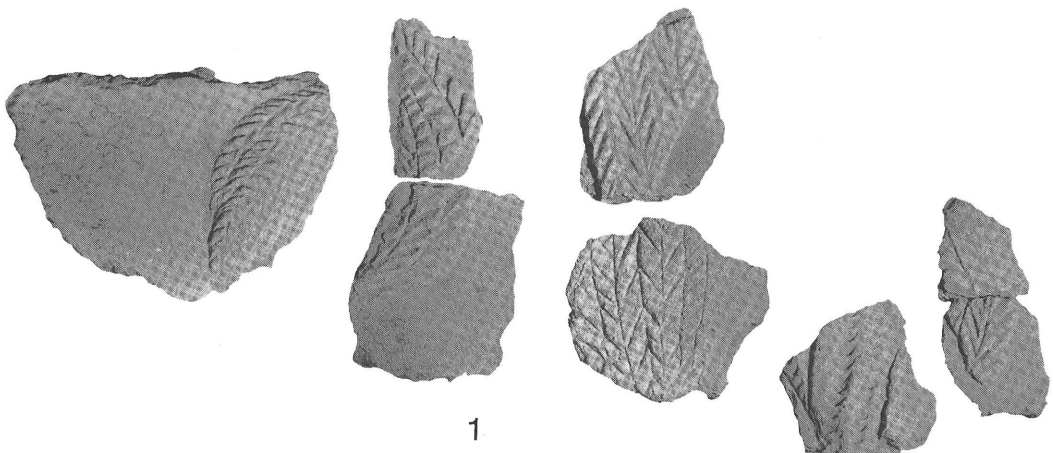

1

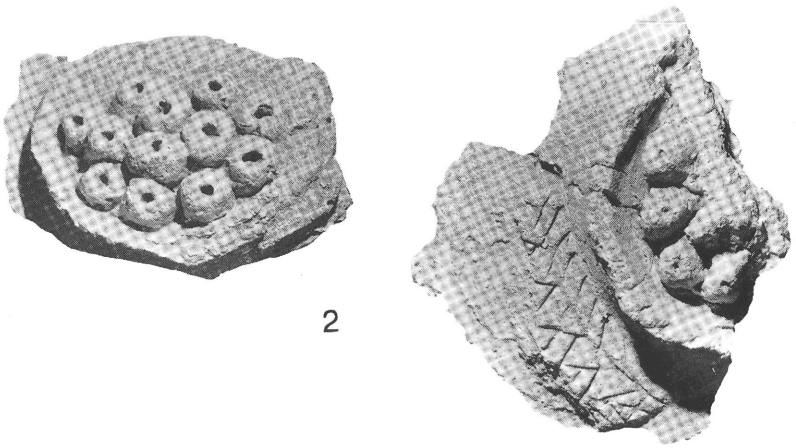

2

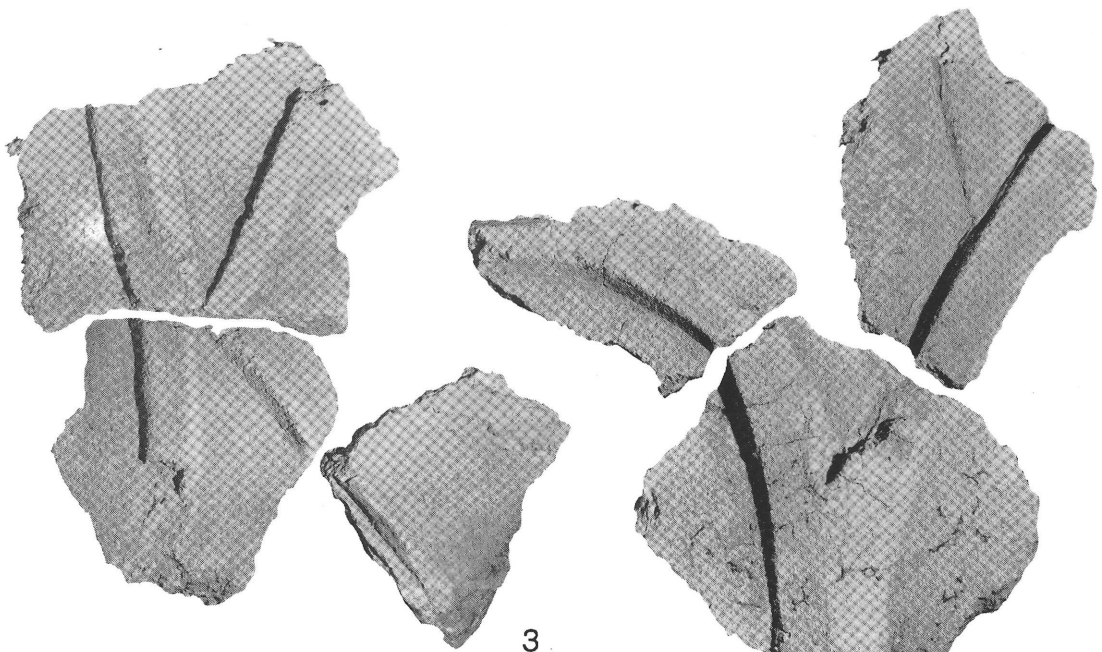

3

10

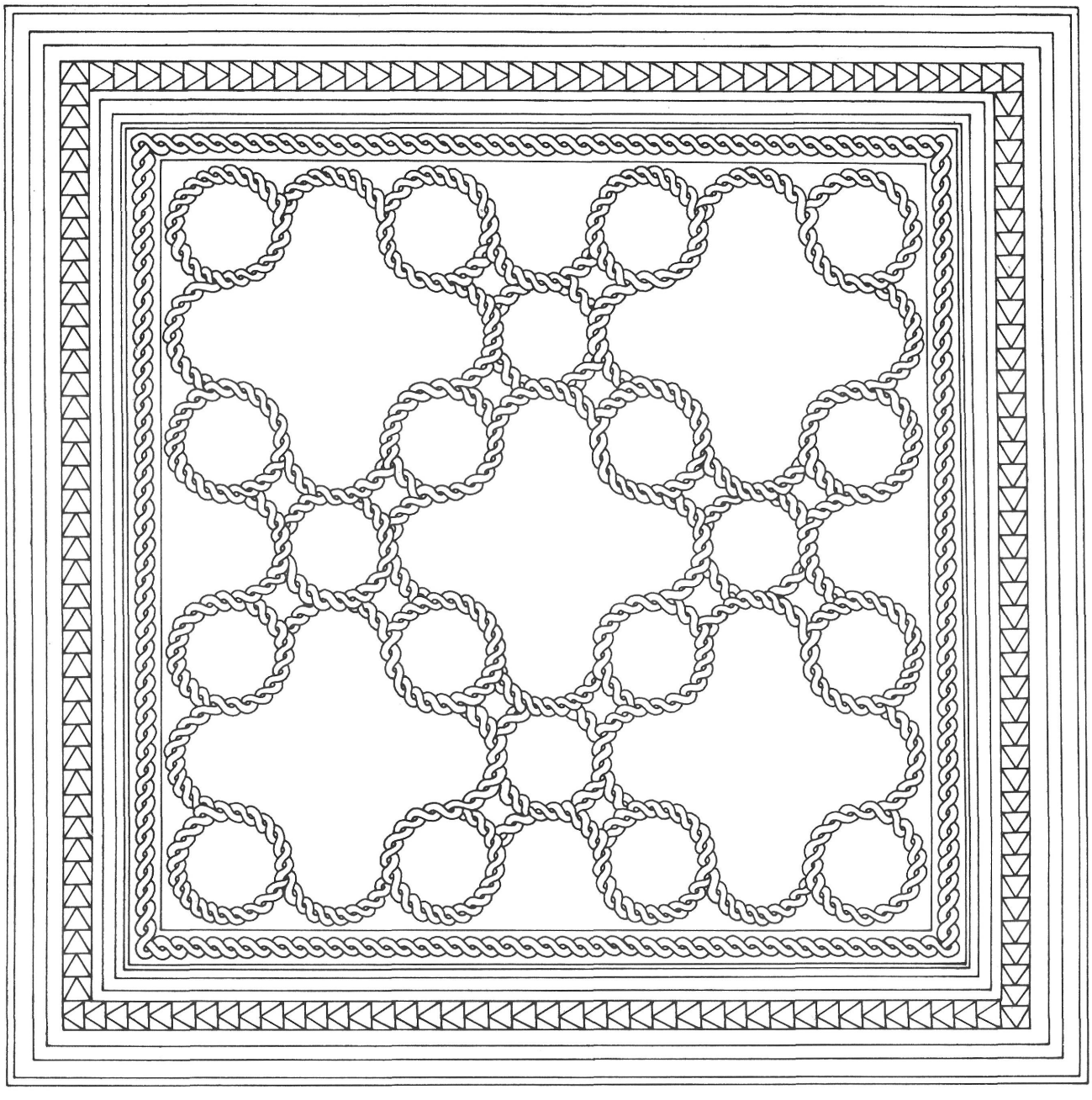

0 1 m

11

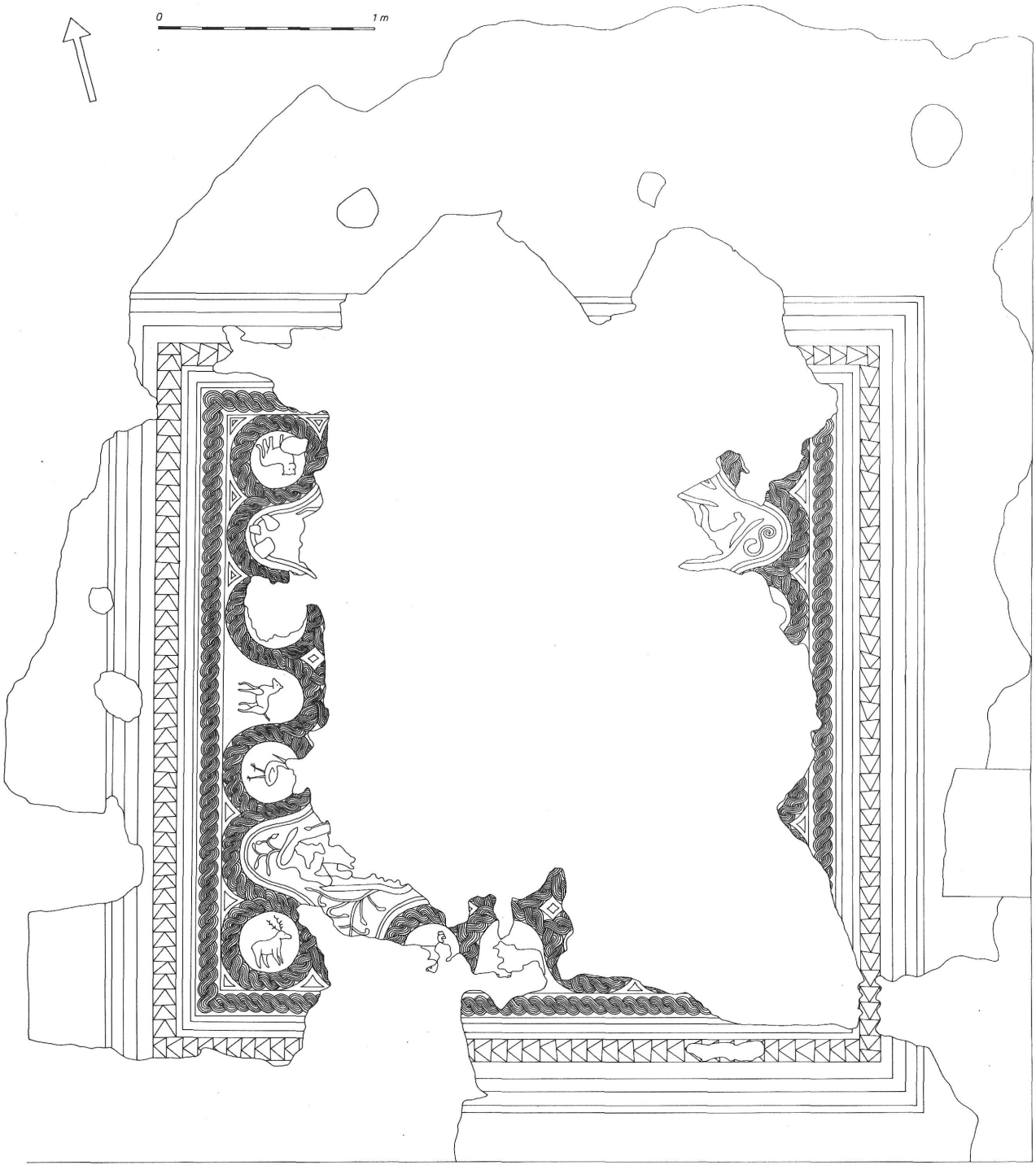

ÁLLATALAKOS MOZAIK

12

NAGY TIBOR

QUADILLA COMONIS LIBERTA SÍRKÖVE

A múlt századi Óbuda Bécsi út menti egyik téglavetőjéből 1869-ben a MNM kőtára egy két félalakos, kocsijelenetes sírkővel gazdagodott, amelyet ezután már 1873-ban közzé is tett Rómer Flóris és társszerzője Ernest Desjardins.[1] E kiadványban a sírkő 5 soros felirata az alábbi kiegészített szövegben olvasható:

D(is) M(anibus). | *C(aio) Vadilaco Mo[ci]* | *lib(erto) an(norum) LXXX. T(itus)* | *Vibius Moc[i lib(ertus)* | *- - -]si fil[i]us - - -*

A felirathoz fűzött magyarázat szerint a 80 éves korában elhunyt C. Vadilacus sírkövét T. Vibius libertus állította. A sírkő képmezőjében pedig az elhunyt libertust s mellette valószínűleg annak feleségét ábrázolták. Nem egészen 30 évvel később a *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. kötetében újból közreadták e feliratot A. Domaszewski alábbi kiegészített olvasatában:[2]

D(is) M(anibus). | *C(aius) Vadi(us) Lacomo [. .]* | *lib(ertus) an(norum) LXXX. T[. . .]* | *Vibius Moci [. . .]* | *SIL (vagy IIL) IVS.*

Mindkét közlés megegyezik abban, hogy 80 éves korában elhunyt egy libertus jogállású férfiú. Az eltérés mindössze e férfi nevének megítélésére vonatkozik.

A *Corpus* olvasata talált utat a külföldi szakirodalomba. A. Holder erre hivatkozva a *Lacomo cognomen*-t a kelta személynevek sorában regisztrálta.[3] W. Schulze pedig az itáliai Novaria körzetében előforduló etruszk *Lucumo* névvel vetette össze.[4] Hazai irodalmunkban *Mócsy A.* kandidátusi dolgozatában arra gondolt, hogy a felirat 2. sorában „CVADILACOMO sollta vielleicht ein barbarischer Name sein."[5] E munkájához csatolt személynévlistában azonban mégis a különben sehol elő nem forduló *Vadius* család- és a *Lacomo* utónevet regisztrálta.[6] Ugyancsak így szerepel az elhunyt neve az 1983-ban közreadott Névjegyzékben.[7]

A *Corpus Signorum Imperii Romani (CSIR)* nemzetközi kiadványsorozat keretében megjelenő aquincumi alakos ábrázolású, illetve reliefdíszes sírkövek anyagának feldolgozásakor természetesen számba vettük a fentiekben szóban forgó óbudai sírkövet is, amelynél a felirat mindkét hagyományos értelmezését összevetve a képmezőben ábrázolt idős nő és fiatalabb férfi félalakos ábrázolásaival egyértelművé vált, hogy a sírfelirat eddigi közlései és értelmezése revideálásra szorul.

A négyszögű képmező lemélyített fülkéjében ugyanis jobbról egy telt, ovális arcú ifjabb férfi félalakja elálló fülekkel foglal helyet, jobbján pedig egész felső testével a férfi felé hajolva, idősebb nő félalakját faragták ki eraviszkusz népi viseletben (1. kép).

A sírfeliratban említett, 80 éves korában elhunyt tehát semmiképp sem azonosítható a képmezőben ábrázolt fiatalabb férfivel, hanem egyedül csak az eraviszkusz népviseletben ránk tekintő idősebb nővel, akinek mindkét szájszögleténél a lehúzódó öregségi ráncok is jól kivehetők. Egyedül tehát csak őt említhette a sírfelirat elhunytként az első helyen, társadalmi helyzetetét *(liberta)* és életkorát (*an.* 80) is megadva, majd ezt követően ugyancsak megemlítve a sírkövet állító Vibius nevét, ennek társadalmi helyzetét *(libertus)* és családi kapcsolatát az elhunyt asszonnyal.

A fentebbi észrevételek alapján a feliratot az alábbi szövegezésben közölhetjük:

D(is) M(anibus). | *Cuadila Como[nis]* | *lib(erta) an(norum) LXXX. T(itulum) [pos(uit)]* | *Vibius Moci [lib(ertus)]* | *fil(ius) (e)ius.*

A feliratos sírkövet tehát Cuadila-nak, a 80 éves korában elhunyt anyjának fia, Vibius állíttatta és a képmező kettőjüket ábrázolja.

Néhány szót ezek után a feliratban olvasható személynevekről. Az elhunyt *Cuadila* neve helyesen *Quadil(l)a.* A szókezdő *Q* → *C* írására utalhatunk *Verondacus* törökbálinti sírfeliratára, amelyben *cuadraginta* olvasható *quadraginta* helyett (2. kép).[8] Aur. Bassus intercisai szarkofágja feliratában pedig *c(ui) v(ixit)* → *q(ui) v(ixit)* helyett.[9] A Hadrianus uralkodása óta jórészt eraviszkusz újoncokból sorozott *legio II Adiutrix* 179/80 telén a Trencsén mellett *Laugaricio* téli szállásheIyén állomásozó *vexillarii* feliratában *exercitus cui sedit* → *qui sedit* helyett áll.[10] A római birodalom többi tartományaiból is idézhető *Q* → *C* szókezdő betűváltás példáinak felsorakoztatása nélkül is világos, hogy az elhunyt nő a *Quadilla* névre hallgatott és e mindeddig *hapax* női név a kvád népnévből *-illa suffix*-szel képzett becenév, amely párhuzamba állítható a *Germanilla, Hispanilla, Maurilla, Sabinilla* stb. etnikonból képzett női nevekkel.[12] Sírkövünk tehát egy rabszolgasorból eraviszkusz gazdájától felszabadított és öltözetét tekintve teljesen keltizált kvád származású idős *liberta* emlékét őrizte meg. Patronusa, *Como,* kelta neve előfordul a fejér megyei Mányról közölt sírkő feliratában, ahol e sírkövet állító *Nigrinus* felesége: *Derva Comonis f(ilia).*[13] Quadilla fiának neve, *Vibius,* Aquincumból még a bennszülött *Batta* apjának neveként ismert;[14] e személynév különben Noricumban igen gyakori.[15] A fiú patrónusának neve viszont egészen ritka. Felső-Itáliában egy ízben mint *praenomen* szerepel;[16] utónévként pedig két ízben, – de mássalhangzó geminatióval.[17] Egy ízben még Pannoniában is előfordul az egyik arrabonai sírfeliratban.[18]

Az óbudai sírkő kormeghatározásának kérdésére rátérve, kőemlékünk szerkezeti felépítését, a képmezőben ábrázoltak stiláris sajátosságait és a sírfelirat fo-

galmazását figyelembe véve az alábbiakat jegyezhetjük meg.

Sírkövünk felépítésének egyik sajátos eleme a hosszoldalakon végigfutó és félpillérszerűen előreugró sima keretsáv, amelyen felül a tagolt architráv, ezen pedig a háromszögű oromzat nyugszik. E hosszú, sima keretsávokat még mint leveles fejezetekkel (Blattkapitellen) lezárt lapos pilasztereket találjuk meg *Niger Bataronis f.* az 1. sz. 40-es éveinél későbbre aligha keltezhető mursai sztéléjén,[19] amelynek oromzatát éppúgy két szív alakú levéltől közrefogott rozetta díszíti, mint Quadilla sírkövét. E korai példával illusztrálható architektonikus keretelés, a sírkő mezőkre osztott felületének mintegy aediculába foglalása, Quadilla sírkövén már leegyszerűsítve, mint e hosszoldalakon végigfutó egy-egy sima keretsáv jelentkezik, amelyek felső záródásánál már hiányoznak a leveles fejezetek. Ezt a funkciójától teljesen még meg nem fosztott, csupán leegyszerűsített keretelést találjuk meg *Caelius Saconis f.* dunaszentmiklósi sírkövén,[20] amely az *ala (milliaria) Flavia Domitiana c.R.* nevének figyelembevételével kétségkívül még az 1. sz. 90-es éveinek első felében, 96 előtt készült.[21] A szóban forgó hosszú, sima keretsávok alapján ÉK-Pannoniából a sírkövek e csoportjához sorolható továbbá még az aquincumi *Scorilo Ressati libertus*[22] és a közeli *Ulcisia castra* területéről *Comatumara* sírköve,[23] melyek már a 100 körüli évekre keltezhetők. Mindkét utóbb említett sírkő felirata a *titulum posuit* rövidített formulát használja,[24] akárcsak *Quadilla* sírfelirata. Ez a formula egymagában azonban nem datáló értékű, minthogy még a 2. század végén is előfordul Aquincumban egy családi sírkő feliratában[25] és még később egy intercisai sírfeliratban.[26] E késői példáktól eltekintve a *t.p.*-formula az 1/2. századforduló körüli évtizedek bennszülött sírköveinek feliratai közül egyedül még *Troucetimarus* csákvári sírfeliratában párosul az elhunyt *Dis Manibus* ajánlásával.[27] Fogalmazását tekintve különben ez a felirat szolgáltatja a legszorosabb párhuzamot Quadilla sírkövéhez. Egyikük sem keltezhető a 2. század első évtizedeinél korábbi időre. Az aquincumi szepulchrális emlékanyagban a *D M* a 2. század első évtizedeiben jelenik meg. Jelenleg a legkorábbi keltezhető példa erre a 103 és 118 között Aquincumban állomásozott *legio X Gemina* táborparancsnokától elhunyt libertusa emlékére állított felirat.[28] A *D.M.* gyakoribb használata ugyancsak Hadrianus uralkodása éveitől mutatható ki.[29] Quadil(l)a sírkövén a képmezőben ábrázolt szakálltalan férfi hajviselete, a homlokra fésült tömött hajfürtökkel azonban figyelmeztet arra, hogy a jelzett időhatáron ne menjünk túl. A mondottak együttes figyelembevételével sírkövünket a 2. század első évtizedeire kelteznénk.

Konklúzióként, Aquincum népességében az 1/2. századforduló körüli évtizedekben így nemcsak a számra nézve kétségkívül domináns eraviszkusz bennszülöttekkel és mellettük az ugyancsak szép számú itáliai és nyugati tartományokbeli telepesekkel, hanem, ha szerényebb mértékben is, de a szomszédos Barbaricum szülöttjeivel is számolhatunk. Scorilo *domo Dacus* mellett Quadil(l)a erre a másik példa.

Rövidítések

AlbaR	Alba Regia
A. E.	L'Année Épigraphique. Supplément annuel à la Revue Archéologique, Paris 1888-
AÉ	Archaeológiai Értesítő, Budapest 1869-
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum, vol. I–XVI. Berolini 1871-
D	*H. Dessau.:* Inscriptiones Latinae selectae. I–III. Berolini 1892-
DissPann.	Dissertationes Pannonicae (Budapest)
Holder 1980	*P. A. Holder:* The Auxilia from Augustus to Trajan, B.A.R. Internat. Series 70, Oxford, 1980
IPSS	Inscriptiones Pannoniae Superioris in Slovacia Transdanubiana asservatae, Brno 1967.
JÖAI	Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes, Wien 1898-
LF	Listy Filologické, N.S.11. Praha 1953-
Mócsy 1983	*A. Mócsy:* Nomenclator (Diss. Pann. III. 1) Budapestini 1983
RIU	Die römischen Inschriften Ungarns, Lief. 1–2.

Jegyzet

1. Idem: A Magyar nemzeti Múzeum római feliratos emlékei, Buda-pest 1873, 212. sz., XXXIV. t. – E munkára hivatkozva tárgyalta meg a képmezőben ábrázolt idős nő ruha- és ékszerviseletét *Hampel J.:* AÉ R. f. 14 (1880), 310sk., majd *Fitz, J.:* AÉ 84 (1957), 140 és nr. 67 és regisztrálta a keskeny mező kocsijelenetes ábrázolását *Sági K.:* AÉ. 1944/45, 229, Nr. 14a.
2. *CIL* III 10 558. Cf. *Ind.* p. 2372.
3. Idem: Alt-celtischer Sprachschatz, II (Nachdruck, 1962), 117.

4. Idem: Zur Geschichte lateinischer Eigennamen, Berlin 1933, 248, 6. jz.
5. Idem: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannen-kriegen, Bpest 1959, 186/34. sz.
6. *Mócsy* 1983. 160, illetve 177.
7. *Mócsy* 1983. p. 299 (Vadius), p. 157 (Lacomo).
8. *CIL* III 3381 + p. 1687.
9. Intercisa I. Budapest 1954, 250, Nr. 134.
10. Helyesen *CIL* III 13439 →*D* 9122. Az olvasatot kétségbe vonta *J. Dobiáš* LF 80 (1957), 179sk., amit azonban *J. Češka–R. Hošek* IPPS Nr. 2. jó fotómelléklettel kísért újabb közlése nem támaszt alá.
11. Elég ezzel kapcsolatban csak utalnunk *E. Diehl* Vulgärleteinische Inschriften c. munkájára.
12. *J. Kajanto* The Latin Cognomina, Helsinki 1965, 180sk.
13. *A. E.* 1969/70, 523. *Mócsy* 86 csak ezt az egy példát hozza, holott e kelta személynév előfordul még Gallia Belgicában és Germaniában. Cf. *CIL* XIII 10 010, 622a–d és 3216e.
14. *CIL* III 10 544.
15. *Mócsy* 1983. 310.
16. *CIL* V 7656: *Mocus Caranius Nevi f(ilius) Poll(ia tribu).*
17. *CIL* V 6645: *Statius Mocci f.* és 6650: *Tinco Mocco.* Cf. még Raetiából *CIL* III 965: *Moccus* és *P. A. Holder* 1980, 603.
18. RIU 263: *Catus Moci f(ilius).*
19. *A. Schober:* Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien, Wien 1923, Nr. 58. – azonban késői keltezéssel.
20. RIU 3, Abb. LIII.
21. Helyesen keltezi *P. A. Holder* 1980, 267, Nr. 184.
22. *V. Kuzsinszky:* ÖJ 2 (1899), B. 66, Fig. 28 (*CIL* III 13 379).
23. RIU 3, Abb. CCV.
24. L. erre *J. Fitz* AlbaR 2/3 (1963), 35sk.
25. *CIL* III 10 507.
26. Intercisa I. 244, Nr. 73.
27. *CIL* III 10 351.
28. *A. E.* 1975, 688.M. Aeflanus Licinianus *praefectus castrorum* nyilvánvalóan ennek a Nymwegenből idehelyezett legiónak, nem pedig a *legio II Adiutrix* táborparancsnoka volt.a Ez utóbbi legio táborparancsnokai ugyanis valamennyi általuk emelt vagy személyüknek szóló, illetve sarzsijukat említő feliratban mindenkor következetesen a *praef. leg. II. Adi.* rövidített címmel szerepelnek: *CIL* III 3565→*D* 2393. *CIL* III 10394→*D*3516. *CIL* III 10492→*D* 2457. *CIL* III 13 370. *V. Kuzsinszky:* Aquincum, Budapest 1934, 65, Nr. 275; 177, Nr. 327. *A. E.* 1964, 13; 1965, 9.
29. L. pl. *CIL* 3407, 3410, 3567, *A. E.* 1965, 121.

TIBOR NAGY

GRABSTEIN DER QUADILLA COMONIS LIBERTA

Aus einer Ziegelei des vorigen Jahrhunderts an der Bécsi Str., wurde das Lapidarium des Ungarischena Nationalmuseums im Jahre 1869 um einen beschrifteten Grabstein bereichert, der zwei Halbgestalten und eine Wagenszene veranschaulicht. Die 5 zeilige Inschrift erschien in der Publikation des Steindenkmals[1] in der folgend ergänzten Lesung:

Dis Manibus. Caio Vadilaco Moci liberto annorum LXXX. Titus Vibius Moci libertus ––si filius ––

Die Inschrift wurde im Band C III neu publiziert[2] undzwar in der folgendenden revidierten und ergänzten Lesung:

Dis Manibus. Caius Vadius Lacomo ... libertus annorum LXXX. T... Vibius Moci ... SIL (oder IIL) IVS.

Beide Publikationen stimmen darin überein, dass die Halbgestalt eines 80jährig verstorbenen Mannes des libertus Standes im Bildfeld sichtlich ist. Die wesentliche Abweichung in diesen Mitteilungen beschränkte sich bloss auf die Erwägung des Namens dieses Mannes. Hinsichtlich des letzteren betrachtete die ausländische und die heimische Fachliteratur[3–7] die ergänzte Lesung des Corpus bis zum heutigen Tage als Grundlage.

Bei Bearbeitung des Materials der figuralen bezw. reliefverzierten Grabsteine von Aquincum, das im Rahmen der internationalen Publikationsserie *Corpus Signorum Imperii Romani (CSIR)* erscheinen wird, haben wir natürlich auch den obigen Grabstein aus Óbuda berücksichtigt, bei dem es im Vergleich beider Auslegungen eindeutig wurde, dass die bisherigen Mitteilungen und die Auslegungen der im Bildfeld ersichtlichen halbfiguralen Darstellung der alten Frau und des jüngeren Mannes einer Revision bedürften.

In der vertieften Nische des viereckigen Bildfeldes befindet sich nämlich von rechts die Halbfigur eines jüngeren Mannes mit vollem, ovalem Gesicht und abstehenden Ohren, an seiner Rechten aber ist die Halbgestalt einer älteren Frau in Eraviscus-Tracht gemeisselt, die sich mit ihrem ganzen Oberkörper dem Manne zuneigt. (Abb. 1.) Also kann der in der Grabinschrift erwähnte im 80. Lebensjahr Versorbene keinesfalls mit dem im Bildfeld dargestellten jüngeren Mann identisch sein, sondern nur mit der älteren Frau in Eraviscus-Tracht, die uns entgegen blickt, an deren beiden Mundwinkeln die Altersfalten gut ersichtlich sind. Die Grabinschrift konnte daher allein sie in erster Linie als Verstorbene erwähnen, wobei auch ihre gesellschaftliche Lage *(liberta)* und ihr Alter *(80 Jahre)* angegeben sind, hernach auch den Namen des den Grabstein errichtenden Vibius, sowie dessen gesell-

schaftliche Lage (libertus) und seine Beziehung zur Verstorbenen angebend. Aufgrund der obigen Beobachtungena können wir den Text der Inschrift wie folgt mitteilen:

D(is) M(anibus). | *Cuadila Como[nis]* | *lib(erta) an(norum) LXXX. T(itulum) [po(suit)]* | *Vibius Moci [lib(ertus)]* | *fil(ius) (e)ius.*

Den beschrifteten Grabstein errichtete also Vibius seiner im Alter von 80 Jahren verstorbenen Mutter Cuadila, und das Bildfeld stellt beide dar.

Im folgenden führen wir Beispiele für dem im Namen der verstorbenen Frau ersichtlichen Wechsel des Anfangsbulchstabens Q–C.[8–11] an, für die Parallelen der aus den quadischena Volksnamen durch das Suffix-*illa* gebildeten weiblichen Kosenamen (*Germanilla, Hispanilla, Maurilla* usw.)[12], ferner bewerten wir die ebenfalls in der Inschrift genannten Namen: *Como,*[13] *Vibius,*[14–15] *Mocus.*[16–17]

Auf die Zeitbestimmung des Grabsteines übergehend, berücksichtigten wir vorerst den strukturellen Aufbau unseres Steindenkmals; ein charakteristisches Element dessen ist der an den Längsseiten entlang verlaufende und halbpfeilerartig hervorspringende Rahmenstreifen, über den der gegliederte Architrav, auf diesem aber der dreieckige Giebel ruht. Die auf die vierziger Jahre datierbare Stele[19] des *Niger Bataronis f.* aus Mursa, sodann der Grabstein des *Caelius Saconis f.* aus der späten Domitianus-Zeit,[20–21] zum Schluß die Grabsteine des *Scorilo* Ressati lib. aus Aquincum[22] und die der *Comatumara* aus Szentendre *(Ulcisia castra),*[23] die auf die Jahre um 100 datiert werden können, weisen auf das Erscheinen dieser Umrahmungsart zur Zeit Claudius, in der sepulchralen Reliefpalstik unserer Provinz, dann deren immer mehr zur Einfachheit tendierenden Varianten bis zu Beginn des 2. Jhs. zum Grabstein der Quadilla hin. Wir prüften hernach die Eigenarten des Stils der im Bildfeld befindlichen Darstellungen, von denen die auf die Stirne gekämmten dichten Haarlocken des bartlosen Mannes keine spätere Datierung zulassen als die 10–20ger Jahre des 2. Jhs. Zugleich schliesst aber der Text der Inschrift unseres Grabsteines *(D.M. + t.p.)*[24–29] auch eine frühere Datierung aus. Unter Berücksichtigung all dessen erachten wir unseren Grabstein für ein im ersten Jahrzehnt des 2. Jhs. errichtetes Steindenkmal.

Als Konklusion: Bei der Bevölkerung von Aquincum in den Jahrzehnten um die Wende des 1–2. Jhs. können wir nicht nur mit den zahlenmässig zweifellos dominanten Eraviskus-Eingeborenen und daneben mit den gleichfalls zahlreichen Siedlern aus Italien und den westlichen Provinzen rechnen, sondern-allerdings nur in bescheidenerem Ausmass – auch mit jenen die aus den benachbarten *Barbaricum* stammen. Neben *Scorilo domo Dacus* ist *Quadilla* dafür das andere Beispiel.

Abbildungen

Abb. 1. Quadil(l)a's Grabstein

Abb. 2. Grabstein des Verondacus

Képjegyzék

1. kép Quadil(l)a sírköve

2. kép Verondacus sírköve

1

2

PETŐ MÁRIA

RÓMAI KORI (SZARMATA) TELEPÜLÉS SOROKSÁRON

A fővárost majdan körülölelő M0-ás autópálya építkezése kapcsán 1987 nyarán leletmentő ásatást végeztünk a Budapest XX. (Soroksár) Várhegy és környékén (1. kép). Az útépítő vállalat a nyomvonalat lehumuszolt állapotban bocsátotta rendelkezésünkre, ahol kutatásainkat elvégezhettük. Az említett területen hosszú éveken át folyó mezőgazdasági művelés az amúgy is sekély mélységekben lévő régészeti objektumokat igen megrongálta, s ez a körülmény eredményeinket is meghatározta.

Munkaközösségünknek a leletmentés során több régészeti korszak emlékanyagát sikerült feltárnia, ezúttal most a Gyáli patak jobb partján talált római kori telepmaradványokról kívánunk beszámolni. Régészeti előzményként ismert volt a patakparti szivattyúház melletti, későkelta korinak meghatározott lelőhely.[1] 1959-ben vízvezetékcső elhelyezése közben nagy méretű LT D szürke edény és cserepek kerültek itt elő. Sajnos, aleletanyagot sem a Budapesti Történeti Múzeumban, sem az akkor területileg illetékes Pesterzsébeti Múzeum gyűjteményében nem sikerült fellelnünk, ezért revíziójára nem kerülhetett sor. Úgy gondoltuk, hogy az útépítés kapcsán, a Kísérleti Tangazdaság külön engedélyével, e közelben lévő helyen hitelesítő ásatást végzünk. A Tangazdaság egyik munkatársa, Tálos István, aki még emlékezett az 1959-es leletmentésre, készségesen megmutatta a helyet. Kutatóárkainkkal sikerült rátalálni a jelentésben említett vízvezetékcsőre, az egykori leletmentés beásásaira, de munkánk során néhány jellegtelen, szürke cseréptöredéken kívül egyebet nem találtunk. Ez a hely már nagyon közel van azokhoz a mocsaras területekhez, melyek levezetésére a múlt században a Gyáli patak néven ismeretes csatornát megásták.

Az autópálya nyomvonalán, az általunk III. számúnak nevezett munkahelyen, a finom tükörnyesés után foltok, elszíneződések rajzolódtak ki, valamint szórványos római kori cseréptöredékek kerültek elő. Az elszíneződések feltárása után kör átmetszetű gödrök, egy jellegzetes szarmata lakótelep maradványai kerültek felszínre. A gödrök átlagban 120–150 cm átmérőjűek voltak, s minthogy csak az aljuk maradt meg, kb. 30–40 cm mélységben, eredeti formájukat rekonstruálni nem tudjuk. Munkánk során 16 objektumot sikerült feltárni (2. kép 1), ezek lakó- illetve hulladékgödrök voltak, ezen kívül a 10. számmal jelzett objektum kemence, a 15. számú szabadban álló tűzhely volt. A kemence méretei: 170 × 170 cm, agyaggal jól kitapasztott, néhol kormosra égett, folyamatosan mélyülő, alján szabálytalan alakú üreggel (3. kép). Rostély nyomára nem akadtunk, belőle kerámia nem került elő, ezért a környéken előforduló összeolvadt salakdarabok alapján valamilyen hevítő, olvasztó kemencére gondolunk.

A salakanyag vizsgálatát a Csepel Művek Analitikai Laboratóriuma végezte; megállapították, hogy vaskohászati salak, a kémiai összetevők alapján.

A közelből került elő a leletmentés legszebb darabja, az 5. sz. objektum közeléből, egy töredékes, kékzöld zománcdíszes bronz korongfibula[2] (4. kép 1). A területen egy ismeretlen korú és rendeltetésű árokrendszer bontakozott ki, mely a 4. számmal jelölt gödröt átvágta, tahát annál későbbinek kell lennie. Valószínűleg újkori készítmény, mely az egész területen, Észak és Dél felé is továbbterjed. Az árokrendszerből semmiféle leletanyag nem került elő, csupán világossárgás betöltése ütött el a környezetétől.

Leletanyagban a leggazdagabb a 12. sz. gödör volt, átm. 160 cm, mélysége 110 cm, s benne több égési réteget figyeltünk meg. Innen sok szürke, korongolt kerámián kívül római festett edénydarabok, kézzel formált házikerámia-töredékek, valamint egy Drag. 37-es terra sigillata tál felének darabjai származnak. A táltöredék (4. kép 3, 5. kép 3.) Gabler Dénes meghatározása szerint rheinzaberni készítmény, Mammilianus köréhez köthető és az i. sz. 200/210 táján készült.[3] Ez az a konszolidált időszak a barbaricum életében, mely a Marcus Aurelius-féle quad-markomann–szarmata háborúk után, rendeletileg szabályozott módon, fellendítette a rómaiakkal való kereskedelmet[4], melynek következtében megsokasodtak a provinciából származó áruféleségek a Duna balpartján. A korszak anyagi kultúráját Vaday Andrea a középszarmata periódusba sorolja.[5]

A telep egykorú és egyrétegű volt, más régészeti korszak hagyatéka nélkül. Terepbejárással átvizsgáltuk a gödröktől Ny-ra eső, nyomvonalon kívüli területet, s azt tapasztaltuk, hogy a felszíni, szántásban előforduló leletek alapján a település DNy-i irányban terjed ki, egészen a patak menti Szivattyúházig. Megállapíthatjuk, hogy a telep az általunk feltártnál sokkal nagyobb volt, mi annak csak a keleti felét tudtuk lehatárolni, illetve nagyon feltételes módon az északi és a déli kiterjedését is. Munkánk eredményeként nagy valószínűséggel megállapíthatjuk, hogy az 1959-es leletmentésből származó LT D korszakra keltezett edények is ehhez a településhez tartozhattak, s a császárkori szarmata kultúrának az őslakossághoz köthető alaprétegét jelenthették[6], melyet a sajátosan szarmata és római áruk mellett az általunk feltárt 16 gödör anyagában is megfigyelhettünk.

A III. sz. munkahelytől É-i irányban, az útpálya további szakaszán újabb régészeti objektumok bontakoztak ki (2. kép 2). Egy magányos, nyújtott csontvázas

férfisírt tártunk itt fel, melynek irányítása Ny–K-i volt, szegényes mellékletei: a koponya jobb oldalán egy LT D típusú szürke edény (Ltsz.: 88.2.2.) (5. kép 1), a deréktájon egy vas csat pecke, a váz jobb oldalán töredékes, hajlott pengéjű vas késtöredék (Ltsz.: 88.2.11.) (6. kép 6.). A halottat szabálytalan alakú sírgödörbe, sekély mélységbe temették, s ennek következtében már erősen bolygatott állapotban találtunk rá. A sír környékén négy üres gödör foltja bontakozott ki, közülük az I. és a II.-ban égésnyommal. A már említett, feltehetőleg újkori árokrendszer itt is folytatódott. A sír és a III. munkahely között településnyomot nem, csupán szórványos római kori cserepeket, köztük terra sigillata töredékeket találtunk. (6. kép 3–4.).

Az Ócsai út déli szélén, a benzinkúthoz közel egy terrakotta színű római kis edényt találtak az útépítők az átvezető híd aknájának mélyítése közben (Ltsz.: 88.2.3.) (4. kép 2, 5. kép 2). Az általuk megjelölt helyen kisebb kutatást végeztünk, de mindössze néhány szórványos szürke cseréptöredéket és csontot találtunk. Talán egy magányos temetkezést semmisítettek meg a földmunka során.

A soroksári terület sűrű római kori benépesültségének bizonyítékaként megemlítjük az Ócsai út 17-es kilométerkövétől D-re lévő 3. sz.-i temető- és 3–4. sz.-i teleprészletet, melyet 1969-ben Nagy Margit leletmentett.[7]

Az általunk feltárt település földrajzi elhelyezkedése, a lankásan emelkedő dombolodal déli oldalán, egészen hasonló az ugyanebben a kötetben bemutatott rákoscsabai telephez. Leletanyagukban is hasonlóak, korban is közelállnak egymáshoz. Az utóbbi években a pesti oldalon egyre több római kori szarmata terepfeltárás[8] bizonyítja, hogy az Aquincummal szemben fekvő Dunaparton és a pesti síkságon jelentős számú szarmata etnikummal kell számolnunk.[9]

A képeken bemutatott leletanyag leírása[10]

Ltsz.: 88.2.1. terra sigillata tál töredéke, Drag. 37. Rheinzaberni, Mammilianus köre, i. sz. 200/210 körül készült. Lh. 12. gödör alja. Több darabból összeragasztva; átm. 20.5 tör. m. 10,5 cm. 4. kép 3, 5. kép 3.

Ltsz.: 88.2.2. korongolt, szürke kis edény, ép, sírmelléklet. Száj átm. 9,5 cm, talp átm. 5 cm, m. 9 cm. 5. kép 1.

Ltsz.: 88.2.3. terrakotta színűre festett, kopott edény, ép, száj átm. 10 cm, m. 7 cm, szórvány, vsz. sírból. 4. kép 2, 5. kép 2.

Ltsz.: 88.2.4. töredékes, bronz korongfibula, kék és zöld zománcdísszel. Lh. 5. sz. objektum mellett. Átm. 3,5 cm. 4. kép 1.

Ltsz.: 88.2.5. házikerámia, kézzel formált, aljtöredék. Lh. 12. gödör alja. Átm. 7 cm. 6. kép 1.

Ltsz.: 88.2.6. házikerámia töredéke, kézzel formált, aljrész. Lh. szórvány az ásatásról. Átm. 7,5 cm. 6. kép 2.

Ltsz.: 88.2.7. terra sigillata oldaltöredéke, tojássor dísszel. Lh. 10. gödör. 4×4,5 cm. 7. kép 8.

Ltsz.: 88.2.8. kerámia, körömcsípéses díszű, pirosas színű oldaltöredék. Lh. a 10. gödör mellett. 6,5×2,5 cm. 7. kép 9.

Ltsz.: 88.2.9. szürke, kézzel formált házikerámia oldaltöredéke. Lh. ásatási szórvány, 7×8 cm. 7. kép 7.

Ltsz.: 88.2.10. vaskés töredéke, kissé hajló pengéjű. Lh. ásatási szórvány, h. 9,5 cm, sz. 2 cm. 6. kép 7.

Ltsz.: 88.2.11. vaskés vagy sarló (?) töredéke, enyhén ívelő pengével. Lh sírmelléklet. H. 9 cm, sz. 1 cm. 6. kép 6.

Ltsz.: 88.2.12. fenőkő, töredékes. Lh. 14. gödör. 6×2,5 cm. 6. kép 8.

Ltsz.: 88.2.13. festett római edény alj- és oldaltöredéke. Lh. 14. gödör; 8×7,5 cm. 7. kép 5, 9. kép 2.

Ltsz.: 88.2.14. kissé kihajló peremű, festett, kopott oldaltöredék. Lh. 14. gödör. 6×8,5 cm. 7. kép 1, 10. kép 1.

Ltsz.: 88.2.15. világos, pirosas színű kerámia oldaltöredék, a perem alatt két helyen átlyukasztva. Lh. 14. gödör. 5×7cm. 7. kép 2, 9. kép 1.

Ltsz.: 88.2.16. pirosas színű, bordázott oldalú töredék. Lh. 14. gödör. 6×6,5 cm. 8. kép 6, 9. kép 2.

Ltsz.: 88.2.17. kézzel formált, szürkés, foltos, kissé kihajló peremű fazék töredéke. Lh. 14. gödör. 11×10,5 cm. 7. kép 4.

Ltsz.: 88.2.18. terra sigillata töredék, medaillon díszű. Lh. ásatási sszórvány a III. és a IV. munkahely között. 4,5×6,5 cm. 6. kép 3.

Ltsz.: 88.2.19. figurális díszű terra sigillata oldaltöredék. Lh. ásatási szórvány a III. és a IV. munkahely között. 3,5×3,5 cm. 6. kép 4.

Ltsz.: 88.2.20. fekete, korongolt, vékonyfalú, kemény anyagú edény alj- és oldaltöredéke. Lh. 12. gödör. Talpátm. 9,5 cm. 8. kép 5.

Ltsz.: 88.2.21. igen vastag falú, kézzel formált, világos színű edény aljtöredéke. Lh. 12. gödör. Átm. 12 cm, v. 2,3 cm. 8. kép 1.

Ltsz.: 88.2.22. pirosra festett, fogaskarcolásos oldaltöredék. Lh. 12. gödör; 6,5 × 3,5 cm. 8. kép 3.

Ltsz.: 88.2.23. fogaskarcolásos díszű, pirosra festett, kopott edény oldaltöredéke. Lh. 12. gödör; 10,5 × 9 cm. 8. kép 4.

Ltsz.: 88.2.24. nagyon durva, kézzel formált, kihajló peremű fazék oldaltöredéke. Lh. 12. gödör; 9 × 5 cm. 8. kép 2.

Ltsz.: 88.2.25. terrakotta színű, nagy, vastagfalú edény oldaltöredéke, bordadíszes, több darabból összeragasztva. Lh. 12. gödör; 22,5 × 11,5 cm. 8. kép 6, 9. kép 2.

Ltsz.: 88.2.26. sötétszürke kőeszköz, ép, fenőkő vagy kőeszköz. Lh. ásatási szórvány; kora: ? 9 × 3,2 cm. 7. kép 3.

Ltsz.: 88.2.27. szürke, simított felületű, egyenes, álló peremű edény oldaltöredéke. Lh. ásatási szórvány; száj átm. 15 cm, tör. m. 9 cm. 6. kép 5.

Rövidítések

ArchHung	Archaeologia Hungarica	MNM	Magyar Nemzeti Múzeum
BpR	Budapest Régiségei	RFüz	Régészeti Füzetek
DissPann	Dissertationes Pannonicae		

Jegyzet

1. *B. C. Elischer:* BpR XXI (1963) 429.
2. A fibulához ld. Sellye, I.: DissPann Ser. II. 8. Bpest. 1939. 4. old. és XIX. t. 8. Analógia: Szőnyből (MNM 105.1894.9.)
3. Gabler Dénes szíves közreműködéséért köszönetet mondok.
4. Cass. Dio 71. 18–19
5. *Vaday A.:* A Közép-Tiszavidék a római korban. Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest 1987. 5.
6. *Párducz M.:* A szarmatakor emlékei Magyarországon. ArchHung XXV (1941) Budapest I. 39.
7. *Nagy M.:* BpR XXIII (1973) 271. Leletmentési jelentés
8. *Nagy M.:* RFüz Ser. 1. No. 39. (1986) 51–52
9. A kézirat lezárása idején fejeződött be 1988-ban az M0-ás I/B soroksári szakaszán, az Ócsai úttól DNy-ra egy a IV. sz. első harmadából való szarmata telep feltárása, melyről a BpR következő kötetében számolunk be.
10. A leletanyag restaurálása 1988 nyara végén készült el, ezért csak az anyagra jellemző válogatást tudtuk bemutatni

MÁRIA PETŐ

SARMATISCHE SIEDLUNG AUS DER RÖMERZEIT IN SOROKSÁR

Im Laufe der Bauarbeiten an der Autobahn „MO" führten wir im Jahre 1987 Fundrettungen am rechten Ufer des Gyáler Baches (Bp. III. Soroksár, Gebiet der Agrarischen Versuchswirtschaft) durch, wo es uns gelang 16 Gruben, 1 Einzelgrab sowie sporadische Funde einer sarmatischen Siedlung vom Beginn des 3. Jahrhunderts, freizulegen. Die Siedlung befand sich einst auf einem südlich gelegenen, vom Hochwasser geschützten Hügelhang. Aus ihrem Fundmaterial wurden für die mittlere sarmatische Periode charakteristischen Gegenstände, keltische Tradition wahrende Keramik, römische Importware darunter terra sigillata-Stücke (vom Beginn des 3. Jahrhunderts), Scheibenfibel mit Emailverzierung, sowie Bruchstücke von handgeformter Hauskeramik gefunden. Objekt Nr. 10. war ein Backofen, Nr. 15. ein im Freien stehender Herd.

Im Laufe unserer Erschliessungen konnten wir einen im Jahre 1959, als aus der LT–D Zeit bestimmten Fundort, besätigen. Unseres Erachtens nach gehört dieser zur SW-Grenze der unsrerseits erforschten sarmatischen Siedlung und markiert zugleich deren Rand.

Die Siedlung entlang des Gyaler Baches, die 1969 fundgeretteten Überreste beim 17-Kilometerstein in der Ocsai-Strasse und die im Sommer 1988 zum Vorschein gekommene Siedlung, weisen auf die dichte Bevölkerung des des südlichen Teils der Pester Ebene zur Römerzeit.

Abbildungen

Abb. 1. Fundortkarte des Abschnittes der Autobahn „M0" zwischen Soroksár-Várhegy
Abb. 2. a–b: Vermessungszeichnung der Grabungen der sarmatischen Siedlung vom 3. Jh.
Abb. 3. Objekt Nr. 10. Backofen
Abb. 4. 1: Scheibenfibel aus Bronze; 2: Bemaltes römisches Gefäss; 3: Fragment einer terra sigillata Schüssel
Abb. 5. 1: Gefäss keltischen Charakters, Grabbeigabe; 2: Bemaltes römisches Gefäss, wahrscheinlich Grabbeigabe; 3. Terra sigillata Schüssel.
Abb. 6–9.Funde aus der Siedlung.

Képjegyzék

1. kép Az M0-ás soroksár-várhegyi szakaszának lelőhelytérképe.
2. kép 3. sz.-i szarmata telep ásatási felmérési rajza.
3. kép 10. objektum, kemence.
4. kép 1: Bronz korongfibula; 2: Festett római edény; 3: Terra sigillata tál töredéke.
5. kép 1: Kelta jellegű edény; sírmelléklet; 2: Festett római edény; valószínűleg sírmelléklet; 3: Terra sigillata tál.
6–9. kép Leletek a településről.

A rajzokat *Málik Éva, Gál Gyuláné* és *Újházy György,* a fényképfelvételeket *Komjáthy Péter* készítette.

HELYSZÍNRAJZ

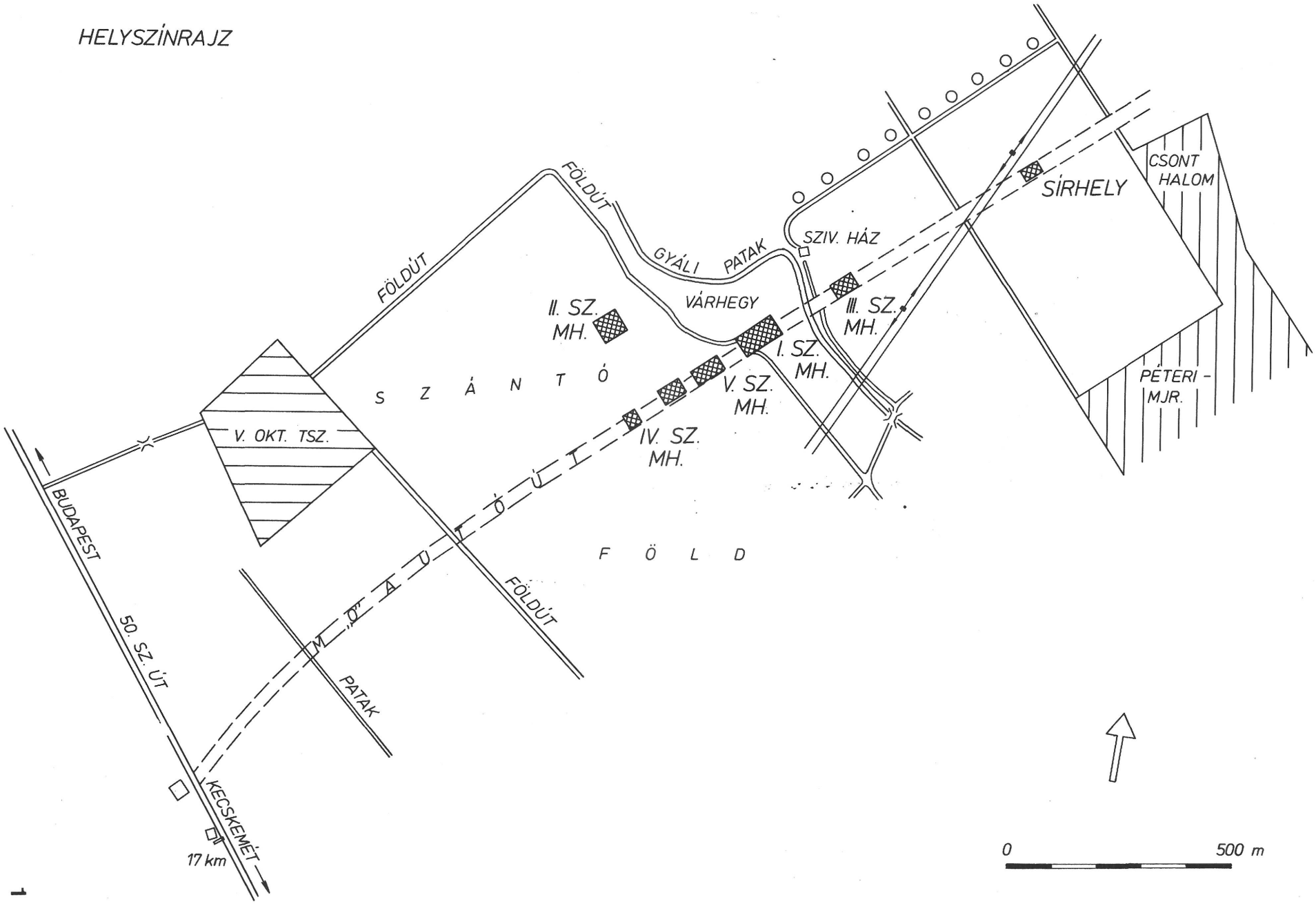

1

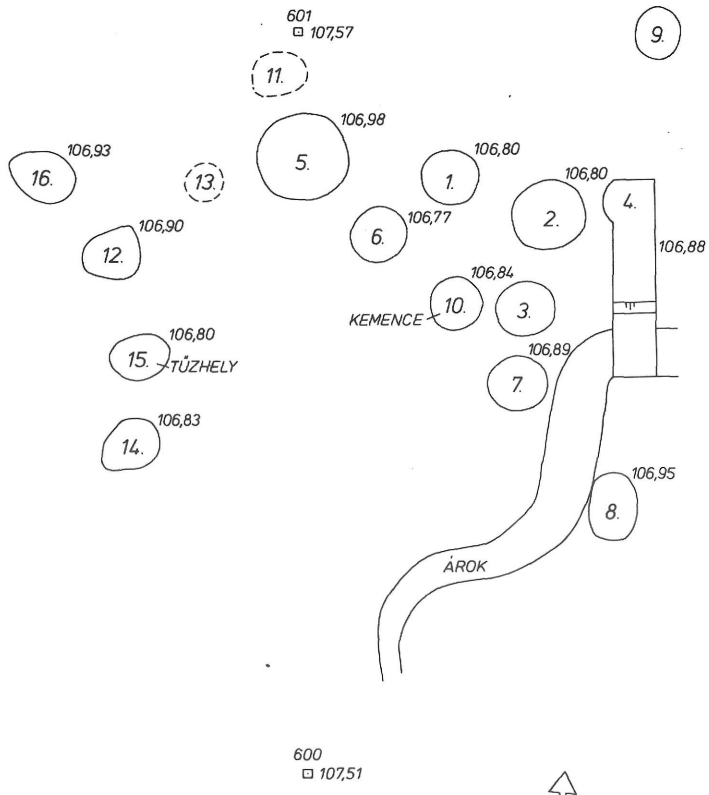

III. SZ. MUNKAHELY
SZARMATA LAKÓTELEP

1

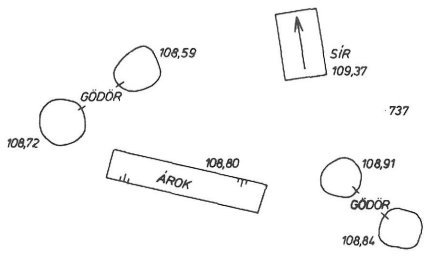

2 SZARMATA SÍRHELY ÉS KÖRNYÉKE

2

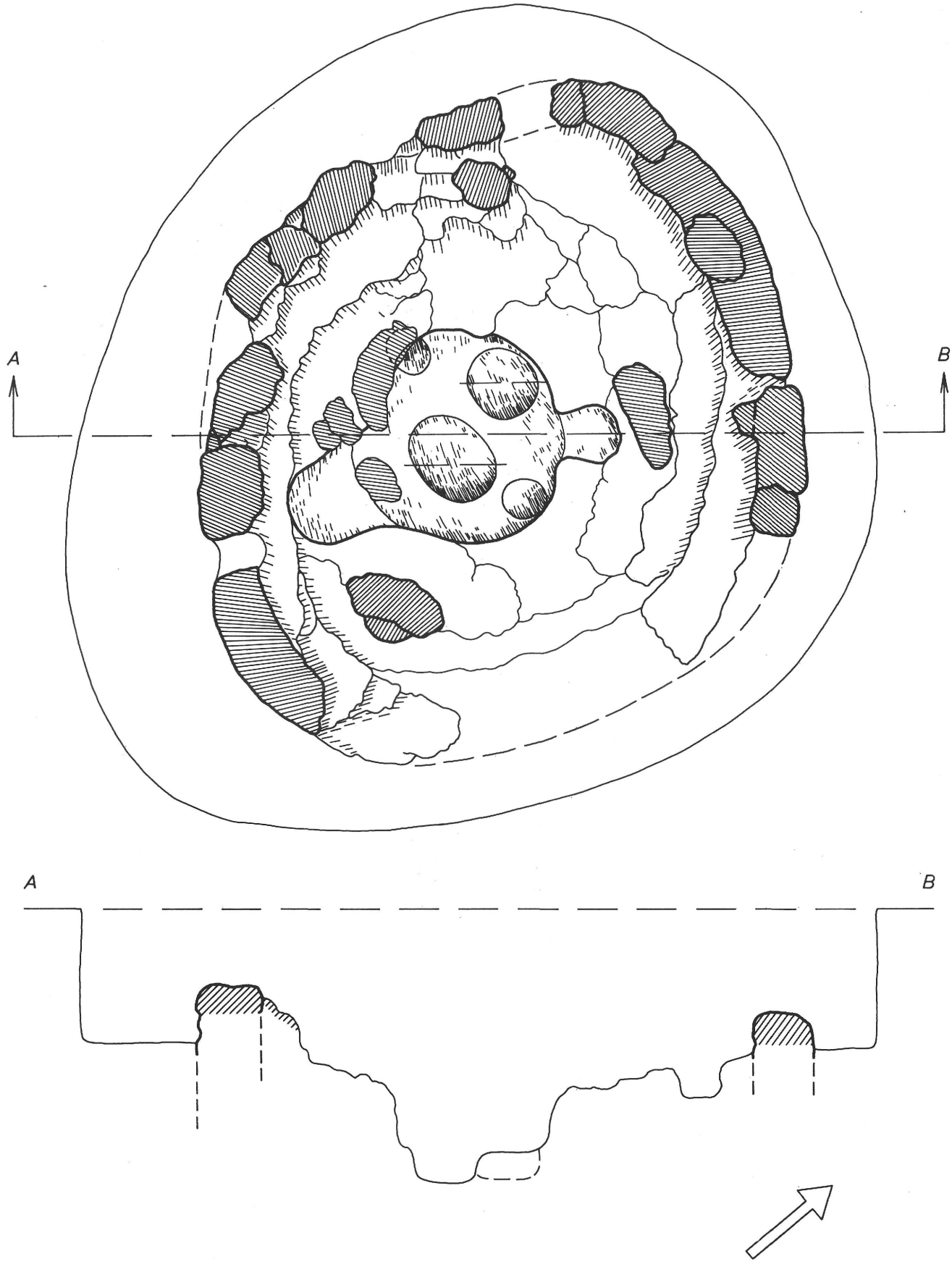

10. GÖDÖR - KEMENCE

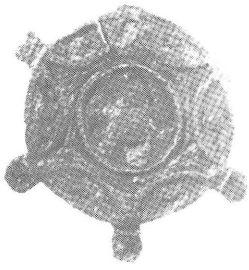

1

2

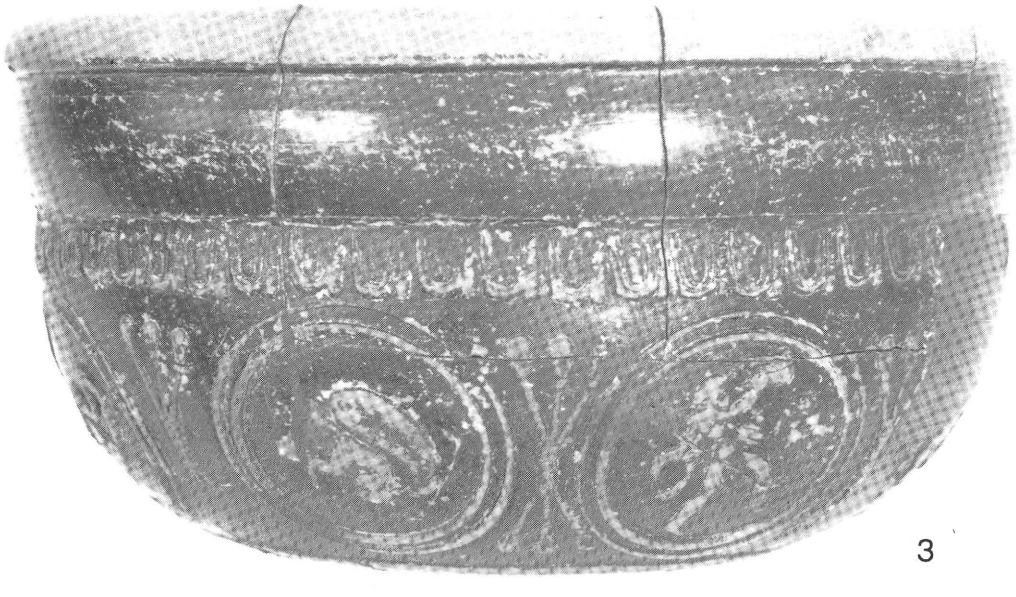

3

4

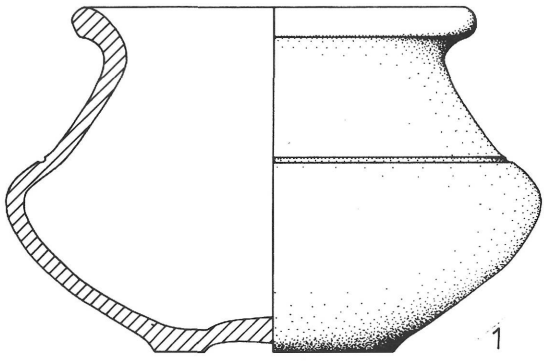

1

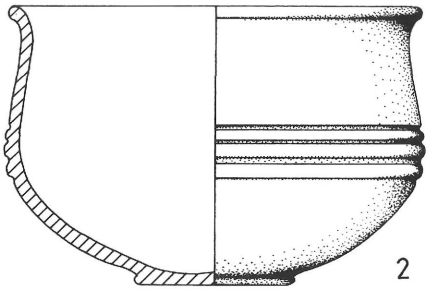

2

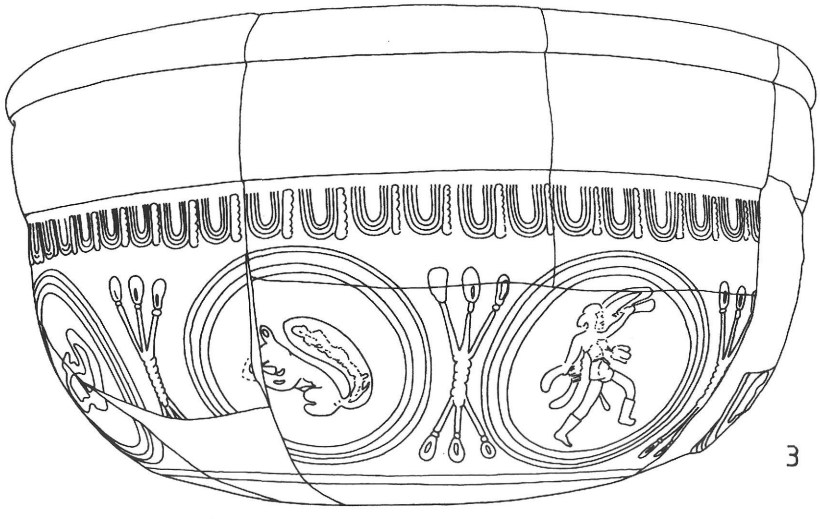

3

0 5 cm

5

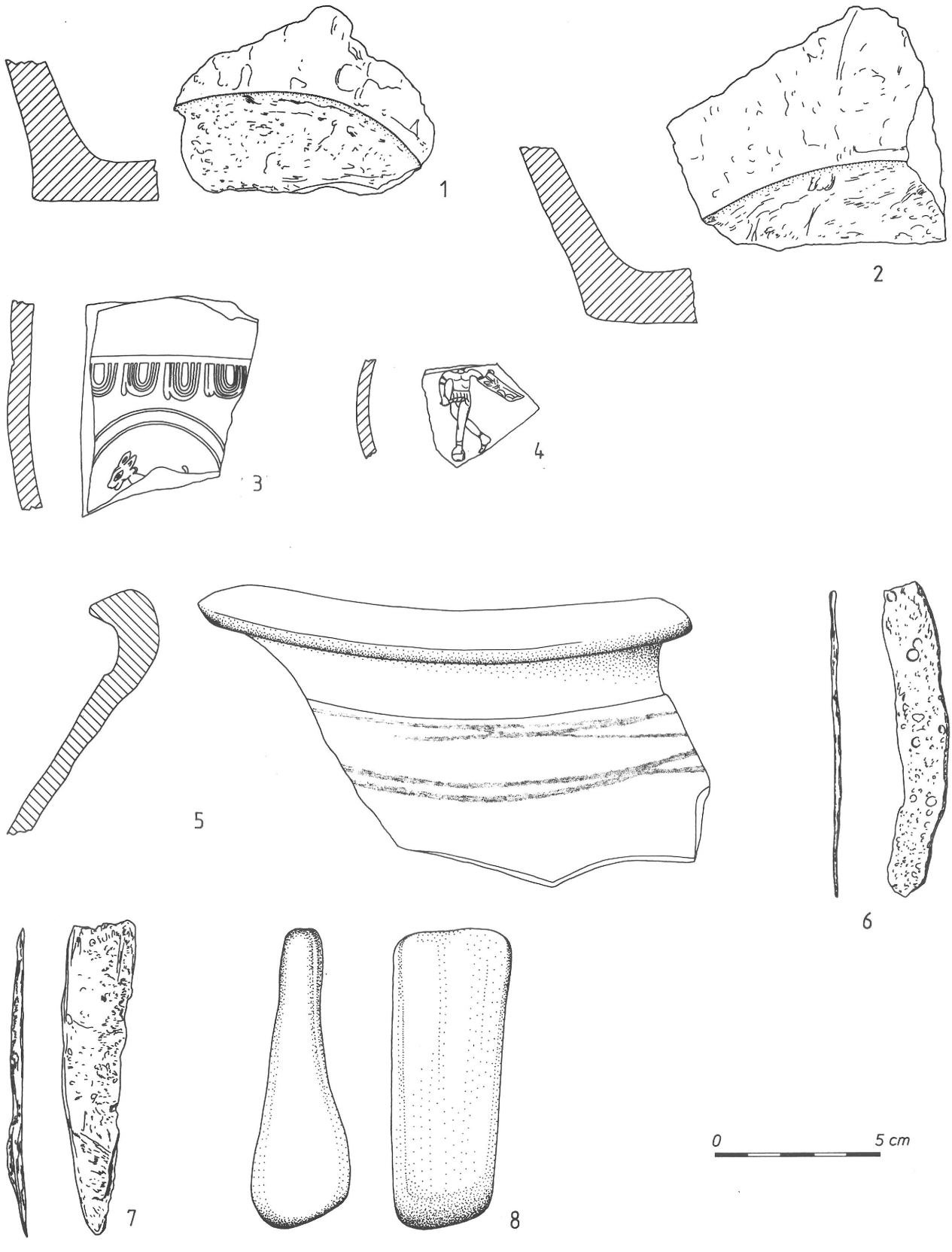
1
2
3
4
5
6
7
8
0
5 cm

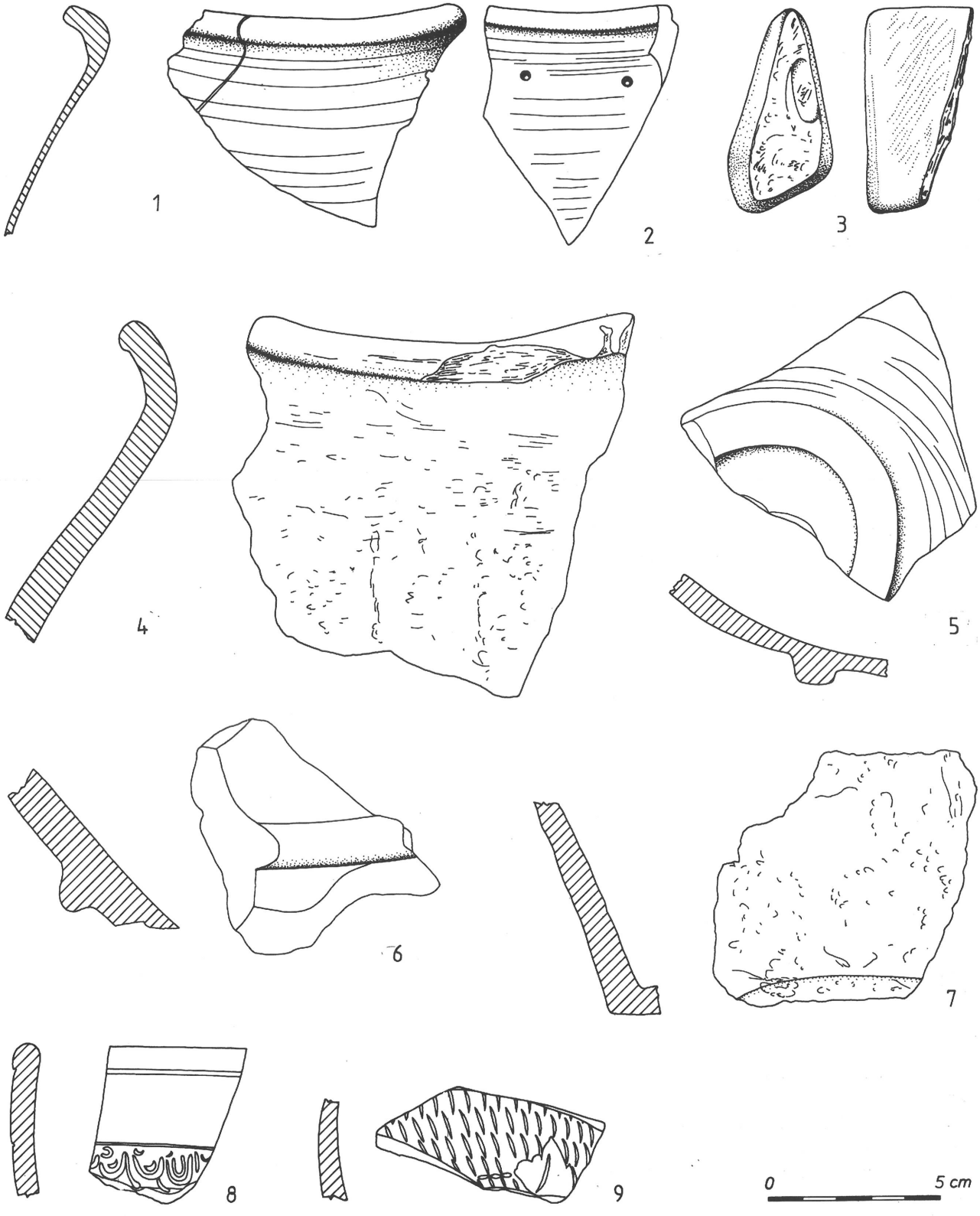

7

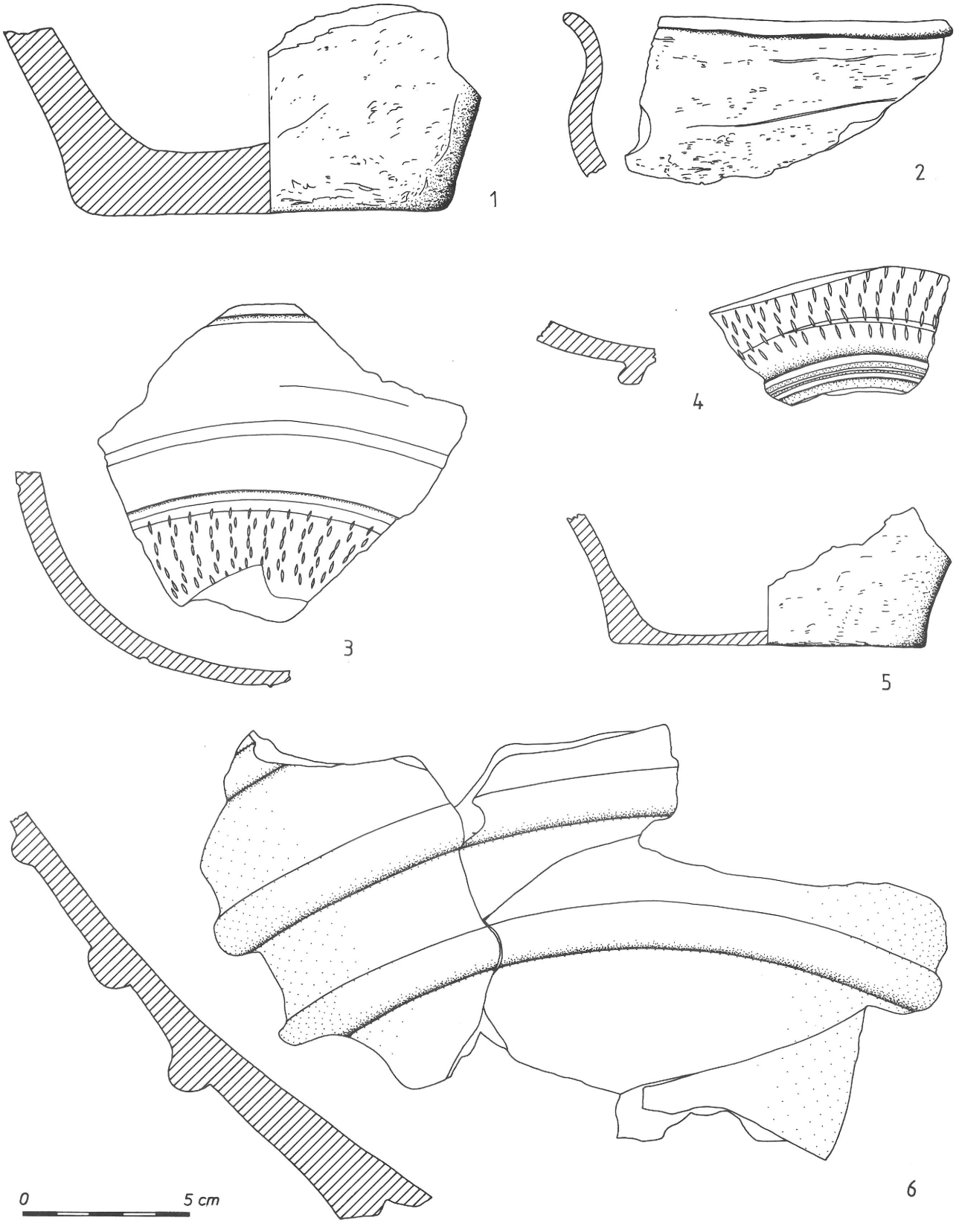

8

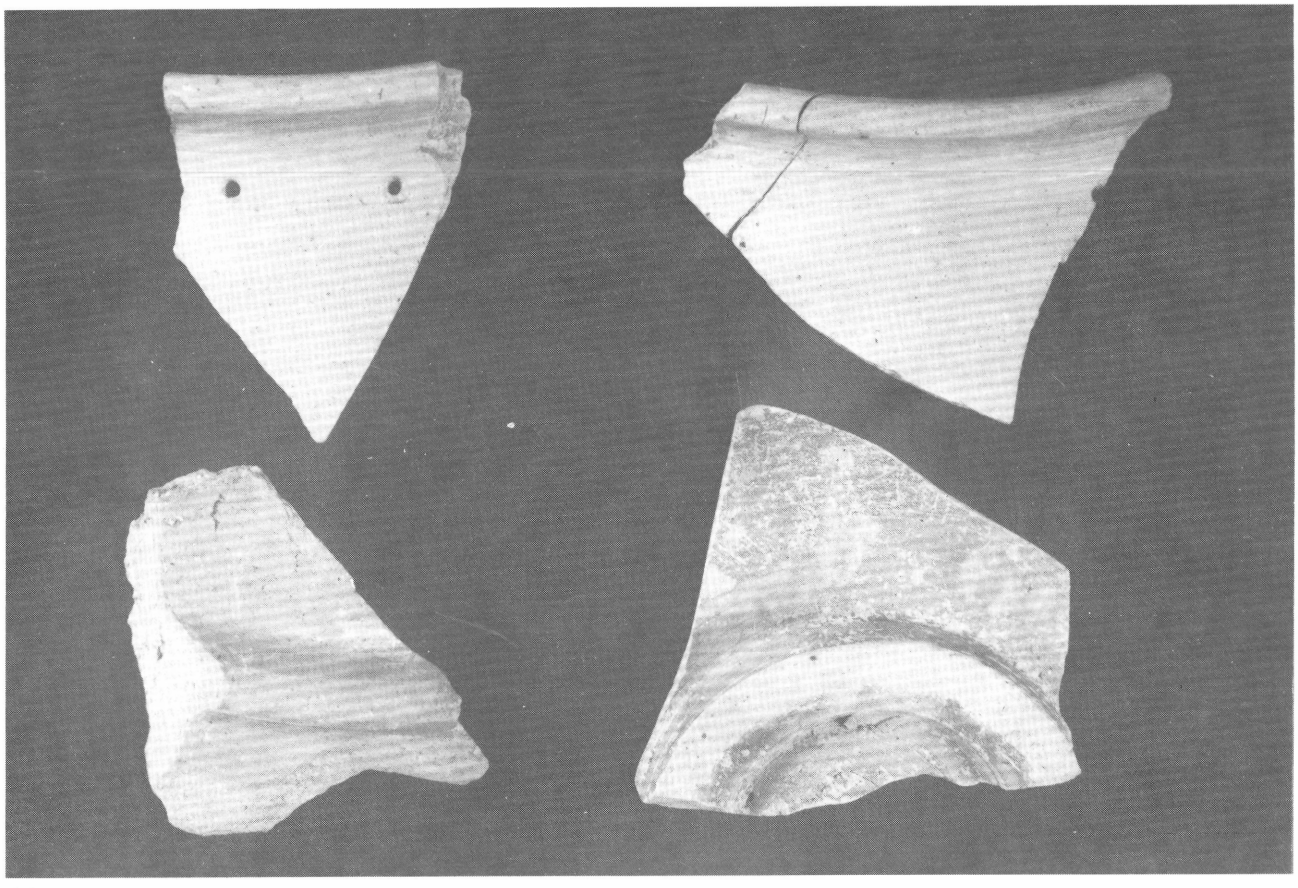

1

2

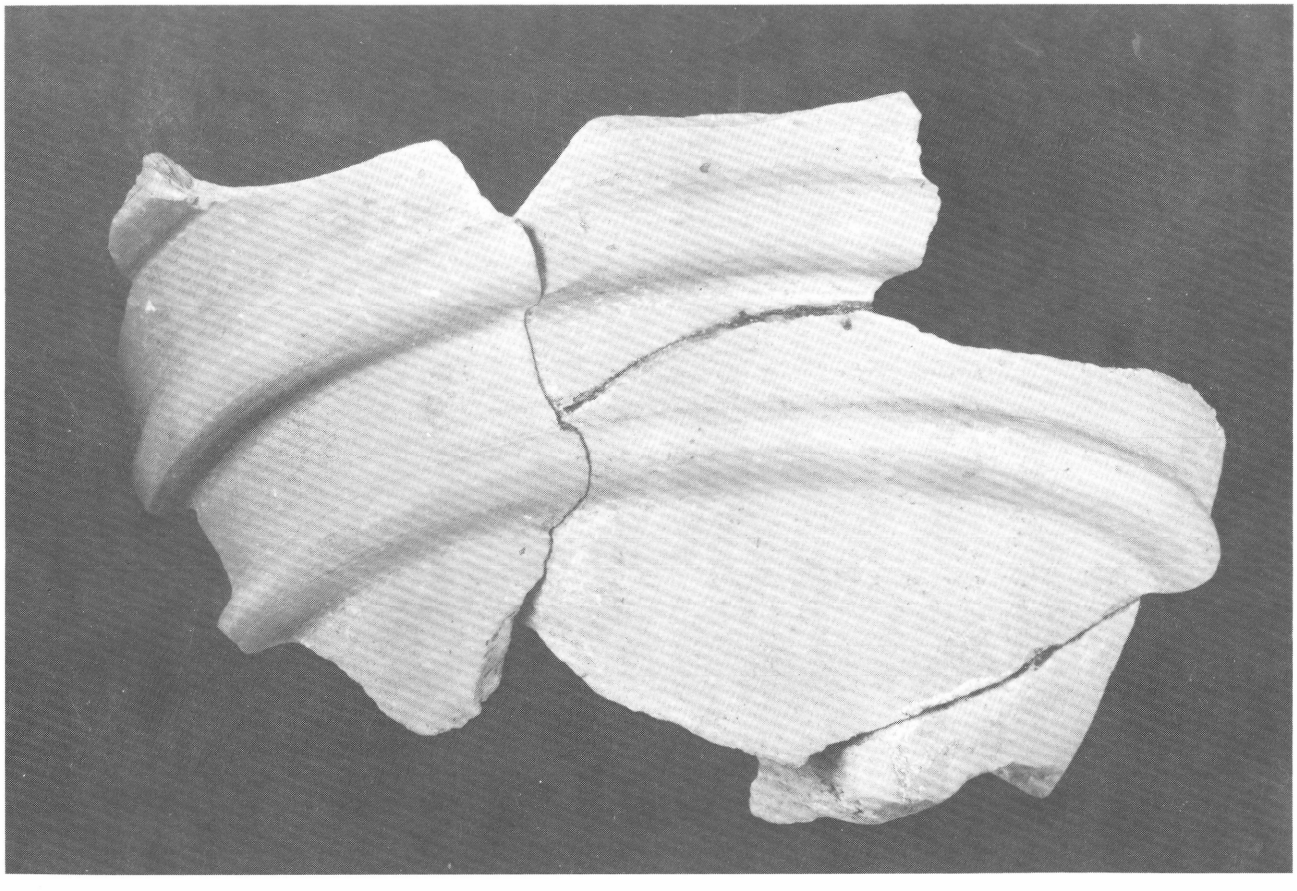

9

PETŐ MÁRIA

RÓMAI KORI (SZARMATA)TELEP MARADVÁNYAI RÁKOSCSABÁN

1983 nyarán értesült arról a Budapesti Történeti Múzeum, hogy a XVII. ker. (Rákoscsaba), Zrínyi u.–Lemberg u. közti területen, lakótelep építkezését megelőző, durva tereprendezés során, régészeti leletek kerültek elő (1. kép). A Rákospatak mentén, valamint az említett hely körzetéből az őskortól a középkorig terjedő időszakból több lelőhely ismeretes.[1]

A leletbejelentést követően munkatársaink, Melis Katalin, majd Nagy Margit jártak a helyszínen, amikor is 8 gödör anyagát sikerült megmenteni,[2] majd a munkát VI. 6–12–ig már az ő közreműködésük nélkül folytattuk. A leletmentő ásatásra a földmunkák igen előrehaladott állapotában került sor, amikor már nagy teljesítményű földgyalukkal a humuszt lehordták, s bár ezáltal a gödrök foltjai láthatóvá váltak, azoknak már csekély maradványait tárhattuk fel.

A telep az egykori Tál patak folyására lankásan ereszkedő domboldal D-i lejtőjén, a Rákospataktól ugyancsak déli irányban, a mai Pesti úthoz közel helyezkedik el (1. kép). Egykori kiterjedését terepbejárással igyekeztünk meghatározni. A felszíni szórványleletek alapján úgy tűnt, hogy a patak mellett végig, de annak csak az északi partján, az egykor zsombékos-mocsaras, ma már feltöltött területig terjedt ki. Temetkezésre utaló nyomokat sem a feltárás, sem a terepbejárás során nem találtunk.

Az először feltárt 8 gödör körátmetszetű, 100–120 cm átmérőjű volt, innen házikerámia töredékek és állatcsontmaradványok kerültek elő. Tapasztásra, égésre utaló nyom látható volt bennük. Néhány üvegszerű, összeolvadt salakdarab, feltehetőleg hulladékként került ezekbe a gödrökbe.

A leletmentés második szakaszában az első gödröktől délre, a géppel lehordott humusz alatt, újabb beásások körvonalai rajzolódtak ki (2. kép). Ezek közül a 10. sz. objektum feltárása, a lehetőségekhez mérten, teljes egészében megtörtént. Az ÉNy–DK-i tájolású, körte alakú, földbevájt, paticsfalú kunyhó bejárati része az ÉNy-i, összeszűkülő részben volt (3. kép). Méretei: 2,30 × 3,50 m. A ház keleti oldalán őrlőkő töredéke feküdt. Belső része déli részében mélyedést észleltünk, előtte tüzelőhely vörösre égett foltja volt. Innen sok kerámiatöredék került elő. Az átellenes oldalon egy halomban, fekete nagy edény töredékei hevertek. A ház alját letapasztották, a padló több helyen foltosan átégett. A járószintről, étkezési hulladékként, állatcsonttöredékek kerültek elő.

A 11. sz. objektum ehhez egészen közel, északi irányban helyezkedett el, ovális alaprajzú, eredetileg talán ez is körte alakú volt, bejárati része K-ről nyílt, alja letapasztott, pirosra átégett, méretei: 3,30 × 4,40 m. Ebből a házból is sok cseréptöredék és állatcsont származott. A 9., 12. és a 13. sz. gödör körátmetszetű volt, ezeket már nagyobb részben elhordta a dózer, bennük átégett agyagdarabok és kövek, valamint kerámiatöredékek és állatcsontok voltak, a 9. sz. átmérője 1,80 m volt. A 14. sz. objektum is valószínűleg hulladékgödör volt, a 15. sz. ovális alaprajza miatt (átm. 2 m) lakóház maradványa lehetett. A 16. sz. a már ismertetett körte alakú alaprajzot mutatta, bejárata K-felé nézett, átmérője 1,80 m, hossza 2,90 m volt, közepén egy díszített terra sigillata töredék is előfordult.

Az előkerült leletanyagból következik, hogy egyes gödrök hulladékgyűjtők, mások munkagödrök, műhelyek lehettek. (Pl. a 3. és a 4. sz. gödörben sok átégett agyagdarab és salak került elő.)

A félig földbemélyített, ovális alaprajzú lakóházak az alföldi és az észak-magyarországi típusokhoz hasonlóak.[3] A császárkori kunyhók tipologizálását a szlovákiai területen T. Kolnik végezte el[4], 2 fő típust állapítva meg: A) földbemélyített; B) a föld felszínén álló épületek. Az A) csoport I. alcsoportjába tartoznak a cölöplyuk nélküli formák (Ostrovany, Kostany stb.). Az általa II. alcsoportnak nevezett, 2 cölöplyukas építményeknél említi, hogy ezek között vannak ovális és négyszög alaprajzúak is. Ilyen oválisak a mi lelőhelyünk házmaradványai is, de a feltárás során, mint már említettük, cölöplyukat nem találtunk. Az ózdi császárkori telepen előkerült, négyszögletes, kissé lekerekített sarkú házaknál, méretük 3,75 × 4,25 m, sem volt egyetlen cölöplyuk sem.[5] Az ózdi teleppel kapcsolatban a szerzők megemlítik, hogy több gödörfajta került elő, s nem mindegyik szolgált lakás céljául. Az Ózdon feltárt település földrajzi elhelyezkedése is hasonló a rákoscsabaihoz, valamint az e kötetben publikált soroksári telephez is.

Rákoscsabán 2 gödörtípus különíthető el: kerek átmetszetű és alaprajzú, valamint ovális, vagy inkább körte alakú. A kör alaprajzúaknál az oldalfalak lehettek függőlesek, vagy méhkas alakban húzódóak, valamint S-profilúak.[6] A terület bolygatottsága miatt a körátmetszetű gödrök felmenő részének formája nem állapítható meg.

Az előkerült leletanyag jellegzetes darabjait a mellékelt rajzokon objektumonként mutatjuk be. A kerámiaanyag összetételéből a korszak ismert, jellegzetes képe rajzolódik ki[7], az ősi, kelta alapréteg korongolt, szürke kerámiája; kézzel formált, durva megmunkálású és égetésű házikerámia, valamint a római, provinciális importedények. Százalékos megoszlásuk az itteni leletanyagban: 72,9% a szürke, korongolt edénytöredék, 15,2% a durva, kézzel formált és 11,9% a római edény. Ez utóbbi csoportban 1 db lelőhelyes terra sigillata töredék és 5 db szórvány is benne foglaltatik.

A leletanyag leírása:

1. gödör:

1. Világos szürke színű, simított felületű, nagy méretű korongolt fazék oldaltöredéke, szabályosan kivágott lyukkal. Ltsz.: 83.4.1.; M.:10 × 12 cm, lyuk átm. 1,6 cm (4. kép 5).
2. Sárgás-pirosas oldaltöredék, vékonyfalú, korongolt darab. Ltsz.: 83.4.4., M.:4,5 × 4 cm (4. kép 2).
3. Szürke, simított felületű, korongolt edény töredéke. Ltsz.: 83.4.7.; M.:2,5 × 4 cm (4. kép 3).
4. Kézzel formált, kívül szürke, belül pirosas színű, rossz minőségű edény aljrészének töredéke. Ltsz.: 83.4.8.; 5 × 4,5 cm, talp átm. 8 cm. (4. kép 4).

2. gödör:

5. Sötétszürke, erősen kavicsos anyagú, grafitos edény oldaltöredéke. Ltsz.: 83.4.35., M.:4,5 × 5 cm; v. 1,2 cm (5. kép 3).
6. Szürke tál behúzott peremű töredéke, korongolt. Ltsz.: 83.4.26., M.: 4 × 6 cm (5. kép 2).
7. Szürke, kemény anyagú, fogazott díszes oldaltöredék, korongolt. Ltsz.: 83.4.27., M.: 6,5 × 9,5 cm (5. kép 5).
8. Szürke korsó kihajló peremű oldaltöredéke, finoman iszapolt, vékonyfalú edény. Ltsz.: 83.4.29., M.: tör.m. 4 cm átm. 11 cm (5. kép 1).
9. Világos szürke oldaltöredék, átfúrt lyukkal. Ltsz.: 83.4.57., M.: 4 × 4 cm (5. kép 6).
10. Szürke edény oldaltöredéke, kemény anyagú, foltosra égetett. Ltsz.: 83.4.73., M.: 3,5 × 6 cm (5. kép 4).

3. gödör:

11. Nagy méretű, sötét szürke oldaltöredék, sima felületű korongolt. Ltsz.: 83.4.31., M.: 12,5 × 10,5 cm (6. kép 4).
12. Piros színű oldaltöredék, domború oldalfallal, provinciális készítmény, 2 db-ból. Ltsz.: 83.4.31; 34. M.: 9 × 9; 8,6 × 6,5 cm (6. kép 6).
13. Sötétszürke, enyhén behajló peremű, vékonyfalú edény oldaltöredéke, korongolt. Ltsz.: 83.4.39., M.: 2 × 3 cm (6. kép 3).
14. Sárgás-barna oldaltöredék, vaskos, alig kiemelkedő peremmel, korongolt. Ltsz.: 83.4.44., M.: 3,3 × 5 cm (6. kép 2).
15. Szürke, kavicsos anyagú, kihajlú peremű oldaltöredék, korongolt. Ltsz.: 83.4.46., M.: 6 × 6,7 cm (6. kép 5).

4. gödör:

16. Szürke, korongolt oldaltöredék, vastagfalú, puha anyagú. Ltsz.: 83.4.53., M.:5,5 × 4 cm (7. kép 3).
17. Barázdált fül töredéke. Ltsz.: 83.4.58., M.: 4 × 2,5 cm (7. kép 2).
18. Szürke, vastagfalú, korongolt oldaltöredék. Ltsz.: 83.4.60., M.: 5 × 6 cm (7. kép 1).

5. gödör:

19. Szürke edényalj, durva megmunkálású, korongolt. Ltsz.: 83.4.61. (hozzátartozik a 83.4.69. sz. darab is!). M.: átm. 8 cm (7. kép 4).
20. Szürke, korongolt edény oldaltöredéke, vékonyfalú, kemény anyagú. Ltsz.: 83.4.62., M.: 7,2 × 3 cm (7. kép 8).
21. Szürke, kissé kihajló peremű oldaltöredék, vékonyfalú, kemény anyagú, korongolt. Ltsz.: 83.4.63., M.: 7,2 × 3 cm (7. kép 6).
22. Szürke, korongolt (?) oldaltöredék. Ltsz.: 83.4.64., M.: 6,5 × 4,2 cm (7. kép 5).
23. Szürke, kavicsos anyagú, vékonyfalú töredék. Ltsz.: 83.4.65., M.: 6 × 4,2 cm (7. kép 7).
24. Szürke, korongolt oldaltöredék. Ltsz.: 83.4.66., M.:5,5 × 7 cm (8. kép 2).
25. Szürke, korongolt oldaltöredék. Ltsz.: 83.4.67., M.: 4,5 × 3 cm (8. kép 1).
26. Szürke, durva edény töredéke, korongolt. Ltsz.: 83.4.68., M.: 8 × 5,4 cm (9. kép 3).

6. gödör:

27. Szürke, sima felületű oldaltöredék. Ltsz.: 83.4.70., M.: 5,5 × 3 cm (8. kép 5).
28. Szürke edény oldaltöredéke, kemény anyagú, foltosra égett. Ltsz.: 83.4.73. M.: 7,5 × 3,5 cm (8. kép 3).
29. Szürke, kemény anyagú alj- és oldaltöredék. Ltsz.: 83.4.74., M.: 7 × 4,5 cm (8. kép 6).
30. Szürke, korongolt oldaltöredék, kavicsos, szemcsés anyagú. Ltsz.: 83.4.87., M.: 7 × 7,5 cm (8. kép 4).

7. gödör:

31. Kézzel formált, durva, rosszul égetett edény aljtöredéke. Ltsz.: 83.4.91., M.: 5,5 × 4 cm (8. kép 7).

8. gödör:

32. Világos szürke, kézzel formált, durva anyagú edény alj- és oldaltöredéke. Ltsz.: 83.4.103., M.: m. 7 cm, talp átm. 7 cm, v.o, 9 cm (9. kép 2).
33. Szürke, kihajló peremű fazék oldltöredéke. Ltsz.: 83.4.106., M.: 6,5 × 5,5 cm (9. kép 4).
34. Sötétszürke, egyenes peremű fazék oldaltöredéke. Ltsz.: 83.4.107., M.: perem sz. 2,4 cm, átm. 9 cm (9. kép 1).

9. gödör:

35. Durva, kézzel formált edény rosszul égetett töredéke. Ltsz.: 83.4.114., M.: 3,8 × 5 cm (10. kép 2).
36. Őrlőkő töredéke. Ltsz.: 83.4.127., M.: 8,5 × 6 × 5,5 cm (10. kép 1).

10. objektum (ház):

37. Sötétszürke, vékonyfalú, egyenes peremű oldaltöredék. Ltsz.: 83.4.134., M.: 7 × 3 cm (10. kép 5).
38. Világos, terrakotta színű oldaltöredék. Ltsz.: 83.4.136. M.: 4 × 3,8 cm (10. kép 3).
39. Sötétszürke, korongolt, kemény anyagú edény oldaltöredéke, 3 db-ból. Ltsz.: 83.4.137., M.: 3,9 × 9,5; 8 × 4,5; 7 × 4,5 cm (10. kép 6).
40. Szürke aljtöredék, fényes felületű, alján átfúrt kis lyukkal, vastagfalú. Ltsz.: 83.4.144. Töredék M.: 17,5 cm (11. kép 5).

41. Pirosas, téglaszínű, kihajló peremű oldaltöredék, két db-ból. Ltsz.: 83.4.151, M.: 3×2,2 cm (11. kép 3).
42. Sárga provinciális római edény profilált oldalú töredéke. Ltsz.: 83.4.154, M.: 7×5,2 cm (11. kép 2).
43. Szürke, félgömb alakú tál töredéke. Ltsz.: 83.4.159. M.: 10×7,5 cm (11. kép 1).
44. Fekete, vékonyfalú, behúzott peremű tál oldaltöredéke, fényes felületű. Ltsz.: 83.4.162., M.: 5×7 cm (11. kép 4).

11. objektum (ház):

45. Kézzel formált, szürkés-sárgás edény, vastagfalú, foltosra égett oldaltöredéke. Ltsz.: 83.4.195., M.: 8,2×10 cm, v. 1 cm (11. kép 6).
46. Kívül sárgás-szürke, belül sötétszürke, kissé kihajló peremű, kavicsos anyagú fazék töredéke, 2 db-ból. Ltsz.: 83.4.205–206., M.: 5×6; 6,5×5,7 cm (12. kép 7).
47. Szürke, kemény anyagú római korsó szalagfüles töredéke. Ltsz.: 83.4.207., M.: töredék átm. 8,5 cm, fül sz. 3,5 cm (13. kép 1).
48. Világos szürke oldaltöredék, kis, egyenes, álló peremmel. Ltsz.: 83.4.208., M.: 6,8×3,2 cm (12. kép 1).
49. Szürke, vékonyfalú korsó hasas részének töredéke. Ltsz.: 83.4.212., M.: 7×6 cm (12. kép, 3).
50. Puha anyagú, egyenes oldalfalú, szürke kerámia töredéke. Ltsz.: 83.4.215., M.: 5×3,5 cm (12. kép 4).

12. gödör:

51. Szürke, kemény anyagú, kavicsos, behúzott peremű tál töredéke. Ltsz.: 83.4.223., M.: 6×4,7 cm (12. kép 5).
52. Világos terrakotta színű korsó oldaltöredéke, fül indítással. Ltsz.: 83.4.257., M.: 10×4,5 cm (13. kép 2).

13. gödör:

53. Világos szürke, simított felületű, 2 árkolással díszített oldaltöredék. Ltsz.: 83.4.253., M.: 8×5 cm (14. kép 3).
54. Világos, terrakotta színű korsó oldaltöredéke, fül indítással. Ltsz.: 83.4.257., M.: 10×4,5 cm (14. kép 2).

14. gödör: nem volt leletanyaga

15. gödör: néhány, jellegtelen szürke kerámiatöredék

16. objektum (ház):

55. Szürke, kihajló peremű, fényezett felületű edény oldaltöredéke. Ltsz.: 83.4.263., M.: 4×3,5 cm (14. kép 4).
56. Relief-díszes terra sigillata töredéke, 2. sz. vége – 3. sz. elejéről. Ltsz.: 83.4.268., M.: 3,5×2 cm (14. kép 3).
57. Szürke, kifelé hajló, álló peremű, kavicsos anyagú fazék 2 db oldaltöredéke. Ltsz.: 83.4.275; 83.4.282. M.: 8×4; 10×4 cm (14. kép 1).
58. Szürke edény aljából kivágott korong (orsókarika?) Ltsz.: 83.4.280., M.: átm. 4 cm (4. kép 1).
59. Szürke, külső felén besimított dísszel ellátott oldaltöredék. Ltsz.: 83.4.286., M.: 5,5×4 cm (15. kép 5).
61. Szürke, kemény anyagú oldaltöredék. Ltsz.: 83.4.296., M.: 6,5×3 cm (15. kép 2).

Szórványlelet:

62. Díszítetlen, narancsvörös színű terra sigillata töredékek, 5 db, szórványként a területről. (Ltsz.: 83.4.308–310; 83.4.313–314.)

A leletanyagban egy félig kész orsókarikán és néhány őrlőkő töredéken kívül más munkaeszköz nem fordult elő, fémtárgyakat sem találtunk. A feltárt objektumokból 45 db állatcsont származott, melyeket Vörös István az alábbiak szerint határozott meg[8]:

„Gödör szám:	7.	9.	10.	11.	16.	Szórvány	
Szarvasmarha	–	3	10	5	8	1	27
Kiskérődző	–	1	3	2	2	–	8
Sertés	–	–	2	–	–	–	2
Ló	8	–	–	–	–	–	8
	8	4	15	7	10	1	45 db

Szarvasmarha: cca. 115 cm marmagasságú egyedek alkotják az állományt, a lovak kis testméretűek voltak."

Lelőhelyünket az előkerült terra sigillaták a 2. sz. végére – a 3. század elejére keltezik.[9] A hely közelebbi és tágabb körzetében több ponton is fellelhető a római korszak emlékanyaga.[10] A pesti síkság régészeti kultúráinak életét a politikai erőviszonyok mellett mindig is erősen meghatározta a természetföldrajzi környezet. A Csömöri, a Szilas és a Rákospatak DK-i irányban szelték át a mai Pest területét, s e patakok mentén már az őskortól kezdve megtelepedett az ember. A vízjárta, mocsaras környezetből kiemelkedő dunai teraszok és a dombos-homokbuckás területek voltak a legkorábbi telephelyek, s ezek is maradtak egészen a korai középkor évszázadai soráig.[11]

A rákoscsabai császárkori település értékeléséhez foglalkoznunk kell a terület közvetlen környezetének topográfiai viszonyaival és politikai-etnikai történetével is. A szarmaták Duna–Tisza közi beköltözése (az i. sz. 1. sz. közepe) előtt a pesti oldal lakossága a kelta osus törzshöz tartozó népesség lehetett, akikről Tacitus azt írja, hogy a quadok szomszédságában élnek és az eraviszkuszokkal rokon életmódot folytatnak.[12] A római történelemben a szarmaták az 1. sz.-ban tűnnek fel.[13] A rómaiakkal való legkorábbi kapcsolataikra utal területünkön a péceli éremlelet, mely Vespasianus korára keltezhető, valószínűleg még nem is kereskedelmi kapcsolat emléke, inkább ajándékként kerülhetett a barbaricumba.[14] Fülöp Gyula az alföldi éremforgalomról írott cikkében megkérdőjelezi azt az elterjedt nézetet, hogy az i. sz. 68–98 közé keltezhető éremleletek a Duna–Tisza közén kereskedelmi jellegűek len-

nének. A 69-es belháború eseményeivel kapcsolatban megjegyzi, hogy amikor a jazig királyt és kíséretét Pannoniába rendelik, a vezért ott tartva a seregeket hazaküldik, s minden valószínűség szerint ez utóbbiak nem üres kézzel távoztak, hanem lojalitásukért ajándékot kaphattak.[15] Egyébként a pannoniai pénzforgalom is csak Vespasianus uralkodásával lendült fel. A terra sigillaták elterjedése és az éremforgalom egybehangzó adatai alapján, az i. sz. 98–160 közti időszak az, amikor már kereskedelmi szükségletből kialakulnak a később is funkcionáló barbaricumi római útvonalak, úgy mint az Aquincum–Zagyvavölgy–Szolnok–Debrecen–Dacia, az Intercisa–Kecskemét–Csongrád–Szentes–Körösök völgye–Dacia, a Lugio–Madaras halmok–Szeged–Marosvölgy–Dacia és negyedikként a Tisza menti É–D irányú út.[16] Lelőhelyünk szempontjából az első útvonal az érdekes, melynek vonalát a pesti oldalon a Rákospatak mentére lokalizálhatjuk. Az aquincummal szemben fekvő Transaquincum megépítése után a Rákospatak mentén közlekedési út alakult ki, melyet a terület római kori leleteinek elterjedése igazol. A transaquincumi erőd megépítését a 2. sz. közepére datálják.[17] Szilágyi János az erődítményről és a hozzátartozó cölöphídról írott munkájában[18] bemutat egy 1756-os térképet, melyen a Rákospatak mentén romok vannak feltüntetve, talán úti őrállomások maradványaiként. A patak vonala mentén több római lelőhely is igazolja az út meglétét. Kőemlék került elő a rákoscsabai régi református templom 1904. évi lebontásakor,[19] bár másodlagos felhasználásban, ami nem szokatlan jelenség a pesti oldalon. Melis Katalin a rákospalotai templom déli oldalán kiásott alapfalban talált római kori kőfaragványokat.[20] A rákoscsabai Silvanusnak állított oltáron [21] a leg. II. Ad. signifere szerepel, mint felajánló, ez a kitétel az i. sz. 106 utánra keltezi a kőemléket.

Aquincumnak a pesti oldallal való kapcsolata Traianus idejében erősödött meg, amikor az Alföld kevert, kelta–szarmata lakossága a rómaiak mellé állt a dákokkal szemben. Érthető, hogy éppen ebben az időben alakultak ki a már említett útvonalak is. A quad-markoman–szarmata háborúk után kezdődik meg a rómaiak nagyobb arányú benyomulása a barbaricumba, ezt a kőemlékek és éremleletek mellett a barbaricumi római építmények is igazolják. E korszak emléke a XVII. ker.-ben feltárt település is, mely ha csekély számmal, de mégis rendelkezik római importtárgyakkal.

A feltárt település lakosságának életmódjára a szegényes leletanyagból következtethetünk. Alacsony színvonalú mezőgazdasági termelést folytathattak, a római kultúrával kevésbé kerültek kapcsolatba, lakóházaik az észak-magyarországi és az alföldi telepekkel mutatnak rokonságot.

Rövidítések

AÉ	Archaeológiai Értesítő
AH	Archaeologica Hungarica
AR	Archaeologické rozhledy
BpTört	Budapest Története
Fülöp 1976	*Fülöp Gy.:* Újabb tanulmány a római érmek szarmata kori forgalmáról a magyar Alföldön. ÁÉ 103. 1976. 253–262.
HOMÉ	Hermann Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc
Írásné Melis 1983	*Írásné Melis K.:* Adatok a Pestisíkság Árpád-kori településtörténetéhez. Bp. 1983. Budapesti Történeti Múzeum, p. 69.
Márton 1910	*Márton L.:* Magyarország vármegyéi és városai. Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye. Szerk. Borovszky Samu, I. köt. Budapest 1910. *Márton L.:* A vármegye őskora 187.
SlA	Slovenska Archeologia

Jegyzet

1. A XVII. kerületi lelőhelyekre vonatkozó adatok a Budapesti Történeti Múzeum Adattárában megtalálhatók, köztük Kőnig Antal 1963–1971. évre vonatkozó kéziratos terepbejárási naplója, mely az általunk említett helyről kelta cserepek előfordulásáról tudósít.
2. Ezúton mondok köszönetet dr. Nagy Margitnak, hogy az általa végzett leletmentés anyagát feldolgozásra átadta.
3. *H. Vaday A.–Vörös I.:* Szarmata telep nyomai Bánhalma határában. AÉ 104. 1977. I. 98–105. *K. Végh, K.:* Régészeti adatok Észak-Magyarország i. sz. 1–4. századi történetéhez. HOMÉ XII–XIV. Miskolc 1975. 65–104.
4. *T. Kolnik:* Nové sidliskové nálezy z doby rimskej na Slovensku AR XIV. 1962. 344–368.
5. *Párducz M.–Korek J.:* Császárkori telep Ózdon AÉ 85. 1958. 18–36.
6. *P. Jurecko:* Vyskum v Trestenom pri Hornáde SlA XXXI. 2. 1983. 415–442.
7. *Párducz M.:* A szarmatakor emlékei Magyarországon. AH XXV (1941) Budapest I. 39.
8. Köszönetet mondok Dr. Vörös Istvánnak, a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársának az archeozoológiai anyag meghatározásáért.
9. Gábler Dénes meghatározását ezúton is köszönöm.
10. *Nagy T.*: BpTört. I. Bp. 1973. lelőhelytérkép
11. *Írásné Melis* 1983. 5–6.
12. Tacitus, Germania 28.
13. *Mócsy A.:* Pannonia a korai császárság idején. Bp. 1974. 101.

14. *Fülöp,* 1976. 253–262.
15. *Fülöp* 1976. 255. 16. j.
16. *Fülöp* 1976. 255.
17. *Nagy L.:* Aquincum és a késórómai védőrendszer. BpTört I. Bp. 1942. 747–767.
18. *Szilágyi J.:* A Rákospatak menti római erődítmény és fahíd. AÉ 76. 1949. 73–77,
20. *Írásné Melis* 1983. XXIV. t. 37, LVII. t.
21. *Márton* 1910. 187.

MARIA PETŐ

SARMATISCHE SIEDLUNGSÜBERRESTE AUS DER RÖMERZEIT IN RÁKOSCSABA

Im Jahre 1983 ist es uns gelungen auf dem Gebiet in Budapest, XVII. Bez. zwischen der Zrinyi- und Lemberg-Gasse im Laufe einer Gundrettung 16 Objekte, Abfallgruben und Baureste einer sarmatischen Siedlung vom Ende des 2. Jahrhunderts freizulegen.

Die Häuser wiesen einen ovalen, birnförmigen Grundriss auf, ihre Pfahlloch, mit Heizangale im Inneren und mit der jener Epoche charakteristischen Keramik. In überwiegender Mehrzahl (72,9%) befanden sich im Fundmaterial graue, gedrehte Gefässfragmente, in kleinerer Anzahl (16%) handgeformte Hauskeramik und am kleinsten (11,9%) waren typische römische Gefässe vertreten.

Der Fundort befand sich in der Nähe vom Rákospatak, also neben der ins Barbaricum führenden Strasse, am südlichen Hang eines Hügels, neben dem einstigen Bach Tál. Der Fund ist eine Erinnerung an jene konsolidierte Zeit, die die Epoche mach den quadisch-markomannischen Kriegen von Marcus Aurelius auf dem Gebiete unserer Hauptstadt kennzeichneten.

Abbildungen

Abb. 1. Fundort der sarmatischen Siedlung.
Abb. 2. Grabungsgrundriss von der sarmatischen Siedlung.
Abb. 3. Grundriss des Objektes Nr. 10.
Abb. 4–14. Im Laufe der Freilegung zum Vorschein gekommenes Fundmaterial.
(Die Zeichnungen wurden von Katalin Debitzky verfertigt.)

Képjegyzék

1. kép A szarmata telep lelőhelye
2. kép Ásatási alaprajz a szarmata telepről
3. kép A 10. sz. objektum alaprajza
4–14. kép A feltárás során előkerült leletanyag
(A rajzokat Debitzky Katalin készítette)

HELYSZÍNRAJZ

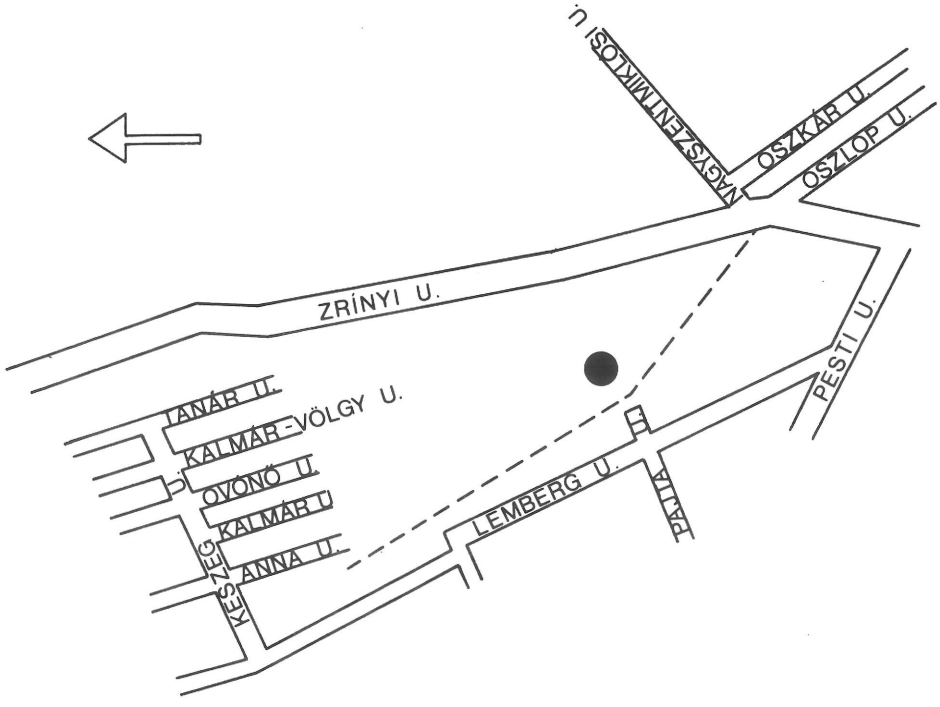

1

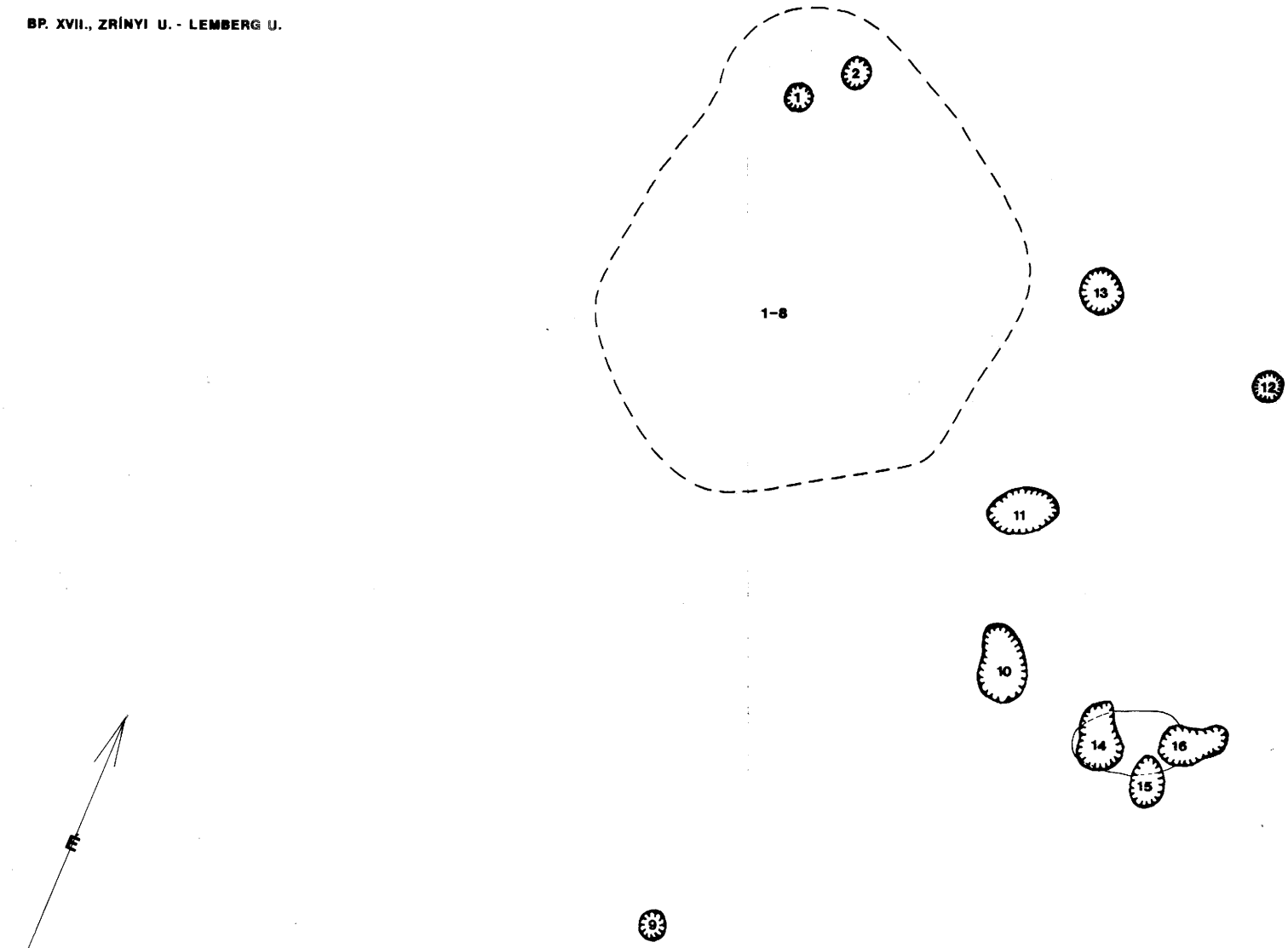

2

10. GÖDÖR

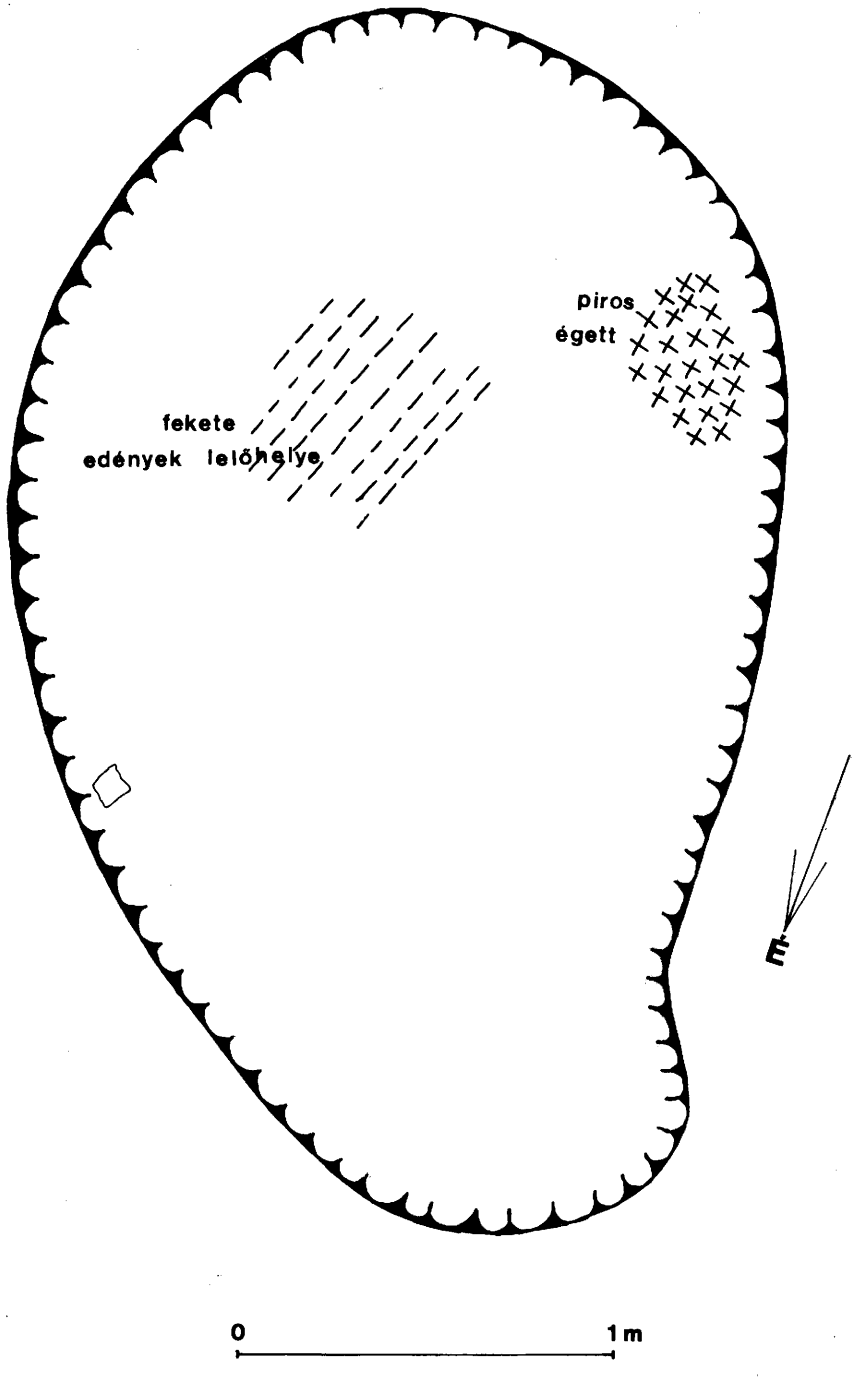

3

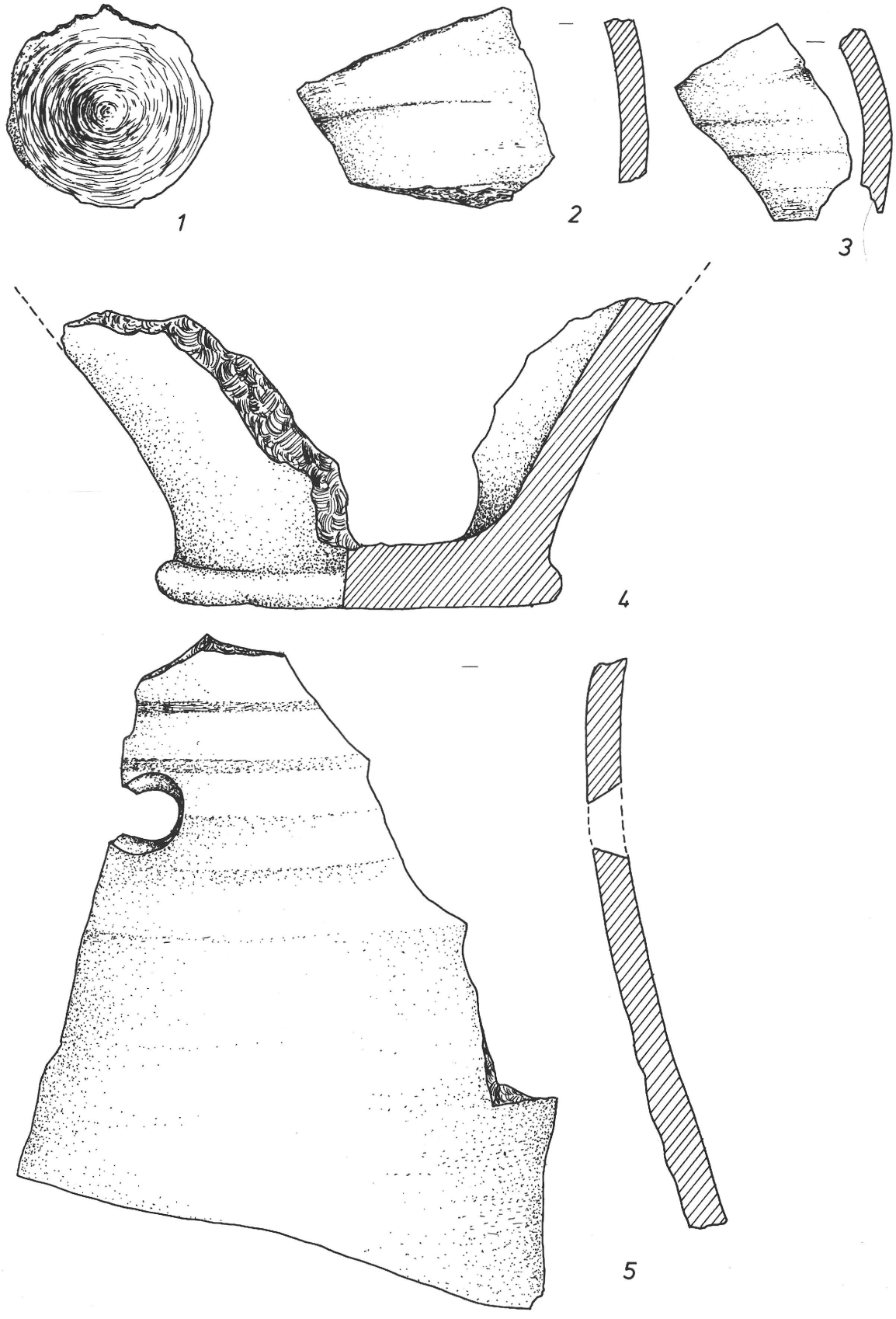

4

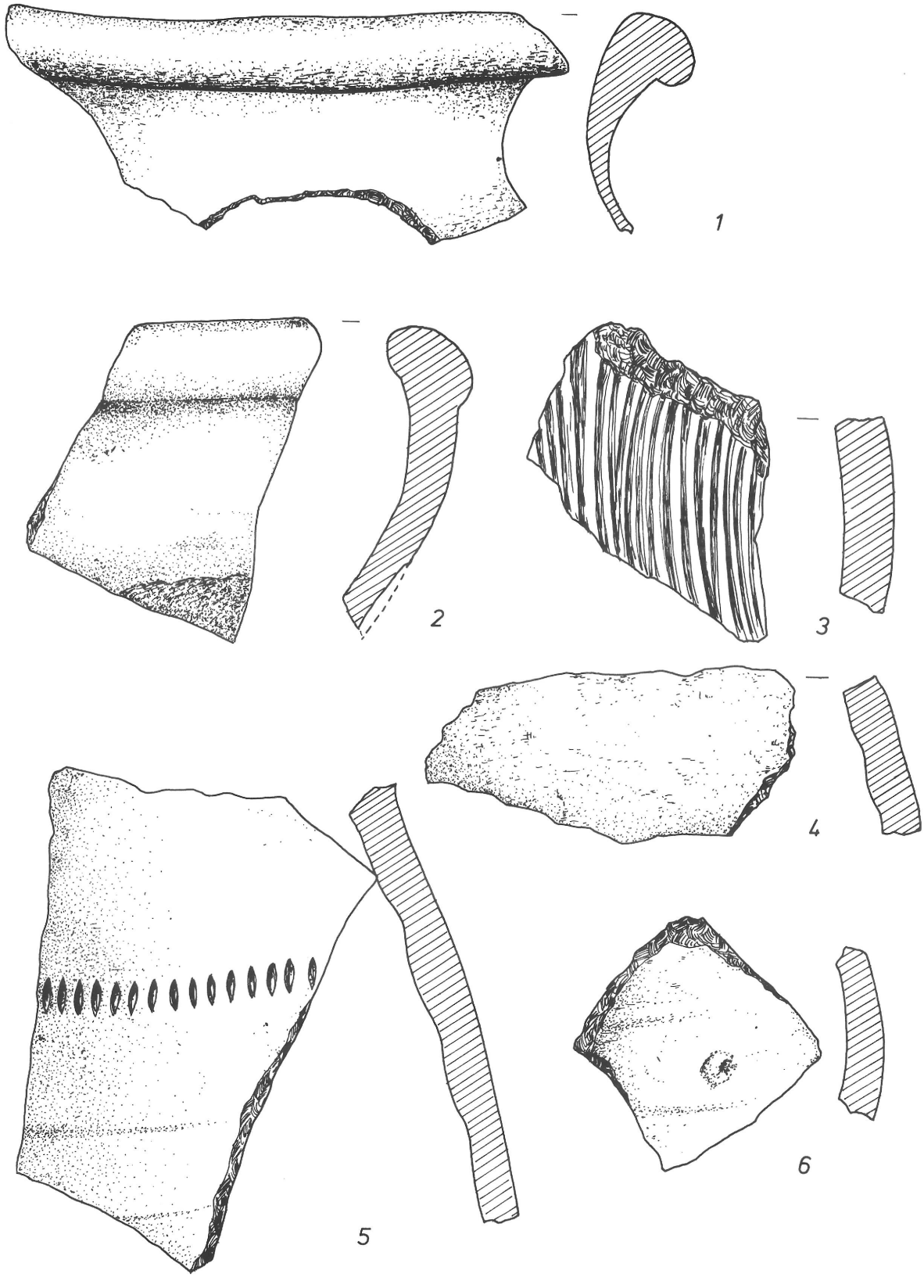

5

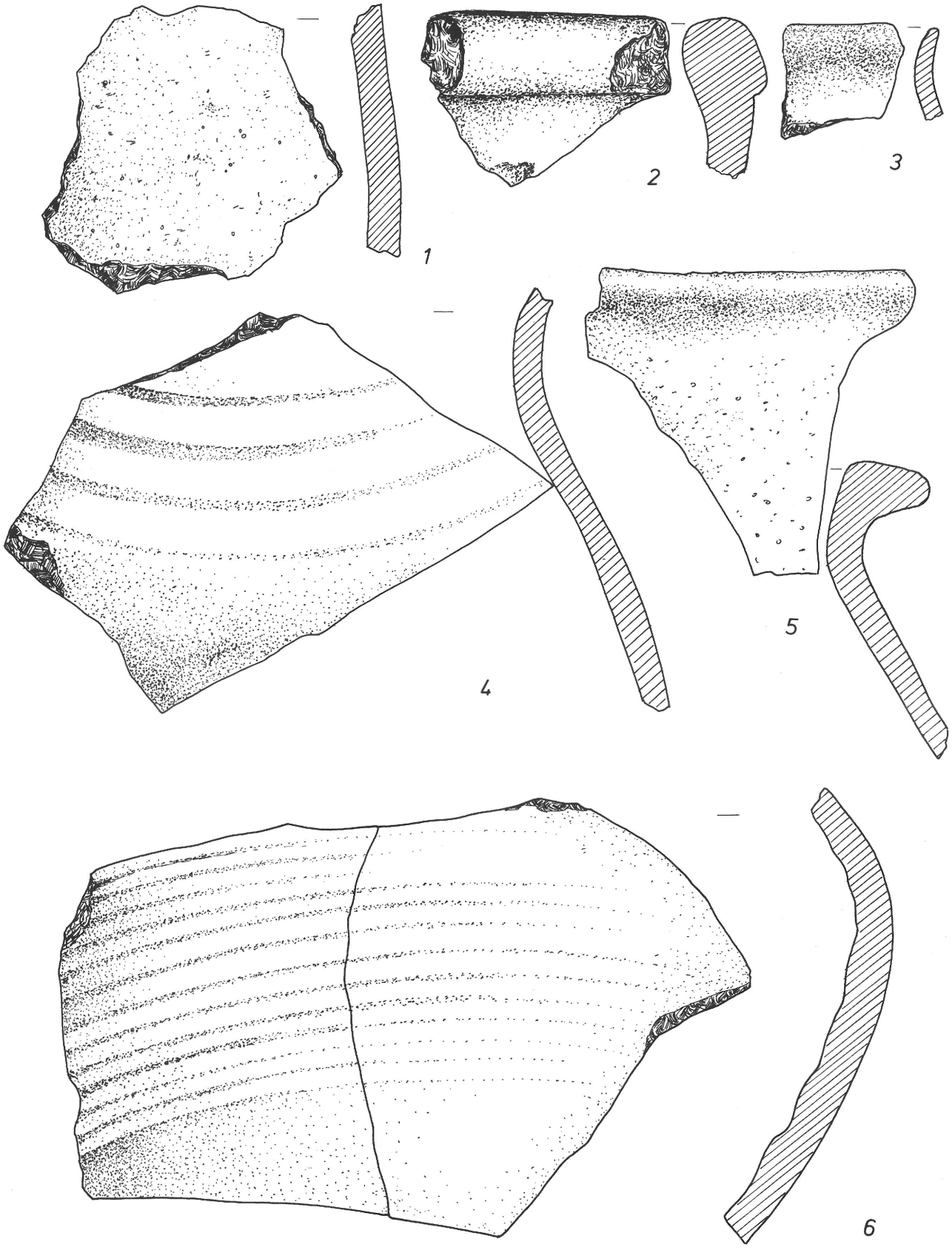

6

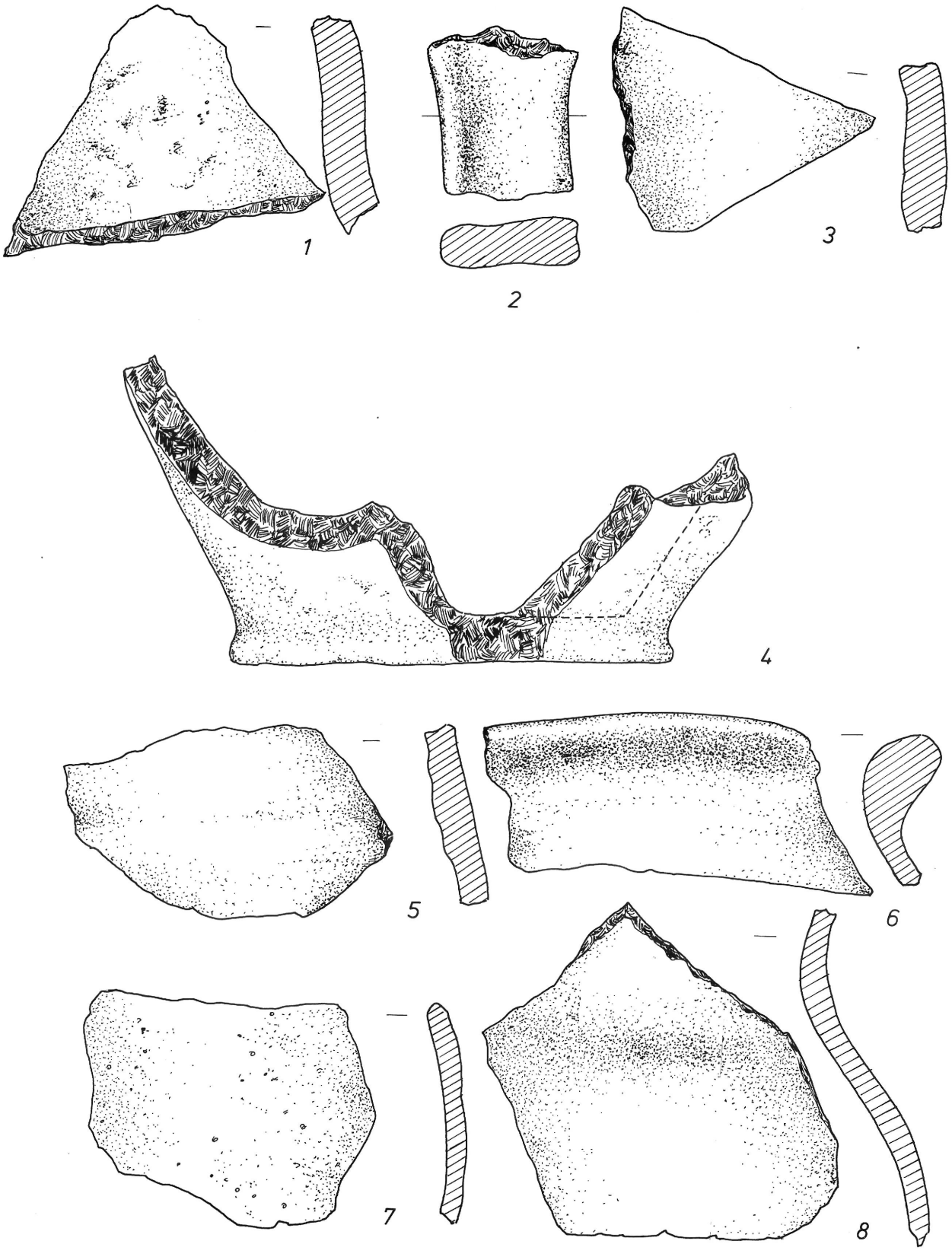

7

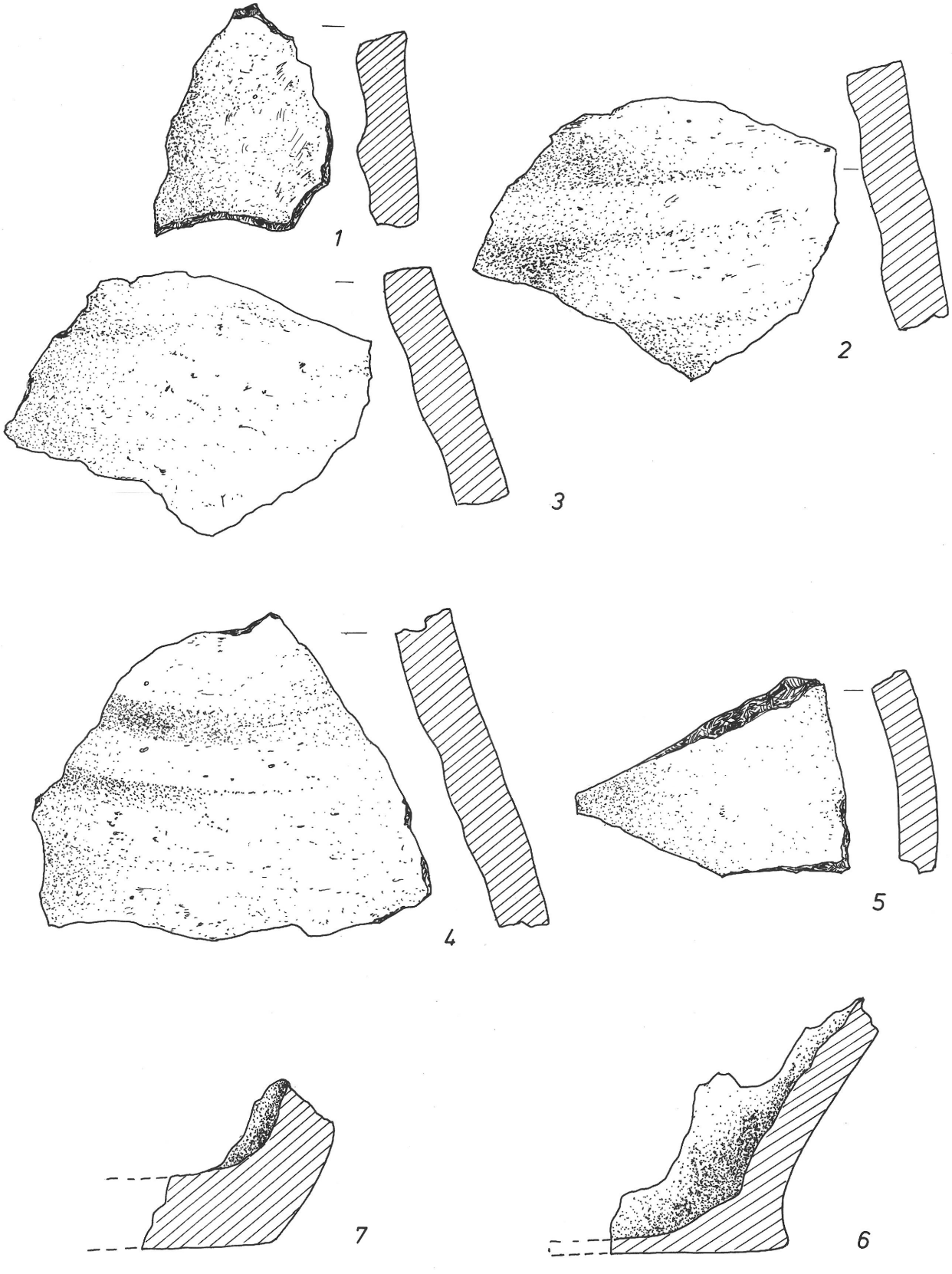

8

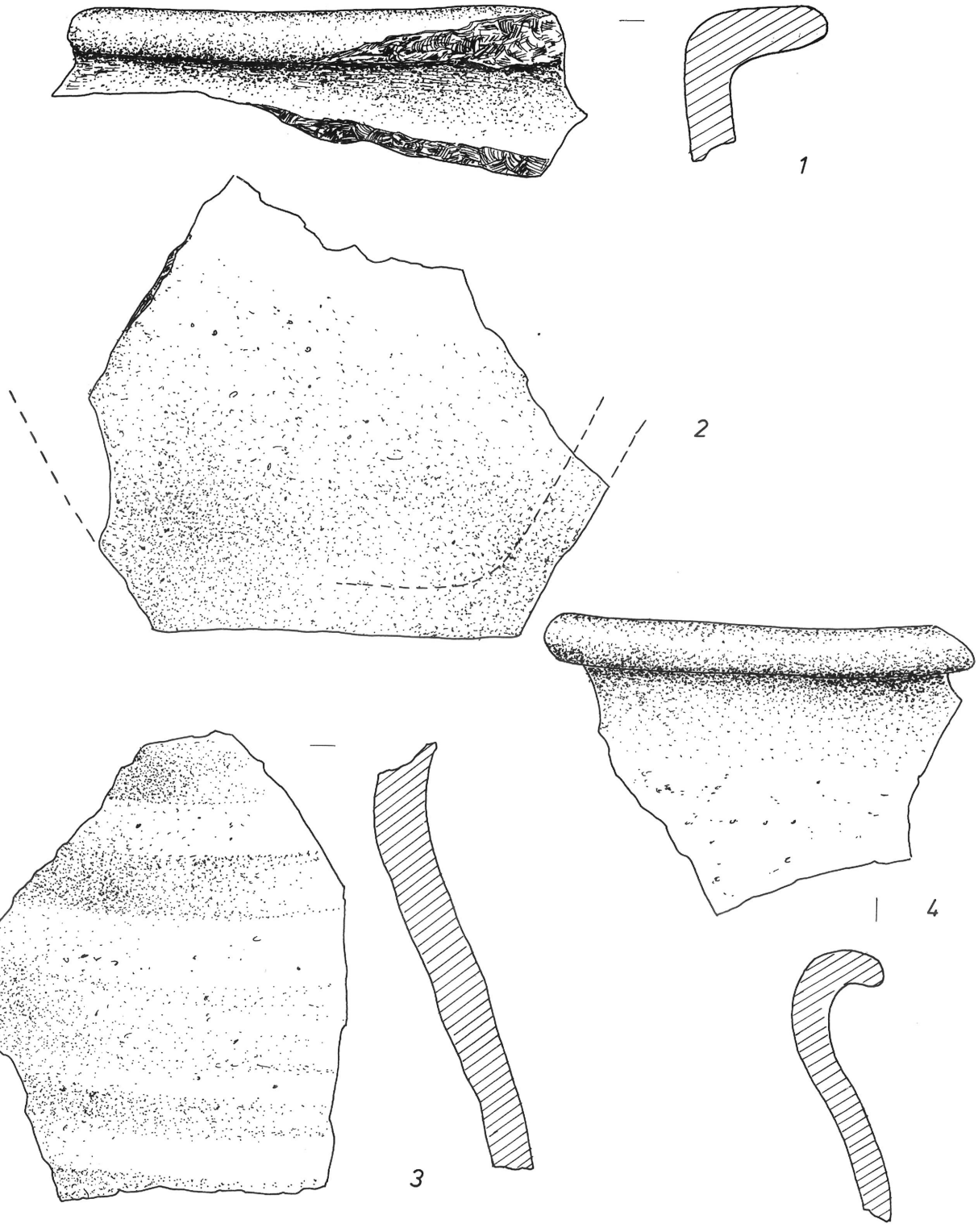

9

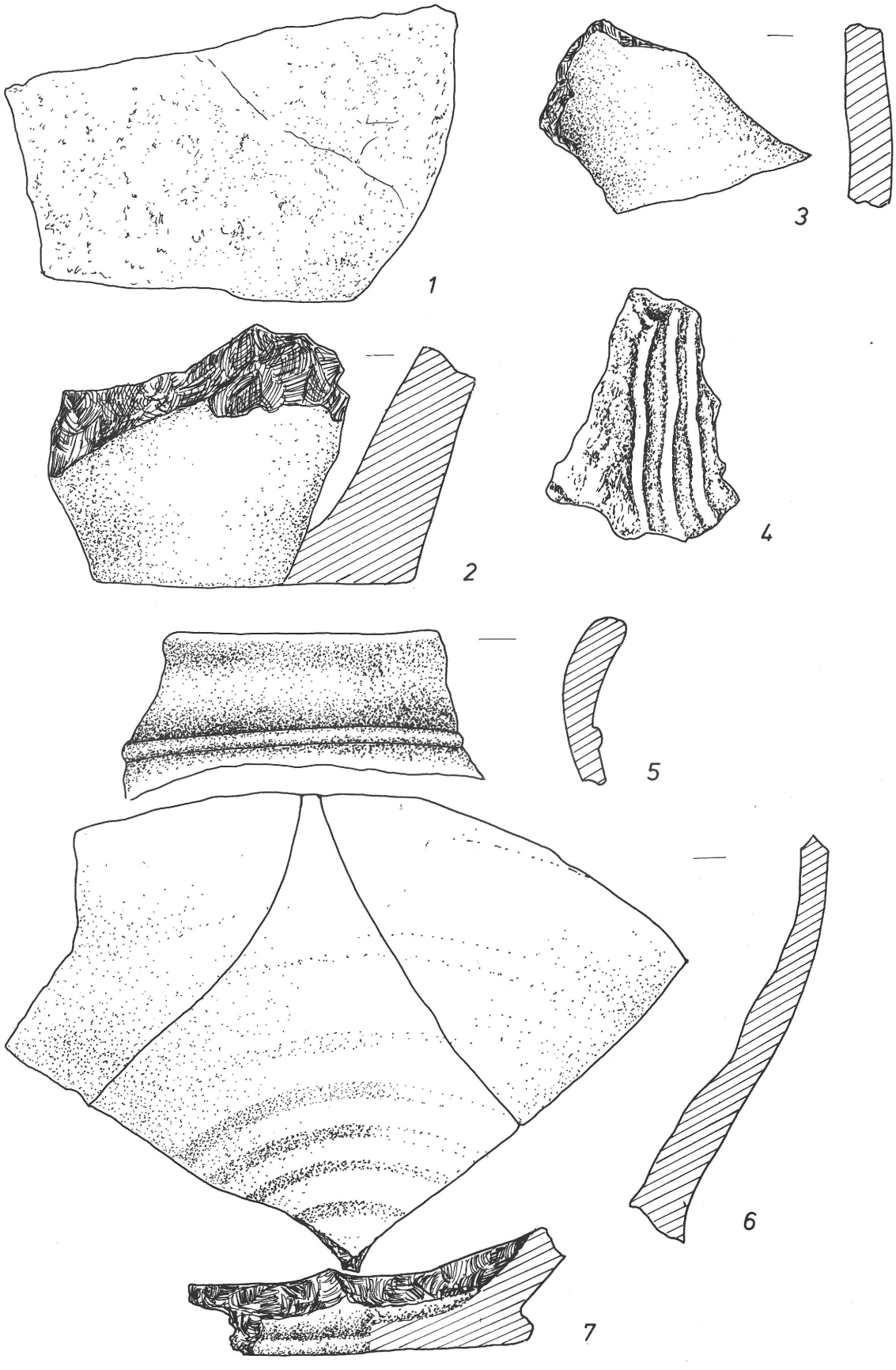

10

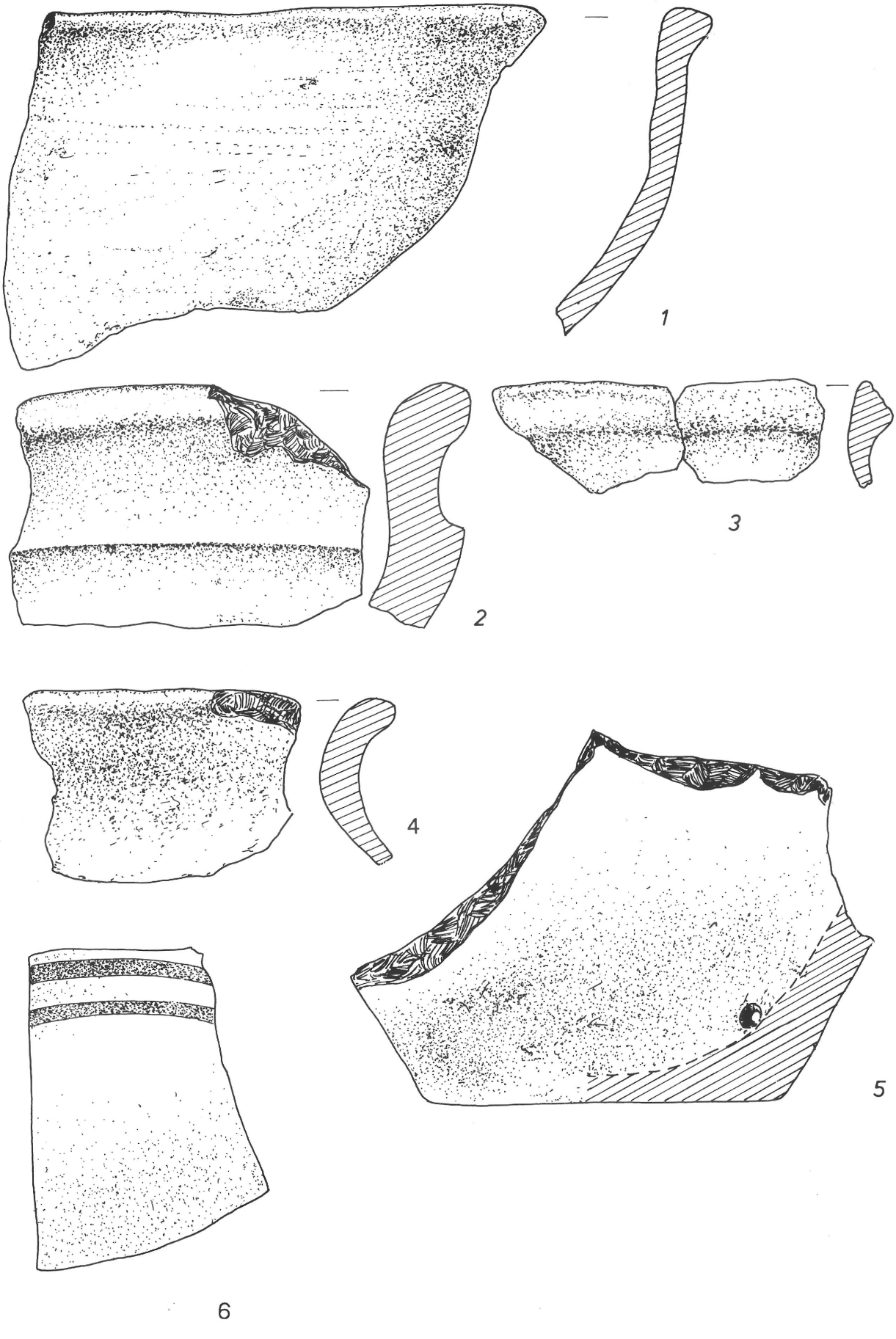
1
2
3
4
5
6

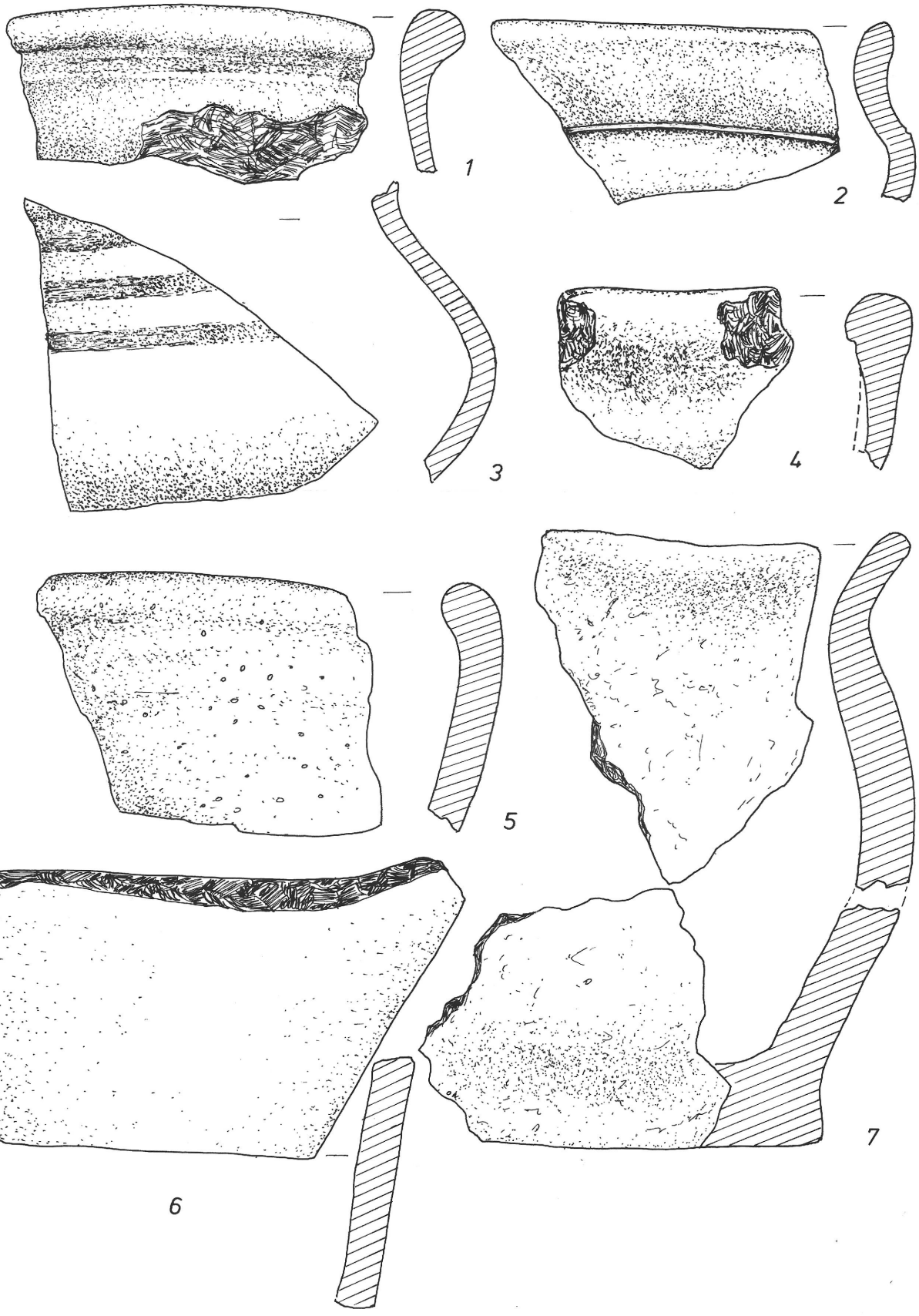

12

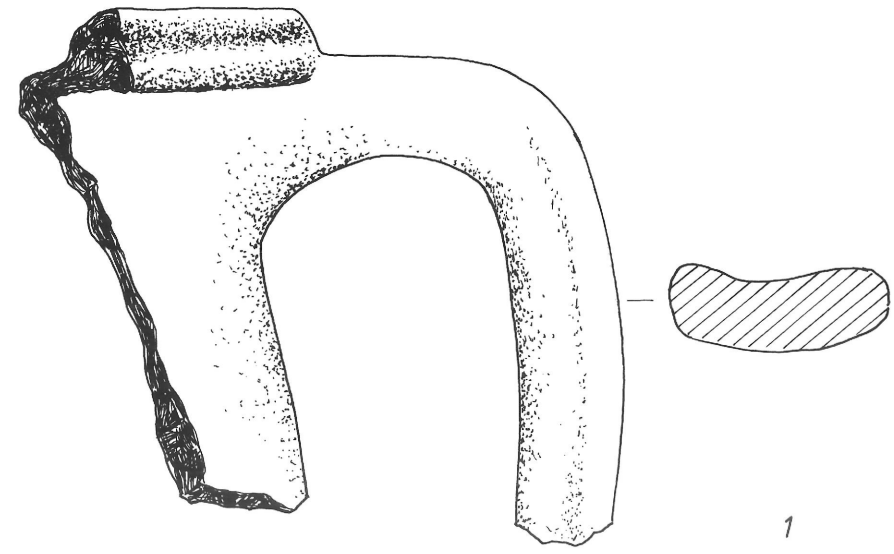

1

2

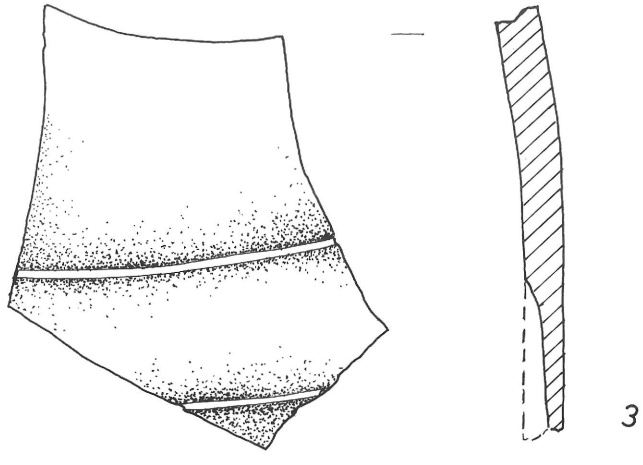

3

13

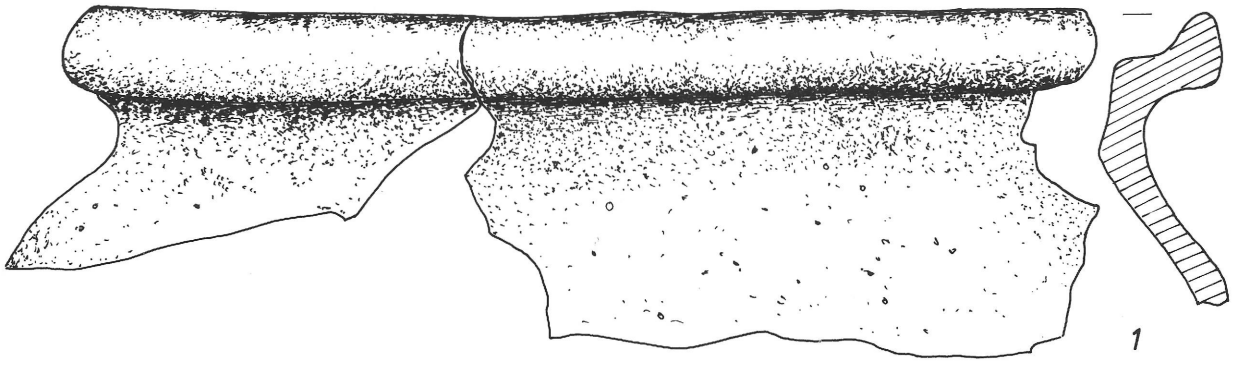

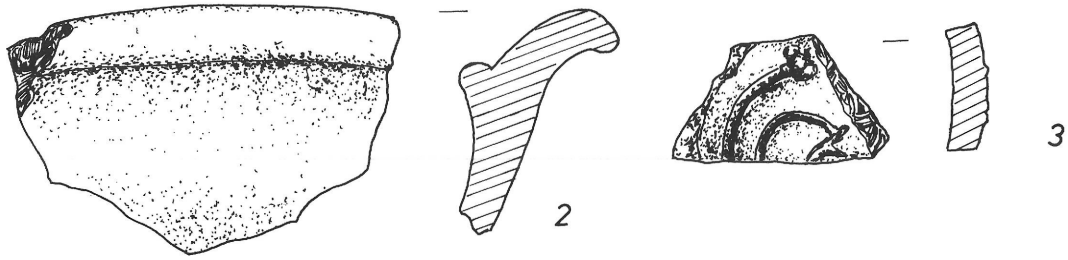

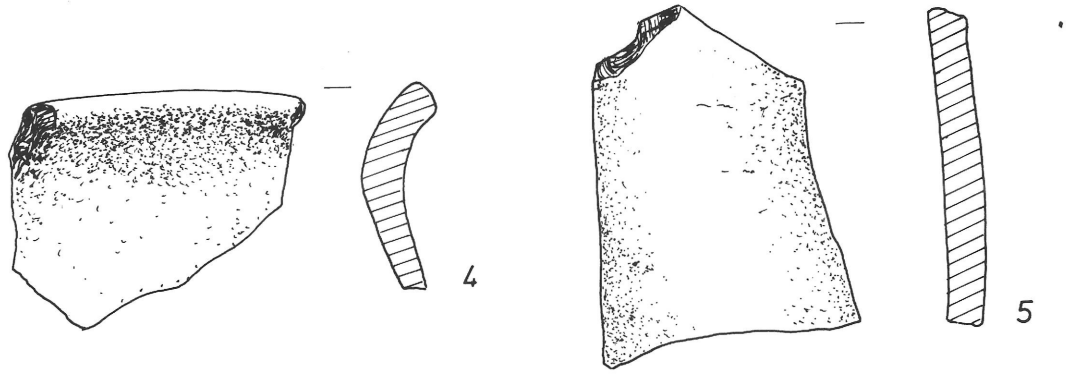

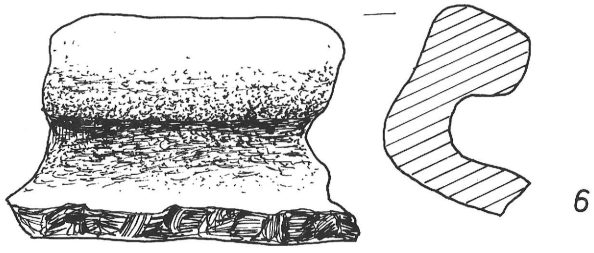

14

SZEMLE

KABA MELINDA

ÚJABB KUTATÁSOK AZ AQUINCUMI ORGONA SZERKEZETÉRE VONATKOZÓLAG

Az ókori világ egyetlen fennmaradt orgonája az aquincumi orgona. A hangszer különböző szempontokból mai napig foglalkoztatja a szakembereket.

Az orgonát feltáró és publikáló Nagy Lajos könyvének[1] megjelenése óta két könyv[2] és számtalan tanulmány látott napvilágot a különböző tudományágak területéről.

Az utóbbi években két kutató — Minárovics János tűzoltó alezredes és Szonntagh Jenő a floridai egyetem magyar származású professzora — egymástól függetlenül, a légfujtatást szabályozó és eddig vitatott szerkezettel kapcsolatban megközelítőleg azonos eredményre jutott.

Évkönyvünk következő lapjain közreadjuk a két kutatási eredményt azzal a gondolattal, hogy további gyümölcsöző tudományos vitának szolgáljanak alapul.

Jegyzetek

1 *Nagy L.:* Az aquincumi orgona. Bp., 1933

2. *W. Walcker—Mayer:* Die römische Orgel von Aquincum. Stuttgart. 1970; *M. Kaba:* Die römische Orgel von Aquincum. Bp., 1976.

MELINDA KABA

NEUERE FORSCHUNGEN ZUR KONSTRUKTION DER ORGEL VON AQUINCUM

Die einzige, vom Altertum herstammende Orgel ist die Orgel von Aquincum. Dieses Musikinstrument beschäftigt die Forscher bis zum heutigen Tage aus verschiedenen Gesichtspunkten.

Seit der Erscheinung des Buches von Lajos Nagy[1] — der die Orgel erschlossen und publiziert hatte —, haben sich zwei Bücher[2] mit diesem Musikinstrument ausführlich beschäftigt, und noch einige Artikel aus den verschiedenen Wissenschaftzweigen.

Zwei Forscher — János Minárovics, Feuerwehr-Oberst (Budapest), und Jenő Szonntagh, der aus Ungarn stammende Professor der Florida-Universität — sind unabhängig voneinander zum beinahe gleichem Ergebnis gekommen, in der Streitfrage des Windmechanismus und Luftdruckregelung der Orgel.

Auf den folgenden Seiten unseres Jahrbuches veröffentlichen wir die zwei Forschungsergebnisse, mit der Absicht, dass sie für weitere, wissenschaftlich ertragreiche Diskussion eine Grundlage bieten können.

MINÁROVICS JÁNOS

MIÉRT VOLT AZ AQUINCUMI TŰZOLTÓSÁG ORGONÁJA VÍZIORGONA?

Az aquincumi orgonának gazdag irodalma van. Közülük alapvető munka az orgona bronz alkatrészeit feltáró Nagy Lajosnak „Az aquincumi orgona" c. könyve.[1] A szakértők véleménye erősen megoszlik abban a kérdésben, hogy az orgona légszabályozása vízzel történt-e.[2] Ezért szükségesnek véljük a magunk részéről ismertetni érveinket, melyek a víziorgona működési elve mellett szólnak s melyeket részben már Szilágyi János is közzétett.[3]

Kutatástörténeti áttekintés

A hangszer i. sz. 228-ban került az aquincumi tűzoltók birtokába. Ugyanis, amikor Nagy Lajos 1931-ben egy leletmentő ásatás során rábukkant az ókor mai napig egyetlen ismert orgonájának maradványaira, legelőször egy ajándékozási bronztáblát talált meg (167 × 95 × 1 mm) (1. kép). A tábla szövege:

G(aius) Iul(ius) Viatorinus dec(urio) col(oniae) Aq(uinci) aedilicius praef(ectus) coll(egii) cent(onariorum) hydram coll(egio) s(upra) s(cripto) de suo d(onum) d(at) Modesto et Probo co(n)s(ulibus)

Gaius Iulius Viatorinus, Aquincum (colonia rangú) város tanácsnoka, egykori aedilis (rendőrparancsnokféle), a tűzoltóság parancsnoka (praefectus collegii centonariorum) orgonát a saját pénzéből ajándékoz a fent nevezett társulatnak Modestus és Probus konzulsága idején (I. sz. 228-ban).[4]

A felirat szerint tehát egy „hydra"-t kapott a tűzoltóság. Erről azt írja Nagy Lajos: „Ez az elnevezés még eddig nem fordult elő. Eredeti neve ὕδραυλιζ, mely előfordul Philonnál, megtaláljuk Heronnál és Athenaiosnál. Innen származik latin neve is: *hydraulis,* melyet először Cicero használ (Tusc. III. 43.). Előfordul *hydraulia* alakban is (Serv. Bucol. VII. 21.). Az ορ–γανον szó zeneeszközre vonatkoztatva már Platonnál szerepel, s mellette ὕδραυλιζ melléknévi szerepet kap ὑδραυλικὸν ὄργανον pl. Heronnál. Ez a görög elnevezés elterjed a római birodalomban is: hydraulicum organum. A későbbi császárkorban a hydraulicum-ot gyakran elhagyják, s az organum egyedül jelzi az orgonát, akárcsak a görög vidéken az ὄργανον. Ez utóbbi a pneumatikus orgonát jelenti legtöbbször, de víziorgonára is értelmezik."[5]

A víziorgona működéséről részletes leírást kapunk *Vitruvius*tól,[6] aki a „De architectura" c. művének VIII. fejezetében ismerteti a hangszert, valamint az alexandriai *Heron*tól a „Pneumatica" c. művének I. könyvéből a XLII. fejezetben.

A mai orgonák ősét az alexandriai Ktesibios szerkesztette az i. e. III. szd-ban, melyben a víznek szélnyomás-szabályozó szerepe volt.[7] Ugyancsak Ktesibios konstruálta az első tűzoltófecskendő elődjét, a vízemelőszivattyút, melyet Vitruvius „machina Ctesibii"-nek nevez (2. kép 1). Ez a szerkezet két hengeres, szelepekkel ellátott nyomószivattyú volt. A szerkezet leírását a feltaláló minden bizonnyal rajzokkal is dokumentálta, de az eredeti mű elpusztult.

A Ktesibios által leírt nyomószivattyúval megegyező példányt három méter mélyen, egy forrás alján találtak Silchesterben[8] (2. kép 2). A maradványon jól kivehető, hogy egy 520 mm magas, 330 × 230 mm széles tölgyfatömbbe két ólomhengert ágyaztak be. Ezek belső átmérője 76,2 mm, hosszuk pedig 610 mm volt. Itt is jól megfigyelhető a gyűjtőtér, ahol az elvezető cső, a szelepek és a hengereket összekötő csövek találkoznak. Ez a gyűjtőtér a légüst ősének tekinthető, ami részben folyadékkal, részben levegővel töltött edény.

Ktesibios nyomószivattyúja képezte az alapját a Heron-féle fecskendőnek is.

Heron a víziorgonával kapcsolatos leírásában utalt arra, hogy a víziorgona fújtatója és a tűzoltófecskendő hengere, valamint a dugattyú azonos eljárással készültek (2. kép 3).

A tűzoltófecskendő fontos alkatrésze a nyomólégüst, amelybe a dugattyú, vagy dugattyúk benyomják a vizet (3. kép 1). A zártrendszerű légüstben kialakuló levegőpárna biztosítja, hogy a víz egyenletes sugárban – és ne szakaszosan – távozzon a nyomónyíláson át. Az orgonánál pontosan fordított a helyzet, mivel ott a víz biztosítja a levegő folyamatos, nem lökésszerű áramlását a szélládába és sípokhoz. A víz a légnyomást szabályozza, de nem zárt, hanem nyitott rendszerben, a felesleges levegő ugyanis buborékok formájában eltávozik.

Mivel az ókori orgona fújtatója lényegében ugyanolyan dugattyús szivattyú, mint a tűzoltófecskendőé, ezért a tűzoltó szakemberek figyelme is a víziorgona fújtatószerkezete felé irányul. Nagy Lajos ismerteti Heron orgonaleírásának részletét[9] (3. kép 2): „Az αβγδ egy kis bronz oltár (oltáralakú tartály) (βωμίσχος), melyben víz áll. A vízben foglal helyet egy felfordított félgömb alakú tölcsér εζηϑ, melynek pnigeus (πνιγεύς) a neve és a folyadék áteresztésére nyílásai vannak az (alsó) pereme és a (víztartó oltár) feneke között. A (légsűrítőüst vagy pnigeus) felső részéből két cső áll ki az oltáron túlra. Az egyik közülük ηχλμ az oltár külső oldala felé hajlik és a szivattyú cilinderébe (ποξις) torkollik νξοπ, mely alul nyitott és a dugattyú befogadására simára van kidolgozva.

Ebbe a dugattyú ρσ (ἔμβολευς) gondosan illik, hogy légmentesen zárjon. A dugattyúra egy nagyon erős rudat erősítenek τυ. Ehhez pedig egy másik rudat νφ (emelőkart), úgy, hogy ez a ν-nál egy szeg körül forog.

Ez utóbbi egy függőleges, erős villatartón ψχ mozog, mint egy emelő." A rajzon nem ábrázolták azt a szelepet, amelynek elvileg a sűrítő hengerből a légüstbe vezető csővezetéknek a légüstben levő csatlakozásánál kellene lennie, ugyanis nélküle a szerkezet nem működőképes.[10]

Vitruviusnak a víziorgona fújtatójáról szóló ismertetéséről Nagy Lajos a következőket írja:[11] „...Fából összeállított alapra egy bronzból készült (oltáralakú) ládát (ara vagy arca) helyezünk. Az alapra (a ládától) jobbra és balra állványokat készítünk, melyek a létrához hasonlóan keresztlécekkel vannak megerősítve. Ezek fogják körül az esztergapadon gondosan megdolgozott szivattyúkat (modioli) a fel- és lemozgatható dugattyúkkal (fundi). Ezek közepébe vasból való rudat erősítünk, mely az emelőrudakkal (vectes) vannak összekötve. A dugattyúkat gyapjas bőrrel vonják be. A szivattyúknak fedőlapjára egy-egy, körülbelül három ujjnyi átmérőjű lyukat fúrunk, s közelükben csuklókra erősített bronz delphinek szájából láncon csüngő fedőtányérok (cymbala) lógnak le a szivattyúk lyukai alá. Az (oltáralakú) ládában, melyben víz áll, van ugyancsak egy fordított tölcsérhez hasonló légsűrítő-üst (pnigeus). Ez alá körülbelül három ujjnyi magas kis tuskókat teszünk, melyek a légsűrítő-üst szája és a víztartó láda feneke közt szabad teret hoznak létre. ...A légszivattyúkból összekötőcsövek (fistulae) vezetnek a légsűrítőüst nyakaihoz és a szélládában lévő nyílásokig vezetnek. Ezekben (az összekötő csövekben) esztergapadon előállított szelepek (asses) vannak elhelyezve ott (hol a csövek a szivattyúkkal vannak összekötve), melyek midőn a szélláda levegővel már megtelt, a levegőt nem engedik visszatérni, mert elzárják a nyílásokat (tulajdonképpen az összekötő csöveket). Ha most az emelőrudakat felemeljük, akkor a dugattyúkarok a szivattyúk dugattyúit lehúzzák, s a csuklókra erősített delphinek a fedőtányérokat (a szivattyúkba) leeresztik, s ezáltal a szivattyúk belseje levegővel telik meg. Ha tehát a karok a gyorsan egymást követő nyomások folytán a dugattyúkat felnyomják és a (szivattyúk felső lapjainak) nyílásait a fedőtányérral elzárják, az ide bezárt levegőt a nyomás következtében az összekötő csövekbe nyomják, melyeken keresztül (a levegő) a légsűrítőüstbe tódul, s ennek nyakán keresztül a szélládába érkezik. Az emelőkarok gyorsabb mozgatásával a szaporított és sűrített levegő a regisztercsúszka kakasain át kitódul és a levegő megtölti a szélcsatornákat. Ha tehát a billentyűk a kéz érintése következtében a pálcikákat (billlentyűcsúszkákat) szakadatlan előre és hátra tolják, melyek így a furatokat elzárják, majd szabaddá teszik, zeneileg műértő módon kezelve gazdag változatú hangnemnek megfelelő hangokat hoznak létre..."

Vitruvius és Heron leírásaiból kiragadott részletek alapján szemügyre véve a Nagy Lajos által feltárt és kiállított orgonaalkatrészekről készült fényképfelvételt,[12] a szemünkbe tűnik a tárló felénk eső részén a bronz ajándékozási táblától balra lefelé egy kerek (szerintünk félgömb) alakú tárgy, benne egy köralakú szelep és egy ellipszis alakú alátét (4. kép). Ez nem lehet más – véleményünk szerint –, mint az orgona légsűrítő üstjének (a szélharangnak), azaz a pnigeusnak a része. Ránézésre a Vitruvius-féle leírásnak felel meg, mert ezt is fatuskókra kellett tenni ahhoz, hogy ne feküdjön a víztartály fenekére. Erről az alkatrészről azonban Nagy Lajos könyvében nem esik szó. A fényképen a szélharangban látható köralakú szelep külön darabként szerepel (Nagy, 1933, 27.) és a következő leírás tartozik hozzá:[13] „A 27. képünk egy kerek bronzlemez maradványát ábrázolja. A lemez széle gyengén vissza van hajlítva. A lemezből egy kis kerek lyukat vágtak ki, amely a középponttól oldalt fekszik. A lemez átmérője 4,9 cm, a kis lyuk átmérője 0,9–1,0 cm. A fújtatóhoz tartozhatott." Ennek a szelepnek minden bizonnyal az volt a feladata, hogy amikor a légszivattyú levegőt szívott be a szabad légtérből, a szívószelepen át zárjon, nehogy a légsűrítő üstből visszaszívja a már előzőleg benyomott levegőt. A szelepet a belső légnyomás zárta (fölnyomta) és a dugattyú túlnyomása nyitotta. Feladata volt még az is, hogy amikor az edényt vízzel feltöltötték és a víz a légsűrítő üst alatti teret is kitöltötte – a légszivattyú működtetése kezdetén a szívóütemnél zárjon –, s megakadályozza azt, hogy a hengerbe víz kerüljön. E szelep fölött csatlakoztatták a légsűrítő üstre azt a légbevezető csövet, ami a hengerből vezette ide a nyomott levegőt. A légbevezető cső vége képezhette magát a szelepülést. A 0,9–1,0 cm-es lyuk a szelep felerősítésére szolgált. Mivel felfogó része nem maradt meg, azt csak elképzelni tudjuk, hogy milyen lehetett. Például olyan, hogy a csőbe egy 9 mm átmérőjű hengeralakú tartót helyezhettek úgy, hogy a szelep a cső végére felüljön. Elegendő volt 3–4 mm-es játéka ahhoz, hogy a fújtatóból érkező levegőt beengedje a légsűrítő üstbe. Leesés ellen akár egy kis drótdarabbal elegendő volt biztosítani. Nyomáskor a lyuktól távolabbi része lebillent, a másik oldalán nem tudott elfordulni, mert a szélharang fala behatárolta a mozgási lehetőségét. Ezért is volt az átmérője nagyobb, mint a csőé.

A légsűrítő üst maradványban látható és a fényképen az üvegezett tárló fa része által részben takart ellipszis alakú alátét is külön darabként szerepel Nagy Lajos könyvének 26. ábráján és bronzlemez elnevezést kapott. „...képünkön egy vékony kerek bronz lemezt láthatunk, melynek belső része ellipszis alakban ki van vágva. A bronzkereten négy apró lyuk van, melyek közül 2–2 távolsága egymással arányos. Külső átmérője 4,9 cm, a belső kivágás méretei 3,9 × 3,4 cm. A fújtató bőranyagának a megerősítésére szolgált."[14] Ez viszont feltehetőleg az ellendarabja annak a csőnek, ami a szélharangból a szélládába vezette a levegőt. Az ellipszis alakú kivágás kisebbik mérete azonos a csatlakozó cső átmérőjével, ami eszerint 3,4 cm külső átmérőjű volt.

Nagy Lajos könyvében a 7. számú kép a légbevezető nyakat elöl- és felülnézetben mutatja. Valószínűleg ehhez a 30 mm átmérőjű csőcsonkhoz csatlakoztatták a légbevezető cső felső végét. A csőcsonk szájrésze peremezett. Ilyen megoldást akkor választanak, ha ugyanilyen méretű csövet forrasztással akarnak hozzá

csatlakoztatni. Valószínű, hogy a kifelé peremezett részbe betolt cső mellett fennmaradó részt azután cinnel forrasztották körbe.

Ahhoz, hogy a légsűrítő üst légsűrítőként működjön – Vitruvius szerint –, az oltáralakú ládában víz áll. Ő is és Heron is megadta az oltáralakú tartály anyagát, ami bronz volt. Nagy Lajos könyvében szerepel egy bronzedényszáj (5. kép 1), amelyről azt írja, hogy „a pincében, ahol az orgona maradványa napfényre került, de a maradványoktól körülbelül 1/2 m távolságra" találták meg. „Átmérője 24 cm, oldalfala 3,5 cm magas. A száj tömör és profilírozott, az oldalfal könnyed hajlással lefelé gyengén kiáll, s külső oldalán három helyen körbefutó bevésett vonalakkal van díszítve. Nem tartozhatott az orgonához."[15] És ha mégis? Nos, akkor annak a bronz edénynek a szájrésze lehetett, amiben a légsűrítő üst és a víz volt. Véleményünk szerint pontosan azért találták a sípoktól és az egyéb maradványoktól 1/2 méterre, mert az orgona többi részével együtt zuhant le annak idején a pincébe. Sajnos, az eredeti darab régen elveszett, ezért Nagy Lajos könyvének a bronzedényszájról közölt ábráját felnagyítottuk úgy, hogy átmérője 24 cm legyen és ezt a fényképnagyítást vettük szemügyre. Nagy Lajos rövid leírásából nem tűnik ki, hogy megolvadt-e az eredeti edény, avagy összetört. Az utóbbit véljük inkább, a képen látható éles törésvonalak miatt.

A légsűrítő üst-maradvánnyal kapcsolatban a helyzet ugyanaz, mint a bronzedényszájjal, holléte jelenleg ismeretlen. Ezért itt is a fényképnagyítás módszeréhez nyúltunk (5. kép 2–4). A kiállítási tárló fényképén látható alkatrészek méretei ismertek, pl. az ajándékozási tábla szélessége 167 mm, a légsűrítő üst maradványában látható szelep átmérője 49 mm, az ellipszis alakú alátét hosszabbik oldala ugyancsak 49 mm. Ezekből következtetve az általunk félgömbnek tekintett rész átmérője 145 mm lehetett. Egy ekkora félgömb kb. 700 köbcentiméter űrtartalmú. A 24 cm átmérőjű bronzedényszájon át egy ekkora félgömb kényelmesen behelyezhető a bronz edénybe. Érthetetlennek tűnik az, hogy miért nem ír erről a fontos alkatrészről Nagy Lajos, aki a következő megállapítást tette: „Orgonánknak egyik legfontosabb része nem maradt meg, ti. a fúvószerkezet. Ha orgonánk víziorgona (hydraulis, organum hydraulicum) volt, akkor, mint azt Vitruvius és Heron leírásaiból pontosan tudjuk, a szélszekrénye alatt egy nagy láda foglalt helyet (arca), melyben fémanyagú részek, a szélharang (pnigeus), levegővezető csövek voltak. Az arca-n kívül pedig egy vagy két légszivattyúcilinder (modiolus, πυξις) a dugattyúval (fundus) és emelőkarokkal (vectis) hasonlóképp fémből, vagy vasból el nem maradt volna. Mivel a felső rész fémalkatrészei megmaradtak, az alsó rész fémanyagának elpusztulása érthetetlen volna, legfeljebb azesetben, ha orgonánk nem hydraulis volt, hanem légfujtatós, pneumatikus orgona. Ez utóbbi esetben ilyen fémtárgyakra nem volt szükség. Leletünkben ugyanis egyké olyan bronzlemez van, melyeket az orgona fúvószerkezetével hozhatunk kapcsolatba..."[16]

Szerintünk a légsűrítő üst maradványát, a bronz víztartóedény szájrészét megtalálta és mégis azt írja, hogy az alsórész fémanyaga elpusztult. Igaz, az összekötő csöveket és a légszivattyúcilindert nem találta meg, de ez még nem jelenti azt, hogy a hangszer nem víziorgonaként működött.

Elképzelés a fújtató sorsáról

Felmerül a kérdés, miért nem találta meg Nagy Lajos az ásatáskor az orgona alsó részének többi fémanyagát? Erre vonatkozóan írja, hogy: „A III. század közepén az épületet tűzvész pusztította el. Ekkor a szoba berendezése a fapadlóval lezuhant a pincébe, melyet a törmelékek, téglák stb. színültig töltöttek meg. Ebben a szobában állott az orgona, mely így lezuhanva eltemetődött, ... már leeséskor s a ráhulló törmelékektől sípjai részben összetörtek, s a tűz a fa- és bőralkatrészeket elpusztította. A kiásáskor pedig, nehogy a közmunkákat erősen feltartóztassuk, kissé sietnünk kellett, késő estig dolgoztunk, s közben földbeomlás is történt, mely egy-két sípot megint elpusztított..."[17] Eléghetett-e maga a fújtató szerkezet? Tételezzük fel, hogy az épület tornyát gyújtotta fel az ellenség és a lehulló égő anyagoktól gyulladt meg a pince feletti fapadozat, amin az orgona állott. Az orgona belekerülve a tűzbe maga is égni kezdett, elsősorban az alsó farésze. Tudjuk, hogy a pince mennyezetét, azaz a szoba padozatát jegenyefenyő (gyúláspontja 280°C) képezte. Tudjuk, hogy a légszivattyú és az emelőkarok fémből készültek, az utóbbiak vasból. A kovácsvas olvadási hőfoka 1450–1550°C. A fenyőfa tüzében a vasrész nem olvadhatott el, meg kellett volna maradnia. Az aquincumi orgona egyes sípjaiban a hangoló tölgyfa dugók elszenesedtek, másokban az elégett fadugó nyomát találták meg. Olyan sípot is találtak, amiben megvolt csaknem az egész elszenesedett fadugó. Ezek szerint itt tökéletlen égési folyamat zajlott le, a sípok nagyrészt megakadályozták a levegő hozzájutását a fadugókhoz és a külső kb. 400–500°C hőmérséklet hatására azok faszénné váltak. Az ásatást vezető a lelet helyzetéről így ír: „Mindennél nagyobb jelentőségű tárgy, egy orgona bronz alkatrészeinek a maradványa, mely azonban nem a pince alsó részében, hanem a mennyezettartó gerendák szenesedett maradványai felett maradt meg. Mégpedig oly helyzetben, amely megfelelt eredeti állapotának is. Leeséskor vízszintes helyzetbe került, s az a rész volt felül, mely a hallgatóság felé esett..."[18] A fújtatónak tehát a leletek (sípok stb.) mellett oldalt kellett volna elméletileg lennie. Ám nem ott volt, nem ásták ki. Vajon kiástak-e mindent? Maga Nagy Lajos írja az ásatási nehézségekről: „Egy zimankós őszi napon estefelé, mikor már éppen le akartuk tenni szerszámainkat, három méter mélyben ásva, a föld zöldes színű patina-nyomokat mutatott, s látható lett egy bronzcsőnek az oxidálás miatt alaktalan külseje. A munkát folytattuk gyertyafény mellett is, mert földbeomlástól kellett tartani. A fejünk felett tornyosuló fekete felhők éjszakai záporral fenyegettek s a föld mélyében rejtőző még bizonytalan rendeltetésű bronz lelet teljes elpusztulásával számolhattunk. Izgatott kíváncsisággal kísért munkánk eredmé-

nyeképpen éjfél felé napvilágra, illetve holdvilágra hoztuk az antik világ eddig egyetlen ismert orgonájának maradványait."[19] Ezek után joggal gondolhatjuk azt, hogy kisebb alkatrészek a földben maradtak, de kételkednünk kell abban, hogy olyan nagyobb darab, mint a légfújtató, elkerülte volna az ásatásvezető figyelmét. Azt pedig, hogy a pincét teljes egészében feltárták-e, ma már senki sem tudja. Feltételezzük, hogy a teljes feltárás megtörtént és a légfújtatót mégsem találták meg. Ezesetben is vannak további magyarázatok arra, hogy miért nem került az orgonával együtt a pincébe. Vegyünk sorra néhány ilyen magyarázatot.

A későbbi restaurálás során, mint ahogy arra már Szilágyi János is rámutatott, a regisztercsúszkákon ókori javítások, forrasztások nyomait találták[20], észrevették, hogy néhány rugót is kicseréltek a használat során. Mivel az orgonát a tűzoltótársulatnak 228-ban ajándékozták és ha feltételezzük, hogy a székházukat a 260-as évek során történt germán betörések alkalmával pusztították el, akkor az időközben eltelt kb. 35 év alatt nyilvánvalónak tűnik, hogy a gyakori használat miatt kellett annak megkopott, eltört illetve meghibásodott alkatrészeit többször is javítani. Eszerint Aquincumban akadtak olyan mesterek, akik járatosak voltak az ilyen szerkezetek javításában és lehet, hogy éppen a tűzoltótársulaton belül volt ilyen szakember. Ezt azért is joggal feltételezhetjük, mert, mint tudjuk, annak tagjai különböző iparosok voltak. Mindebből akár arra a feltevésre is juthatunk, hogy a fújtató javítás céljából le volt az orgonáról szerelve, amikor a tűzvész bekövetkezett és a hangszer a pincébe zuhant.

Az is lehetséges, hogy a használatra alkalmatlanná vált hangszer már egy ideje félre volt állítva a torony alsó helyiségébe. Amikor ugyanis zenéltek rajta, minden bizonnyal a tűzoltószékház összejövetelek tartására alkalmas nagy termében tarthatták. Arra is gondolhatunk, az idők folyamán megkopott, kiérdemesült hangszert a toronyőrök áloműzőként még tovább használhatták.

Utalnunk kell itt arra is, hogy az aquincumi orgonát alaposan tanulmányozó W. Walcker-Mayer könyvében kifejti azt a véleményét, hogy mivel az orgona felső része nehezebb volt az alsó részénél, ezért, amikor leesett a pincébe, a felső rész elválhatott az alsótól. A szélláda tehát a felső teremben maradhatott és a tűz utáni takarítási munkák során elvihették.[21] Ennek a teóriának ellentmond az a két tárgy, amelyek feltételezésünk szerint az orgona levegőszabályozójának a részei és az antik leírások alapján az orgona alsó részében foglaltak helyet, ezek: a bronzból készült víztartóedény szájrésze és a félgömb alakú légsűrítő üst valószínű maradványa. Figyelemre méltó ugyanakkor Walcker-Mayernak az a megállapítása, mely szerint az sem elképzelhetetlen, hogy a tűz idején az orgona nem volt összekötve a szélládával,[22] a fújtatóval együtt külön állhatott.

Ha feltesszük a kérdést: milyen lehetett a fújtató, a válaszunk: olyan, mint amilyenről Heron ír; amilyennek a bronz hengere simára van csiszolva és a dugattyúja gondosan van illesztve. Itt említjük meg, hogy Philon azt írta: „széltében elterjedt a hengerek és dugattyúk esztergapadon történő becsiszolása".[23] Ezt az eljárást a legenda szerint a számoszi Theodorosz görög építész az i. e. 7. században találta fel. Az aquincumi orgona készítésekor már kiváló mesterei lehettek az esztergályozás művészetének. Philon munkáiban ránk maradt egy leírás a víziorgonáról, melyben a légsűrítő üst (pnigeus) működését is ismerteti. E leírás szerint a légsűrítő üst segítségével a dugattyús fúvóval egyenlőtlenül nyomott levegő egyenletes adagolását biztosították.[24] Elvi rekonstrukciós rajzot (6. kép 1) közölt Philon leírása alapján a víziorgonáról Feldhaus.[25] Említettük, hogy Vitruviusnál a dugattyúkat gyapjas bőrrel vonták be, Heronnál becsiszolt fém dugattyú szerepel. A jól becsiszolt dugattyú a hengerrel azonos anyagból gyártva azzal együtt terjed ki, illetve húzódik össze a hőmérséklet változása hatására, míg az összes többi a kiszáradás következtében változtatja a méretét. A bőr, amikor vizet szívott magába, erősen megdagad, beszorul. A technika története egyértelműen a csiszolt fémdugattyút tartja a fejlettebbnek. Ezeket a surlódás csökkentésére olajozták.[26]

A római időkből ismert és eddig feltárt kilenc szivattyú-leletből kettő volt ilyen megoldású. Az egyik a Castrum Novum-ban Civitá Vecchia közelében talált bronzból öntött szerkezet, melynek darabjait a londoni British Museum őrzi. Feltárási körülményei arra utalnak, hogy vele egy fürdő vízellátását biztosították.[27] A másikat a nagy-britanniai Silchesterben (Hampshire közigazgatási terület) a római kori város: Calleva Atrebatum-ban 1889–1909 közötti ásatások során tárták fel.[28] Mivel ez utóbbi van jobb állapotban és főbb méreteit is ismerjük, ezért ennek mintájára képzeltük el az aquincumi orgona hiányzó fújtatójának hengereit és dugattyúit. A silchesteri szivattyú hengerátmérője mindössze 38, lökethossza pedig 130 mm, ezért egy löketre csak 1,47 deciliter vizet nyomott. Nagy Lajos könyvében az addig ismert orgonaábrázolásokat összegyűjtötte. Ezek zöme két hengeres fújtatót mutat és arról tanúskodnak, hogy az említett szivattyúnál jóval nagyobb méretűek lehettek, pl.: 6. kép 2–3.

Kísérletek az orgona fújtatójának rekonstrukciójához

Először olyan hengereket készítettünk, amelyek egy löketre kb. 7 deciliter levegőt szívtak, illetve nyomtak ki darabonként. A levegőt a hengerekből olyan vastag rézcsövön vezettük be a 7 deciliteres félgömbalakú légsűrítő üstbe, melynek a külső átmérője 34 mm, vagyis megfelel az ellipszis alakú alátét kisebbik átmérőjének. A légsűrítő üstöt behelyeztük előbb egy kb. 20 litres üvegedénybe, melynek a felső szájmérete megegyezett a bronzedényszáj 24 cm-es átmérőjével. A félgömb alá 2 db 3 ujjnyi vastag fatuskót tettünk. A légszivattyúhengerek által szállított levegőt tehát bevezettük egy közös csövön át a légsűrítő üstbe, onnan pedig egy másik csövön át az Angster-féle orgona-rekonstrukció szélládájába (7. kép 1). Természetesen szívó- és nyomószelepeket építettünk be a megfelelő helyekre. Az üvegbe vizet töltöttünk. A két légszivattyút egymástól

függetlenül külön-külön lehetett működtetni. A fújtatás megkezdésekor előbb a levegőszállító cső és a légsűrítő üst telt meg levegővel, majd feltöltődött a szélláda is, miközben az üvegben jól láthatóan emelkedett a vízszint, s ha továbbra sem működtettük a sípokat, a többlet-levegő buborékok formájában eltávozott. A gyakorlat szerint 50–150 mm vízszintkülönbséggel sűrített levegő szólaltatja meg jól a sípokat. Ezt a sűrítési értéket a víztartó edénybe töltött víz szintjének emelésével illetve csökkentésével könnyen be lehet állítani. Már az első kísérleteink során beigazolódott, hogy a légsűrítő üst fő funkciója az egyenletes légnyomás biztosítása. A fújtatót gyorsabban vagy lassabban működtethettük ugyan, ám, mivel a rendszer nyitott (gyorsabb működtetés esetén a többlet levegő buborékok formájában eltávozott, ellenkező esetben, ha a légnyomás csökkent, a víz visszaáramlott a légsűrítő üst alá), biztosítva van a viszonylag egyenletes légnyomás. Megállapítottuk ugyanakkor azt is, hogy a kifogástalan működtetéshez nincs elegendő levegőtartalékunk; a fújtatás abbahagyása esetén az orgonán nem lehet tovább játszani. Úgy találtuk, hogy az Angster-féle orgona-rekonstrukció 2,8 literes szélládája kicsi az általunk készített légszivattyúhoz. Ezért egy kb. 10 literes szélládát iktattunk be a Heron által meghatározott helyre, azaz a légsűrítő üst nyakára és annak felső részéből vezettük a levegőt az orgona eredeti szélládájába. Az így kb. 13 literre növelt szélládákat a légszivattyúk 8–8, összesen 16 lökettel töltötték fel levegővel. A víztartó üvegedénybe 15 liter vizet töltve elértük, hogy a légszivattyúk percenkénti 30 nyomásával az orgona megfelelő hangerővel működött.

Kísérleteink során gondoltunk arra is, hogy a légsűrítő üst eredetileg nagyobb lehetett, vagyis arra, hogy esetleg egy tölcsérszerű hengeres részben folytatódhatott. A Heron-féle víziorgonánál, ahol csak 8 síp van ábrázolva, elegendő lehetett egy légsűrítő henger és a félgömb alakú pnigeus, kevés viszont a mi orgonánk esetében, ahol 52 síppal kell számolni. Trajtler Gábor[29] is rámutatott arra, hogy a légsűrítő üstnek nem csak az a szerepe, hogy a feleslegesen termelt levegőt kibocsássa, hanem az is, hogy egyenletesebb légnyomást biztosítson, amihez viszont nagyobb befogadóképességű légsűrítő üstre van szükség. Feltételezte azt is, hogy mint ahogy a víztartó edénynek csak a felső része maradt ránk, ugyanúgy a légsűrítő üstnek is csak a teteje maradt meg. Sajnos, a légsűrítő üstmaradvány fényképéről nem lehet megállapítani azt, hogy vannake a peremén forrasztási nyomok. A sima, egyenes vonalú peremhez – elképzelésünk szerint – forrasztással erősíthettek volna egy hengeres tölcsérszerű részt. Azért feltételezhető a hengeres forma, mert a légsűrítő üstöt a 24 cm átmérőjű edényszáján át kellett a víztartó edénybe behelyezni. A nagyobb légsűrítő üst valószínűségét támasztja alá az utrechti zsoltároskönyv orgonát ábrázoló rajza is. A 9. században készült rajz minden bizonnyal egy olyan, két részből összetett víziorgonát ábrázol, amelynél négy légsűrítő henger van s azok mindegyikét egy-egy ember működteti (7. kép 2). Két-két henger dolgozik egy-egy víztartóedénybe helyezett légsűrítő üstbe, amiknek a felső része a víztartó edényekből kilátszik. Lehetséges, hogy hasonló megoldású volt az aquincumi orgona fújtatója. Mindezeket a tapasztalatokat leszűrve, következő lépésként egy kb. 30 literes réz víztartóedényt és egy kb. 10 liter űrtartalmú légsűrítő üstöt készítettünk (8. kép 1). A fújtatót egy 105 mm hengerátmérőjű tűzoltófecskendő hengereiből alakítottuk ki. Ezek egy löketre 1,8–1,8 liter levegőt nyomnak. A hajtókart ugyanolyan elrendezésűre készítettük, mint amilyen a tűzoltófecskendőké, miért is, amikor az egyik henger szív, a másik nyom, és fordítva. Ezt a fújtatót is összekapcsoltuk az Aquincumi Múzeum orgonájával (8. kép 2). Az orgona sípjai akár mind a négy regiszter egyidejű nyitvatartása mellett is kellő hangerővel szólnak a légszivattyúk nyugodt, egyenletes működése mellett. A fújtatás leállítása után még kb. tíz másodpercig egy síp teljes hangerővel szól.

Az általunk kialakított fújtatóval tehát az aquincumi orgonasípok víziorgonaként működtethetők.

Összefoglalás

Az előkerült leletek közül – véleményünk szerint – a következők egyértelműen bizonyítják azt, hogy az aquincumi orgona eredetileg hydraulis, azaz víziorgona volt:

1. a bronz edényszáj;
2. a légsűrítő üst-maradvány.

Maga ez a két darab, tekintet nélkül arra, hogy milyen légfújtató csatlakozott a légsűrítő üsthöz, kétségtelenné teszi a szóbanforgó hangszer víziorgona voltát. Ezeket ugyanis nem áshatta volna ki Nagy Lajos, ha a hangszer eredetileg nem víziorgona lett volna. A további érveket már korábban összefoglalták: W. Walcker-Mayer utal pl. W. W. Hyde és Th. Schneider véleményére, akik szerint az aquincumi lelet egy Vitruvius leírása szerinti víziorgona volt. Walcker-Mayer ezt az alábbiakkal véli alátámasztani:

1. Az ajándékozási tábla kifejezetten „Hydra" (víziorgona) névvel illeti az orgonát.
2. A római idők összes orgonaleírásai és képszerű ábrázolásai víziorgonára vonatkoznak.
3. Az egyetlen olyan megoldás, aminél a szélládát olyan kicsinek készíthették, hogy az a hangszer alatti oszloptalapzatba vagy állványba beférhető legyen, az két pumpa és egy vízzel működő nyomásszabályozó alkalmazása lenne.
4. A fából készült szélláda kívül-belül fémmel volt borítva, ezeket összeforrasztották. Ezt a borítást minden bizonnyal azért tervezték ilyenre, hogy védelmet adjon a tartályból jövő vízpára ellen.
5. A víziorgona könnyen hordozható. Vízrendszerét szállításkor ki lehet üríteni és aztán fel lehet tölteni.[30]

A későbbi fejlődés a víziorgonát háttérbe szorította, és a pneumatikus fújtatású és szabályozású orgonák terjedtek el.

Rövidítések

Kaba 1976	*M. Kaba:* Die römische Orgel von Aquincum. Budapest, 1976
Nagy 1933	*Nagy L.:* Az aquincumi orgona. Budapest, 1933.
Nagy 1943	*Nagy L.:* Az aquincumi polgárváros tűzoltóságának székháza, 1943
Szilágyi 1960.	*Szilágyi J.:* Magyarország tűzoltó-vonatkozású emlékei a római korból. Orsz. Tűzrendészeti Parancsnokság kiadása, Budapest, 1960.
Walcker-Mayer 1972	*W. Walcker-Mayer:* The Roman Organ of Aquincum. Ludwigsburg, 1972.

Jegyzet

1. A kérdéshez kiemelünk még néhány publikációt: *Gastoué:* L'orgue romain d'Aquincum. Nouvelle Revue de Hongrie. LIII. 1935. 190–195; *Mercurelli:* Hydraulus graffito su epigr. del Cemet. di Commodilla. Riv. di arch. crist. 15, 1938. 73–106.; *W. W. Hyde:* The Recent Discovery of an Inscribed Water-organ at Budapest, In: Transactions YXIX. 1938. 400.; *Th. Schneider:* Organum Hydraulicum, in: Die Musikforschung VII. 1954. 28.; *Kaba M. – Pécsi S.:* Az aquincumi orgona. Budapest, 1965.; *J. Perrot:* Essai de reconstruction de deux orgues romaines 1965.; *Horváth Á.:* Muzsikáló szerkezetek története. Budapest, 1967. 75. 9.; *W. Walcker-Mayer:* Die römische Orgel von Aquincum. Stuttgart, 1970.; *Szigeti K.:* Die ungelösten Probleme der römischen Orgel von Aquincum. Studia Musicologia 13. Budapest, 1971. 3. 11.; *M. Kaba:* Die römische Orgel von Aquincum (3. Jahrhundert). Budapest, 1976.
2. Nagy Lajos maga is azt írta, hogy: „...rövidesen nagy irodalmi polémia indul meg". (Nagy, 1943., 195.) Többen Nagy Lajossal értettek egyet a hordozható, fából, bőrből készített kettős fújtató vonatkozásában (Szigeti Kilián, Kaba Melinda, Pécsi Sebestyén, Jean Perrot), mások inkább a vízi-orgona megoldás felé hajlottak (W. W. Hyde, Th. Schneider, W. Walcker-Mayer, Horváth Árpád, Szilágyi János).
3. *Szilágyi* 1960, 34.
4. *Szilágyi J.:* Tűzvédelem Aquincumban és a római birodalom más városaiban. A Tűzoltó Múzeum Évkönyve, 1984, 50.
5. *Nagy* 1933, 50.
6. *Nagy* 1933, 54.
7. Nagy 1933, 97.
8. *A. Payson Usher:* A History of Mechanical Inventions. Harvard University Press 1954, 137.
9. *Nagy* 1933, 56.
10. *Nagy* 1933, 57.
11. *Nagy* 1933, 54.
12. *Nagy* 1933, I. tábla
13. *Nagy* 1933, 38.
14. *Nagy* 1933, 38.
15. *Nagy* 1933, 39.
16. *Nagy* 1933, 48.
17. *Nagy* 1933, 10.
18. *Nagy* 1943, 189.
19. *Nagy L.:* Az aquincumi orgona. Budapest. II. évf. 6. 1946. június, 233.
20. *Szilágyi* 1960. 34.
21. *W. Walcker-Mayer* 1972, 40.
22. *W. Walcker-Mayer* 1972, 40.
23. Philon 4. könyve 60–61.
24. *W. Hornung:* Die Feuerlöschpumpe in Altertum. VFDB Zeitschrift und Technik im Brandschutz. 1958, II. 57.
25. *F. M. Feldhaus:* Technik der Antike des Mittelalters. Potsdam 1931.
26. *Tarján R.:* A vízipuskától a centrifugálszivattyúig. A tűzoltófecskendő fejlődése. Budapest 1964, 69.
27. *C. D. Magirus:* Das Feuerlöschwesen in allen seinen Theilen... Ulm 1877, 16.
28. *G. V. Blackstone:* A History of the British Fire Service. London 1957, 4.
29. Trajtler Gábor lektori véleménye.
30. *Walcker-Mayer* 1972, 40.

JÁNOS MINÁROVICS

WESHALB KONNTE DIE ORGEL DER AQUINCUMER FEUERWEHR EINE WASSERORGEL GEWESEN SEIN?

Die Orgel von Aquincum hat eine sehr reiche Fachliteratur, in der das Buch von Lajos Nagy: „Az aquincumi orgona" (Die Orgel von Aquincum), das die bronzenen Bestandteile der Orgel erörtert, eine grundlegende Arbeit darstellt.[1] Die Meinung der Fachleute teilt sich stark in der Frage, ob bei der Luftregulierung der Orgel Wasser verwendet worden sei.[2] Deshalb halten wir es auch unsrerseits für nötig, unsere Argumente auszulegen, die für das Betätigungsprinzip einer Wasserorgel sprechen und zum Teil auch schon von János Szilágyi veröffenlich worden sind.[3]

Forschungsgeschichtlicher Überblick

Das Instrument kam im Jahre 228 n. Chr. in den Besitz der Aquincumer Feuerwehr. Als nämlich L. Nagy im Jahre 1931 anläßlich einer Notausgrabung auf die Überreste der bis heute einzigen bekannten Orgel der antiken Welt stieß, fand er zuerst eine bronzene Widmungstafel vor (167 × 95 × 1 mm) (Abb. 1.). Der Text der Tafel lautet:

Gaius) Iul(ius) Viatorinus dec(urio) col(oniae) Aq(uinci) aedilicius praef(ectus) coll(egii) cent(onariorum) hydram coll(egio) s(upra) s(cripto) de suo d(onum) d(edit) Modesto et Probo co(n)s(ulibus)

Gaius Iulius Viatorinus, Senatsmitglied der Stadt Aquincum (in *colonia*-Rang), einstiger *aedilis* (eine Art Polizeibeamter), der Kommandant der Feuerwehr *(praefectus collegii centonariorum)* schenkt eine Orgel aus eigenem Mittel dem obgenannten Verein zur Zeit der Konsuln Modestus und Probus (im Jahre 228 n. Chr).[4]

Der Inschrift nach erhielt also die Feuerwehr eine *hydra.* Darüber schreibt L. Nagy: „Diese Benennung kam bisher noch nicht vor. Ihr ursprünglicher Name ist ὕδραυλις, der bei Philon vorkommt und den wir auch bei Heron und Athenaios vorfinden. Von da stammt auch ihr lateinischer Name *hydraulis,* den zuerst Cicero gebraucht (Tusc. III. 43.). Kommt auch in der Form *hydraulia* vor (Serv. Bucol. VII. 21.). Das Wort ὄργανον auf ein Musikinstrument bezogen, ist schon bei Platon anzutreffen und außer diesem erhält ὕδραυλις z. B. bei Heron eine adjektivische Rolle: ὑδραυλικὸν ὄργανον. Diese griechische Benennung verbreitete sich auch im Römerreich als *hydraulicum organum.* In der späteren Kaiserzeit wird das Wort *hydraulicum* oft weggelassen und das andere Element: *organum* zeigt allein die Orgel an, ebenso wie in der griechischen Gegend ὄργανον. Dieses letztere bedeutet am meisten die pneumatische Orgel, jedoch wird es auch auf eine Wasserorgel gedeutet."[5]

Über die Funktion der Wasserorgel gibt *Vitruvius* eine ausführliche Beschreibung[6], der das Instrument im Abschnitt VIII seines Werkes: „De architectura" beschreibt, wie auch Heron aus Alexandrien im Abschnitt XLII des I. Buches in seiner Arbeit: „Pneumatica".

Den Vorläufer der heutigen Orgeln konstruierte Ktesibios aus Alexandrien im 3. Jh. v. Chr., wo dem Wasser eine winddruckregulierende Rolle zugefallen ist.[7] Ebenfalls Ktesibios konstruierte den Vorgänger der ersten Feuerwehrspritze, die Wasserhubpumpe, die Vitruvius „machina Ctesibii" nennt (Abb. 2.1). Diese Konstruktion war eine mit zwei Zylindern und Ventilen versehene Druckpumpe. Die Beschreibung der Konstruktion war vom Erfinder aller Warscheinlichkeit nach auch mit Zeichnungen dokumentiert, jedoch ging das Originalwerk zugrunde.

Ein mit der von Ktesibios beschriebenen Druckpumpe übereinstimmendes Exemplar wurde in 3 m Tiefe, auf dem Grund einer Quelle in Silchester gefunden.[8] Auf dem Überrest kann gut ausgenommen werden, daß in einen 520 mm hohen, 330 × 230 mm breiten Eichenholzblock zwei Bleizylinder eingebettet wurden (Abb. 2.2). Der innere Durchmesser dieser betrug 76·2 mm und ihre Länge 610 mm. Auch hier kann der Sammelraum wahrgenommen werden, wo sich die das Ableitungsrohr, die Ventile und die Zylinder verbindenden Rohre treffen. Dieser Sammelraum kann als Vorläufer des Luftkessels betrachtet werden, der ein zum Teil mit Flüssigkeit, zum Teil mit Luft gefülltes Gefäß ist.

Die Druckpumpe von Ktesibios bildete auch den Grund der Heronschen Spritze.

Heron wies in seiner Beschreibung im Zusammenhang mit der Wasserorgel darauf hin, daß der Blasebalg der Wasserorgel und der Zylinder der Feuerwehrspritze, sowie der Kolben mit demselben Verfahren hergestellt wurden (Abb. 2.3).

Der wichtige Bestandteil der Feuerwehrspritze ist der Luftdruckkessel, in den der oder die Kolben das Wasser hineinpressen (Abb. 3.1). Der im Luftkessel entstehende Luftpolster von geschlossenem System sichert den Abgang des Wassers durch die Drucköffnung in gleichmäßigem Strahl – und nicht intermittierend. Bei der Orgel ist gerade eine umgekehrte Lage, da dort vom Wasser gesichert wird, daß die Luft kontinuierlich, nicht stoßartig und nicht intermittie-

rend in die Windkiste und zu den Pfeifen gelangt. Das Wasser reguliert den Luftdruck, jedoch nicht in geschlossenem, sondern in einem offenen System, die überflüssige Luft entfernt sich nämlich in der Form von Blasen.

Da der Blasebalg der antiken Orgel ebenso eine Kolbenpumpe hat, wie die Feuerwehrspritze, richtet sich die Aufmerksamkeit der Feuerwehrfachleute dem Blaswerk der Wasserorgel zu. L. Nagy[9] gibt die Orgelbeschreibung von Heron (Abb. 3.2) auch teilweise bekannt: „Der αβγδ ist ein kleiner Bronzealtar (altarförmiger Behälter) βωμισχοζ, in dem Wasser steht. Im Wasser befindet sich ein Trichter in der Form einer umgekehrten Halbkugel εξηϑ, der Pnigeus (πνιγεύσ) heißt und zum Durchlassen der Flüssigkeit zwischen dem (unteren) Rand und dem Boden (des wasserhaltenden Altars) Öffnungen hat. Aus dem oberen Teil (des Luftverdichtungskessels oder Pnigeus) ragen zwei Rohre über den Altar heraus. Das eine von ihnen ηχλμ, der sich in die Richtung der äußeren Seite des Altars biegt und in den Zylinder der Pumpe (πoξιζ) mündet, der unten offen und zum Empfang der Pumpe glatt ausgearbeitet ist.

In diesen paßt der Kolben ρσ(ἔμβολευζ) genau hinein, damit es luftdicht schließt. Auf den Kolben wird eine sehr starke Stange befestigt τυ. Zu diesem eine andere Stange νϕ (Hebearm), so daß sich dieser bei dem ν um einen Nagel dreht. Dieser letztere bewegt sich auf einem senkrechten starken Gabelträger ψχ, wie ein Hebearm." An der Zeichnung ist das Ventil nicht dargestellt, das prinzipiell bei dem im Luftkessel vorhandenen Anschlußpunkt der aus dem Verdichtungszylinder in den Luftkessel führenden Rohrzuleitung sein müßte, da nämlich ohne diese die Konstruktion nicht funktionsfähig ist.[10]

Sich auf die Beschreibung von Vitruvius stützend, schreibt L. Nagy[11] über den Blaseblag der Wasserorgel folgendes: „...Auf einen aus Holz gefertigten Untersatz stellen wir eine aus Bronze erzeugte (altarförmige) Kiste *(arca)*. Auf diesen Untersatz bauen wir rechts und links (von der Kiste) Gestelle auf, die der Leiter ähnlich mit Querleisten befestigt sind. Diese umfangen die auf der Drehbank sorgfältig bearbeiteten Pumpen *(modioli)* mit den nach oben und unten bewegbaren Kolben *(fundi)*. In die Mitte dieser befestigen wir eine Eisenstange, die mit den Hebestangen *(vectes)* verbunden ist. Die Kolben werden mit Fell überzogen. Auf die Deckplatte der Pumpen bohren wir je ein Loch mit etwa drei Finger großem Durchmesser und in ihrer Nähe hängen aus dem Mund der auf die Scharniere befestigtem bronzenen Delphine an einer Kette bis unter die Löcher der Pumpen Deckplatten *(cymbala)*. In der altarförmigen Kiste, die Wasser enthält, gibt es ebenfalls ein dem umgekehrten Trichter ähnlicher Luftverdichtungskessel *(pnigeus)*. Unter diesen legen wir etwa drei Finger hohe Klötzchen, die zwischen dem Mund des Luftverdichtungskessels und dem Boden der Wasser enthaltenden Kiste einen freien Raum zustande bringen. ...Aus den Luftpumpen führen Zuleitungsrohre *(fistulae)* zu den Hälsen des Luftverdichtungskessels und bis zu den an der Windlade vorhandenen Öffnungen. In diesen (Zuleitungsrohren) sind auf der Drehbank hergestellte Ventile *(asses)* untergebracht (dort, wo die Rohre mit den Pumpen verbunden sind), die als sich die Windlade schon mit Luft gefüllt hat, die Luft nicht mehr zurücklassen, da sie die Öffnungen (eigentlich die Zuleitungsrohre) absperren. Heben wir nun die Hebestangen hoch, so ziehen die Kolbenarme die Kolben der Pumpen ein und die auf die Scharniere befestigten Delphine lassen die Deckplatten (in die Pumpen) herab, wodurch sich das Innere der Pumpen mit Luft füllt. Wenn also die Arme die Kolben infolge der rasch einander folgenden Drücke nach oben drücken und die Öffnungen (der oberen Platten der Pumpen) mit der Deckplatte versperren, so pressen sie die hier eingesperrte Luft infolge des Druckes in die Zuleitungsrohre, über welche sie (die Luft) in den Luftverdichtungskessel strömt und durch seinen Hal in die Windlade kommt. Mit einer rascheren Bewegung der Hebearme strömt die vermehrte und kondensierte Luft über die Hähne des Registerschiebers heraus und die Luft füllt die Windkanäle. Wenn also die Tasten infolge der Berührung mit der Hand die Stäbchen (Tastenschieber) in einem fort nach vorne und nach hinten schieben, die so dei Bohrungen versperren, sodann wieder frei machen, so bringen sie in musikalisch kunstsinniger Weise bedient, der recht mannigfaltigen Tonart entsprechende Töne zustande..."

Aufgrund der aus den Beschreibungen von Heron und Vitruvius herausgegriffenen Details unter Berücksichtigung des Fotos über die von L. Nagy erschlossenen und zur Schau gestellten Orgelbestandteile (Abb. 4.) ist auf dem uns zu fallenden Teil des Schaukastens links nach unten von der bronzenen Widmungstafel ein (unserer Meinung nach halbkugelförmiger) Gegenstand mit einem kreisförmigen Ventil und einer ellipsenförmiger Unterlage sichtbar.[12] Dies kann – unseres Erachtens – nichts anderes sein, als ein Teil des Luftverdichtungskessels (der Windglocke), d. h. des Pnigeus der Orgel. Beim Anblick kann das Stück der Beschreibung des Vitruvius entsprechen, da man auch diesen auf Holzklötze stellen mußte, damit er nicht auf den Boden des Wasserbehälters liegt. Über diesen Bestandteil ist aber im Buch von L. Nagy keine Rede. Auf dem Foto wird das in der Windglocke sichtbare kreisförmige Ventil als eines eigenes Stück vorgeführt (Nagy 1933, Abb. 27.)[13] und die folgende Beschreibung gehört dazu: „Unsere Abbildung 27 stellt den Überrest eines runden Bronzebleches dar. Der Rand des Bleches ist leicht zurückgebogen. Aus dem Blech wurde ein kleines rundes Loch ausgeschnitten, das vom Mittelpunkt seitwärts liegt. Der Durchmesser des Bleches beträgt 4,9 cm, der Durchmesser des kleinen Loches 0,9–1,0 cm. Es dürfte zum Blasebalg gehört haben." Diesem Ventil fiel aller Wahrscheinlichkeit nach die Aufgabe zu, daß wenn von der Luftpumpe aus dem freien Luftraum

die Luft eingezogen wurde, so soll sich die Pumpe über das Saugventil schließen, damit sie aus dem Luftverdichtungskessel die schon vorher eingepreßte Luft nicht zurückpumpt. Das Ventil wurde von dem inneren Druckluft gesperrt (hinaufgepreßt) und von dem Überdruck des Kolbens geöffnet. Seine Aufgabe bestand noch darin, daß nachdem das Gefäß mit Wasser aufgefüllt wurde und das Wasser auch den Raum unter dem Luftverdichtungskessel ausfüllte – die Luftpumpe bei ihrer Betätigung bei dem Saugtakt schließen soll – und zu verhindern hat, daß in den Zylinder Wasser kommt. Über diesem Ventil wurde auf dem Luftverdichtungskessel das Luftzuleitungsrohr angeschlossen, das aus dem Zylinder die gepreßte Luft hierherführte. Das Ende des Luftzuleitungsrohres dürfte die Ventilführung selbst gebildet haben. Das 0,9–1,0 cm große Loch diente zur Befestigung des Ventils. Da sein Auffangteil nicht erhalten geblieben ist, können wir uns nur vorstellen, wie es ausgesehen hat. Beispielweise, daß in das Rohr ein zylinderförmiger Behälter von 9 mm Durchmesser derart untergebracht wurde, daß das Ventil auf dem Ende des Rohres liegen soll. Es genügte ein 3–4 mm großes Spiel, um die Luft aus dem Blasebalg in den Luftverdichtungskessel einzulassen. Um das Herunterfallen zu verhindern, genügte es ein kleines Drahtstück anzuwenden. Bei dem Druck fiel sein vom Loch weiter gelegener Teil herunter, konnte sich nicht auf die andere Seite überdrehen, da die Bewegungsmöglichkeit von der Wand der Windglocke eingegrenzt war. Schon deshalb war sein Durchmesser größer als der des Rohres.

Auch die im Rest des Luftverdichtungskessels sichtbare und auf dem Foto vom Holzteil der Glasvitrine teilweise bedeckte, ellipsenförmige Unterlage wird als eigenes Stück in Abb. 26. des Buches von L. Nagy dargestellt und Bronzeblech genannt.[14] Der Beschreibung nach „... können wir auf unserer Darstellung ein dünnes, rundes Bronzeblech sehen, dessen innerer Teil in Ellipsenform ausgeschnitten ist. Auf dem Bronzerahmen sind vier winzige Löcher, von welchen der Abstand von je 2 zueinander proportionell ist. Sein äußerer Durchmesser beträgt 4,9 cm, das Maß des inneren Ausschnittes ist 3,9×3,4 cm. Es dürfte zur Befestigung des Leders des Blasebalges gedient haben." Dies ist hingegen vermutlich das Gegensück jenes Rohres das aus der Windglocke die Luft in die Windlade geführt hat. Das kleinere Maß des ellipsenförmigen Ausschnittes ist mit dem Durchmesser des Zuleitungsrohres identisch, das demnach einen äußeren Durchmesser von 3,4 cm hatte.

Im Buch von L. Nagy stellt die Abbildung Nr. 7 den Luftzuleitungshals in Vorderansicht und Aufsicht dar. Wahrscheinlich wurde diesem Rohrstutzen von 30 mm Durchmesser das obere Ende des Luftzuleitungsrohres angeschlossen. Der Mündungsteil des Rohrstutzens ist umbördelt. Eine solche Lösung wird dann gewählt, falls man ein ebenso großes Rohr anlöten will. Wahrscheinlich wurde das erhalten gebliebene Teilstück, das sich neben dem in den nach außen umbördelten Teil eingeschobenen Rohr befindet mit Zinn kreisförmig umgelötet.

Um dem Luftverdichtungskessel die Betätigung als Luftkondensator zu ermöglichen, steht – laut Vitruvius – Wasser in der altarförmigen Kiste. Sowohl er, wie auch Heron gaben zugleich das Material – die Bronze – des altarförmigen Behälters an. Im Buch von L. Nagy kommt ein Bronzegefäßmund (Abb. 5.1) vor, der „im Keller, wo der Überrest der Orgel ans Tageslicht gekommen ist, jedoch von den Überresten etwa in einem Abstand von 1/2 m" gefunden wurde. Ferner: „Sein Durchmesser beträgt 24 cm, die Seitenwand ist 3,5 cm hoch. Der Mund ist massiv und profiliert, die Seitenwand steht mit einer leichten Biegung etwas nach unten vor und ist an der Außenseite an drei Stellen mit ringsrumlaufenden, eingekerbten Linien verziert. Konnte nicht zur Orgel gehört haben."[15] Und wenn dennoch? So konnte dieser Bestandteil in diesem Falle das Mundstück des bronzenen Gefäßes gewesen sein, in dem der Luftverdichtungskessel und das Wasser war. Unserer Meinung nach wurde das Stück gerade deshalb von den Orgelpfeifen und sonstigen Überresten 1/2 Meter entfernt gefunden, da es damals mit den übrigen Teilen der Orgel zusammen in den Keller stürzte. Leider ist das Originalstück längst verschollen, deshalb haben wir das aus dem Buch von L. Nagy übernommene Foto des Bronzegefäßmundes vergrößert, damit der Durchmesser in 24 cm Größe besser gemustert werden kann. Aus der kurzen Beschreibung von L. Nagy erhellt nicht, ob das ursprüngliche Gefäß geschmolzen, oder zerbrochen war. Aus den im Foto sichtbaren, scharfen Bruchlinien tippen wir eher auf das letztere.

Im Zusammenhang mit dem Überrest des Verdichtungskessels ist die Lage dieselbe, wie mit dem Bronzegefäßmund, über dessen Vorhandensein wir gegenwärtig nichts wissen. Deshalb zogen wir auch hier die Technik der Fotovergrößerung heran (Abb. 5.2–4). Die Maßangaben der auf dem Foto des Schaukastens sichtbaren Bestandteile sind bekannt, z. B. beträgt die Breite der Widmungstafel 167 mm, der Durchmesser des im Überrest des Luftverdichtungskessel sichtbaren Ventils 49 mm, die längere Seite der ellipsenförmigen Unterlage gleichfalls 49 mm. Aus diesen Angaben können wir darauf schließen, daß der von mir als eine Halbkugel betrachtete Teil einen Durchmesser von 145 mm gehabt haben dürfte. Eine so große Halbkugel hat einen Rauminhalt von etwa 700 cm^3. Über den Bronzegefäßmund von 24 cm Durchmesser kann eine so große Halbkugel in das Bronzegefäß ganz bequem untergebracht werden. Es scheint uns unverständlich zu sein, warum L. Nagy über diesen wichtigen Bestandteil nichts schreibt. Seine Feststellung lautet: „Der eine wichtigste Teil unserer Orgel, nämlich das Blaswerk blieb nicht erhalten. War unsere Orgel eine Wasserorgel *(hydraulis, organum hydraulicum)*, so fand – wie wir dies aus den Beschreibungen von Vitruvius und Heron genau wissen –, unter der

Windlade eine große Kiste *(arca)* Platz, in der aus Metall erzeugte Teile, die Windglocke *(pnigeus)* und die Luftzuleitungsrohre waren. Außer der *arca* dieser konnten aber ein oder zwei Luftpumpenzylinder*(modiolus,* πυξις*)* mit dem Kolben *(fundus)* und den Hebearmen *(vestis)* ähnlicherweise aus Metall oder Eisen nicht wegbleiben. Da die Metallbestandteile des oberen Teiles erhalten geblieben sind, wäre das Zugrundegehen des Metallgegenstandes des unteren Teiles unverständlich, höchstens dann nicht, falls unsere Orgel keine *hydraulis* war, sondern eine pneumatische Orgel mit Blasebalg. In diesem letzteren Fall wären keine solchen Metallgegenstände nötig gewesen. In unserem Fund sind nämlich einzwei solche Bronzebleche, die wir mit dem Blaswerk der Orgel in Zusammenhang bringen können..."[16]

Unserer Meinung nach, hat er den Überrest des Luftverdichtungskessels, das Mundstück des bronzenen Wasserbehälters gefunden und dennoch schreibt er, daß das Metallmaterial des unteren Teiles zugrundegegangen ist. Es trifft zwar zu, daß er die Zuleitungsrohre und den Luftpumpenzylinder nicht gefunden hat, jedoch bedeutet dies noch nicht, daß das Instrument sich nicht als Wasserorgel betätigt hätte.

Es stellt sich die Frage, warum L. Nagy bei der Ausgrabung die übrigen Metallstücke des unteren Teiles der Orgel nicht gefunden hat? Im Zusammenhang damit schreibt er folgendes: „ Zur Mitte des 3. Jahrhunderts wurde das Gebäude von einer Feuerbrunst zerstört. Da stürzte die Einrichtung des Zimmers mit der Holzdiele in den Keller, den der Schutt, die Ziegel usw. bis zum Rand gefüllt haben. In diesem Zimmer stand die Orgel, die auf diese Weise hinunterfallend verschüttet wurde ... schon bei dem Sturz zerbrachen von dem darauffallenden Schutt zum Teil ihre Pfeifen und das Feuer zerstörte die Holz- und Lederbestandteile. Bei der Ausgrabung mußten wir uns hingegen etwas beeilen, um die öffentlichen Arbeiten nicht allzu sehr aufzuhalten, wir arbeiteten bis zum späten Abend und inzwischen kam es auch zu einem Erdeinsturz, der wiederum ein-zwei Pfeifen zerstörte..."[17]

Ob auch das Blaswerk dem Feuer zum Opfer gefallen sei? Nehmen wir an, daß der Feind den Turm des Gebäudes in Brand gesteckt hat und von dem herunterfallenden brennenden Material der Holzfußboden über dem Keller, auf dem die Orgel gestanden ist, Feuer gefaßt hat. Auch die Orgel selbst, vor allem der untere Holzteil begann zu brennen. Wir wissen, daß die Decke des Kellers, d.h. der Fußboden des Zimmers aus Tannenholz (mit dem Entzündungspunkt von 280°C) war. Und es ist uns ferner auch noch bekannt, daß die Luftpumpe und die Hebearme aus Metall, letztere aus Eisen erzeugt worden sind. Der Schmelzpunkt des Schmiedeeisens liegt bei 1450–1550°C. Im Feuer der Tanne konnte das Eisen nicht schmelzen, sondern hätte sich erhalten müssen. In den einzelnen Orgelpfeifen von Aquincum waren die Stimmklötzel aus Eichenholz verkohlt, in anderen wurden die Spuren des verbrannten Holzklötzels gefunden. Man fand auch eine solche Pfeife, in der fast ganze verkohlte Holzklötzel erhalten geblieben ist. Demnach spielte sich hier ein unvollständiger Brennprozeß ab, die Pfeifen verhinderten zum größten Teil die Zuströmung der Luft zu den Holzklötzeln, die infolge der äußeren Hitze von 400–500°C zu Holzkohle wurden. Der Ausgrabungsleiter schreibt über die Lage des Fundes folgendes: „Von größerer Bedeutung als alles andere sind die Überreste von bronzenen Bestandteilen eines Gegenstandes, einer Orgel, die aber nicht im unteren Teil des Kellers, sondern über den verkohlten Resten der die Decke haltenden Balken erhalten geblieben sind. Und zwar in einer solchen Lage, die auch dem ursprünglichen Zustand entsprochen hat. Beim Sturz kam es in eine waagerechte Lage und derjenige Teil war oben, der den Zuhörern zu lag..."[18] Der Blasebalg mußte also theoretisch neben den Funden (Pfeifen usw.) seitwärts gewesen sein, war aber nicht dort, wurde nicht ausgegraben. Es fragt sich, ob alles freigelegt worden ist? L. Nagy selbst schreibt über die Schwierigkeiten bei der Ausgrabung: „An einem kalten Herbsttag, dem Abend zu, als wir unsere Werkzeuge gerade niederlegen wollten, zeigte die Erde in drei Meter Tiefe gelangt, grünliche Patinaspuren und es wurde infolge der Oxydation das bis zur Hälfte unförmige Äußere eines Bronzerohres sichtbar. Die Arbeit wurde auch bei Kerzenlicht ortgesetzt, da man einen Erdeinsturz fürchten mußte. Die sich über unserem Kopf türmenden, schwarzen Wolken drohten mit einem nächtlichen Regenschauer und wir konnten mit dem völligen Zugrundegehen des in der Tiefe des Bodens verborgenen Bronzefundes von noch unbestimmter Funktion rechnen. Als Ergebnis unserer mit erregter Neugier verfolgten Arbeit brachten wir zur Mitternacht die Überreste der bisher als einzig bekannten Orgel der antiken Welt ans Tages- bzw. Mondlicht".[19] Nach all diesem können wir mit Recht daran denken, daß kleinere Bestandteile in der Erde geblieben sind, jedoch müssen wir bezweifeln, daß ein so großes Stück, wie der Blasebalg der Aufmerksamkeit des Grabungsleiters entgangen wäre. Ob man den Keller gänzlich erschlossen hätte, weiß heute niemand mehr. Wir setzen voraus, daß es zur gänzlichen Freilegung gekommen ist und der Blasebalg noch nicht gefunden wurde. Auch für diesen Fall gibt es weitere Erklärungen bezüglich dessen, warum der Blasebalg nicht mit der Orgel zusammen in den Keller gekommen ist. Nehmen wir einige solche Erklärungen der Reihe nach her.

Im Laufe der späteren Restaurierung wurden – wie darauf auch schon János Szilágyi hindeutete an den Registerschiebern noch in der antiken Zeit Ausbesserungs- und Lötungsspuren gefunden.[20] Man konstatierte noc, daß anläßlich der Benutzung auch einige Feder ausgetauscht wurden. Da die Orgel dem Feuerwehrverein im Jahre geschenkt wurde und wenn wir voraussetzen, daß das Vereinshaus anläßlich der germanischen Einfälle in den Jahren 260 zerstört wur-

de, so scheint es offenbar zu sein, daß in den inzwischen vergangenen ca. 35 Jahren die infolge der starken Inanspruchnahme abgewetzten, gebrochenen bzw. schadhaft gewordenen Bestandteile der Orgel auch öfters repariert werden mußten. Demnach gab es in Aquincum auch solche Meister, die in der Reparierung solcher Konstruktionen bewandert waren und es kann sein, daß sich gerade im Feuerwehrverein ein solcher Fachmann befunden hat. Dies können wir deshalb mit Recht annehmen, denn wie es uns bekannt ist, setzten sich seine Mitglieder aus verschiedenen Handwerkern zusammen. Aus alldiesem könnten wir sogar auf den Gedanken kommen, daß der Blasebalg zur Reparatur gerade dann in abmontiertem Zustand war, als die Feuerbrunst entstand und das Instrument in den Keller stürzte.

Es ist auch möglich, daß das unbrauchbar gewordene Instrument schon in den unteren Raum des Turmes eine Zeit lang weggestellt wurde. Als nämlich darauf gespielt wurde, hielt man es aller Wahrscheinlichkeit nach anläßlich der Zusammenkünfte im Großsaal des Vereinshauses der Feuerwehr. Wir können auch daran denken, daß das mit der Zeit ausgediente Instrument die Turmwächter zum Schlafvertreiben auch weiterhin noch benutzt haben dürften.

Hier muß auch darauf hingewiesen werden, daß W. Walcker-Mayer, der die Orgel von Aquincum gründlich untersucht hat, in seinem Buch die Meinung vertritt, daß der obere Teil, der schwerer war als der untere, sich vom unteren bei dem Sturz in den Keller getrennt haben dürfte. „...die Windanlage blieb also möglicherweise in dem oberen Raum und wurde bei den Aufräumungsarbeiten nach dem Brand mit weggeräumt".[21] Dieser Theorie widersprechen jene zwei Gegenstände, die unserer Voraussetzung nach Teile des Luftregulators der Orgel sind und aufgrund der antiken Beschreibungen im unteren Teil der Orgel ihren Platz eingenommen haben, diese sind: das Mundstück des aus Bronze gefertigten Wasserbehälters und der wahrscheinliche Überrest des halbkugelförmigen Luftverdichtungskessels.

Beachtenswert ist auch die Feststellung von Walcker-Mayer,[22] wonach: Es ist indessen auch denkbar, daß die Orgel zur Zeit des Brandes gar nicht mit der Windanlage zusammengebaut war, sondern mit dem Blasebalg abgesondert gestanden haben dürfte. Falls wir die Frage stellen: Wie der Blasebalg aussehen konnte? – können wir die folgende Antwort geben: so wie darüber Heron schreibt, wonach sein Bronzezylinder glattgeschliffen und sein Kolben genau eingefügt ist. Hier soll noch erwähnt werden, daß Philon v. Chr. in seinem 4. Buch (im Abschnitt 60–61) davon berichtet,[23] daß „das Einschleifen der Zyilinder und der Kolben auf der Drehbank sich weit und breit durchgesetzt hat". Dieses Verfahren wurde der Legende nach von dem in Samos tätigen griechischen Architekten Theodoros im 7. Jh. v. Chr. erfunden. Bei der Herstellung der Orgel von Aquincum waren gewiß schon hervorragende Meister der Dreherei tätig. In den Arbeiten von Philon blieb eine Beschreibung über die Wasserorgel auf uns, in dem er auch die Funktion des Luftverdichtungskessels *(pnigeus)* erörtert. Demnach wurde mit Hilfe des Luftverdichtungskessels die gleichmäßige Speisung der mit dem Kolbenbalg ungleichmäßig gepreßten Luft gesichert.[24] Aufgrund der Beschreibung von Philon bringt Feldhaus eine theoretische Rekonstruktionszeichnung (Abb. 6.1) von der Wasserorgel.[25]

Wir erwähnten bereits, daß bei Vitruvius die Kolben mit Fell überzogen wurden, bei Heron lesen wir hingegen über einen eingeschliffenen Metallkolben. Der gut eingeschliffene Kolben dehnt sich – aus demselben Material wie der Zylinder hergestellt – mit diesem zusammen aus bzw. zieht sich von der Änderung der Temperatur beeinflußt zusammen, während alles andere ihre Grüße infolge der Eintrocknung verändert. Falls das Leder sich mit Wasser vollsaugt, so schwellt es stark und klemmt sich ein. Die Geschichte der Technik hält eindeutig den geschliffenen Metallkolben für die entwickeltere Form. Dieser wird zur Dämpfung der Reibung mit Öl geschmiert.[26] Von den aus der Römerzeit bekannten und bisher erschlossenen 9 Pumpen hatten 2 solche Lösung. Das eine Stück ist eine im Castrum Novum, in der Nähe von Civitá Vecchia gefundene, aus Bronze gegossene Konstruktion, deren Reste im British Museum zu London aufbewahrt werden. Seine Befunde deuten darauf hin, daß sie die Versorgung eines Bades mit Wasser gesichert hat.[27] Das andere Stück kam in Groß-Britannien, in Silchester (Verwaltungsgebiet Hampshire) in der römerzeitlichen Stadt: Calleva Atrebatum anläßlich der Ausgrabungen zwischen 1889–1909 zum Vorschein.[28] Da dieser letztere Fund sich in einem besseren Zustand befindet und uns ihre Hauptmaße bekannt sind, stellen wir uns die Zylinder und Kolben des fehlenden Blasebalges der Aquincumer Orgel seinem Muster nach vor. Der Zylinderdurchmesser der Pumpe von Silchester beträgt bloß 38 mm, die Hublänge hingegen 130 mm, se konnte sie bei einem Hub nur 1,47 dl Wasser weiterfördern. L. Nagy sammelte in seinem Buch die bis dahin bekannten Orgeldarstellungen zusammen. In der Mehrheit eigen diese zwei Blasebälge mit Zyilinder und zeugen davon, daß sie viel größer gewesen sein konnten, als die erwänte Pumpe, z. B. Abb. 6.2–3.

Versuchsarbeit

Zuerst fertigen wir solche Zylinder, die auf einen Hub cca. 7 dl Luft aufnahmen bzw. je Stück auspreßten. Die Luft wurde aus den Zylindern über ein so dickes Kupferrohr in den 7 dl umfassenden Luftverdichtungskessel eingeführt, dessen äußerer Durchmesser 34 mm beträgt, also dem kleineren Durchmesser des ellipsenförmigen Untersatzes entspricht. Den Luftverdichtungskessel setzten wir zuerst in ein Glasgefäß mit cca. 20 l Fassungsvermögen, dessen ebene Mündungsgröße mit dem 24 cm Durchmesser des Bronzegefäßmundes übereinstimmte. Unter die Halbkugel legten wir zwei –

3 Finger dicke – Holzklötze. Die von den Luftpumpenzylinder geförderte Luft leiteten wir also übr ein gemeinsames Rohr in den Luftverdichtungskessel, von dort dann über ein anderes Rohr in die Windlade der Angsterschen Orgelrekonstruktion (Abb. 7. 1). Es wurden natürlich Saug- und Druckventile an den entsprechenden Stellen eingebaut. Das Glas füllten wir mit Wasser. Die zwei Luftpumpen konnten voneinander unabhängig einzeln betätigt werden. Beim Beginn des Gebläses füllte sich zuerst das Luftzuleitungsrohr und der Luftverdichtungskessel mit Luft, sodann füllte sich auch die Windlade auf, wodurch im Glas der Anstieg der Wasserhöhe gut sichtbar wurde und wenn wir die Pfeifen auch weiterhin nicht betätigen ließen, entwich der Luftüberdruck in der Form von Blasen. Der Praxis nach läßt die mit 50–150 mm Wasserhöhenunterschied kondensierte Luft die Pfeifen gut ertönen. Diesen Verdichtungswert kann man mit der Erhöhung bzw. Verminderung der in den Wasserbehälter eingefüllten Wasserhöhe leicht einstellen. Schon unsere ersten Versuche zeigten, daß die Hauptfunktion des Luftverdichtungskessels die Sicherung des gleichmäßigen Luftdruckes war. Den Blasebalg konnten wir zwar schneller oder langsamer in Gang setzen, da aber das System offen ist (bei schnellerer Betätigung entfernte sich die Überdruckluft in Form von Blasen, im entgegengesetzten Fall aber strömte das Wasser bei Abnahme des Luftdruckes unter den Luftverdichtungskessel zurück), wird der relativ gleichmäßige Luftdruck gesichert. Gleichzeitig stellten wir fest, daß uns zur tadellosen Betätigung kein genügender Luftvorrat zur Verfügung steht, beim Unterlassen des Gebläses kann man an der Orgel nicht weiterspielen. Wir erachteten es so, daß die Windlade der Angsterschen Orgelkonstruktion mit 2,8 l Rauminhalt im Falle der von uns gefertigten Luftpumpe klein ist. Deshalb schalteten wir eine Windlade von cca. 10 l. Fassungsvermögen an die von Heron bestimmte Stellte ein, d.h. an den Hals des Luftverdichtungskessels und aus seinem oberen Teil führten wir die Luft in die ursprüngliche Windlade der Orgel. Die auf diese Weise für etwa 13 l vergrößerten Windladen wurden von den Luftpumpen mit je 8–8, insgesamt 16 Huben mit Luft aufgefüllt. In das mit 15 l Wasser gefüllte Glasgefäß erreichtet wir, daß die Orgel mit 30 Huben je Minute der Luftpumpen mit entsprechender Tonstärke funktionierte.

Im Laufe unserer Versuche dachten wir auch daran, daß der Verdichtungskessel ursprünglich größer gewesen sein dürfte, also daß es sich eventuell in einen trichterförmigen Teil fortsetzte. Bei der Heronschen Wasserorgel, wo nur 8 Pfeifen dargestellt sind, genügten wahrscheinlich ein Luftverdichtungszylinder und der halbkugelige Pnigeus, erwiesen sich jedoch in unserem Falle als wenig, wo wir mit 52 Pfeifen rechnen müssen. Auch Gábor Trajtler[29] wies darauf hin, daß der Luftverdichtungskessel nicht nur die Rolle hatte, die überflüssig gewordene Luft auszulassen, sondern auch einen gleichmäßigeren Luftdruck zu sichern, was aber einen Luftverdichtungskessel von größerem Fassungsvermögen benötigte. Er setzte ferner voraus, daß auch vom Luftverdichtungskessel nur der Deckel erhalten blieb, so wie auch der obere Teil des Wasserbehälters. Leider kann aus dem Foto des fragmentarischen Luftverdichtungskessels nicht festgestellt werden, ob der Rand Lötungsspuren enthält. Zum glatten, geradlinigen Rand dürfte man – unserer Vorstellung nach – einen zylinderförmigen, trichterartigen Teil angelötet haben. Und zwar deshalb einen zylindrischen Teil, da ja man den Luftverdichtungskessel durch eine Gefäßmündung von 24 cm Durchmesser in den Wasserbehälter einsetzen mußte. Die Wahrscheinlichkeit des größeren Luftverdichtungskessels wird auch durch die Darstellung einer Orgel aus dem Psalmbuch von Utrecht untermauert. Die im 9. Jh. entstandene Zeichnung stellt aller Wahrscheinlichkeit nach eine aus solchen zwei Teilen zusammengesetzte Wasserorgel dar, die 4 Luftverdichtungszylinder hat und ein jeder von diesen von je einer Person betätigt wurde (Abb. 7.2). In dem Luftverdichtungskessel in einem jeden Wasserbehälters arbeiten je zwei Zylinder, deren oberer Teil aus den Wasserbehältern hervorsteht. Möglicherweise hatte der Blasebalg der Orgel von Aquincum eine ähnliche Lösung. Auf alldiese Erfahrungen bauend, fertigten wir als nächsten Schritt einen cca. 30 l fassenden Wasserbehälter aus Kupfer und einen Luftverdichtungskessel von cca. 10 l Rauminhalt (Abb. 8.1). Den Blasebalg bildeten wir aus den Zylindern einer Feuerwehrspritze von 105 mm Zylinderdurchmesser. Diese fördern auf einen Hub je 1,8 l Luft weiter. Die Druckhebel konstruierten wir nach dem Muster der Feuerwehrspritze, also wenn der eine Zylinder saugt, so drückt der andere und umgekehrt. Auch diesen Blasebalg verbanden wir mit der Orgel des Aquincumer Museums (Abb. 8.2). Die Orgelpfeifen ertönen selbst dann, falls alle vier Register gleichzeitig offen sind, mit entsprechender Tonstärke bei ruhiger, gleichmäßiger Betätigung. Nach dem Abstellen des Gebläses tönte noch ca. 10 Sekunden lang eine Pfeife mit voller Tonstärke.

Zusammenfassung

Von den zum Vorschein gekommenen Funden beweisen – unserer Meinung nach –

1. die bronzene Gefäßmündung;
2. die Überreste des Luftverdichtungskessels

eindeutig, daß die Orgel von Aquincum ursprünglich eine *hydraulis,* d.h. eine Wasserorgel war. Diese zwei Stücke selbst machen unabhängig davon, was für ein Blasebalg dem Luftverdichtungskessel angeschlossen war, unbezweifelbar, daß das erwähnte Instrument eine Wasserorgel gewesen ist. Wäre das Instrument ursprünglich keine Wasserorgel gewesen, so hätte L. Nagy diese Bestandteile nicht ausgraben können. Die weiteren Argumente wurden schon früher zusammengefaßt: W. Walcker-Mayer weist z.B. auf die Meinung von W. W. Hyde und Th. Schneider hin, nach denen der Auincumer Fund eine der Beschreibung von Vitruvius ent-

sprechende Wasserorgel war. Walcker-Mayer untermauert dies mit folgenden Argumenten:

1. In der Widmungstafel wird die Orgel ausdrücklich als *Hydra* bezeichnet.

2. Sämtliche Abbildungen und Beschreibungen aus römischer Zeit beziehen sich auf Wasserorgeln.

3. Nur mittels zweier Pumpen und der Winddruckregulierung durch Wasser kann eine Windanlage so klein gebaut werden, daß sie sockelartig unter das zierliche Instrument paßt.

4. Der hölzerne Windkasten der Orgel war innen und außen mit Blech beschlagen, das verlötet war. Sehr wahrscheinlich diente diese Verkleidung als Schutz gegen den Wasserdunst aus dem Windbehälter.

5. Die Orgel ist leicht transportierbar. Zu diesem Zweck wird das Wasser entleert und nach dem Transport wieder eingefüllt.[30]

Die Wasserorgel wurde von der späteren Entwicklung in den Hintergrund gedrängt und es verbreiteten sich die Orgeln mit pneumatischem Gebläse und Regulator.

Abbildungen

Abb. 1. Die bronzene Widmungstafel.

Abb. 2. 1: Die Pumpe von Ktesibios. Abbildung von aus dem Werk von Bernaulli „Hydrodinamica" (Straßburg 1738 Tab. VII. Fig. 50). Die Zeichnung wurde nach der Beschreibung von Vitruvius vom Mechaniker Perrault gefertigt. 2: Zeichnung der in Silchester gefundenen Hauspumpe mit Holzgehäuse. (*A. Payson Usher:* A History of Mechanical Inventions. Harvard University Press 1954, nach den Abb. 26–27, S. 137) 3: Abbildung der Heron-Spritze (*G. Lindner:* Das Feuer. Brünn 1881. S. 55).

Abb. 3. 1: Profilzeichnung der einzylindrigen Spritze mit Druckluftkessel aus dem 1724 in Leipzig erschienenen Buch von Jacob Leopold: „Theatrum Machinarum Hydraulicarum". 2: Die Konstruktionszeichnung der Wasserorgel von Heron nach Schmidt (Nagy 1933. 57).

Abb. 4. Die Überreste der Orgel anläßlich ihrer ersten Ausstellung im Jahre 1932 im Aquincumer Museum.

Abb. 5. 1: Die bronzene Gefäßmündung (Nagy 1933. 39). 2: Fragment des Luftverdichtungskessels (vergrößertes Detail aus dem Material der in Abb. 4. sichtbaren Tischvitrine). 3–4: Die einzelnen Fotos der im Bruchstück des Luftverdichtungskessels sichtbaren Bronzeblechstücke (Nagy 1933. Abb. 26 und 27.)

Abb. 6. 1: Theoretische Konstruktions- und Arbeitsskizze der Wasserorgel von Ktesibios, aufgrund der Beschreibung von Philon gefertigte Zeichnung (F. M. Feldhaus: Technik der Antike und des Mittelalters, Potsdam 1931). 2: Die Darstellung der dem Schenkungstermin (n. Chr. 228) der Orgel von Aquincum chronologisch am nächsten stehenden antiken Wasserorgel ist uns aus der zweiten Hälfte des 2. Jh. n. Chr. bekannt. Unter den Verzierungen in der Grénau-Sammlung aufbewahrten Bronzevase ist auch eine Wasserorgel dargestellt (Detail von Nagy 1933 Abb. 70.). An beiden Seiten der Windlade können die als Luftpumpen betrachtbaren Säulen wahrgenommen werden. 3: Sarkophag der Iulia Tyrrania aus Arles. Detail (Nagy 1933. 83).

Abb. 7. Die Angstersche Orgelrekonstruktion des Aquincumer Museums mit dem Blasebalg der ersten Wasserorgel des Feuerwehrmuseums verbunden. Aufnahme vom Februar 1989. 2: Zeichnung einer Orgel aus dem in der Universitätsbibliothek zu Utrecht aufbewahrten Psalmbuch (9. Jh.).

Abb. 8. 1: Der zweite Blasebalg des Feuerwehrmuseums (hergestellt im Oktober 1989). 2: Der zweite Blasebalg mit der Angsterschen Orgelrekonstruktion verbunden.

Képjegyzék

1. kép Bronz ajándékozási tábla.

2. kép 1: Ktesibios szivattyúja. (*Bernaulli* „Hydrodinamica". Strassbourg 1738 Tab. VII. Fig. 50). A rajzot Vitruvius leírása alapján Perrault mechanikus készítette. 2: A Silchesterben talált faházas házi szivattyú rajza. (*A. Payson Usher:* A History of Mechanical Inventions. Harvard University Press 1954. 137. 26–27. ábrája után.) 3: Heron fecskendője. (*G. Lindner:* Das Feuer. Brünn 1881. 55.)

3. kép 1: Nyomószélkazános egyhengeres fecskendő metszetrajza (*J. Leopold:* „Theatrum Machinarum Hydraulicarum". 1724. Leipzig.). 2: Heron víziorgonájának szerkezete Schmindt után. (Nagy 1933. 57.)

4. kép Az orgona maradványai első kiállításuk alkalmával az Aquincumi Múzeumban 1932-ben.

5 kép 1: A bronz edényszáj. (Nagy 1933. 39.) 2: A légsűrítő üst maradványa (részletnagyítás a 4. képen látható asztali tárló anyagából. 3–4: A légsűrítő üst maradványában látható bronz lemezek külön-külön (Nagy 1933. 24. és 27. ábrája alapján).

6. kép 1: Ktesibios víziorgonájának elvi szerkezetei és működési vázlata, Philon leírása alapján (*F. M. Feldhaus* 1931.). 2: Az aquincumi orgona ajándékozási időpontjához (i. u. 228.) időben a legközelebbi antik víziorgona-ábrázolás a második század második feléből ismeretes. A Grénau-gyűjteményben lévő bronz váza relie-

fes ábrázolásai között egy víziorgona is látható (részlet Nagy 1933. 70.). Szélládája két oldalán megfigyelhetők a levegőpumpáknak látszó oszlopok. 3: Iulia Tyrrania szarkofágja Arlesből. Részlet (Nagy 1933. 83.).

7. kép 1: Az Aquincumi Múzeum Angster-féle orgona-rekonstrukciója összekapcsolva a Tűzoltó Múzeum első víziorgona-fújtatójával. 1989 februárjában készített felvétel. 2: Orgona rajza az utrechti Egyetemi Könyvtárban őrzött 9. századi zsoltároskönyvből.

8. kép 1: A Tűzoltó Múzeum második fújtatója; készült 1989 októberében. 2: A második fújtató összekapcsolva az Angster-féle orgonarekonstrukcióval.

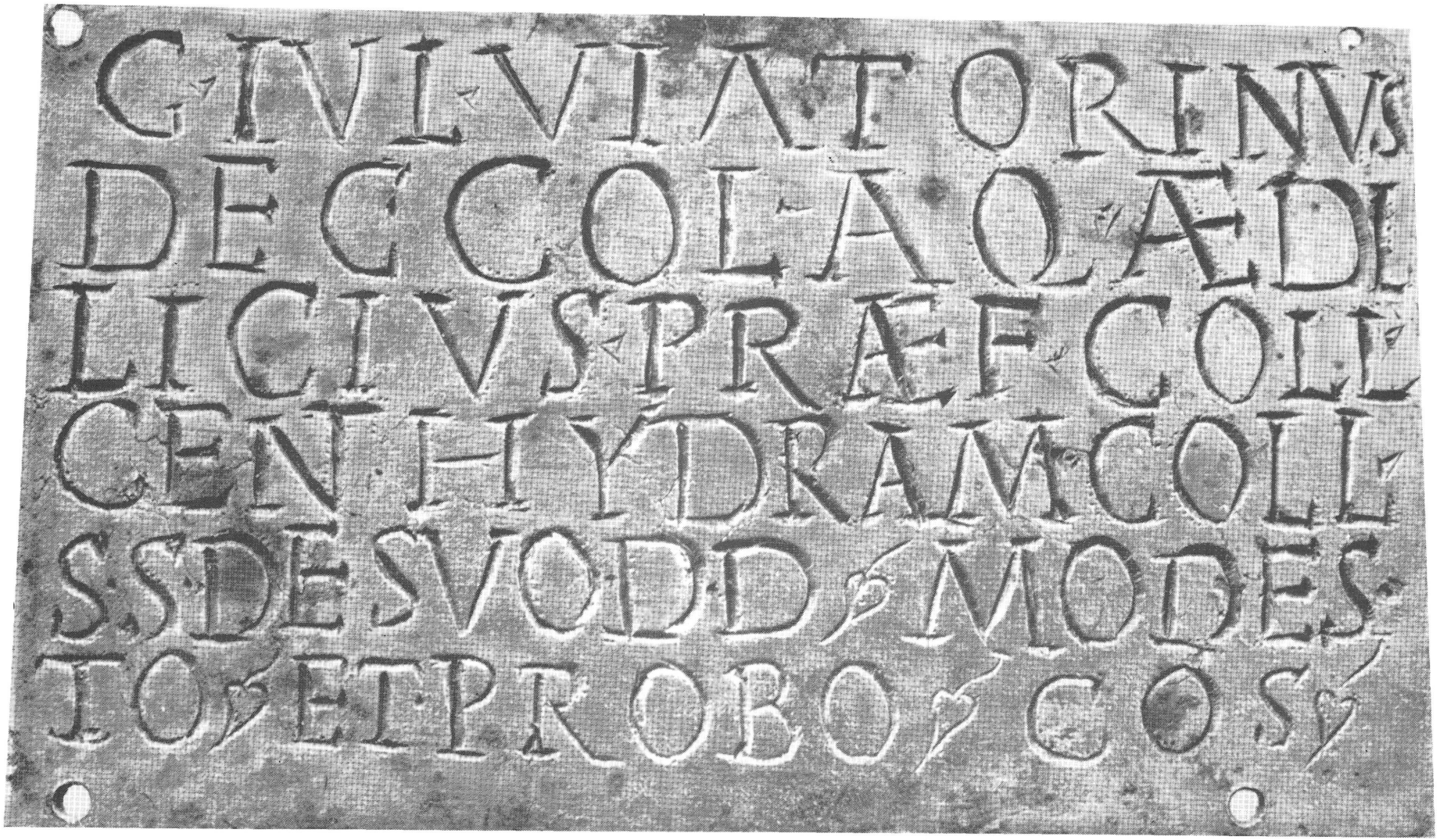
C·IVLVIATORINVS
DECCOLAQ·ÆDI
LICIVS·PRÆF·COLL
CEN·HYDRAM·COLL
S·S·DESVODD·MODES
TO·ET·PROBO·COS·

1

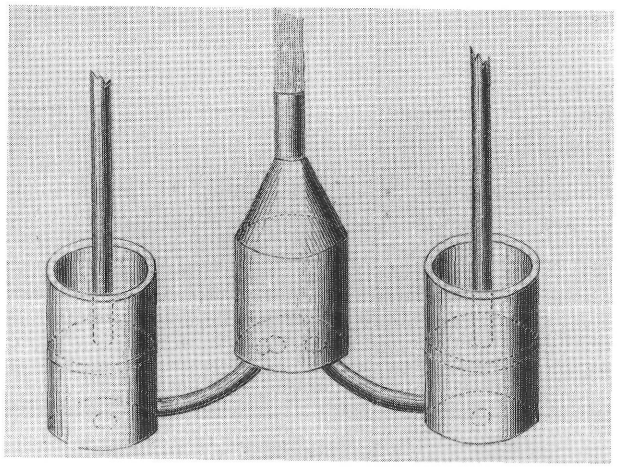

1

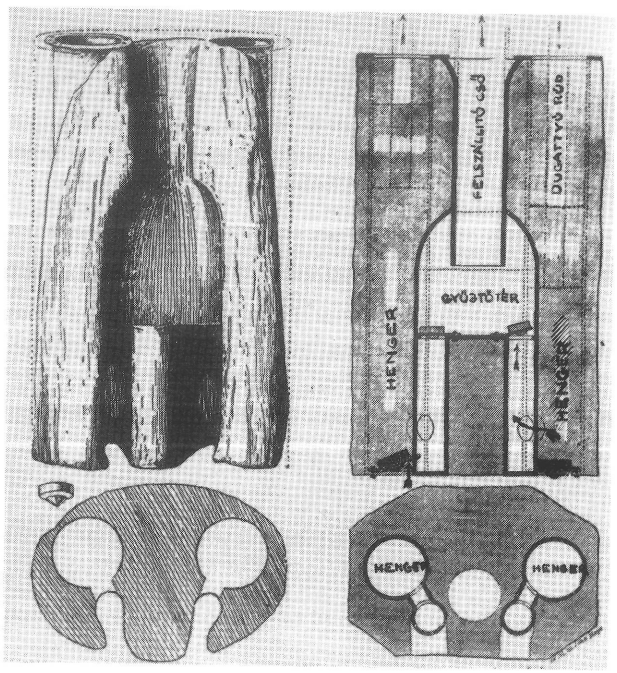
FELSZÁLLÓ CSŐ
DUGATTYÚ RÚD
GŐZTÉR
HENGER
HENGER
HENGER
HENGER

2

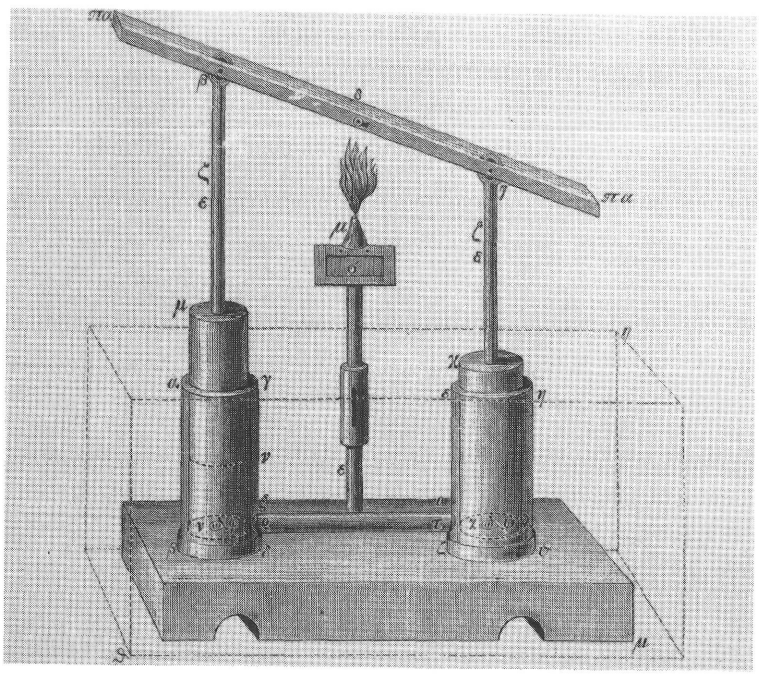

3

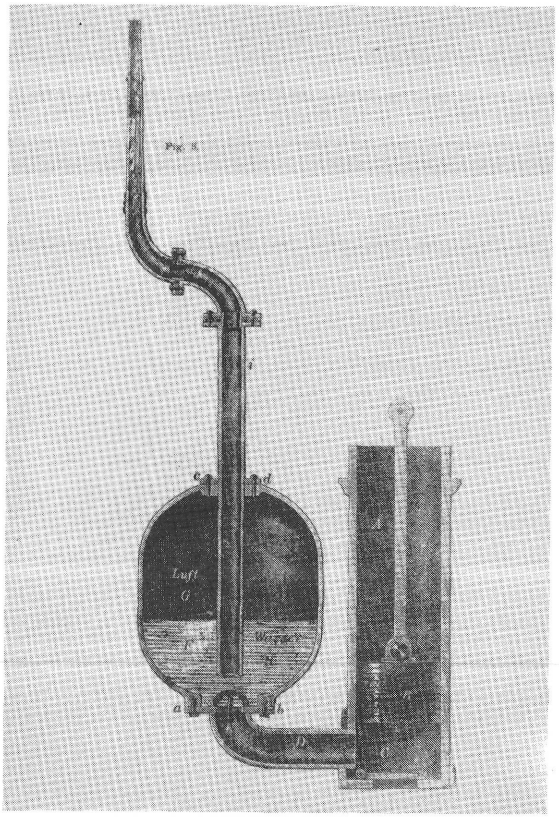

1

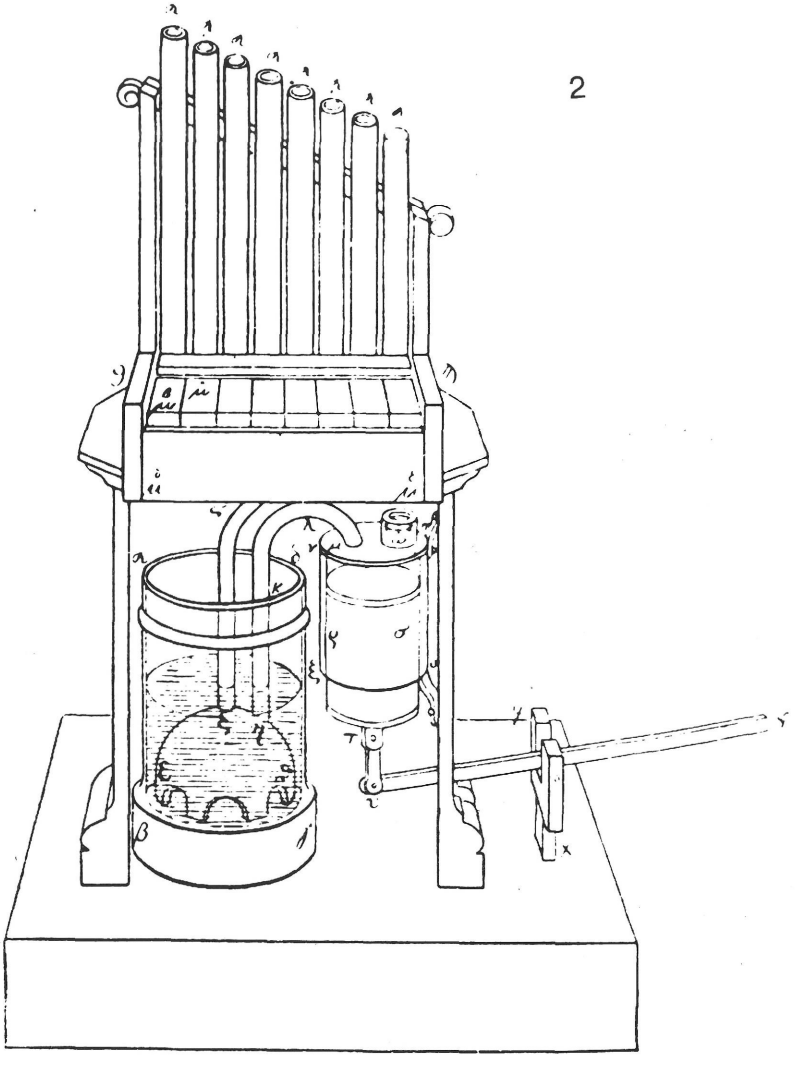

2

3

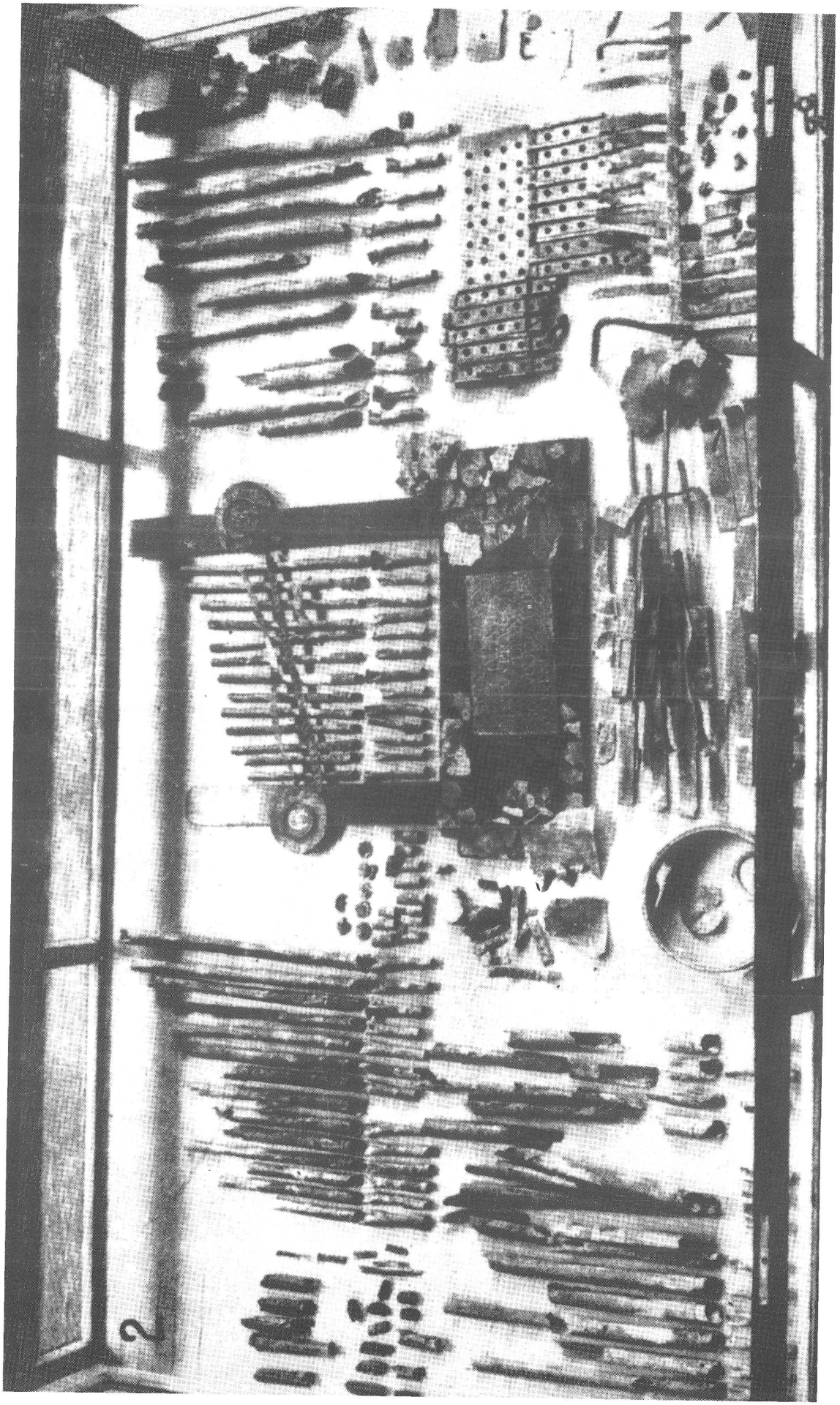

1

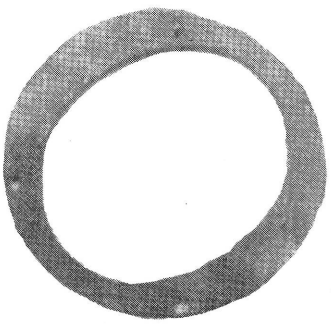

3

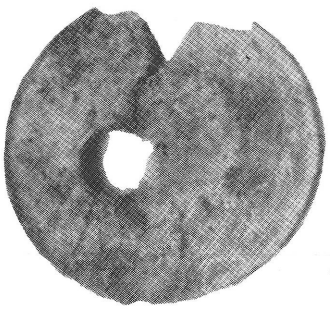

4

2

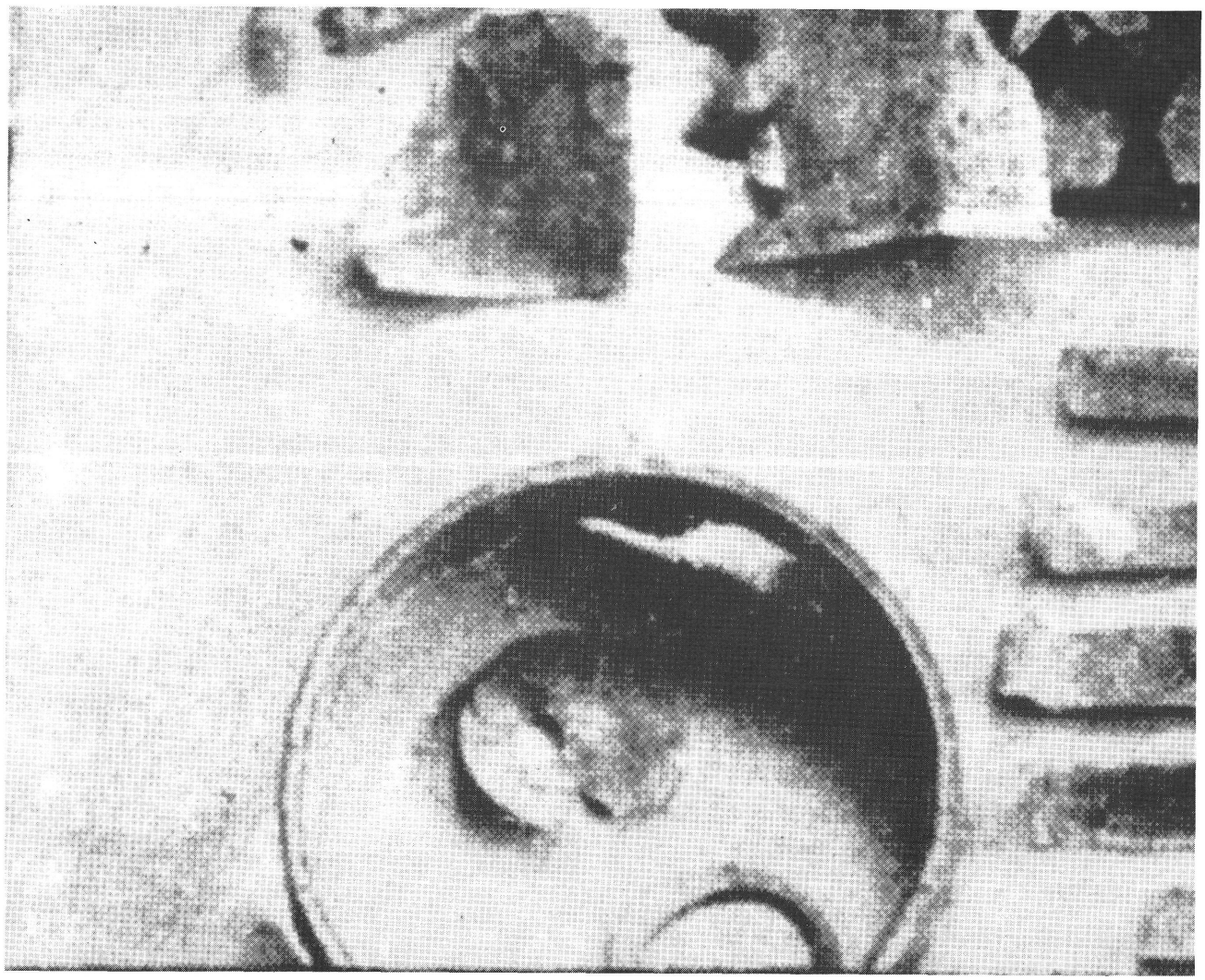

5

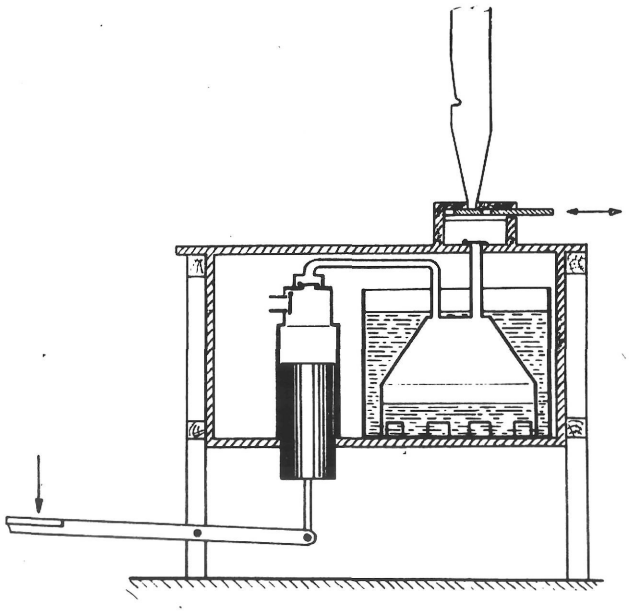

1

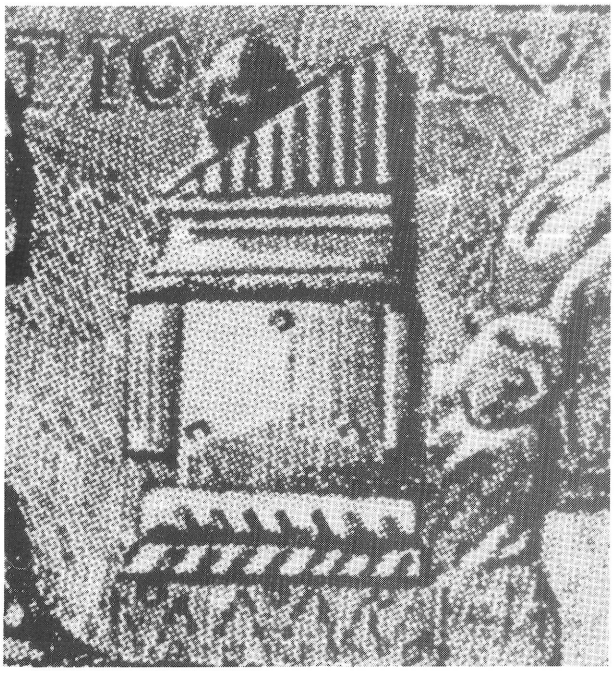

2

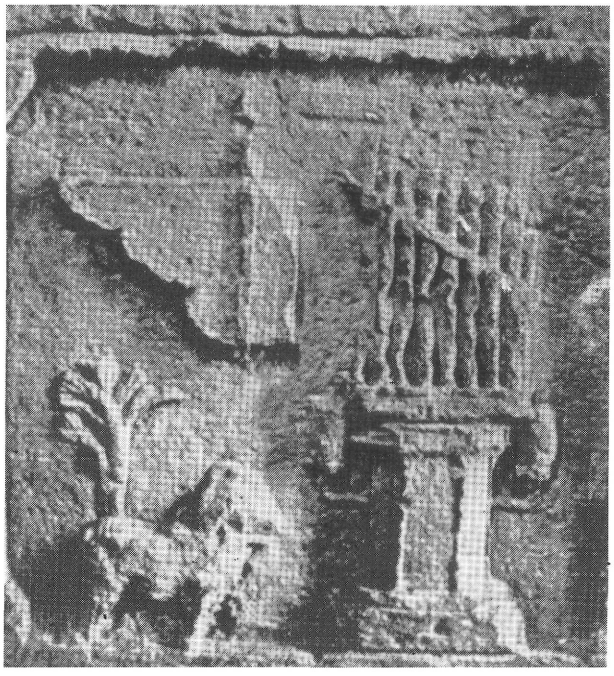

3

6

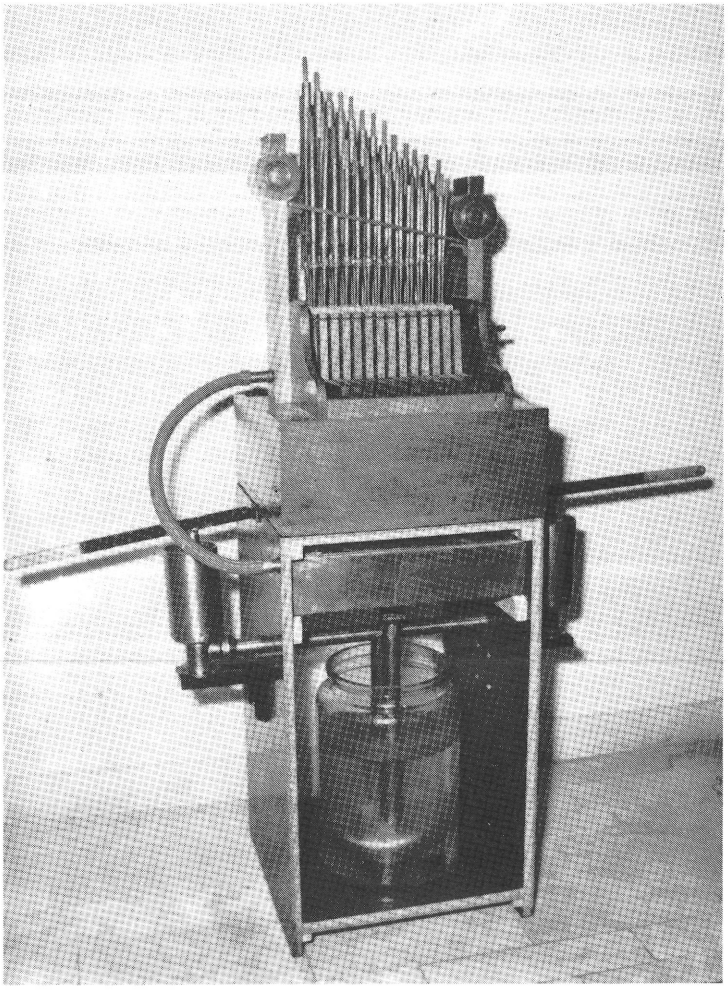

1

2

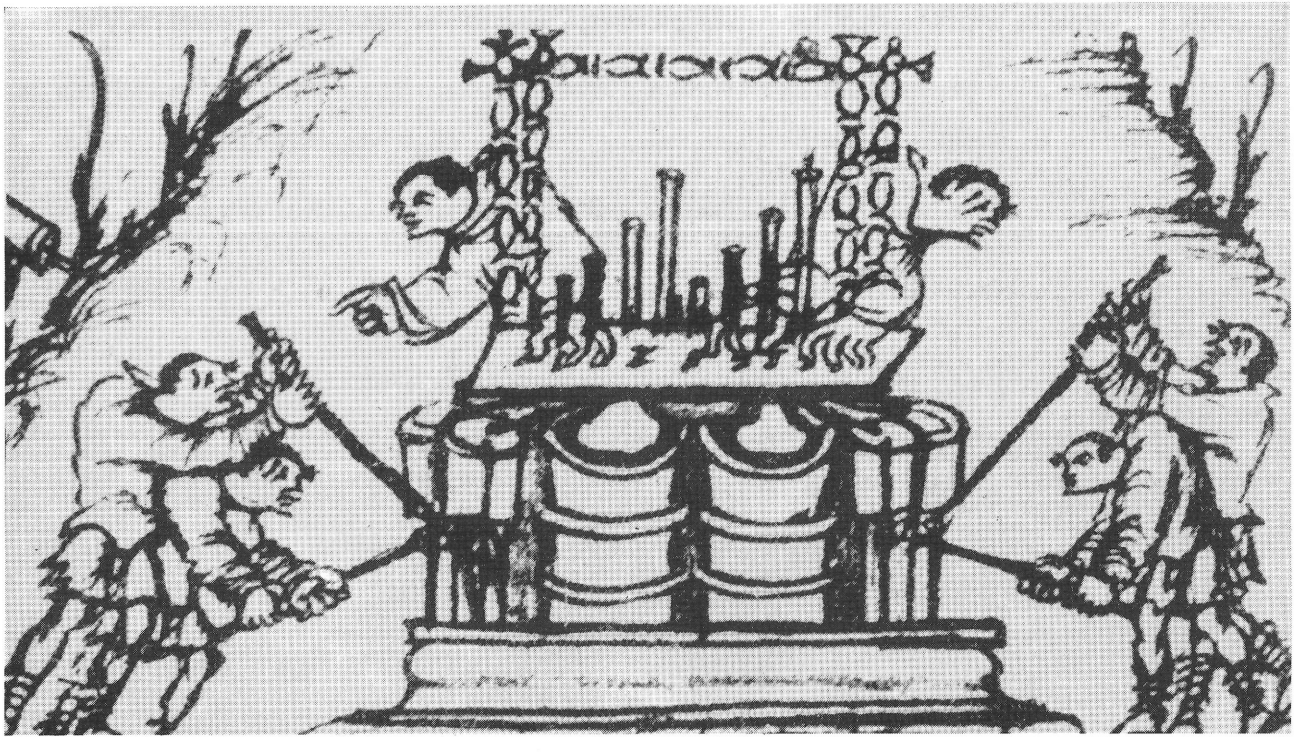

7

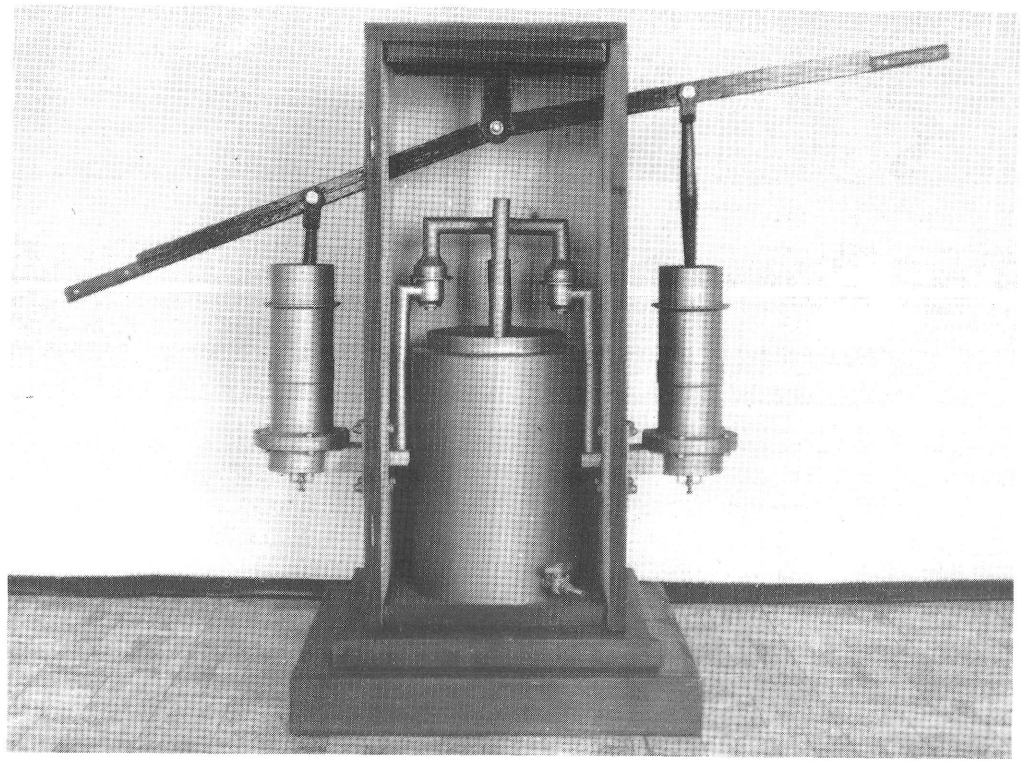

1

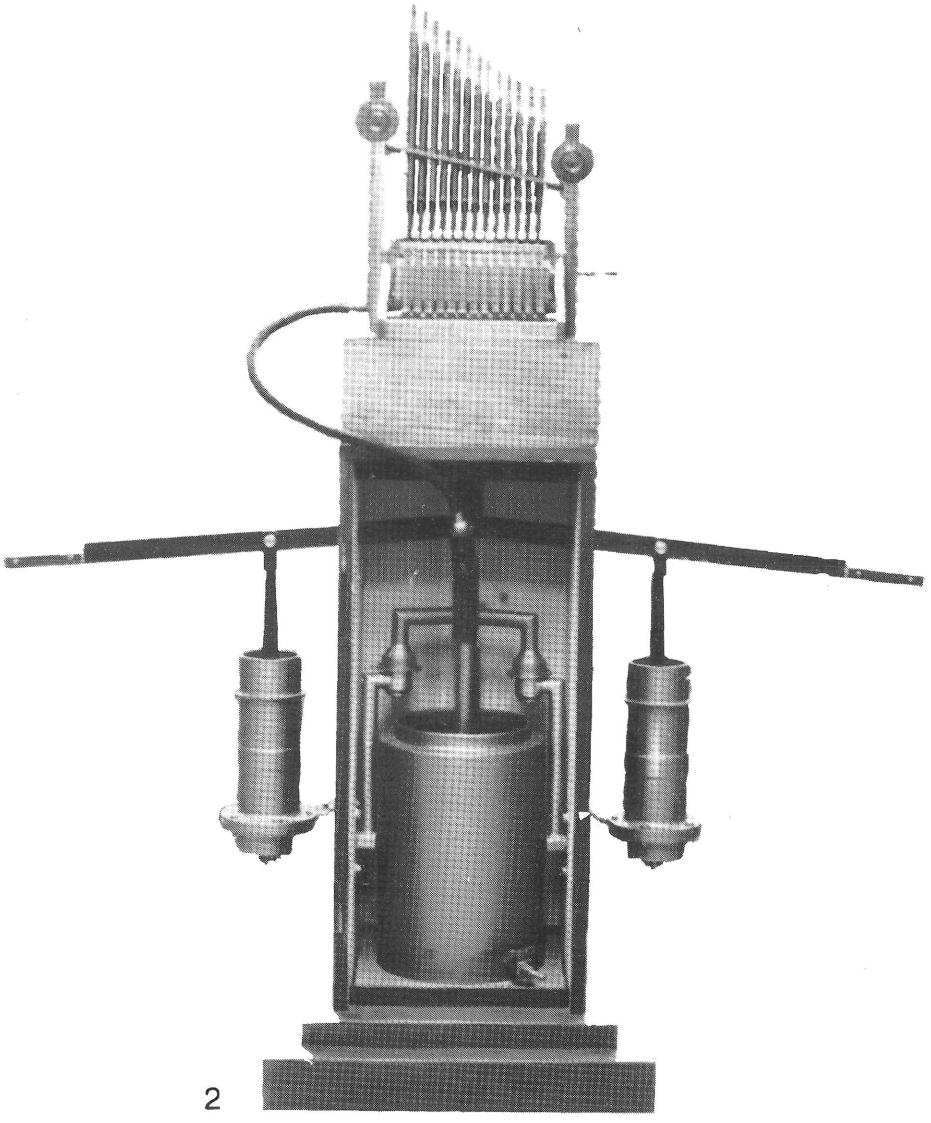

2

8

SZONNTAGH JENŐ (USA)

ÚJABB ADATOK AZ AQUINCUMI ORGONA LÉGNYOMÁSSZABÁLYOZÓ SZERKEZETÉHEZ

Budapest világviszonylatban is gazdag régiségei közül különösen kiemelkedik a római korból származó orgona[1]. 1931-ben történt feltárásáig mindaz, amit tudtunk a görög-római hidrauliszról, ókori írásokból és mintegy 40 ábrázolás (sírkövek, mozaikok, szobrocskák, érmek stb.) útján maradt ránk. Egy kilenc[2] és egy tizenegy[3] sípból álló maradványt ugyan találtak még a múlt században Pompeiben, de ezek erősen megrongált állapotban kerültek napvilágra (az első lelet sípjai azóta elvesztek[4]) és az orgonák szerkezetéből, ha egyáltalán orgonák voltak[5], semmi sem maradt fenn. Időrendben a következő orgonasíp-maradványok (e század eleji ásatások eredménye) Izraelben vannak és a XI. századból valók[6].

Az aquincumi orgona jelentősége

Az aquincumi orgona jelentőségét az alábbi pontokban lehet összefoglalni:

1. A Kr. u. I. századi, Vezúv-kitörés által tartósított kérdéses „sípok" és a XI. századi izraeli maradványok közötti időből az aquincumi orgona az egyetlen fennmaradt – és minden kétséget kizáróan eredeti – lelet. A hangszer ajándékozási táblája lerögzíti az adományozás évét: Kr. u. 228[7]. Az orgona tehát vagy abban az évben, vagy valamivel korábban készülhetett.

2. Az aquincumi orgona fém alkatrészei csaknem teljességben (ha nem is tökéletesen épen) maradtak ránk[8], és így a római orgonák nyitott és fedett sípsorait, valamint csúszkarendszerű mechanikus traktúráját nemcsak hiányos és sokszor hibás ókori leírásokból, hanem egy valódi példányon is tanulmányozhatjuk.

3. Az aquincumi orgona feliratos fémtáblája a leletet HYDRA-nak nevezi[9], ami valószínűvé teszi, hogy a hangszer valóban hidraulikus (azaz víz-) szabályzású és nem pneumatikus (légszabályzású) volt, ámbár tudjuk, hogy 160 évvel később már bőrkihuzatos fújtatókat alkalmaztak Konstantinápolyban[10]. Hogy azok nyomásszabályzója milyen rendszerű lehetett, azt jelenleg biztosan senki nem tudja.

Túlzás nélkül állíthatjuk tehát, hogy az aquincumi orgona jelenleg a világ egyetlen hiteles hidraulisza, amely követi a klasszikus görög-római orgona Philos[11], Vitruvius és Heron[12] által leírt szerkezeti alapelveit. Az aquincumi orgona a lelet megtalálásakor – amennyire azt ma, hatvan évvel később, rekonstruálni lehet – egy tűz és esés által erősen megrongált, de funkcionális egészet alkotott. A mai kutató számára különböző sajnálatos körülmények csökkentették a lelet tárgyilagos kiértékelésének lehetőségeit. Különösen két terület szenvedett majdnem helyrehozhatatlan kárt. „A két döntő kérdés", mint Williams[13] nevezi eme problémákat (ebben a sorrendben):

I. Milyen volt az orgona levegőellátása?

II. Mi volt az aquincumi orgona négy regiszterének a szerepe és milyen volt a sípok hangolása?

A jelen cikk keretében most csupán az első *döntő* kérdéssel óhajtunk foglalkozni, annak is csak egy részével, a levegő nyomásszabályzó szerkezetével. Nem értünk egyet a kiváló organológus, néhai Szigeti Kilián álláspontjával, mely szerint „mindenkorra megoldhatatlan marad az aquincumi orgona fúvóberendezésének kérdése"[14]. Véleményünk szerint – bár nem könnyen, de – további adatokat lehetne szerezni. A transzformátorállomás alatti eddig fel nem tárt területet például (egyéb óbudai épületekhez hasonlóan) fel lehetne tárni. Biztosan lehetne még találni egy-két személyt, aki az orgona feltárásakor jelen volt, vagy aki ott dolgozott az ásatásokon. Sokszor fontosnak nem látszó adatok (például, hova kubikolták a „meddőt" és a törmelékeket?) egészen új vágányra terelhetik a kutatást! Meg lehetne pl. kísérelni az orgona háború alatti történetének kinyomozását is és az elveszett alkatrészek sorsának felderítését. Nagy Lajos jegyzőkönyvi hagyatékának[15] tanulmányozása ugyancsak elárulhat még nem sejtett részleteket. De a ma rendelkezésünkre álló lelet és dokumentáció is (különösen Nagy Lajos[16] és Kaba Melinda[17] monográfiái) tartalmaznak eddig még fel nem ismert (vagy félreismert) adatokat. Például Nagy Lajos alapvető munkájának, *Az aquincumi orgoná*-nak mindjárt az előszavában kifejti, hogy az ásatás alkalmával előkerült *orgonán kívüli* leletek „növelték volna a jelen kiadvány terjedelmét" és „remélhetőleg a (gazdasági) viszonyok jobbrafordulásával a most elmaradt részt is nyilvánosságra hozhatjuk"[18]. Vajon hol van az elmaradt rész? Vajon azok között hány orgona-alkatrész lehet, amelyeket a „bronzedényszáj"[19]-hoz hasonlóan („nem tartozhatott az orgonához") félreismertek a 30-as években?

Mielőtt rátérnénk a légnyomásszabályzás terén történt kutatások újabb eredményeinek ismertetésére, szükségesnek tartjuk az orgona maradványaival kapcsolatos bizonyos sajnálatos körülmények felsorolását és megtárgyalását.

Az aquincumi orgona problémái

Az aquincumi orgona – felfedezése óta – számos sajnálatos körülménynek lett az áldozata. Az eredetileg körülbelül 400 darabos leletből[20] (1. kép 1) – ez valószínűleg nem foglal magába mindent, ami az orgonából megmaradt – a legutolsó számlálásnál csupán 298 volt megtalálható[21]. Pedig valószínű, hogy jónéhány darab, ami Nagy Lajos ásatása idején még összetartozott, ma külön darabokra törve található, és ilyeténképpen került az új leltári felsorolásba. Ez viszont azt jelenti, hogy a valójában meglévő és eredetileg feltárt darabok száma jóval kevesebb 298-nál. Mint az alábbi felsorolásnál látni fogjuk, ez több „sajnálatos körülmény" következménye. Persze, pontos számadatok közlése annál is nehezebb, mivel annak meghatározása, hogy mi alkot *egy* darabot, nagyon viszonylagos.

Egy másik probléma, hogy az évek során igen sok alkatrész irreverzibilis változáson ment keresztül, különösen az ötvenes évek végén elkövetett „rekonstrukció" idején[22, 23]. Bár az alkatrészeknek a hatvanas években történt igen szakszerű helyreállítása és tartósítása[24] sokat javított a helyzeten, Williams szerint „az alkatrészek ma már nem szolgáltatnak felvilágosító értelmezést"[25]. Walcker-Mayer is hasonló véleményen van, amikor Nagy eredeti méréseire támaszkodik[26].

Súlyos problémák azonban már az ásatáskor is felmerültek. Az alábbiakban megkíséreljük nagyjából időrendben azokat a sajnálatos befolyásoló körülményeket felsorolni, amelyek az orgonalelet alkatrészeinek kiértékelésével kapcsolatban problémát jelenthetnek:

a) „Az orgona nem rendszeres ásatás eredménye"[27]. Az ásatás vezetője, Nagy Lajos szerint „kissé sietnünk kellett" és „közben földbeomlás is történt, mely egy-két sípot megint elpusztított"[28], „a rugók közül több a kiszedésnél eltörött"[29]. Nyugodt menetű ásatás valószínűleg kevesebb kárt okozott volna.

b) Részben a sietségnek tudható be, hogy ásatás közben tudomásunk szerint olyan szelvényezés, sztratigráfiai leírás, rajz, fénykép nem készült, ami a talált alkatrészek egymáshoz tartozandóságának megállapításában segítségül szolgálhatna. Persze, Nagy Lajos idejében a mai értelemben vett sztratigráfia még nem volt elterjedt és a manapság természetes, komputer szolgáltatta adatmegőrzési lehetőségek még igen távol voltak a jövőben.

c) Minden jel arra mutat, hogy a szakértőket (orgonaépítőket, muzikológusokat és egy mérnököt) csak akkor hívták segítségül, amikor az orgona alkatrészeit már kiásták. A szakértők tehát nem ismerték közvetlen tapasztalatból a részek össze- illetve hovatartozását.

d) A kérdés felmerül, hogy (talán a sietség miatt is) mennyire volt alapos az ásatás. Előfordulhatott, hogy bizonyos fújtatóhoz és légszabályzóhoz tartozó (főleg fa) darabokat vagy nem hoztak napvilágra, vagy nem tudták az orgonával kapcsolatba hozni. Hol vannak például a mennyezet faszerkezetének részei, a padlózat és egyéb strukturális – és talán még az orgonához is tartozó – több elégett fatárgy? Egy másik elgondolkoztató probléma az, hogy egy 2–3 méter magasból lezuhanó bonyolult szerkezetnek, mint az aquincumi orgona, az alkatrészei messze elszóródhattak. A fentebb már említett bronzedényszájat „körülbelül 1/2 m távolságra" találták meg, és, mint láthattuk, határozottan nem az orgonához tartozónak minősítették. Vajon mi történt a többivel?

e) A második világháború alatt az addig tárolóban őrzött alkatrészeket „biztosabb" helyre költöztették. Valószínűleg ekkor történt a már többször említett bronzedényszájnak és számos egyéb alkatrésznek az eltűnése. Igen fontos volna a költöztetés részleteinek felderítése és felkutatása.

f) A már szintén említett Rafael-féle „rekonstrukció"[30], – amelynek keretében a „restaurátor" szabadon illesztette, ragasztotta és változtatta az alkatrészeket – volt talán a legsajnálatosabb megkárosítása ennek a világon egyedülálló leletnek. Mint említettük, e sikertelen próbálkozás után, Kaba Melinda vezetésével, az alkatrészeket – amennyire ez egyáltalán lehetséges volt – rekonstruálták, konzerválták, lefényképezték, lerajzolták, leírták és leltározták. Nagy Lajosnak az akkori időkhöz képest igen korszerű és kiváló adattárt nyújtó könyvén kívül csak Kaba Melinda sokkal modernebb és komplettebb műve képviseli az aquincumi orgona mai adattárát[31]. Érdemes lenne ezt az értékes monográfiát – egy kibővített (és inkább angol nyelvű) változatban – újra kiadni.

Az orgona légnyomásszabályzó szerkezete

Az aquincumi orgonáról eddig körülbelül 65 munka jelent meg[32]. Ezeknek majdnem fele foglalkozik a légnyomásszabályzó és fújtató kérdésével, bár nagy részük nem ismeri fel a két szerkezet közötti különbséget. A vélemények eltérőek arra nézve, hogy az aquincumi orgona vízszabályozásos (hidraulikus) vagy mechanikus légszabályzású (pneumatikus) volt. Az orgonáról írt művek szerzőinek legnagyobb része filológiai, történelmi vagy archeológiai alapon, illetve közvetett érvek alapján kísérelte meg álláspontját bebizonyítani.

Az első kutató, Walcker-Meyer, aki feltételezte, hogy a már említett bronzedényszáj (1. kép 2) esetleg az orgona alkatrésze lehetett, könyvében Nagy Lajos 28. ábráját közli a következő felirattal: „Fém gyűrű, amely a levegőellátó berendezéshez tartozhatott"[33].

Első publikációnk[34] után egy második[35] jelent meg, amely tudományos érveket és kísérleteket hozott fel ezen nézet bizonyítására. Ebben ismertettük, hogy az aquincumi tárlóban[36] annak idején kiállított (1. kép 1) és Nagy Lajos által „bronzedényszáj"-nak nevezett[37] gyűrűalakú alkatrészben (1. kép 2) egy légszabályzó pnigeusz alsó részét véltük felfedezni[38]. Ugyanis Arrhenius törvénye értelmében felemelt hőmérsékleten felgyorsított korróziós kísérleteket végrehajtva[39] sikerült annak a valószínűségét bebizonyítani, hogy a római korban vízzel részben ellepett pnigeusz az ásatások alkalmával egy gyűrű alakú test formájá-

ban került elő (1. kép 3). A félgömb formájú harang víz alatti része ugyanis korrózió következtében olyan erősen meggyengült, hogy a pincébe zuhanás alkalmával darabokra tört és csak a római korban többnyire víz alatt lévő gyűrűszerű része maradt meg viszonylag épen. Williams a tanulmányt „igen meggyőzőnek" tartja[40] és ennek értelmében az aquincumi orgonát következetesen valódi hidrauliszként említi[41].

A jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján tehát arra a következtetésre juthatunk, hogy az aquincumi orgona pnigeuszának, azaz légnyomásszabályzó és tároló berendezésének csak az alsó, gyűrűhöz hasonló része maradt fenn épen. Ennek a gyűrűnek az alsó pereme lekerekített végződésű (mind a két képen, amelyek Nagy Lajos könyvéből származnak, és a jelen cikkben az 1. és 2. képen szerepelnek, ezt a gyűrűt fordítva fényképezték le), és ez az a rész, amely alá Vitruvius szerint „körülbelül három ujjnyi magas kis tuskókat teszünk, melyek a légsűrítő-üst [pnigeusz] szája és a víztartó láda (!) feneke közt szabad teret hoznak létre."[42] A gyűrű felső pereme (az 1. és 2. képen az alsó) egyenetlen törési felület, amely korrózió és az esés következtében előállott ütés eredménye. A két kép gondos összehasonlítása útján bebizonyítható, hogy a két kerek tárgy egy és ugyanaz.

A közelmúltban Minárovics János[43] a fentebb ismertetett munkától[44] függetlenül hasonló végleges következtetésre (valódi hidraulisz) jutott azzal a különbséggel, hogy ő az előző bekezdésben leírt és az 1. és 2. képen látható „kerek" tárgyakat két különböző alkatrésznek véli. Az egyiket — a tárló fényképén láthatót (1. kép 1) — Minárovics teljes félgömb alakúnak (és nem gyűrűszerűnek) látja, a 1. kép 2. bronzedényszáját pedig egy második, az előbbinél jóval nagyobb fémtárgynak ítéli. Ez utóbbi Nagy könyvében[45] 24 cm-es átmérővel szerepel. Ezt a méretet Minárovics gyanútlanul átvette és — nagyon logikusan — arra következtetett, hogy az egy magas víztartó bronzedény felső pereme. Szerinte ebben az edényben lehetett a kisebb méretű — a Nagy-féle tárló fényképének bizonyos ismert méreteiből számolva 14 cm-es — pnigeusz elhelyezve. Bár ez a két kerek bronztestet feltételező (és az Aquincumi Múzeumban modell formájában már ki is állított[46]) elmélet igen vonzó, lényegében Nagy Lajosnak vagy munkatársainak tévedésén alapul (lásd később) és számos gyenge pontja van:

1. A tárlónak az alsó középső részén (1. kép) látható kerek fémtárgy nem egy félgömb alakú harang, hanem egy gyűrűalakú felfordított alsó rész. Ez a fényképen igen jól látszik:

a) A pnigeusz római kori korróziója és magasról való leesése okozta cikcakkos törési vonal a gyűrű és a tárló felszíne között világosan látható a kb. 9 órának megfelelő helyzettől egészen 1 óráig.

b) Az 1. képen látható fényképen az árnyékok és az összes fém felszínek (kivéve néhány fehér fényvisszaverődést) sötétek, miért lenne tehát a „pnigeusz" belső felülete fehér? A pnigeusz megmaradt gyűrűjének különböző árnyalatú árnyéka a kb. 10 órától 4 óráig terjedő szakaszon látható.

c) Teljesen érthetetlen lenne, hogy a többnyire vízben levő pnigeusz teljesen épen (korrózió nélkül) megmaradt volna, míg a másik bronztárgy (1. kép 2) elkorrodálódott volna a víz alatt (ha vízzel volt töltve), ahol a fenti korróziós kísérletek értelmében — és a korróziós szakirodalom szerint is[47] — a valószínű kimaródás csaknem elhanyagolhatónak tekinthető.

2. A 2. képen látható „bronzedényszáj"-jal kapcsolatban a következőket jegyezzük meg:

A) Nagy könyvének 28. ábráján[48] (ami megfelel a mi 2. képünknek) ennek a gyűrűnek (Nagy edényszájnak nevezte) az átmérője 24 cm-nek, az oldalfal magassága pedig 3,5 cm-nek van megadva. Ha a falmagasságot az átmérőbe behelyezzük, akkor az körülbelül négyszer fér bele. $4 \times 3{,}5$ cm = 14 cm, és nem 24 cm. Ez annyit jelent, hogy a publikációban szereplő 24 cm feltételezésünk szerint hibás adat, helyesen 14 cm. Pontosabban, Minárovics szerint — és szerintünk is — az 1. kép alján látható kerek tárgy átmérője 14,5 cm. Mivel pedig a második képen látható gyűrű átmérőjének is 14 (vagy 14,5) cm-nek kell lennie a fentiekben felhozott érvek következtében, tehát a „két" kerek test átmérője azonos, vagyis a két darab nem különálló, hanem ugyanaz az alkatrész.

B) Az 1/3-os lépték a 28. ábrán[49] szintén hibás. Ha az 1/3-os léptékkel számoljuk az oldalfal magasságát, akkor az legalább 4.7 cm lenne 3.5 helyett (a parallaxis okozta torzításról nem is beszélve, ami az odalfalat még valamivel magasabbá tenné).

C) Ha a „kisebbik" kerek tárgyat (amelyről az egész könyvben nincs szó) Nagy a tárlóba helyezte, miért nem tette ugyanezt a „nagyobbik" kerek tárggyal is? Ugyanitt említhetjük meg, hogy a tárlóban látható alkatrészeket Nagy Lajos könyvében gondosan és kivétel nélkül felsorolja. A pnigeusz-gyűrűről viszont sehol sincs említés. Miért hagyta volna ki?

D) Gondosan összehasonlítva a két fényképet (1. kép 1–2) hamar meg lehet győződni, hogy a két fényképen a kerek tárgy törési felülete, valamint a falmagasság és átmérő aránya ugyanaz.

A fenti bizonyítékok alapján tehát vitán felül áll, hogy a 2. képen látható gyűrű és az 1. kép tárlójában lévő — valóságban gyűrűalakú tárgy — egy és ugyanaz: a 14.5 cm átmérőjű gyűrűszerű fémtest, amely az aquincumi orgona pnigeuszának az alsó, 3.5 cm magas maradványa.

3. A víztartály kérdését természetesen a fentebb részletezett érvek nem oldják meg. Véleményünk szerint ugyanúgy, ahogy az aquincumi orgona szélszekrényének faanyaga bronzlemezekkel volt bevonva, elképzelhető, hogy a víztartály ugyancsak fémlemezzel bevont fából volt. A szokásos érv, hogy Vitruvius és Heron mindketten bronz víztartályról írtak[50] (Vitruvius egyébként, mint azt előbb idéztük is, egy helyen „ládá"-nak nevezi a víztartályt!), megdönthető azzal az érvvel, hogy az anyagokra vonatkozó leírások még ugyananannál a szerzőnél is változóak, hát még külön-

böző íróknál. Például, a billentyűcsúszkákat visszatérítő rgók Vitriviusnál vasból, Heronnál szaruból, míg az aquincumi orgonán bronzból készültek[51]. A regisztercsúszkák fogantyúi Vitruviusnál vasból vannak, az aquincumi orgonán bronzból[52], stb. Vagyis az ókori szerzők által előírt anyagok ugyanarra az alkatrészre is igen nagy eltérést mutatnak. Az aquincumi orgona anyagainak szükségképpen nem kell megegyeznie az irodalommal.

Elképzelhető az is, hogy – egyes római vízvezeték-alkatrészekhez hasonlóan – az aquincumi orgona víztartálya is ólomból, vagy ólomötvözetből készült, vagy egy faláda ilyen aránylag könnyen formálható, puha fémmel lett bevonva. Ebben az esetben az aránylag alacsonyan olvadó (ólom: 327,5°C, 1:1 arányú Pb/Sn: 220°C) fém a síptőkékhez hasonlóan megolvadt volna[53] és a földön gyűlt volna össze, amit valószínűleg mint értéktelen hulladékot nem tartottak volna meg.

Minárovics Jánosnak nagy érdeme, hogy az aquincumi orgonának a tárlóban látható (1. kép 1) pnigeusz maradványának helyes átmérőjét (az ajándékozási tábla ismert méreteiből kiszámítva: 14,5 cm) rekonstruálta[54]. A már idézett cikkünkben szintén a megadott téves 24 cm-es átmérőt vettük át. Az aquincumi orgona pnigeuszának alsó perem-átmérőjét (mert a felső, a 3. képen látható átmérő jóval nagyobb lehetett) tehát egyetemesen a Minárovics által leközölt 14,5 cm-re kell javítani.

Ugyancsak Minárovics János érdeme, hogy a 2. képen látható bronzgyűrűn a törésvonalak mentén észrevette a gyengén kifelé hajlást[55]. A jelen tanulmány 3. képén ezt az észrevételt már alkalmaztuk is. Ennek következtében az aquincumi orgona – jelenleg még mindig csak elméletben létező – pnigeusza lényegesen nagyobb űrtartalmú lehetett, mint amire a 14,5 cm-es átmérőjű gyűrűmaradványból következtetni lehetne. Trajtler Gábor hasonló véleményének adott kifejezést[56], és az új adatok alapján rekonstruált pnigeusz most körülbelül ugyanolyan levegő-térfogatot képvisel, mint a 24 cm-es átmérő alapján konstruált modell[57].

A fújtatók kérdése

Ismét hangsúlyoznunk kell, hogy az orgonák fújtatója és légnyomásszabályzója két teljesen különálló és külön funkciójú berendezés. Kivéve a középkori igen alacsony nyomású, néhány-sípos hangszereket, legtöbb orgonának külön légnyomásszabályzója és külön fújtatója van. Tudjuk, hogy a görög-római dugattyús fém fújtatót kiszorította a bőrből és fából készített kihuzatos fújtató. Mikor? Valószínűleg az aquincumi orgona korában, vagy egy kicsit később, vagyis a III. vagy a IV. században. Ezt onnan tudjuk, hogy a Kr. u. I. századból való forrásmunkák csak a dugattyús fújtatót említik[58]. A negyedik század végéről pedig már dombormű bizonyítékunk van arról, hogy a bőrkihuzatos fújtató használatban volt[59]. Nagy előny a fújtatók felismerésében az a tény, hogy ezidőben mindig az orgonaszekrényen kívül voltak elhelyezve és ezért könnyen láthatók.

A légnyomásszabályzó berendezéssel kapcsolatban nem olyan egyszerű a válasz, egyrészt azért, mert a szabályzó berendezés (hydraulikus pnigeusz, vagy pneumatikus-mechanikus, bőrkihuzatos szabályzó) mindig az orgona belsejében volt és kívülről nem volt látható, másrészt pedig azért, mert ha egy bőrkihuzatos fújtatóval egyidejűleg bőrkihuzatos szabályzót is alkalmaztak, akkor valószínű, hogy az egész berendezést egyszerűen bőrkihuzatosnak mondták, anélkül, hogy a kettőt külön-külön megmagyarázták vagy leírták volna. Ez a fejlettségi fok viszont minden bizonnyal később következett be, mint a keverék-megoldás.

Ha viszont egy vízszabályzású (pnigeuszt alkalmazó) rendszerre bőrkihuzatos fújtatót szereltek (ami az aquincumi orgona esetében elképzelhető, mivel időrendben éppen félúton van a dugattyús és bőrkihuzatos fújtatók között), feltételezhető, hogy a hidraulisz nevet – mivelhogy a szabályzás még mindig hidraulikus volt – megtartották. Ez a feltevés egyben azt is megmagyarázná,hogy miért nem találtak fémdugattyús fújtatómaradványokat a leletben: mint minden egyéb fa és bőr alkatrész az aquincumi orgonán, az éghető anyagból készült bőrhuzatos fújtató szintén majdnem teljesen elégett volna.

Minárovics cikkében[60] a fémdugattyús fújtatókról közölt történelmi és technikai részletek igen érdekesek és értékesek még akkor is, ha az aquincumi HYDRÁról kiderülne – mint ahogy azt jelen cikkünk is proponálja –, hogy bőrkihuzatos fújtató táplálta a pnigeusztípusú – víznyomásos légszabályzású – rezervoárt.

Sokkal több kutatómunkára és a fentiekhez hasonló inventiózus összefogásra volna szükség ahhoz, hogy a világ egyetlen – és a Budapesti Történeti Múzeum tulajdonában lévő – ókori orgonájának rejtélyeit sikeresen megoldhassuk. Az ilyen irányú törekvéseknek, remélhetőleg, új lendületet fog kölcsönözni a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézete valamint Régészeti Intézete, a Budapesti Történeti Múzeum és a University of South Florida által 1993-ban közösen rendezendő Nemzetközi Szimpozion, melynek tárgyköre „Az ókor orgonája" lesz.

Rövidítések

Kaba 1980 — *M. Kaba:* Die römische Orgel von Aquincum. Kassel, 1980

Minárovics 1991 — *Minárovics J.:* Miért volt az aquincumi tűzoltóság orgonája víziorgona? (E kötetben 261. old.)

Nagy 1934 — *Nagy L.:* Az aquincumi orgona. Budapest, 1934

Perrot 1971 — *J. Perrot*: The Organ from its Invention in the Hellenistic Period to the End of the Thirteenth Century. London, 1971

Szonntagh 1981 — *E. Szonntagh:* Is the Pipe Organ Discovered at Aquincum a Wa-

ter Organ? Scientific Honeyweller, II. 1981. Dec. 54–60

Walcker-Mayer 1970 *W. Walcker-Mayer:* Die römische Orgel von Aquincum. Stuttgart, 1970

Williams-Owen 1988 *P. Williams – B. Owen:* The Organ. New York, 1988

Jegyzet

1. *Kaba M. – Pécsi S.:* Az aquincumi orgona. Budapest, 1965.
2. A. Mau: Bulletino dell'Instituto de Correspondenza Archeologica. Roma, 1877. 99.
3. *A. Sogliano:* Notizie degli Scavi di Antichita. Roma, 1899. 442.
4. *Perrot* 1971. 108.
5. *Williams – Owen:* 1988. 46.
6. *P. Williams:* Privát kommunikáció. 1991. február 11. és korábbi levelezések valamint megbeszélések.
7. *Nagy L.:* Az aquincumi orgona felirata. Egyetemes Philologiai Közlöny LVI. 1932. 92–99.
8. *Nagy* 1933. 7.
9. A HYDRA elnevezést, amely a görög HYDRAULOS rövidített formája, Porphyrios (Kr. u. 233–kb. 304) is használta. (Lásd *Perrot* 1971. 55.)
10. Perrot könyvében jó minőségű felvételeket közöl a 390 körül emelt Theodosius obeliszkről (*Perrot* 1971 IV. ábra 1. és 2.), amely két bőrkihuzatos fújtatású orgonát ábrázol.
    Persze, maga az a tény, hogy a fújtató bőrkihuzatos, még nem jelenti, hogy a légnyomást is pneumatikusan szabályozták. A két fajta légnyomásszabályzó összehasonlító illusztrálását lásd *Szonntagh* 1981.
11. *Perrot* 1971. 24–25.
12. *Nagy* 1933. 54–61.
13. *Williams – Owen* 1988. 47.
14. *Szigeti K.:* Az aquincumi orgona zenei problémái. Magyar Zene, 1972. 178.
15. *Kaba M.:* Privát kommunikáció, 1990. aug.
16. *Nagy* 1933.
17. *Kaba* 1980.
18. *Nagy* 1933. 8.
19. *Nagy* 1933. 39.
20. *Walcker – Mayer* 1970. 17. Az aquincumi tárlónak e könyvben leközölt fényképe igen jó minőségű, és az orgona alkatrészeit jól meg lehet rajta számolni. Hasonló darabszám nyerhető a *Nagy* 1934. forrásmunkában felsorolt alkatrészek összeszámolásával. Egyébként, ha az összes alkatrészeket (beleértve szegeket, bőrtömítéseket, faalkatrészeket stb.), amelyek az aquincumi orgonához kellettek, összeszámoljuk, akkor az körülbelül 800 darab.
21. *Kaba* 1980.
22. *Williams – Owen* 1988. 46.
23. *Kaba* 1980. 7.
24. *Kaba M.:* Die restaurierte Orgel von Aquincum. Studia Musicologica. Budapest, 1970. Tom. XII., Fasc. 1–4., 323–325.
25. *Williams – Owen* 1988. 46.
26. *Walcker-Mayer* 1970. 12.
27. *Nagy* 1933. 7.
28. *Nagy* 1933. 10.
29. *Nagy* 1933. 23.
30. *Kaba* 1980. 8.
31. *Kaba* 1980.
32. *E. Szonntagh:* Aquincum Hydra Bibliography – A Literature Source List. Publikálás alatt.
33. *Walcker-Mayer* 1970. 33.
34. *E. Szonntagh:* Visit to the Aquincum Hydraulus: New light on Ancient Organ Construction. Crescendo. Philadelphia Chapter, American Guild of Organists. Jan. 1976. Volume XXXI, 4.
35. *Szonntagh* 1981.
36. *Walcker – Mayer* 1970. 17.
37. *Nagy* 1933. 39.
38. Ókori források a pnigeuszt egybenhangzóan fémből készültnek írják le, és Vitruvius is és Heron is tölcsérnek nevezi, csak Heron még hozzáteszi, hogy „félgömb alakú". A 3. képen az aquincumi orgonának a legújabb adatok szerinti pnigeusz-rekonstrukciója látható, amiből működési alapelve is megérthető.
39. *Szonntagh* 1981. 57–60.
40. *Williams – Owen* 1988. 207.
41. *Williams – Owen* 1988. 47, 207.
42. *Nagy* 1934. 55.
43. *Minárovics* 1991.
44. *Szonntagh* 1981.
45. *Nagy* 1933. 54–61.
46. Az Aquincumi Múzeumban kiállításra került Minárovics szerinti fújtató és légszabályzó rekonstrukció. Amint azt e jelen közleményben részletesen kifejtettük, a rekonstrukció több téves feltevésen alapszik és mint ilyen nem képviseli a legújabb álláspontot.
47. *R. J. McKay – R. Worthington:* Corrosion Resistance of Metals and Alloys. New York 1936. 447.
48. *Nagy* 1933. 39.
49. *Nagy* 1933. 39.
50. *Nagy* 1933. 54–61.
51. *Nagy* 1933. 21–23.
52. *Nagy* 1933. 13–16.
53. *Nagy* 1933. 23.
54. *Minárovics* 1991.
55. *Minárovics* 1991.
56. Trajtler Gábor Lektori véleménye Minárovics Jánosnak e kötetben megjelent tanulmányáról.
57. *Szonntagh* 1981.
58. *Nagy* 1933. 54–61.
59. *Perrot* 1971. IV. ábra 1 és 2.
60. *Minárovics* 1991.

JENŐ SZONNTAGH (USA)

NEUERE ANGABEN ZUM DRUCKLUFTREGLER DER ORGEL VON AQUINCUM

Von den auch im Weltausmaß reichen Altertümern von Budapest sticht besonders die aus der Römerzeit stammende Orgel hervor.[1] Bis zu ihrer Ausgrabung im Jahre 1931 war über sie nur soviel bekannt, was aus den über die griechisch-römische Hydraulis berichtenden antiken Schriften und durch die etwa 40 ikonographischen Denkmäler (Grabsteine, Mosaike, Statuetten, Münzen usw.) auf uns geblieben ist. Es wurden zwar noch im vorigen Jahrhundert in Pompeji aus neun[2] bzw. elf[3] Orgelpfeifen bestehende Überreste gefunden, jedoch kamen diese in einem stark beschädigten Zustand ans Tageslicht (die Pfeifen des ersten Fundes sind seitdem noch verschollen[4]) und aus der Konstruktion der Orgeln, wenn sie überhaupt Orgeln waren[5], blieb nichts übrig. Der Zeitordnung nach befinden sich die folgenden Orgelpfeifenreste (als Grabungsergebnisse aus dem Beginn unseres Jahrhunderts) in Israel und stammen aus dem 11. Jh.[6]

Die Bedeutung der Orgel von Aquincum

Ihre Bedeutung läßt sich in den folgenden Punkten zusammenfassen:

1. Aus der Zeitperiode zwischen den problematischen, anläßlich des im 1. Jh. n. Chr. erfolgten Ausbruches des Vesuvs konservierten »Pfeifen« und den aus dem 11. Jh. stammenden Überresten aus Israel stellt die Aquincumer Orgel den einzigen, erhalten gebliebenen und – ohne allen Zweifel – originellen Fund dar. Die Widmungstafel dieses Musikintruments legt den Zeitpunkt der Schenkung mit dem Jahr 228 n. Chr. fest[7]. Die Orgel dürfte demnach entweder in diesem Jahr oder etwas früher erzeugt worden sein.

2. Die Metallbestandteile der Aquincumer Orgel blieben (wenn auch nicht ganz unversehrt[8]) fast gänzlich auf uns und so können wir die offenen und bedeckten Pfeifenreihen der römerzeitlichen Orgeln, sowie ihre mechanische Traktur mit Schleifsystem nicht nur aus mangelhaften und oft falschen antiken Beschreibungen kennenlernen, sondern auch auf einem echten Exemplar untersuchen.

3. Die inschriftliche Metalltafel der Aquincumer Orgel nennt den Fund HYDRA[9], was wahrscheinlich macht, daß das Instrument tatsächlich hydraulisch (d. h. mit Wasser) und nicht pneumatisch (durch Luftregelung) betätigt wurde, obwohl man – unseres Wissens – 160 Jahre später in Konstantinopel[10] auch schon Blasebälge angewendet hat. Welch ein System der Druckregulator dieser letzteren haben konnte, weiß mit Sicherheit zur Zeit noch niemand.

Es kann also ohne Übertreibung betont werden, daß die Orgel von Aquincum zur Zeit der einzige authentische und komplette Hydraulis-Fund der Welt ist, der den von Philos[11], Vitruvius und Heron[12] beschriebenen Konstruktionsgrundprinzipien der klassischen griechisch-römischen Orgel folgt. Die Aquincumer Orgel bildete bei ihrem Auffinden – insofern wir dies heute, 60 Jahre später rekonstruieren können – eine durch Feuer und Aufschlag stark beschädigte, jedoch funktionelle Ganzheit. Für den Forscher unserer Zeit verminderten verschiedene bedauerliche Umstände die Möglichkeiten der objektiven Auswertung des Fundes. Insbesondere auf zwei Gebieten entstanden fast unersetzbare Schäden. »Die zwei entscheidenden Fragen«, wie Williams[13] diese Probleme (in der nachstehenden Reihenfolge) nennt, sind:

I. Was für eine Luftzufuhr hatte die Orgel?

II. Welche Rolle fiel den vier Spielen der Orgel und ihrer Stimmung zu?

Im Rahmen des vorliegenden Aufsatzes wünschen wir uns mit der ersten »entscheidenden« Frage befassen bzw. auch nur mit einem Teil dieser, mit dem Druckluftregler. Wir können dem Standpunkt des verstorbenen, hervorragenden Forscher Kilian Szigeti nicht beistimmen, wonach »die Frage des Blasebalges der Aquincumer Orgel ein für allemal unlösbar bleibt«[14]. Unserer Meinung nach könnte man – obwohl nicht leicht – auch weitere Daten einholen. Das bisher nicht erschlossene Gebiet unter der Transformatorstation könnte man z.B. (anderen Gebäuden von Óbuda ähnlich) freilegen. Gewiß könnte man auch noch einige Personen finden, die bei der Entdeckung der Orgel zugegen oder dort bei den Ausgrabungen tätig waren. Oft können als unwichtig scheinende Angaben (z.B. wohin das »taube Gestein«, der Schutt hingeschaufelt wurde?) die Forschung in eine ganz andere Richtung lenken! Man könnte beispielweise auch an die Erforschung des Schicksals der Orgel während des Krieges herangehen und klären wasmit den verschollenen Bestandteilen geworden ist. Die Untersuchung der im Grabungsprotokoll vorhandenen Nachlassenschaft von Lajos Nagy[15] kann auch bisher noch nicht bekannte Teilinformationen enthalten. Aber auch der uns heute zur Verfügung stehende Fund und seine Dokumentation (besonders die Monographien von Lajos Nagy[16] und Melinda Kaba[17] enthalten gewiß bisher noch nicht erkannte (oder verkannte) Daten. Lajos Nagy legt z.B. in seiner grund-

legenden Arbeit: *Die Orgel von Aquincum* gleich im Vorwort dar, daß die anläßlich der Ausgrabung zum Vorschein gekommenen Funde *außer der Orgel* »den Umfang der vorliegenden Publikation vermehrt hätten« und »hoffentlich können wir mit der Wendung der (wirtschaftlichen) Verhältnisse zum Besseren den jetzt ausgebliebenen Teil ebenfalls veröffentlichen«[18]. Es fragt sich, wo sich der ausgebliebene Teil befindet? Wiewiel Orgelbestandteile können unter diesen sein, die dem »Bronzegefäßmund« ähnlich (»das nicht zur Orgel gehören konnte«[19]) in den 30er Jahren verkannt wurden?

Bevor wir auf die Bekanntmachung der neueren Forschungsergebnisse auf dem Gebiet der Druckluftregelung herangehen würden, halten wir es für notwendig, die mit den Überresten der Orgel in Zusammenhang bringbaren, gewissen bedauerlichen Umstände aufzuzählen und zu erörtern.

Die Probleme des Orgelfundes von Aquincum

Seit der Entdeckung fiel die Orgel zahlreichen bedauerlichen Umständen zum Opfer. Aus dem Fund, der ursprünglich etwa aus 400 Stücken bestanden hat[20] (Abb. 1.1 Diese Zahl umfaßt wahrscheinlich nicht alles, was von der Orgel erhalten geblieben ist) konnten bei der letzten Zählung[21] bloß 298 vorgefunden werden, obwohl es warscheinlich zu sein scheint, daß gar nicht wenige Stücke, die noch zur Zeit der Ausgrabung durch Lajos Nagy zusammengehört haben, heute als Einzelstücke in gebrochenem Zustand vorhanden in dieser Form im neuen Inventar eingereiht worden sind. Dies bedeutet hingegen, daß die Zahl der in der Tat vorhandenen und ursprünglich erschlossenen Stücke viel weniger als 298 beträgt. Wie wir bei der Aufzählung weiter unten sehen werden, kann dies auf mehrere »bedauerliche Umstände« zurückgeführt werden. Die Mitteilung von genauen Zahlangaben stößt aber schon deshalb auf Schwierigkeiten, da die Bestimmung, was *ein* Stück bildet sehr relativ ist.

Ein anderes Problem bildet, daß im Laufe der Jahre sehr viele Bestandteile eine irreversible Änderung durchgemacht haben, insbesondere zur Zeit der in den ausgehenden 50er Jahren vorgenommenen »Rekonstruktion«[22–23]. Obwohl die in den 60er Jahren sehr fachmäßig durchgeführte Rekonstruktion und Konservierung der Bestandteile[24] an der Lage vielse gebessert hat, »liefern die Bestandteile heute nicht mehr eine aufklärende Interpretation« – laut der Meinung von Williams[25]. Auch Walcker-Mayer vertritt eine ähnliche Meinung, als er sich an die originelle Messung von Nagy stützt[26].

Schwere Probleme tauchten jedoch schon bei der Ausgrabung auf. Im weiteren versuchen wir von dieser Zeit an im großen und ganzen jene bedauerlichen, beeinflußenden Umstände in chronologischer Reihenfolge aufzuzählen, die im Zusammenhang mit der Auswertung der Bestandteile des Orgelfundes ein Problem bedeuten können:

a) »Die Orgel ist nicht das Ergebnis einer systematischen Ausgrabung«[27]. Laut Lajos Nagy, des Leiters der Ausgrabung »mußten wir uns etwas beeilen« und »inzwischen kam es auch zu einem Erdeinsturz, der ein-zwei Pfeifen wiederum zerstörte«[28], »von den Federn zerbrachen mehrere bei der Heraushebung«[29]. Eine Ausgrabung in langsamrem Tempo hätte wahrscheinlich geringere Schäden verursacht.

b) Es kann zum Teil der Hast zugeschrieben werden, daß bei der Ausgrabung – unseres Wissens – keine Profilierung, stratigraphische Beschreibung, Zeichnung, kein Foto gemacht wurden, die behilflich gewesen wären, die Zueinandergehörigket der angetroffenen Bestandteile feststellen zu können. Zur Zeit des Lajos Nagy war natürlich die im heutigen Sinne verstandene Stratigraphie noch nicht verbreitet und die heutzutage mit Komputer gelieferten Möglichkeiten harrten noch der Zukunft.

c) Alles weist darauf hin, daß die Fachleute (Orgelbauer, Musikologen und ein Diplomingenieur) erst dann herbeigerufen worden sind, als man die Bestandteile der Orgel schon ausgegraben hat. Die Fachexperten hatten also keine eigenen Erfahrungen auf dem Ausgrabung Gebiet, wie die einzelnen Teile zueinander bzw. wohin gehören.

d) Es stellt sich die Frage (schon wegen der Eile in der Arbeit), wie gründlich die Ausgrabung sein konnte. Vielleicht kam es vor, daß zu gewissem Blasebalg und Regulator gehörende (vor allem aus Holz gefertigte) Sctücke entweder gar nicht zutage gefördert wurden oder man konnte sie mit der Orgel nicht in Verbindung bringen. Wo sind z.B. die Holzkonstruktion des Geländes – vielleicht auch noch zur Orgel gehürenden – gebrannten Holzgegenstände? Ein anderes, nachdenkliches Problem ist, daß sich die Bestandteile einer aus 2–3 m Höhe herunterfallenden komplizierten Konstruktion, wie die Aquincumer Orgel war, gewiß weit zerstreut haben dürften. Der bereits weiter oben erwähnte Bronzegefäßmund wurde »ungefähr in einem Abstand von 1/2 m« gefunden und wie wir sehen konnten, bestimmte man ihn als ein Stück, das entschieden nicht zur Orgel gehörte. Was ist mit den übrigen Bestandteilen geschehen?

e) Während des zweiten Weltkrieges wurden die bis dorthin in einem Depot aufbewahrten Bestandteile auf einen »sichereren« Ort transportiert. Wahrscheinlich kam es zu dieser Zeit zum Verschwinden des schon öfters erwähnten Bronzegefäßmundes und zahlreicher sonstiger Bestandteile. Sehr wichtig wäre die Einzelheiten des Umzuges zu eruieren und zu klären.

f) Die bereits erwähnte Rafaelsche »Rekonstruktion«[30], in deren Rahmen der »Restaurator« die Bestandteile frei gestellt, geklebt und geändert hat – war vielleicht die bedauerlichste Beschädigung dieses in der Welt einzigartigen Fundes. Wie erwähnt, wurden nach diesem erfolglosen Versuch unter der Leitung von Melinda Kaba – insofern dies überhaupt möglich war – die Bestandteile rekonstruiert, konserviert, fotografiert, abgezeichnet, beschrieben und inventarisiert. Außer der – im Verhältnis zu den damaligen Zeiten sehr modernen und hervorragende Daten bieten-

den – Arbeit von Lajos Nagy vertritt das viel modernere und komplettere Werk von Melinda Kaba die heutige Datendokumentation der Orgel von Aquincum. Es würde sich lohnen, diese wertvolle Monographie[31] – in einer erweiterten Fassung – von neuem herauszubringen.

Der Druckluftregler der Orgel

Über die Aquincumer Orgel erschienen bisher ungefähr 65 Arbeiten[32]. Fast die Hälfte dieser befaßt sich mit der Frage des Druckluftreglers und des Blasebalges, obwohl die meisten den Unterschied zwischen den zwei Konstuktionen nicht erkennen. Die Meinungen weichen voneinander in der Frage ab, ob die Aquincumer Orgel hydraulisch oder pneumatisch geregelt war. Die meisten Verfasser der über die Orgel geschriebenen Arbeiten versuchten auf philologischer, historischer oder archäologischer Grundlage bzw. aufgrund indirekter Argumente ihren Stdpunkt zu beweisen.

Walcker-Mayer, der erste Forscher, der vorausgesetzt hat, daß der bereits erwähnte Bronzegefäßmund (Abb. 1.2) ein Bestandteil der Orgel gewesen sein konnte, veröffentlicht in seinem Buch die Abb. 28 von Lajos Nagy mit der folgenden Aufschritt: »Metallring, der zum Druckluftregler gehört haben dürfte«[33].

Nach unsere erste Publikation[34] einander wurde publiziert, die die wissenschaftliche Argumente und Versuche als Beweis dieser Ansicht anführte[35]. Hier dachten uns des Aufsatzes in dem von Lajos Nagy »Bronzegefäßmund« genannten[36], ringförmigen Bestandteil (Abb. 1.2), der damals im Aquincumer Schaukasten[37] ausgestellt wurde (Abb. 1.1), den unteren Teil eines Pnigeus[38] entdeckt zu haben. Wir führten im Sinne des Arrhenius-Gesetzes an einer erhöhten Temperatur bescleunigte Korrosionsversuche durch[39]. Hiemit gelang es uns die Wahrscheinlichkeit zu beweisen, daß der in der Römerzeit zum Teil mit Wasser bedeckte Pnigeus anläßlich der Ausgrabungen in der Form eines ringförmigen Körpers zum Vorschein kam (Abb. 1.3). Der über dem Wasser halbkugelförmig befindliche Glockenteil wurde nämlich infolge der Korrosion so dünn, daß er bei dem Sturz in den Keller in Stücke zerfiel und nur der in der Römerzeit meist unter dem Wasser befindliche ringförmige Teil in relativ intaktem Zustand erhalten blieb. Williams hält dis Studie für »sehr überzeugend«[40] und erwähnt in diesem Sinne die Orgel von Aquincum konsequent als eine echte Hydraulis[41].

Aufgrund der gegenwärtig zur Verfügung stehenden Daten können wir den Schluß ziehen, daß von dem Pnigeus der Aquincumer Orgel, d. h. von dem Druckluftregler nur der untere, einem Ring ähnliche Teil erhalten geblieben ist. Der untere Rand dieses Ringes geht abgerundet aus (an beiden Fotos, die aus dem Buch von Lajos Nagy stammen und im vorliegenden Aufsatz in Abb. 1 und 2 vorkommen, wurde dieser Ring umgekehrt ausgestellt) und dies ist jener Teil, unter welchen wir laut Vitruvius »etwa drei Finger hohe, kleine Klötze legen, die zwischen der Mündung des Luftverdichtungskessels (Pnigeus) und dem Boden der Wasser enthaltenden Kiste (!) einen freien Platz lassen«[42]. Der obere Rand des Ringes (in Abb. 1 und 2 der untere) zeigt eine unebene Bruchfläche, die das Ergebnis der Korrosion und des infolge des Sturzes entstandenen Aufschlages ist. Durch den sorgfältigen Vergleich der beiden Bilder kann bewiesen werden, daß die zwei runden Gegenstände ein und denselben Bestandteil zeigen.

In der nahen Vergangenheit kam János Minárovics[43] unabhängig von der oben angeführten Arbeit[44] auf eine ähnliche endgültige Schlußfolgerung (echte Hydraulis) mit dem Unterschied, daß er in den im vorangehenden Absatz beschriebenen und in Abb. 1.1 und 2 sichtbaren »runden« Gegenständen zwei verschiedene Bestandteile vermutet. Den einen – auf dem Foto des Schaukastens (Abb. 1.1) sichtbaren Gegenstand – sieht er als gänzlich halbkugelförmig (und nicht ringförmig) und hält den Bronzegefäßmund der Abb. 1.2 für einen zweiten – im Verhältnis zum vorangehenden – viel größeren Metallgegenstand. Dieser letztere kommt im Buch von Nagy[45] mit einem Durchmesser von 24 cm vor. Diese Maßangabe wurde von Minárovics ganz arglos übernommen und schließt – ganz logischerweise – darauf, daß dies der obere Rand eines hohen, Wasser enthaltenden Bronzegefäßes ist. Seiner Meinung nach dürfte in diesem Gefäß der kleinere – aus gewissen bekannten Maßen des im Schaukasten untergebrachten Fotos von Nagy als 14 cm groß geschätzte – Pnigeus untergebracht worden sein. Obwohl diese zwei runde Bronzekörper voraussetzende (und in dem Aquincumer Museum in der Form eines Modells auch schon zur Schau gestellte)[46] Theorie sehr sympatisch zu sein mag, beruht sie im wesentlichen auf dem Irrtum von Lajos Nagy oder seiner Mitarbeiter (s. später) und hat zahlreiche schwache Punkte:

1. Der im unteren, mittleren Teil des Schaukastens (Abb. 1) sichtbare runde Metallgegenstand ist keine halbkugelförmige Glocke, sondern ein ringförmiger, umgekehrter unterer Teil. Dies ist auf dem Foto gut sichtbar:

a) Die durch die alte Korrosion des Pnigeus und die infolge seines nachher eingetretenen Sturzes aus der Höhe verursachte zickzackförmige Bruchlinie zwischen dem Ring und der Fläche des Schaukastens kann von der etwa 9 Uhr entsprechenden Lage ganz bis 1 Uhr klar gesehen werden.

b) Auf dem Foto der Abb. 1 sind die Schatten und sämtliche Metalloberflächen (mit Ausnahme einiger weißer Reflektionen) dunkel. Warum sollte also die innere Fläche des »Pnigeus« weiß sein? Der Schatten des erhalten gebliebenen Ringes des Pnigeus von verschiedener Abtönung ist in dem von etwa 10 Uhr bis 4 Uhr ensprechenden Lage zu sehen.

c) Es wäre völlig unbegreiflich, daß der sich meist im Wasser befindende Pnigeus völlig intakt (ohne Korrosion) erhalten geblieben, während der andere Bronzegegenstand (Abb. 2) unter dem Wasser der Korrosion ausgesetzt gewesen wäre (wenn er mit Wasser gefüllt war), wo im Sinne der obigen Korrosionsversuche – und auch der sich mit der Korrosion befassenden

Fachliteratur nach[47] – die wahrscheinliche Korrosion fast außer acht gelassen werden kann.

2. Im Zusammenhang mit dem in der Abb. 2 sichtbaren »Bronzegefäßmund« wünschen wir mit folgenden Bemerkungen dienen:

A) In Abb. 28 von Nagy[48] (die unserer Abb. 2 entspricht) ist der Durchmesser des Ringes (den Nagy »Gefäßmund« nennt) mit 24 cm, die Höhe der Seitenwand mit 3,5 cm angegeben. Setzen wir die Wandhöhe in den Durchmesser, so geht sie in diesen ungefähr viermal hinein. 4 × 3,5 cm = 14 cm und nicht 24 cm. Dies bedeutet soviel, daß der Durchmesser irrtümlich angegeben ist, denn dieser beträgt nicht 24, sondern nur 14 cm. Noch genauer gemessen – laut Minárovics und auch unserer Meinung nach – hat der runde Gegenstand, der auf dem unteren Teil der Abb. 1 sichtbar ist, einen Durchmesser von 14,5 cm. Da aber auch der Durchmesser des auf dem zweiten Bild sichtbaren Ringes infolge der oben aufgebrachten Argumente 14 (oder 14,5) cm gewesen sein mußte, also der Durchmesser der »zwei« runden Körper identisch ist, stellen die zwei Stücke keinen selbständigen, sondern ein und denselben Bestandteil dar.

B) Der Maßstab: 1/3 in Abb. 28 ist gleichfalls fehlerhaft.[49] Rechnen wir die Seitenwand mit dem Maßstab 1/3, so würden wir statt 3,5 cm zumindest 4,7 cm erhalten (von der durch die Parallaxis verursachten Verzerrung gar nicht zu reden, die die Seitenwand noch etwas erhöhen würde).

C) Setzte Nagy den »kleineren«, runden Gegenstand (worüber er im ganzen Buch kein Wort fallen läßt) in den Schaukasten, weshalb machte er dann dies auch nicht mit dem »größeren«, runden Gegenstand? Hier soll auch noch erwähnt werden, daß von Lajos Nagy in seinem Buch die im Schaukasten sichtbaren Bestandteile sorgfältig und ausnahmslos aufgezählt werden. Der Pnigeus-Ring wird aber nirgends erwähnt. Warum hätte er diesen Gegenstand ausgelassen?

D) Vergleicht man die zwei Fotos gründlich miteinander (Abb. 1.1 und 2), so können ir uns davon leicht überzeugen, daß an den zwei Fotos die Bruchfläche des runden Gegenstandes, sowie die Proportion der Wandhöhe und des Durchmessers identisch sind.

Aufgrund der obigen Beweise steht also über allen Zweifel, daß der in Abb. 2 sichtbare Ring und der im Schaukasten (Abb. 1) vorhandene – in Wirklichkeit ringförmige Gegenstand – ein und dieselben Stücke sind: der ringförmige Metallkörper mit dem Durchmesser 14,5 cm ist der untere, 3,5 cm hohe Überrest des Pnigeus der Orgel von Aquincum.

3. Das Problem des Wasserbehälters wird natürlich von den oben erwähnten, ausführlich dargelegten Argumenten nicht gelöst. Unserer Meinung nach kann vorausgesetzt werden, daß der Wasserbehälter ebenso aus mit Metallblech überzogenem Holz erzeugt wurde, wie die Windlade der Aquincumer Orgel. Das übliche Argument, daß Vitruvius und Heron, beide von einem bronzenen Wasserbehälter geschrieben haben[50] (von Vitruvius wird übrigens – wie wir dies bereits weiter oben auch angeführt haben – an einer Stelle der Wasserbehälter »Kiste« genannt!) kann mit dem Argument widerlegt werden, daß die sich auf das Material beziehenden Beschreibungen selbst auch noch bei ein und demselben Verfasser verschiedenerlei vorkommen, geschweige bei den verschiedenen Autoren. Die Rückführfedern der Tastenschieber sind z.B. bei Vitruvius aus Eisen, bei Heron aus Horn, während an unserer Orgel aus Bronze gemacht[51]. Der Handgriff des Schleifsystems bei Vitruvius war aus Eisen und bei der Orgel von Aquincum aus Bronzen[52] u.s.w. Mit einem Wort: das bei den antiken Autoren vorgeschriebene Material zeigt selbst in der Relation ein und derselben Bestandteile eine sehr große Abweichung. Das Material der Orgel von Aquincum muß nicht unbedingterweise mit dem der Literatur übereinstimmen.

Es kann auch vorgestellt werden, daß der Wasserbehälter der Aquincumer Orgel – den römischen Wasserleitungsbestandteilen ähnlich – aus Blei oder Bleilegierung hergestellt worden ist, oder man überzog eine Holzkiste von innen mit einem verhältnismäßig leicht bildsamen, weichen Metall. In diesem Falle wäre das an einer relativ niedrigen Temperatur schmelzende (Blei: 327,5 Celsius, Pb/Sn in der Proportion 1:1 220 Celsius) Metall den Pfeifenklötzen ähnlich geschmolzen[53] und hätte sich in Form einer Masse auf dem Boden angesammelt, die man wahrscheinlich als wertlosen Abfall nicht beibehalten hätte.

Ein großes Verdienst von János Minárovics ist, daß er den richtigen Durchmesser des im Schaukasten sichtbaren (Abb. 1.1) Pnigeusüberrestes der Orgel von Aquincum (aus den bekannten Maßen der Widmungstafel errechnet: 14,5 cm) rekonstruiert hat[54]. Wir hatten in unser bereits angeführten Aufsatz ebenfalls irrtümlicherweise mit 24 cm angegebenen Durchmesser übernehmen. Der untere Randdurchmesser des Pnigeus der Orgel von Aquincum muß im allgemeinen also auf den von Minárovics mitgeteilten Maßwert von 14,5 cm korrigiert werden.

Ebenfalls ist János Minárovics zu verdanken, daß er auf dem in Abb. 2 sichtbaren Bronzering den Bruchlinien entlang die schwache Biegung nach außen wahrgenommen hat[55]. In Abb. 3 der vorliegenden Abhandlung wurde diese Wahrnehmung schon angewendet. Infolgedessen dürfte der – zur Zeit noch immer nur in der Theorie existierende – Pnigeus der Orgel von Aquincum einen wesentlich größeren Rauminhalt gehabt haben, im Gegensatz dazu, worauf wir aus dem Ringüberrest von 14,5 cm Durchmesser schließen könnten. Gábor Trajtler drückte sein ähnliches Bedenken aus[56], jedoch vertritt der aufgrund der neuen Daten rekonstruierte Pnigeus jetzt ungefähr einen ebenso großen Luftrauminhalt, wie das aufgrund des 24 cm Durchmessers konstruierte Modell[57].

Die Frage der Blasebälge

Es muß von neuem betont werden, daß der Blasebalg der Orgeln und ihr Druckluftregler zwei völlig selbständige und über eine eigene Funktion verfügende Einrichtugen sind. Mit Ausnahme der mittelalterlichen Instrumente mit sehr niedrigem Druck und bloß einigen Pfeilen, haben die meisten Orgeln einen einigen

Druckluftregler und Blasebalg. Wir wissen, daß das griechisch-römische Kolbengebläse aus Metall von dem aus Leder und Holz gefertigten Blaseblag verdrängt wurde. Aber wann? Wahrscheinlich zur Zeit der Orgel von Aquincum oder etwas später, also im 3. oder 4. Jh. Dies ist uns davon bekannt, daß die Quellenarbeiten aus dem 1. Jh. n. Chr. nur das Kolbengebläse erwähnen[58]. Vom Ende des 4. Jh. an stehen uns schon von Reliefs Beweise zur Verfügung, daß das lederne Gebläse in Gebrauch war[59]. Es ist ein großer Vorteil in der Erkennung der Blasebälge die Tatsache, daß sie damals stets außerhalb der Windlade angebracht waren und deshalb leicht sichtbar sind.

Im Zusammenhang mit dem Druckluftregler ist die Antwort nicht so einfach, zum Teil deshalb, da sie (hydraulischer Pnigeus oder pneumatisch-mechanischer Regler mit ledernem Balg) sich immer im Inneren der Orgel befunden hat und von außen nicht sichtbar ist, anderseits, wenn man mit einem ledernen Balggebläse gleichzeitig auch einen Regler mit ledernem Balg angewendet hat, so ist es wahrscheinlich, daß die ganze Einrichtung nur als ein ledernen Balg bezeichnet wird, ohne daß man die beiden eigens erklären oder beschreiben würde. Diese Entwicklungsstufe trat hingegen aller Wahrscheinlichkeit nach später ein als die gemischte Lösung. Falls man aber auf ein hydraulisches (Pnigeus anwendendes) System einen ledernen Blasebalg montiert (was sich im Falle der Orgel von Aquincum vorstellen läßt, da sie sich chronologisch gerade auf dem halben Weg zwischen dem Kolben- und dem ledernen Gebläse befindet) kann angenommen werden, daß die Bezeichnung einer Hydraulis – da die Regelung noch immer hydraulisch ist – beibehalten, jedoch schon ein lederner Blasebalg angewendet wurde. Diese Hypothese würde zugleich auch erklären, warum im Fund keine Überreste eines metallisches Kolbengebläses angetroffen wurden: wie alle sonstigen Bestandteile aus Holz und Leder wären an der Orgel von Aquincum und auch das aus brennbarem Material hergestellte Gebläse fast gänzlich zum Opfer des Brandes gefallen.

Die im Aufsatz von Minárovics[60] über die Blasebälge mit Metallkolben mitgeteilten Informationen sind von historischem und technischem Gesichtspunkt sehr interessant und wertvoll selbst dann, falls es sich von der Aquincumer HYDRA herausstellen sollte – wie dies auch unser vorliegender Aufsatz proponiert –, daß der lederne Blasebalg das hydraulisch-pneumatische Reservoir von Pnigeus-Typ gespeist hat.

Es wären viel mehr Forschungsarbeiten und die Vereinigung von mit den oben erwähnten ähnlichen Inventionengesegnetes Talenten nötig, um die Rätsel der in der Welt einzigen – im Besitz des Historischen Museums der Stadt Budapest – befindlichen antiken Orgel erfolgreich lösen zu können. Hoffentlich wird den diesbezüglichen Bestrebungen das vom Musikhistorischen Institut und dem Archäologischen Institut der UAW, sowie vom Historischen Museum der Stadt Budapest und von der ‚University of South Florida" gemeinsam für das Jahr 1993 geplante Internationale Symposium im Themenkreis: »Die antike Orgel« einen neuen Schwung verleihen.

Abbildungen

Abb. 1. 1.: Der Schaukasten mit der Orgel des Aquincumer Museums aus den 30er Jahren der in dem unteren, links liegenden mittleren Teil sichtbare, ringförmige Pnigeusüberrest. 2.: »Bronzegefäßmund« aus dem Buch von Lajos Nagy 1933. 39. Abb. 28. 3.: Rekonstruierter Querschnitt des Pnigeus der Orgel von Aquincum und seines Wasserbehälters.
a) Der auf dem Foto des Pnigeus entdeckte, ringförmige Überrest im Schaukasten des Aquincumer Museums (oben entlang des Bruchpunktes mit gestrichelter Linie begrenzt). *b)* Mit Metallblech bedeckte Holzkiste, die als Wasserbehälter diente. *c)* „Holzklötze", auf welchen der Pnigneus stand. *d)* Die Wasserstandslinie in „aufgepumpten" Zustand. *e)* Der vermoderte oder zusammengebrochene Teil des Pnigeus. *f)* Anschluß Rohr zur Windlade (die in eine Richtung zeigende Ventile sind nicht angeführt).

Képjegyzék

1. kép. 1.: Az Aquincumi Múzeum orgona-tárlója a 30-as évekből. Az alsó középső részen látható a gyűrűalakú pnigeusz-maradvány. 2.: „Bronzedényszáj" Nagy Lajos könyvéből. (Nagy 1933, 39. 28. kép). 3.: Az aquincumni orgona pnigeuszának és víztartályának rekonstruált keresztmetszete.
Jelmagyarázat: *a)* A pnigeusznak az Aquincumi Múzeum tárlója fényképén felfedezett gyűrűalakú maradványa (felül a töréspont szaggatott vonallal határolt). *b)* Fémlemezzel borított faláda, mely víztartályként szolgált. *c)* „Fatuskók", amelyeken a pnigeusz állt. *d)* A vízszint „felpumpált" állapotban. *e)* A pnigeusz szétporladozott vagy összetört része. *f)* Csatlakozó cső a fújtatókhoz. *g)* Csatlakozó cső a szélládához (az egyirányú szelepek nincsenek feltüntetve).

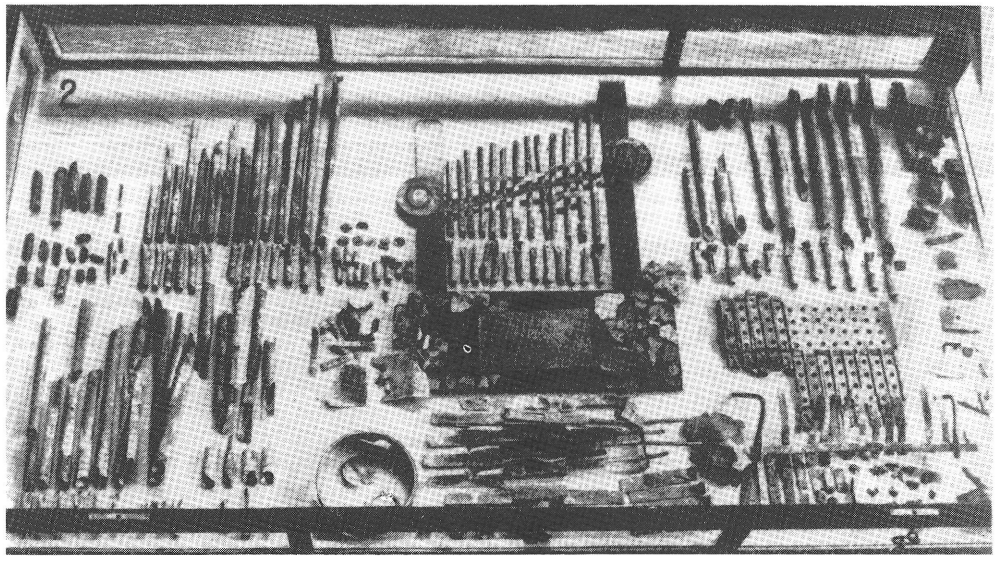

1

2

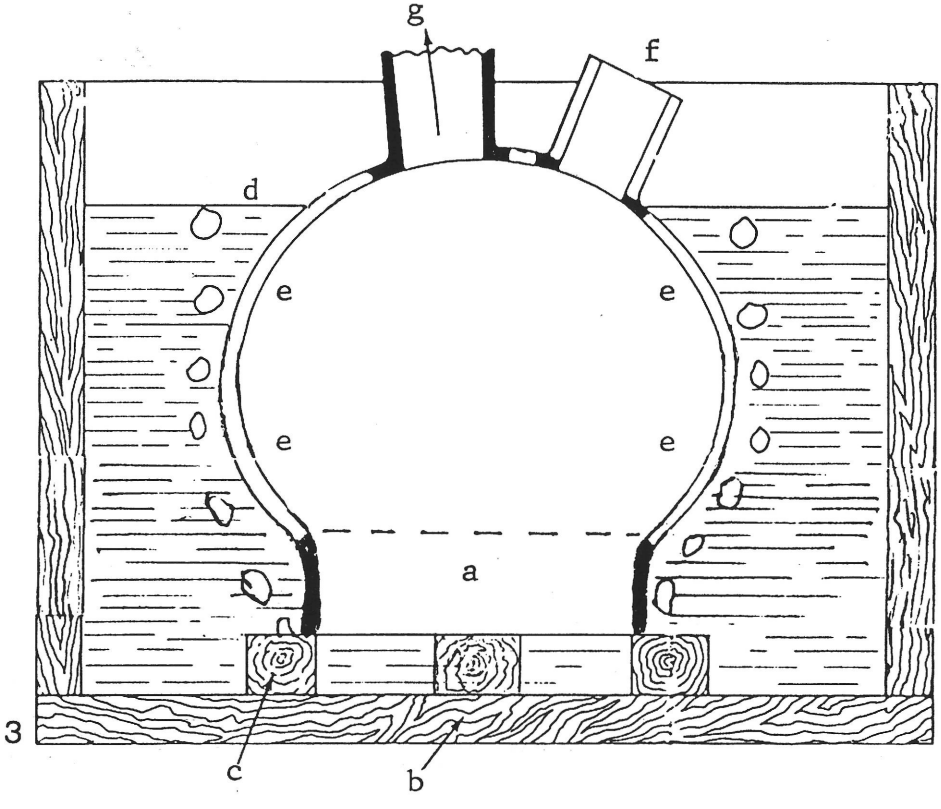

3

1

MŰTÁRGYVÉDELEM

PAPP JÁNOS

A SZŐLŐKERT UTCAI FRESKÓ RESTAURÁLÁSA

A freskót az NSZK-beli vándorkiállításra készítettük. A restaurálás szempontjai között különleges igények szerepeltek, elsődlegesen az, hogy a freskót hordozó panel erős és könnyű legyen, továbbá, hogy a töredékek a későbbiekben károsodás nélkül kiemelhetők legyenek.

A töredékeket megtisztítva és Paraloiddal konzerválva adták át restaurálásra.

Első lépésben a töredékek összeválogatása történt meg. Az összeillő darabokat PVB alkoholos oldatával ragasztottuk meg. Ilymódon körvonalazódtak a freskó motívumai és méretei, utóbbi alapján készítettük el a hordozó panelt.

A tartó elemet négy darab 5 cm vastag polisztirolhabból készült táblából állítottuk össze, melyeket epoxi gyantával ragasztottunk egymáshoz. Azért volt szükség ilyen vastag táblákra, mert a töredékeket teljes vastagságukban szerettem volna beágyazni a hordozó panelba. Az edddigi gyakorlat szerint a hordozó elemre applikálás előtt a freskó töredékeit elvékonyítják megszüntetve azt az információt, melyet a darab teljes vastagsága nyújt a vakolat rétegeiről és alapozásáról.

A hátlapra alumíniumból merevítő szerkezetet készítettünk, amely a táblák éleit is védte. Az alumínium felragasztása után a további erősítés érdekében az egész hátfalat üvegszálas műgyantával vontuk be.

A tartószerkezet elkészülte után a töredékek helyének bejelölése következett. A darabok helyét kimélyítettük annyira, hogy a töredékek 3–4 mm-re kiálljanak. Erre azért volt szükség, mert a hiányokat alapvakolathoz hasonlóan pótoltuk és az eredeti részek ebből kiálltak. Így próbáltuk jelezni a simítóvakolat hiányát.

A töredékek helyének kimélyítése után az előlapot az erősítés érdekében epoxigyantával vontuk be.

A gyanta megkötése után a darabokat töltött PVB-vel ragasztottuk be, ezzel biztosítva, hogy szükség esetén a későbbiekben ki lehessen oldani a ragasztót és a töredékeket ki lehessen emelni.

Az alapvakolatot úgy készítettük, hogy plextolos vízzel (50 %-ban hígítva) beecseteltük a felületeket és a vakolatnak megfelelően színezett homokkal megszórtuk.

Ahol a minta megkívánta, plextolos gipsszel simítóvakolatot készítettünk és megfestettük.

A felhasznált könnyűszerkezetnek köszönhetően sikerült elérni, hogy a 235 x 160 cm méretű elkészült tárgy az eredeti töredékekkel együtt csak 65 kg súlyú lett. Ezzel biztosítottuk a könnyű szállítást.

Felhasznált irodalom

1. *Illés János:* A restaurálás új módszerei. In: A képzőművészet iskolája. Szerk.: Solymár István. Budapest, 1977. 129–133.
2. *Kristova–Bojkova, Rajna:* Középkori freskók mentése, levétele és új alapokra helyezése. In: A kiegészítés, az etika és a természettudományos vizsgálatok kérdései a restaurálásban. Szerk.: Járó Márta. Budapest, 1982. 173–177.
3. *H. Sallai Mariann:* Műemléki környezetben lévő képzőművészeti alkotások restaurálása. In: Múzeumi Műtárgyvédelem IV. Budapest, 1977. 39–47.

JÁNOS PAPP

RESTAURIERUNG DES FRESKOS IN DER SZŐLŐKERT-GASSE

Das Fresko wurde für die Wanderausstellung in der BRD hergerichtet. Hinsichtlich der Restaurierung mussten besondere Ansprüch berücksichtigt werden, vor allem, dass das Paneel des Freskos fest und leicht sei, ferner, dass die Bruchstücke spaäter ohne Schaden zu erleiden herausgehoben werden können.

Die Bruchstücke wurden zwecks Restaurierung gereinigt und mit Paraloid konserviert übergeben.

Als erstes erfolgte die Auswahl der zusammengehörenden Stücke. Diese wurden mit PVB Alkohollösung geklebt. Auf diese Weise kamen die Konturen dere Motive und Ausmasse des Freskos zustande, aufgrund derer wir das paneel verfertigen konnten.

Tafeln waren deshalb nötig, weil wir die Bruchstücke in ihrer vollen Stärke in das Paneel einbetten wollten.

Der bisherigen Praxis gemäss werden die Freskenfragmente, noch vor der Applizierung auf das Paneel, verdünnt, wodurch jene Information zunichte wird, welche die volle Stärke des Teilchens bezüglich der Schichten und der Grundierung des Verputzes bietet.

Auf der Rückseite des Paneels brachten wir eine Festigungskonstruktion aus Aluminium ans, die auch die Tafelkanten schütze, nach Aufklebung des Aluminiums überzogen wir zwecks weiterer Festigung die gesamte Rückfläche mit Glasfaser-Kunstharz. Nach Fertigstellung der Trägerkonstruktion folgte die Markierung der Fragmentstellen. Diese haben wir (in einer Weise) vertieft, dass sich die Bruchstücke um 3–4 mm hervorheben. Dies war nötig, da wir die fehlenden Freskenteile dem Grundverputz ähnlich ersetzten und die Originalteile sich aus diesem hervorhoben. So versuchten wir auf den Mangel des Glattverputzes hinzuweisen.

Zwecks Festigung haben wir die Vorderfläche nach Vertiefung der Fragmentstellen mit Epoxi-Harz überzogen. Nach Bindung des Harzes klebten wir die Stücke mit gefülltem PVB ein, um sicher zu stellen, dass das Klebemittel später – wenn nötig – gelöst und die Fragmente herausgehoben werden können.

Bei Herstellung des Grundputzes pinselten wir die Fläche mit einer 50%-er Lösung von Plextolwasser ein und bestreuten sie mit einem dem Verputz entsprechend gefärbten Sand.

Wo es das Muster erfordete fertigten wir mit Plextolgips einen Glattverputz an und bemalten diesen.

Dank der angewendeten Leichtkonstruktion gelang es uns zu erreichen, dass der hergestellte Gegenstand im Ausmass von 235 × 160 cm, einschliesslich der Originalteilchen, bloss 65 kg wog. So ermöglichten wir einen leichten Transport.

Abbildungen

Abb. 1. Gefestigte Rückseite des Freskenpaneels
Abb. 2. Einsenkung der Bruchstücke
Abb. 3. Das Einkleben und die Ausfügung
Abb. 4. Das fertige Fresko

Képjegyzék

1. kép A freskót hordozó panel megerősített hátlapja
2. kép A töredékek besüllyesztése
3. kép Beragasztás és fugázás
4. kép A kész freskó

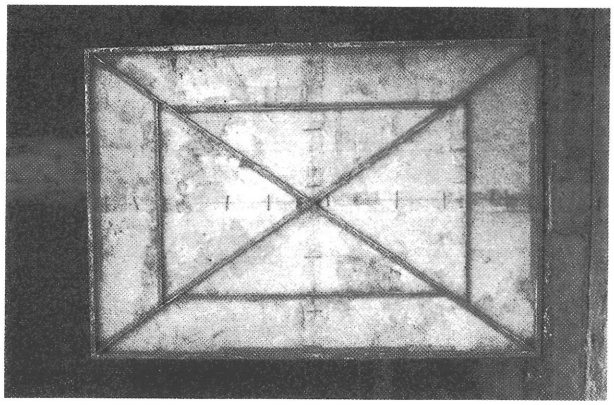

1

2

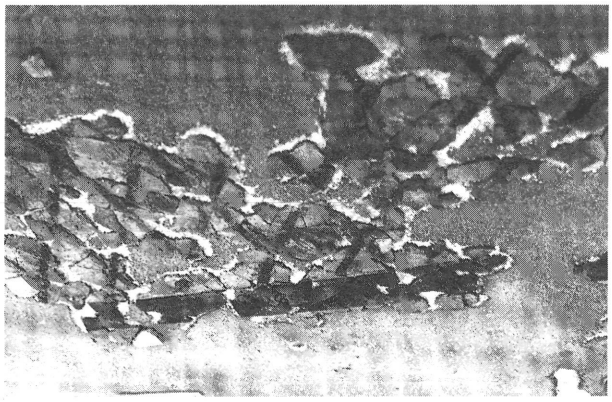

3

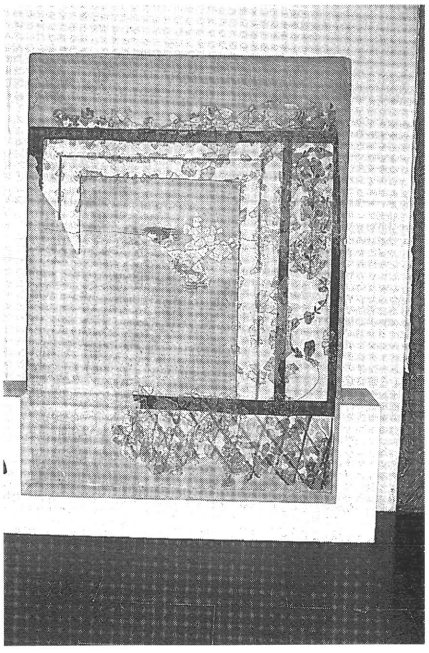

4

KÖNYVISMERTETÉSEK

Wilfried Hicke: Hügel- und Flachgräber der Frühbronzezeit aus Jois und Oggau

Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland. Band 75. Amt der Burgenländische Landesregierung Abt. XII/3. Landes Museum Eisenstadt 1987. 294 l.

A WAB méltán híres sorozatának újabb kötetében egy fiatal burgenlandi kutató, dr. Wilfried Hicke diplomamunkáját tartja kezében az olvasó. A szerző a bécsi egyetemen tanult, munkája Észak-Burgenland korai bronzkorának kérdéseivel foglalkozik. A kötet hazánkban is érdeklődésre tarthat számot, hiszen a két feldolgozott lelőhely a Fertő-tó északi részén található. Munkája céljaként a szerző a rítus, szociális helyzet, eseménytörténeti aspektusok, időrendi problémák tisztázását jelöli meg.

A Joisban található leletekről 1930 óta van tudomásunk. Ebben az évben végzett itt kutatásokat A. Seracsin. Az ötvenes években is többször bolygattak meg itt sírokat, melyek közül egyet Foltini I. mentett és publikált.

A Joisban talált egyes temetkezés a leithaprodersdorfi csoporthoz tartozott, annak idősebb fázisát képviselte. A csoportban tipikus bronztű mellett olyan csészét találtak, mely nem sorolható egyértelműen sem a leithaprodersdorfi, sem pedig az oggaui csoportba. A szerző úgy véli, hogy egy átmeneti formát képviselhet a csésze.

E lelőhely legfontosabb objektuma a II. halom volt. Ebben eltérő mélységekben (a szélén 10, a közepén 75 cm) tizenöt temetkezést, egy kenotáfiumot, valamint állatcsontokat és kerámiatöredékeket találtak. A halottakat zsugorított helyzetben temették el, az orientáció változó, DK–ÉNy, D–É, valamint ÉK–DNy irányú volt. A rítus megkülönböztette egymástól a nőket, akiket fejjel délnek, jobbra zsugorítva, és a férfiakat, akiket fejjel északnak, balra zsugorítva temettek el. A domb középpontjában egy férfi (18. sír) és egy gyermek (19. sír) nyugodott, felettük egy Ny–K irányítású sírban dentálium- és üveggyöngyös nő feküdt. A csoporttól északra ugyancsak Ny–K-i tájolású sírban egy meghatározhatatlan nemű egyed volt, melléklete átfúrt vadkanagyar, mely a szerző szerint két megoldást is megenged: vagy a Nitra csoport egy nőtagjáról, vagy a Mokrin csoport egy férfitagjáról van szó.

A joisi II. halom leletei a leithaprodersdorfi csoportba sorolhatók. Két sírban (17. női és 6. gyermek) emellett tipikus wieselburgi kerámia is volt. A dolgozat békés egymás mellett élést feltételez a két csoport között és kiindulópontként azt veti fel, hogy a wieselburgi kultúra a leithaprodersdorfi csoportból is származhatott.

Oggau területéről már 1930 óta kerülnek elő leletek. Nagyrészük azonban dokumentálatlanul került múzeumba. 1931-ben Oggauban J. Sallmutter, 1939-ben R. Pittioni, majd 1947-ben Mossler végzett leletmentést. 1974-ig összesen 32 sír anyaga került hitelesen múzeumba. Két lelőhelyet ismerünk e területről: Oggau – Seegasse és Oggau–Főutca. A leletek egy része (9. és 11. sír) a középső bronzkorba tartozik, míg a többi a Ragelsdorf–Oggaui csoportot, illetve kisebb részben a wieselburgi kultúrát képviseli. A szerző igyekezett a rendelkezésére álló adatok alapján a temető térképét rekonstruálni. Azt állapította meg, hogy R. Pittioni valószínűleg tévedett, amikor Oggau–Seegasse soros temetkezéseiről beszélt. Sokkal inkább sírcsoportokba való temetkezésről van szó.

Oggau sírjait Ny–K, K–Ny, DNy–ÉK, ÉNy–DK és D–É irányba tájolták, halottaikat zsugorítva temették, de előfordul két esetben a nyújtott, háton fekvő helyzet is (5. és 25. sír). A mellékletek száma általában 0–7 darab között ingadozik, a látszólagos orientálatlanság oka valószínűleg időbeli eltérésekben és az ide temetkezett népesség etnikai különbözőségében keresendő.

A temető kronológiailag három periódusba sorolható, állapítja meg a szerző. Egy csésze és egy tál alapján megfigyelhető a wieselburgi kultúra jelenléte. A fiatalabb Nitra-csoport kezdeti szakaszának és az aunjetici csoport III. fázis végének leletanyagait lehet még itt elkülöníteni. A temető élete a Reinecke A 2. időszakban végetér. Valószínűsíthető, hogy az oggaui csoport már nem érte meg a wieselburgi kultúra születését.

A dolgozat egyik legfontosabb részét a kronológiai problémák vizsgálata teszi ki. A szerző időrendi szinkron létrehozására törekedett, ki akarta egyenlíteni azokat az eltéréseket, amelyek a Reinecke-féle, a burgenlandi és a magyarországi kronológiák között fennállnak. Ennek érdekében számos táblázaton közli a szomszédos országokban a kutatók által összeállított periodizációkat (korai- és középső bronzkor), ezzel igyekszik szemléltetni a használatban lévő kronológiákat.

A szerző szerint Burgenland esetében a korai bronzkort, mely a magyarországi korai bronzkor III. fázisát és a középső bronzkor I-II. fázisát tölti ki, Szlovákiában a Nitra-csoport I-II. fázisával, valamint az aunjetici kultúrával párhuzamosítható három leletanyagtípus képviseli: A Ragelsdorf–Oggau–Sarród-i csoport, a leithaprodersdorfi csoport és a wieselburgi kultúra. Az első kettőt a Cseh–Morva kultúrkörhöz kapcsolhatónak véli, míg az utolsó teljesen új elemként jelentkezik. A kötet szerint tehát Észak-Burgenland esetében a következő korszakbeosztás javasolható:

1. fázis: A kerámiaanyag jellegzetes formája az oggaui típusú csésze, cilindrikus nyakkal és egyenesen levágott peremmel (típustáblázat. 98. o.). A fémleletekben réztárgyakat találunk.

2. fázis: Itt a vezértípus a kónikus nyakú, duzzadt peremű edény, melynek füle a peremből indul és a vállra támaszkodik. Ez a leithaprodersdorfi típusú csésze (típustáblázat, 99. o. L TA 1–2.). A fémleletek itt is rézből készült ékszerek és eszközök.

3. fázis: Ezt a periódust már a wieselburgi kultúra edényeivel jellemezhetjük (típustáblázat, 102–105. o.). A korszakban az ékszerek és más fémtárgyak már bronzból készülnek.

Hanny Erzsébet

TARTALOMJEGYZÉK

I. Tanulmányok

KALICZ-SCHREIBER RÓZSA: A Somogyvár-Vinkovci kultúra dél-északi irányú közvetítő szerepe a korabronzkorban 9
PÓCZY KLÁRA: Egy aquincumi pénzverde nyomában 45

II. Anyagközlések

ENDRŐDI ANNA: Újabb adatok a bádeni kultúra megtelepedéséhez Budapest területén 59
MAROSI-SOÓS ÁGNES: Korabronzkori leletek a Budai várhegyről 83
NÉMETH MARGIT: Aquincum. Feltárások az 1981–1988 közötti időszakban 91
SZIRMAI KRISZTINA: Újabb adatok az aquincumi 2–3. századi legiotábor principiájának nyugati traktusához 107
KOCSIS LÁSZLÓ: A Tribunus Laticlaviusok háza az aquincumi 2–3. sz-i legiotáborban (Előzetes jelentés) 117
MADARASSY ORSOLYA: A Mithraeum falfestménye 123
VÖRÖS ISTVÁN: A Mithraeum állatcsont-leletei 127
BEZECZKY TAMÁS: Amphorák 133
GABLER DÉNES: Terra sigillaták 135
KOCSIS LÁSZLÓ: Összefoglalás 141
PARRAGI GYÖRGYI: A Folyamőr utcai római villa 199
NAGY TIBOR: Quadilla Comonis Liberta sírköve 217
PETŐ MÁRIA: Római kori (szarmata) település Soroksáron 223
PETŐ MÁRIA: Római kori (szarmata) telep maradványai Rákoscsabán 237

III. Szemle

KABA MELINDA: Újabb kutatások az aquincumi orgona szerkezetére vonatkozólag 259
MINÁROVICS JÁNOS: Miért volt az aquincumi tűzoltóság orgonája víziorgona? 261
SZONNTAGH JENŐ (USA): Újabb adatok az aquincumi orgona légnyomásszabályozó szerkezetéhez . . 283

IV. Műtárgyvédelem

PAPP JÁNOS: A Szőlőkert utcai freskó restaurálása 297

V. Könyvismertetés 301

INHALTSVERZEICHNIS

I. Studien

RÓZSA KALICZ-SCHREIBER: Die Vermittlungsrolle in Süd-Nord Richtung der Somogyvár-Vinkovci-Kultur in der frühen Bronzezeit 18
KLÁRA PÓCZY: Auf der Spur nach einer Münze in Aquincum 51

II. Mitteilungen

ANNA ENDRŐDI: Neuere Beiträge zur Niederlassung der Badener Kultur auf dem Gebiet von Budapest 65
ÁGNES MAROSI-SOÓS: Funde aus dem frühen Bronzezeitalter vom Schlossberg in Buda 84
MARGIT NÉMETH: Aquincum. Erschließungen in den Jahren 1981-1988 97
KRISZTINA SZIRMAI: Neuere Angaben zum westlichen Trakt der Principia in Aquincum aus dem 2-3. Jahrhundert 109
LÁSZLÓ KOCSIS: Das Haus der Tribuni Laticlavii aus dem Legionslager vom 2-3. Jh. in Aquincum (Vorbericht) 152
ORSOLYA MADARASSY: Wandgemälde des Mithrasheiligtums 154
ISTVÁN VÖRÖS: Das Tierknochenmaterial des Mithräums 155
TAMÁS BEZECZKY: Amphoren 155
DÉNES GABLER: Terra sigillata 156
GYÖRGYI PARRAGI: Römische Villa in der Folyamőr-Gasse 202
TIBOR NAGY: Grabstein der Quadilla Comonis Liberta 219
MÁRIA PETŐ: Sarmatische Siedlung aus der Römerzeit in Soroksár 225
MÁRIA PETŐ: Sarmatische Siedlungsüberreste der Römerzeit in Rákoscsaba 241

III. Rundschau

MELINDA KABA: Neuere Forschungen zur Konstruktion der Orgel von Aquincum 259
JÁNOS MINÁROVICS: Weshalb konnte die Orgel der Aquincumer Feuerwehr eine Wasserorgel gewesen sein? 267
JENŐ SZONNTAGH (USA): Neuere Angaben zum Druckluftregler der Orgel von Aquincum 288

IV. Restaurierung

JÁNOS PAPP: Restaurierung des Freskos in der Szőlőkert-Gasse 297

V. Buchbesprechung

. 301

Statiqum Kiadó és Nyomda Kft.
Felelős vezető: Belecz Benedek ügyvezető
Nyomdaüzem – 66–11–41–0247–1
Budapest, 1992
Terjedelem: 38,5 (A/5) ív